МӘДӘД ЧОБАНОВ

АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ

Али мәктәб тәләбәләри үчүн
дәрс вәсаити

53417

*Азәрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлији тәрәфиндән
тәсдиг едилмишдир.*

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1998

Elm və Təhsil Mərkəzi
„Təfəkkür" Universiteti
Kitabxana

81.2 Аз
Ч—63

Елми редактору: *А. М. Гурбанов,*
Азәрб. ЕА-нын мухбир үзвү, профессор

Рә'јчи: *Г. Ш. Казымов,*
филолокија елмләри доктору, професор

Чобанов М.

Ч—63 Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары. Али мәктәб тәләбәләри үчүн дәрс вәсаити. Бакы, Маариф, 1998, 332 сәһ.

Вәсаит педагожи университетләрин филолокија факүлтәләринин тәдрис планында нәзәрдә тутулмуш «Дилчиликдән хүсуси курс» програмы әсасында һазырланмышдыр. Бурада ономастика һаггында үмуми мә'лумат, антропонимика вә онун тәдгигат објекти, Азәрбајчан дилчилијиндә антропонимијанын тәдгиги тарихи, антропонимләрин инкишафы мәсәләләри, ад вә ад системи, фамилија, тәхәллүс, ләгәб, адларын әсасы вә семантикасы, антропонимик һадисәләр — мүштәрәк адлар, полиним вә палиндромик адлар, адгојма ән'әнәләри, адларын гурулушу вә мәншәји, поетик антропонимија вә с. һәртәрәфли тәһлил олунмушдур.

Вәсаитдән али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәләбәләри, еләчә дә орта ихтисас вә үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты мүәллимләри истифадә едә биләрләр.

Ч $\frac{4602000000-44}{М-652-98}$ 3—94 81.2 АЗ

© «Маариф» нәшријјаты, 1998

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбајчан дилчилијинин әсримизин сон ики-үч онилликләриндә тәшәккүл тапан әсас шө'бәләриндән бирини ономалокија тәшкил едир. Ономалокијада дилин лүғәт тәркибинин ән зәнкин вә ән гәдим лајыны тәшкил едән хүсуси адларын јаранмасы, инкишафы вә мүасир вәзијјәти өјрәнилир. Халгымызын тарихинин өјрәнилмәсиндә хүсуси адлар мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Башга сөзлә десәк, һәчмчә чох кичик китабә олан һәр бир хүсуси адда халгын тарихинин мүәјјән бир сәһифәси кизләниб мүһафизә олунур. Бу кизли сәһифәләрин ачылмасында хүсуси адлар да башлыча рол ојнајыр. Чүнки шаир демишкән, «Ел ады јашадыр, ад исә ели». Бу мә'нада һәр бир ад халгын милли, мә'нәви мәһсулу олуб, онун тарихи варлығыны вә үнванын горујуб сахлајыр, әсрләрдән-әсрләрә, нәсилләрдән-нәсилләрә верир. Әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, ад елә халгын тарихидир. Мәсәлән, гәдим «Әрол» антропониминдә дә халгымызын кечмиш тарихи өз әксини тапмышдыр. Биринчиси, бу сөзүн варлығы улу бабаларымызын вә мүасир халгымызын варлығы демәкдир; икинчиси, бу сөзүн тарихән варлығы вә фәал шәкилдә ишләдилмәси халгымызын гәдим мәдәнијјәтә малик олмасы демәкдир, чүнки адларын јарадылмасы елә мәдәнијјәтин илк тәзаһүрү демәкдир; үчүнчүсү, бу сөзүн варлығы ана дилинин гәдимлијинин вә тарихинин варлығы демәкдир; дөрдүнчүсү, бу сөзүн варлығы дилимизин лүғәт тәркибинин вә әсас лүғәт фондунун, һәмчинин ономастик ваһидләринин лап гәдим заманлардан варлығы вә дилимизин сабитлијн, сафлығы демәкдир; бе-

шинчиси, бу сөзүн варлығы мүасир дилимизин антропонимик лајында дилимизин фонетик системинин, лүғәт тәркибинин, грамматик гурулушунун, синтактик категоријаларынын тарихән варлығы демәкдир. Демәли, үнсијјәт просесиндә адларсыз кечинмәк мүмкүн олмадығы кими, халгымызын әсл тарихинин јазылмасында да тарихи адларсыз кечинмәк олмаз. Бах, әсл тарихи һәгигәт дә елә бу адларда горунуб сахланмышдыр. Бу мә'нада адлар бөјүк тарихдир...

Јухарыда гејд едилән мүлаһизәләри нәзәрә алыб, али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәләбәләри үчүн «Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары» адлы вәсаит һазырламагы гәрара алдыг. «Дилчиликдән хүсуси курс»[1] програмы әсасында һазырладығымыз бу вәсаит «Бир нечә сөз», он үч фәсил вә нәтичәдән ибарәтдир.

Вәсаитдә дилчиликдә ономалокијанын јери вә тәдгигат објекти, саһәләри, нөвләри вә јарымшө'бәләри һаггында этрафлы мә'лумат верилмишдир. Һәмчинин вәсаитдә ономалокијанын ән кениш јарымшө'бәси олан антропонимијанын[2] әсаслары өз елми шәрһини тапмышдыр. Бурада антропонимиканын тәдгигат објекти, предмети, тәдгиги, антропонимләрин мәншәји, гурулушу, инкишаф тарихи, системи вә семантикасы, адгојма ән'әнәләри, антропонимик һадисәләр, бәдии антропонимика проблемләри, шәхс адларынын рус дилинә транслитерасијасы мәсәләләри вә орфографијасы гајдалары кениш шәрһ олунмушдур.

Вәсаитдән али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәләбәләри, орта мәктәбләрин ана дили вә әдәбијјаты мүәллимләри, аспирантлар, үмумијјәтлә, антропонимика илә јахындан мараглананлар фајдалана биләр. Әсәр һаггында өз хејирхаһ рә'јини билдирән јолдашлара мүәллиф габагчадан тәшәккүрүнү билдирир.

---

[1] М. Чобанов. Азәрбајчан антропонимикасынын әсаслары, (тәртиб едәни: М. Чобанов), Тбилиси, 1980

[2] Бундан сонра һәр јердә «антропонимија» охунмалыдыр.

I ФӘСИЛ

ОНОМАЛОКИЈА ДИЛЧИЛИЈИН БИР САҺӘСИ КИМИ

Али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәдрис планларында дилчиликдән хүсуси курсларын өјрәнилмәсинә мүәјјән гәдәр вахт ајрылыр. Мә'лумдур ки, хүсуси курслар, әсасән, дилчилик фәнләриндә өз кениш әксини тапмајан вә проблем һалында јени тәдгиг едилән мөвзулара һәср олунур. Азәрбајчан дилчилијиндә белә саһәләрдән бирини дә *ономалокија* тәшкил едир. *Ономалокија* термини ики јунан сөзүнүн — ономо (ад) вә локија (тә'лим, нәзәријјә) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб. Азәрбајчан дилиндә мә'насы адлар лүғәти вә ја онлар һаггында тә'лим вә ја елм демәкдир.

Ономалокија — нәзәри дилчилијин хүсуси адлары өјрәнән шө'бәсидир. Бу шө'бә хүсуси адларын сәчијјәви мәсәләләрини—тәбиәтини, нәзәрә чарпдырдығы предметә ујғунлуғуну, онларын маһијјәтини, әмәлә кәлмәсини, төрәмәсини, мәншәјини, мә'на әсасыны, јајылма дәрәчәсини, гурулушуну, инкишафыны вә тәкмилләшмәсини, тәснифини, үслуби имканларыны вә бир дилдән башга бир дилә транслитерасијасы проблемләрини өјрәнир. Мәһз буна көрә дә, дилин лүғәт тәркибинин кениш бир саһәсинин — дилдәки хүсуси адларын мәчмууну әһатә едән ономастиканын вә ондан бәһс едән дилчилик шө'бәси олан ономалокијанын али мәктәбләрин филолокија факүлтәләриндә хүсуси бир курс кими өјрәнилмәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир[1]. Буну нәзәрә алараг Азәрбајчан

[1] Гејд. Үмуми дилчилијин ән чаван шө'бәси ономалокијадыр. Дилчилијин бу шө'бәси һәлә кечән әсрдән өјрәнилмәјә башласа да, әсасән, әсримизин 30-чу илләриндән, Азәрбајчан дилчилијиндә исә нисбәтән кеч — 70-чи илләрдән сонра өјрәнилмәјә башланмышдыр. Белә ки, ономатолокларын I Бејнәлхалг Конгреси 1938-чи илдә Парисдә, ономастикаја даир илк Елми конфранс 1959-чу илдә Кијевдә, Үмумиттифаг антропонимистләринин Елми конфрансы 1968-чи илдә Москвада кечирилмишдир. Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә һәср олунмуш Республика Елми-нәзәри конфранслары (1986, 1988, 1990, 1992, 1994) Бакыда олмушдур.

дилчилијиндә һәләлик кениш тәдгигат објекти олмајан «Азәрбајҹан антропонимикасынын әсаслары» үзрә хүсуси курс (програм вә вәсаит) һазырламағы планлашдырдыг.

Ономастиканын маһнијјәтини даһа дәгиг баша дүшмәк үчүн ашағыдакы анлајышларын вә ја терминләрин шәрһи ваҹибдир. Мә'лумдур ки, үмуми адлардан, јахуд апелјативләрдән хүсуси адлар дүзәлир. Белә адлар ономастикада *«оним»* адланыр. Мәсәлән, лалә (күл) — Лалә (шәхс ады), нәркиз (күл) — Нәркиз (шәхс ады) вә с. Өз нөвбәсиндә хүсуси адлардан вә јахуд онимләрдән үмуми адлар дүзәлир. Белә адлар *«апелјатив»* адланыр. Мәсәлән, Лоғман (шәхс ады) — лоғман (һәким мә'насында), Һаҹы Гара (шәхс) — һаҹыгаралыг (хәсислик мә'насында) вә с.

«Ономатологлар хүсуси адлары мүвафиг халгын тәрҹүмеји-һалы (һәјатнамәси — *М. Ч.*) һесаб едирләр»[1]. Доғрудан да, бу мүлаһизәдә бир һәгигәт — һәјат һәгигәти вардыр. Бу һәгигәт ондан ибарәтдир ки, хүсуси адлар лап гәдим заманлардан ҹәмијјәт тарихинин мүәјјән сәһифәләрини өзүндә горујуб бу күнә гәдәр кәтириб чыхармышдыр. Һәмин адларда халгымызын тарихи вә онун һәјатынын, демәк олар ки, бүтүн саһәләри өз әксини тапмышдыр. Бу да хүсуси адларын халгын тарихи илә бирқә өјрәнилмәси ваҹиблијини мејдана чыхарыр. Чүнки халгын тарихинин инкишаф ганунаујғунлуғуну һәмин халгын һәјатнамәси олан хүсуси адларын инкишаф ганунаујғунлуғуна да шамил етмәк олар. Бу мә'нада «ад — сөздүр вә бүтүн сөзләр кими онлар дилин ганунларына табедир. Одур ки, «хүсуси адлар да» *(М. Ч.)* дилчилијә аиддир... Лакин хүсуси адлар, дилдә өзүнәмәхсус системләр јарадыр. Она көрә дә, үмуми дилчилик ганунлары ичәрисиндә спесифик хүсусијјәтләр кәсб едир, өзүнүн ганунаујғунлугларыны јарадыр»[2]. Бу ганунаујғунлуглар исә антропонимләрдә өз әксини тапыр.

Оним. Ономалокијанын тәдгигат објекти мүәјјән хүсуси ады башгаларындан фәргләндирмәјә хидмәт едән

---

[1] М. Адилов, А. Пашајев. Азәрбајҹан ономастикасы, Бакы, 1987 сәһ, 11.
[2] В. А. Никонов. Имя и общество, Москва, 1974, сәһ. 6.

сөздүр. Онимин ашағыдакы нөвләри вардыр: антропоним, топоним, зооним, космоним, ктематоним.

Онимиіа. Ономалокиіада бүтүн онимләрин мәчмуу *онимија* адланыр. Мәсәлән, Борчалынын вә ја Газахын онимијасы дедикдә һәмин чоғрафи әразидә фәал шәкилдә ишләдилән бүтүн хүсуси адлар, јахуд да һәр һансы бир тарихи сәнәддә вә ја бәдии әсәрдә ишләдилән бүтүн хүсуси адлар нәзәрдә тутулур.

Ономалокија. Дилчилијин онимијаны өјрәнән шө'бәси *ономалокија* адланыр. Ономалокија дилдәки онимләрин јаранмасыны вә тәшәккүлүнү, үнсијјәт просесиндәки ролуну, милдилијини, тарихилијини вә муасирлијини, луғәт тәркибиндәки мөвгејини вә с. өјрәнир.

Онимләшмә. Ономалокијада апелјативләрдән хүсуси адларын вә јахуд онимләрин дүзәлмәси *онимләшмә* адланыр. Мәсәлән, сарван (гәбилә ады) — Сарван (шәхс ады), түлләр (тајфа ады) — Түлләр (кәнд ады), јасәмән (күл ады) — Јасәмән (шәхс ады), лалә (күл ады) — Лалә (шәхс ады) вә с.

Ономастик просес. Һәр һансы үмуми сөзүн онимләшмәси вә јахуд бир онимин башга бир онимә кечмәси ономалокијада *ономастик просес* адланыр. Мәсәлән, көзәл (үмуми сөз) — Көзәл (шәхс ады), натиг (үмуми сөз) — Натиг (шәхс ады), Ширван (топоним) — Ширван (шәхс ады), Тәбриз (шәһәр ады) — Тәбриз (шәхс ады) вә с.

Ономастик омонимләр. Дилимиздә бир груп хүсуси адлара тәсадүф едирик ки, онлар фонетик тәркиби вә дашыдығы функсија е'тибарилә омонимләрә јахынлашыр. Мәсәлән, Азәрбајчан (республика) — «Азәрбајчан» (меһманхана) — «Азәрбајчан» (гәзет) — «Азәрбајчан» (журнал) — «Азәрбајчан» (кино-театр) — «Азәрбајчан» (гатар) — «Азәрбајчан» (совхоз); Араз (чај) — «Араз» (кино-театр) — «Араз» (ресторан) — «Араз» (кафе) — «Араз» (А. Шаигин романы) вә с. Лакин бу охшарлыгларына бахмајараг, онлары омоним һесаб етмәк олмаз. Чүнки семантик чәһәт хүсуси адлара јох, үмуми сөзләрә аид олур. Онимләрдә исә семантик мә'на јох, номинативләшмә — адландырма функсијасы өн чәркәјә кечир. Чүнки һеч бир хүсуси адда јох, онун әсасында семантик мә'на ола биләр.

Онимләрин дилдәки әһәмијјәтини нәзәрә алараг, дөв-

ри мәтбуат үзәриндә бир експеримент апармышыг. Һәмин експериментин нәтичәләри дилимиздәки онимләрин үнсијјәт просесиндәки ролуну даһа ајдын шәкилдә көстәрир.

Биз, үнсијјәт заманы һәр дәгигә, бәлкә дә, һәр санијә мүхтәлиф хүсуси адлардан истифадә едирик. Инсан коллективи (ән кичик коллектив белә) бир анлыға хүсуси адлары үнсијјәт просесиндән чыхармыш олса, ајры-ајры адамлар вә инсан коллективләри арасында анлашылмазлыг јаранар; мәктәбдә, истеһсалатда, иәглијјатда вә дикәр мүәссисәләрдә дурғунлуг, долашыглыг, чашбашлыг, өзбашыналыг кими чәмијјәтә зидд һадисәләр мејдана чыхар. Бу мә'нада хүсуси адлар чәмијјәт үзвләринин үнсијјәтини саһмана салмаг нөгтеји-нәзәрдән бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Һәр бир фәрд күндәлик тәләбатла бағлы олараг аиләдә вә мәишәтдә, тәһсили, сәнәти, пешәси вә вәзифәси илә әлагәдар истеһсалатда чалышаркән өз фикир вә мүлаһизәләрини, әмр вә хаһишини, һәјатда баш вермиш бу вә ја дикәр һадисәјә мүнасибәтини билдирмәк үчүн тез-тез хүсуси адлара мүрачиәт етмәли олур. Әлбәттә, һәр һансы бир фәрдин бир күндә ишләтдији хүсуси адлары вә онларын тезлијини гејд етмәк, һесабламаг имкан харичиндәдир. Чүнки һәр бир фәрд өз нитгиндә ифадә етдији мәзмунла бағлы мүхтәлиф хүсуси адлардан — ономастик ваһидләрдән истифадә едир ки, онлары да дәгиг һесабламаг мүмкүн дејилдир. Бу чәтинлији нәзәрә алараг һәр күн он минләрлә охучу илә үнсијјәт сахлајан дөври мәтбуатын (гәзетләрдән биринин) бир нөмрәсини шәрти олараг бир фәрдин (шәхсин) әвәзиндә көтүрмүшүк. Бу шәрти фәрдин (шәхсин) әвәзиндә Азәрбајчан Р-нын республика мәтбуат органларындан «Азәрбајчан кәнчләри» (№ 135 (10453), 15 нојабр 1986), «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» (№ 46 (2233), 14 нојабр 1986), «Азәрбајчан мүәллими» (№ 91 (4361), 12 нојабр 1986) вә Күрчүстан Р-нын республика мәтбуат органларындан «Совет Күрчүстаны» (№ 138 (1121), 15 нојабр 1986) вә с. гәзетләри көтүрүлмүшдүр. Һәмин гәзетләрин 1986-чы ил нојабр ајынын икинчи һәфтәсиндә (12, 14, 15 нојабр тарихли нөмрәләри) нәшр олунмуш бир нөмрәси үзәриндә ономастик мүшаһидәләр апармышыг. Һәмин мүшаһидә статистик ономастика бахымындан чох мараглы материал вермишдир. Биз һәмин гәзет-

ләрин һәр бирини бир фәрд кими бир нәфәр охучу илә үнсијјәтдә көтүрсәк, онда белә бир сәһнә илә гаршылашмыш оларыг:

1. Он минләрлә охучу күтләсинин һәмсөһбәти олан «Азәрбајҹан кәнҹләри» гәзетинин бир нөмрәсиндә 298 ономастик ваһиддән, о ҹүмләдән, 138 антропоним, 96 ктематоним вә 64 топонимдән (36 ојконим, 28 ороним) истифадә олунмушдур.

2. «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетинин бир нөмрәсиндә бәдии, сијаси вә елми публисистиканын мүхтәлиф жанрларында јазылмыш материалларда вә хроникаларда 273 ономастик ваһиддән, о ҹүмләдән 110 антропоним, 102 топоним (о ҹүмләдән, 82 ојконим, 17 ороним вә 3 урбоним) вә 61 ктематонимдән истифадә олунмушдур. Гәзетин бу нөмрәсиндә дә ктематонимләрин бир групу бир нечә дәфә тәкрар едилмишдир.

3. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзетинин мүшаһидә етдијимиз бир нөмрәсиндә бәдии, елми вә сијаси публисистиканын мүхтәлиф жанрларында јазылмыш материалларда, мүхтәлиф мәгалә вә рә'јләрдә, хроникаларда 259 хүсуси аддан, о ҹүмләдән 128 антропоним, 74 ктематоним вә 57 топонимдән (33 ојконим, 24 ороним) истифадә олунмушдур. Гәзетин бәдии үслубда јазылмыш мәтнләриндәки персонажларын адынын вә дикәр ономастик ваһидләрин ишләнмә тезлијини бураја əлавә етсәк, һәмин рәгәмләрин сајы даһа да артарды.

4. «Совет Күрҹүстаны» гәзетинин бир нөмрәсиндә публисистиканын мүхтәлиф жанрларында јазылмыш материалларда, мүхтәлиф мәзмунлу мәгалә, репортаж вә хроникаларда 205 ономастик ваһиддән, о ҹүмләдән 93 антропоним, 61 ктематоним вә 51 топонимдән (26 ороним, 23 ојконим вә 2 урбоним) истифадә едилмишдир. Ономастик ваһидләрин ишләнмә тезлијини дә бу рәгәмләрин үстүнә артырсаг, һәмин рәгәмләрин сајы хејли артмыш оларды.

Јухарыда адлары вә нәшри гејд олунан вә с. гәзетләрин бир күнлүк нөмрәләринин сәһифәләриндә 1458 ономастик ваһид вә ја хүсуси аддан истифадә олунмушдур. Һәмин гәзетләрин бир күнлүк нөмрәсинин сәһифәләриндә орта һесабла 243 ономастик ваһиддән, о ҹүмләдән 109 антропоним, 78 ктематоним вә 56 топонимдән истифадә едилмишдир. Әкәр һәмин ономастик ваһидләрин ишлән-

мә тезлијини вә тез-тез тәкрар олунмасыны да нәзәрә алсаг, бу рәгәм бир нечә дәфә артмыш олардı. Демәли, әкәр бир нәфәр охучу һәмин гәзетләрин алтысыны да охумуш олса, о, гәзетләрлә үнсијјәтдә оларкән өз нитгиндә 1458 хүсуси аддан истифадә етмиш олар. Биз, бураја һәмин охучунун аилә вә мәишәтдә, коллективдә, радио вә телевизија верилишләриндә ешитдији, истеһсалатда ишләтдији хүсуси адлары да (тәкрарсыз) әлавә етсәк, һәмин рәгәм бәлкә дә бир нечә јүз арта биләр вә тәхминән 1800—2000-нә чатар. Әкәр мүасир зијалынын бир күнлүк нитгиндә тәхминән 1800—2000 хүсуси ад ишләндијини нәзәрә алсаг, онда бүтүн дүнја халгларынын бир күнлүк нитгиндә истифадә олунан ономастик ваһидләрин нә гәдәр олдуғуну һесабламаг вә јахуд тәсәввүр етмәк чәтин олар. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, әсримизин 30-чу илләриндән дүнја халгларынын, демәк олар ки, әксәријјәтиндә ономастик тәдгигатлара бөјүк әһәмијјәт верилир. Бу да әсримизин орталарындан е'тибарән јени бир елм саһәсинин — ономалокијанын тәшәккүл тапмасына сәбәб олмушдур. Мәһз бу да мүасир дилчиләримизин гаршысында ономалокијанын бир сыра нәзәри вә әмәли проблемләринин һәлл едилмәси кими мүһүм вәзифәләр гојур. Бу вәзифәләр, әсасән, ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр:

1. Ономалокијанын үмуми вә хүсуси нәзәри мәсәләләрини мүасир елмин тәләби нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәк.

2. Ономалокијанын үмуми нәзәри вә тәчрүби мәсәләләрини һәртәрәфли өјрәнмәк; биринчи нөвбәдә ономалокијанын шө'бәләри үзрә ономастик ваһидләр топламаг вә онун картотекини һазырламаг; икинчи нөвбәдә топланмыш ономастик ваһидләрин (шө'бәләр үзрә) лүғәтләрини тәртиб вә нәшр етмәк; үчүнчү нөвбәдә исә нәшр олунмуш ономастик лүғәтләр әсасында, бир дилин хүсуси адларынын башга бир дилә транслитерасијасы мәсәләләрини һазырлајыб нәшр етмәк; о чүмләдән Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви олан ономастик ваһидләр вә јахуд хүсуси адларын рус, күрчү вә с. дилләрә транслитерасијасы мәсәләләри орфографик бахымдан һәртәрәфли өјрәнилиб чап едилмәлидир. Чүнки ономастик ваһидләрин сабит орфографик гајдада јазылмасы вә сабит орфоепик нормада тәләффүз олунмасынын мүһүм елми

вә тәчрүби әһәмиjjәти вардыр. Бу проблемләрин һәлл едилмәси һәjата кечирилмәдән ваһид ономастик ганунлардан бәһс етмәк чәтиндир. Ономалокиjанын бу проблемләринин тәдгиги чәтин олдуғу гәдәр дә шәрәфлидир, вачибдир.

Ономастик ваһидләр аjры-аjры шәхси, өлкәни, шәһәри, кәнди, дағы, дәнизи, чаjы, фәза чисимләрини вә с. адландырмаға хидмәт едир. «Һәр бир jерин мүәjjән ады, һәр бир адын өзүнәмәхсус мә'насы, jаранма дөврү вә формалашма тарихчәси вардыр. Онларын һәр бири инсан өмрүнүн, инсан һәjатынын, онун инкишаф мәрһәләләринин охунмамыш сәһифәләридир»[1]. Бу сәһифәләр арасында халгымызын әсрләр боjу чилалаjа-чилалаjа, нәсилдән-нәслә һәдиjjә вериб, бу күнә кими кәтириб чатдырдығы антропонимләрин дә өзүнәмәхсус jери вә ролу вардыр. Һазырда дилимиздә ишләнән хүсуси адларын бөjүк бир групу һәjатидир, реалдыр, дикәр азлыгда галан групу исә кечмишдә фәалиjjәтдә олмуш адлардан ибарәтдир. Мәсәлән, *Вүгар, Шәфәг, Баһар, Мәһәммәд, Фүзули; Араз, Күр; Бакы, Сумгаjыт, Гәбәлә* вә с. Көрүндүjү кими, хүсуси адларын вәзифәси вә лүғәт тәркибинин кениш бир саһәсини әһатә етмәси дилчилиjин jени бир шө'бәсинин «адгоjма сәнәти»нин jаранмасына сәбәб олмушдур. Бу шө'бә дилчиликдә *ономалокиjа* адланыр.

Хүсуси адларын әсасыны тәшкил едән сөзләр мәншәjиндән асылы олмаjараг субстантивләшир. Jә'ни семантик конверсиjа нәтичәсиндә бир нитг һиссәсинә дахил олан мүәjjән груп сөзләр аид олдуғу нитг һиссәси илә семантик вә грамматик әлагәләрини тамамилә итирәрәк, jени бир нитг һиссәсинә чеврилир. «Семантик конверсиjа, демәк олар ки, тамамилә ономастика саһәсинә аид олуб, даһа чох хүсуси исимләрдә өзүнү көстәрир. Одур ки, семантик конверсиjа jалныз субстантивләшмә илә мәһдудлашыр»[2]. Азәрбаjчан дилиндә мүстәгил нитг һиссәләриндән jалныз сифәт (көзәл—Көзәл, чаjлы—Чаjлы, күмраһ—Күмраһ, jахшы—Jахшы, сары—Сары, гоча—Гоча, чаван—Чаван, ширин—Ширин) вә фе'л (бахыш—Бахыш, горхмаз—Горхмаз, jашар—Jашар, истәк—Истәк, күлүш—Күлүш, солмаз—Солмаз) семантик чәһәтдән субстантивләшир. «Онун сөздүзәлтмә имканлары мәһ-

[1] Т. Әһмәдов. Ел-обамызын адлары, Бакы, 1984, сәһ. 8.
[2] А. Ахундов. Үмуми дилчилик, Бакы, 1979, сәһ. 147.

дуддур, нитгдә јалныз адлары ифадә едир вә исмин һал (адлыг һал) категоријасында һәгиги (адбилдирмә) мә'нада ишләнир. Хүсуси адлар ајры-ајры шәхсләрә вә әшјалара вериләркән мәнтиги мә'на вә категорија ујғунлуғу јох, онун күндәлик тәләбаты нәзәрдә тутулур ки, бу да һүгуги ҹәһәтдән рәсмиләшдирилир»[1].

Хүсуси адларын рәсми шәкилдә гејдә алынмасы вә онун дилин орфоепик вә орфографик гајдаларына ујғунлашдырылмасы дилин дахили инкишаф ганунларына табе едилир. Буна көрә дә хүсуси адларын өјрәнилмәси дилин дахили имкан вә ганунлары әсасында апарылыр.

Һәр бир хүсуси ад мүәјјән сәбәб вә мәгсәдлә әлагәдар олараг јараныр. Одур ки, онларын бә'зиси мәһсулдар — чох јајылан (ишләк), бә'зиси исә гејри-мәһсулдар (аз ишләк) олур. Һәр бир адын өз јаранма тарихи, јајылма әразиси вә милли мәнсубијјәти вардыр. Бә'зән башга дилләрдән дә адлар алыныр. Белә адлар кечдији дилин дахили инкишаф ганунларына ујғунлашдырылыр.

ОНОМАЛОКИЈАНЫН ТӘДГИГИ ПРОБЛЕМЛӘРИ.

Ономастиканын тәдгигини мүвәффәгијјәтлә давам етдирмәк үчүн ашағыдакы проблемләрин дәриндән өјрәнилмәси ваҹибдир:

1) дилдә вә нитгдә адларын ишләнмәси;

2) әдәби дилдә вә диалектләрдә (ичтиман вә мәһәлли диалектләрдә) адларын ишләнмәси;

3) мүхтәлиф типли дилләрдә адларын морфоложи гурулушу;

4) адларын там вә гыса формаларынын субјектив гијмәти вә онларын әлагәси;

5) мүхтәлиф дилләрдә ономастик системин типолокијасы вә ономастик нормаларын мүәјјән едилмәси;

6) мүхтәлиф жанрлы мәтнләрдә адларын статистик тәдгиги[2].

7) хүсуси адларын ејниҹинсли әшјалары вә мәфһумлары ифадә едән үмуми адлардан фәрги;

8) дилин лүғәт тәркибиндә ономаложи лүғәтин јери;

9) хүсуси адларын шө'бәләри (антропоним, топоним,

---

[1] М. Чобанов. **Азәрбајҹан антропонимијасынын әсаслары.** Тбилиси, 1983, сәһ. 4.

[2] А. В. Суперанская. Языковые и внеязыковые ассоциаци собственных имен, «Антропонимика», Москва, 1970, сәһ. 9.

космоним, зооним, ктематоним), онларын умуми вә фәргли чәһәтләри;

10) хүсуси адларын әмәлә кәлмәси вә онун инкишаф ганунаујғунлуглары;

11) ономалокијанын ајры-ајры бөлмәләринин системи вә онларын характерик мәсәләләри;

12) ономалокијанын вә онун бөлмәләринин тәшәккүлү тарихи;

13) ономалокијанын әмәли проблемләри (хүсуси адларын орфографик вә орфоепик; мәдәни-естетик проблемләри);

14) хүсуси адларын мүхтәлиф әразидә јајылмасы вә статистик тәдгиги;

15) хүсуси адларын бир дилдән башга бир дилә транслитерасијасы проблеминин тәдгиги;

16) хүсуси адларын тәдгиги методлары.

Ономалокија проблемләринин һәртәрәфли вә әтрафлы тәдгигинә даир тез-тез бејнәлхалг конгресләр вә симпозиумлар, республика конфранслары вә мүшавирәләри кечирилир.

ОНОМАЛОКИЈАНЫН ТӘДГИГАТ ОБЈЕКТИ

Ономалокија дилчилијин јени саһәси олдуғу үчүн онун бир сыра мүрәккәб нәзәри вә әмәли мәсәләләрини, тәдгигат објектини дәриндән тәһлил етмәк лазымдыр.

Ономалокијанын тәдгигат објекти ашағыдакылардан ибарәтдир:[1]

1. Ономалокијанын тәдгигат објекти лексиканын бир саһәсини тәшкил едән хүсуси адлардыр.

2. Ономалокија бүтүн хүсуси адлары, онун мәншәјиндән вә јајылма (ишләнмә) дәрәчәсиндән асылы олмајараг тәдгиг едир.

3. Ономалокија хүсуси адларын сәчијјәви мәсәләләрини (онларын тәбиәтини, нәзәрә чарпдырдығы предметә ујғунлуғуну, маһијјәтини), онларын әмәлә кәлмәсини, төрәмәсини, мәншәјини, мә'насыны, гурулушуну вә үслуби имканларыны өјрәнир.

[1] В. Д. Бондалетов. Ономастика и социлингвистика, «Антропонимика», Москва, 1970, сәһ. 17.

ОНОМАЛОКИЈАНЫН САҺӘЛӘРИ

Ономалокијанын тәдгигат објекти лүғәт тәркибинин кениш бир лајыны тәшкил едән хүсуси адлардыр. Дилин лүғәт тәркибиндә хүсуси адларын өзүнәмәхсус јери вардыр. Дилин лүғәт тәркибини үмумишләк сөзләрсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадығы кими, хүсуси адларсыз да тәсәввүр етмәк чәтиндир. Чүнки хүсуси адлар лүғәт тәркибиндә елә бир сәчијјәви әламәт вә хүсусијјәтләрә маликдир ки, бу да онлары дилин башга лүғәви ваһидләриндән әсаслы сурәтдә фәргләндирир. Дилин лүғәт тәркиби мүхтәлиф лексик лајлардан ибарәт олдуғу кими, хүсуси адлар да ифадә етдији әшја вә предметә ујғун олараг, мүәјјән груплар вә системләр тәшкил едир. Ономастик материалларын зәнкин вә рәнкарәнк хүсусијјәтләри ономалокијанын бир сыра саһәләринин јаранмасына сәбәб олмушдур. Онимләр инсан, јер вә су аләминин, фәза чисимләринин, һејванат аләминин вә с. адыны билдирир. Бу да онимләрин тәдгиги илә мәшғул олан ономалокијанын мүхтәлиф саһәләринин, нөвләринин вә шө'бәләринин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Ономалокијанын саһәләри вә ја шө'бәләри һаггында һәләлик јекдил фикир јохдур. А. Гурбанов илк тәдгигатларында ономалокијанын «антропонимика, топонимика, һидронимика»[1] олмагла үч; сон тәдгигатларында исә «антропонимика, етнонимика, топонимика, һидронимика, зоонимика, космонимика вә ктематонимика»[2] олмагла једди; М. Чобанов илк арашдырмаларында «антропонимика, топонимика, космонимика»[3] олмагла үч; сон тәдгигатларында исә «антропонимика, чоғрафи адлар, космонимика, зоонимика, ктематонимика»[4] олмагла беш; Һ. Әлијев «антропонимика, топонимика, космонимика, зоонимика, теонимика»[5] олмагла беш; М. Адилов вә А. Пашајев «антропонимика, топонимика, зоонимика, фи-

---

[1] А. Гурбанов. Үмуми дилчилик, Бакы, 1977, сәһ. 130.

[2] А. Гурбанов. Азәрбајчан ономастикасы, Бакы, 1986, сәһ. 34. Јенә онун: Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, Бакы, 1988, сәһ. 163.

[3] М. Чобанов. Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары. Тбилиси, 1983, сәһ. 5.

[4] М. Чобанов. Мәтнин лингвистик тәһлили, I һиссә, Тбилиси, 1987, сәһ. 43.

[5] Һ. Әлијев. Үмуми антропонимика проблемләри, Бакы, 1985, сәһ. 4.

тонимика, астронимика, мифомика»[1] олмагла алты; Н. Худијев исә «антропонимик систем, топонимик систем, ктематонимик систем»[2] олмагла үч; В. Д. Бондалетов исә «антропонимика, топонимика, космонимика, зоонимика, ктематонимика»[3] олмагла беш саһәсини мүәјјәнләшдирмишләр.

Ономалокијанын саһәләри вә шө'бәләри һаггында јухарыда гејд олунан бөлкүләр, әсасән, дилчилик елминин мүасир инкишафы бахымындан тәгдирәлајигдир. Лакин бу бөлкүләрин дә чатышмазлыглары вардыр. О чүмләдән, етнонимика, теонимика, фитонимика вә мифомиканын ономалокијанын ајрыча шө'бәләри кими верилмәси илә разылашмаг чәтиндир. Чүнки ономалокија хүсуси адларын ономастик хүсусијјәтләринин арашдырылмасы илә мәшғул олур. Бу мә'нада етноним вә фитонимләри ономалокијанын тәдгигат објектинә аид етмәк олмаз. Она көрә ки, етноним вә фитонимләр үмуми адлардан вә ја апелјативләрдән ибарәтдир. Апелјативләр исә ономалокијада јох, лексикалокијада өјрәнилир. Мә'лумдур ки, һәр бир дилин онимләри арасында бир нечә теоним вә мифонимә раст кәлмәк олар. Бизим мүлаһизәмизә көрә, бир нечә теоним вә јахуд мифоним үчүн ономалокијада хүсуси теонимика вә мифонимика» шө'бәләри јаратмаға һеч бир еһтијач јохдур.

Јухарыдакы мүлаһизә вә бөлкүләри јекунлашдырараг, ономалокијанын шө'бәләрини ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар.

---

[1] М. Адилов, А. Пашајев. Азәрбајчан ономастикасы, Бакы, 1987, сәһ. 13.

[2] Н. Худијев. Азәрбајчан әдәби дилинин совет дөврү, Бакы, 1989, сәһ. 207.

[3] В. Д. Бондалетов. Русская ономастика. Москва, 1983, сәһ. 8.

I. АНТРОПОНИМИКА — инсан адларынын өјрәнилмәси илә мәшғул олур (ад, ата ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб; адларын әсасы вә мәншәји, антропонимләрин гурулушу, адгојма ән'әнәләри, шәхс адларынын башга дилә транслитерасијасы, бәдии антропонимләрин хүсуснјјәтләри). Шәхслә бағлы олан ад, ата ады, фамилија, тәхәллүс вә ләгәб үмумиликдә антропонимләрдир. Бу вә ја дикәр дилә мәхсус олан шәхс адларынын мәчмуу *антропонимија,* ону өјрәнән елм саһәси исә *антропонимика* адланыр.

II. ЧОҒРАФИ АДЛАР — планетимизин мүәјјән јерини вә ја мәканыны дикәриндән фәргләндирән хүсуси адлар силсиләсидир. Хүсуси чоғрафи адлар торпаг вә су аләми илә әлагәдар олараг ики саһәјә ајрылыр: топонимләр, һидронимләр. Бу да чоғрафи адлары өјрәнән *топонимика* вә *һидронимика* адлы елм саһәләринин формалашмасына имкан верир.

ТОПОНИМИКА—ономалокијанын топонимләрин тәшәккүлү, инкишафы вә дәјишмәси ганунаујғунлугларыны өјрәнән јарымшө'бәсидир.

Ономалокијанын ән кениш јајылмыш јарымшө'бәләриндән бирини *топонимика* тәшкил едир. Топонимика топонимләрин јаранмасыны, јајылмасыны, инкишафыны,

етимолокијасыны, мәншәјини, дилдәки вә чәмијјәтдәки ролуну өјрәнир.

Топонимләрин өјрәнилмәси илә мәшғул олан елм саһәси топонимика адланыр. Дилчиликдә кениш шәкилдә ишләдилән топонимика термини јунан дилинә мәхсус топос (јер, мәскән) вә онома (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу термин дилчиликдә чоғрафи објект ады билдирән хүсуси сөз мә'насында ишләдилир.

Чоғрафи адлар, објектләр өз гәдимлији, зәнкинлији вә мүхтәлифлијн илә бир-бириндән фәргләнир. Чоғрафи објектләрлә бағлы олан јүз минләрлә хүсуси адлар вардыр: *гитә, өлкә, республика, вилајәт, рајон; шәһәр, кәнд, гәсәбә; күчә, хијабан, јол, мејдан; дағ, дағлыг, дүз, дүзәнлик, оба, обалыг* вә с. Һәмин адлар сөз олмаг е'тибарилә дилин лүғәт тәркибиндә кениш бир лај тәшкил едир. Мәһз буна көрә дә һәмин адларын топланмасы вә тәдгиги мүасир елмин гаршысында јени вәзифәләр гојур. Бу исә дилчилијин ономалокија шө'бәсинин топонимика бөлмәсинин һәртәрәфли өјрәнилмәсини вә инкишаф етдирилмәсини өн плана чәкир.

Топонимиканын өјрәнилмәси, һәр шејдән әввәл, топонимик анлајышларын мүәјјәнләшдирилмәсини тәләб едир. Бу анлајышлара топоним, топонимија вә топонимика аиддир.

Т о п о н и м — чоғрафи објект вә ја јер адыны билдирән хүсуси сөздүр. Мәсәлән, *Авропа, Азәрбајчан, Гарабағ, Газах, Бакы, Шыхлы, Садаглы; Низами күчәси, Нәриманов хијабаны, Азадлыг мејданы; Кәпәз, Гафгаз, Мил дүзү* вә с.

Т о п о н и м и к т е р м и н л ә р дә ики група бөлүнүр: 1) Елми (бејнәлхалг) терминләр: *Муған, Кәнчә, Шәки;* 2) Јерли чоғрафи терминләр вә ја детерминативләр: *Инчә дәрәси, Көј тәпә, Ағ гала, Алмалы, Чанаварлы, Гара архач, Јазылы* вә с.

Т о п о н и м и ј а — мүәјјән бир өлкәјә, рекиона вә ја әразијә мәхсус олан топонимләрин мәчмуудур. Мәсәлән, Азәрбајчан топонимнјасы, Күрчүстан топонимијасы, Губа топонимијасы, Борчалы топонимијасы вә с.

Т о п о н и м и к а — топонимијаны өјрәнән елм саһәсидир. Топонимика мүәјјән бир өлкәјә вә ја рекиона мәхсус олан топонимләрин јаранмасыны, инкишафыны вә

Elm və ... Mərkəzi
„Təfəkkür" Universiteti
Kitabxana
5347

дәјишмәси ганунаујғунлугларыны; нөвләрини, гурулушуну, јајылма ареалыны вә мәншәјини өјрәнир.

ТОПОНИМЛӘРИН ӘРАЗИ БӨЛКҮСҮ. Топонимләр әрази саһәсинә көрә ики група бөлүнүр:

МАКРО ТОПОНИМЛӘР — бөјүк әрази саһәсинин адларыны әһатә едир. Мәсәлән, *Гафгаз, Азәрбајчан, Күрчүстан, Башкечид* (индики Дманиси — Күрчүстан Р-да).

МИКРО ТОПОНИМЛӘР—ән кичик әрази саһәсинин адларыны әһатә едир. Белә топонимләр бир шәһәрин вә ја бир кәндин әразисиндә јерләшән әрази адларыны билдирир. Шәһәрдәки мејданчаларын, күчәләрин, бағларын вә мүәјјән инзибати биналарын әразиси дә микро топонимләрә аиддир. Мәсәлән, Тбилиси шәһәриндә *Ортачала, Авчала (авчаласы), Шејтан базар, Сәбиртала, Чајлаг, Гырмакәл, Сән'ан дағы, М. Ф. Ахундов күчәси; Ашыг Гәриб булағы; Муштәһет багы; Азадлыг мејданы, Чөрәкчи мејданы* вә с. Күрчүстан Р-нын Болниси рајонунун Дарбаз кәндинин әразисиндәки микро топонимләр: *Гајытмазлы, Узунтала, Халхаллар, Салјер, Алмалы, Палыдлы, Бачалан, Гырхбулаг, Гујубулаг, Чанаварлы, Бајдарлы, Чәфәргала, Дардаш, Дашантәпә* вә с.

АРЕАЛ ТОПОНИМЛӘР. Ареал латын дилиндә «ареалис» сөзүндән олуб Азәрбајчан дилиндә саһә, мејдан, фәза мә'насында ишләнир. Топонимикада исә јајылма әразиси мә'насыны билдирир. Топонимләр јајылма дәрәчәсинә көрә мүхтәлиф олур: мәһәлли топонимләр, ареал топонимләр. Планетимиздә елә топонимик ваһидләр вардыр ки, онлар јалныз бир чоғрафи објектин адыны билдирир вә кениш јајылма имканына малик олурлар. Белә топонимләр *мәһәлли топонимләр* адланыр. Мәсәлән, *Газах, Савалан* вә с.

Дилимизин ономастик ваһидләр системиндә бир груп топонимик ваһидләрә раст кәлирик ки, онлар ики вә даһа чох чоғрафи објектин (ојконимин, оронимин) адыны билдирир вә кениш јајылма имканларына маликдир. Белә топонимләр ономастикада *ареал топонимләр* адланыр. Мәсәлән, Муғанлы етнокомоними илә бағлы Күрчүстан Р-да бир сыра кәндләр вардыр: *Бала Муғанлы* (Болниси рајонунда), *Бөјүк Муғанлы, Гаш Муғанлы, Кирән Муғанлы* (Марнеули рајонунда), *Муғанлы* (Дманиси рајонунда), *Сартичала Муғанлысы* (Гардабани ра-

јонунда). Азәрбајҹан Р-да да Муғанлы етнокомоними кениш јајылмышдыр: *Муғанлы кәнди* (Ағдаш, Ағҹабәди, Бәрдә, Газах, Губадлы, Загатала, Зәнкилан, Күрдәмир вә Шамахы рајонларында), *Муған адлы гәсәбә* (Әли Бајрамлы, Биләсувар рајонунда), һәмчинин, *Муған Кәнҹәли* (Сабирабад рајонунда), *Муғанчыг Меһраб* вә *Муғанчы Муслум* (Нораһен рајонунда) адлы кәндләр дә вардыр; *Саатлы* етнокомоними вә етноастиними илә бағлы Азәрбајҹан Р-да бир сыра ојконимләр вардыр: *Саатлы кәндләри* (Бәрдә, Ағдаш рајонларында; Күрҹүстан Р-ын Дманиси рајонунда) вә *Саатлы шәһәри* (Саатлы рајонунда).

Ареал топонимләрин јаранмасы бир нечә сәбәблә бағлыдыр: 1) гоһум гәбилә вә ја тајфанын мүхтәлиф ҹоғрафи мөвгедә мәскәнләшмәси; 2) бу вә ја дикәр гәбилә вә тајфанын мүхтәлиф иҹтимаи вә сијаси һадисәләрлә әлагәдар парчаланараг мүхтәлиф әразидә мәскән салмасы; 3) јени иҹтимаи-игтисади гурулушла әлагәдар олараг, мүхтәлиф рекиондакы ҹоғрафи објектин ејни топонимик ваһидлә адландырылмасы; 4) ҹоғрафи објектин адыны билдирән топонимик ваһидин тәсадүфән үст-үстә дүшмәси вә ја ејниләшмәси. Бүтүн бунлар топоним јарадылмасы үчүн башлыча васитәләрдир.

ТОПОНИМЛӘРИН НӨВЛӘРИ. Јухарыда гејд едилдији кими, топонимија лүғәт тәркибинин чох зәнкин бир саһәсини әһатә едир. Бу саһәјә һәм јашајыш, һәм дә мүхтәлиф гурулуша малик олан ҹоғрафи објектләрин адлары дахилдир. Бунлары нәзәрә алараг топонимләри ики група бөлмәк олар: ојконимләр, оронимләр.

ОЈКОНИМ. Ојконимләр топонимијанын кениш јајылмыш бир саһәсидир. Ојконим јунанча ојкос (јашајыш мәнтәгәси) вә онома (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб Азәрбајҹан дилиндә јашајыш мәнтәгәсинин ады мә'насыны билдирир. Башга сөзлә десәк, ојконим јашајыш мәнтәгәсинин адыны билдирән топонимдир. Мәсәлән, *Бакы, Нахчыван, Гәмәрли, Гачаған, Сарачлы* вә с.

Јашајыш мәнтәгәләри дә әразисинин бөјүк вә кичиклијинә, әһалисинин сајына вә мәшғулијјәтинә көрә ики група бөлүнүр: *комоним, астионим.*

КОМОНИМ јунан дилиндә комон (кәнд, гәсәбә) вә онома (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб

кәнд (гәсәбә) ады мә'насыны билдирир. Мәсәлән, *Салаһлы, Фахралы, Дарбаз, Гарабулаг, Кешәли* вә с. Комоним шәһәр типли гәсәбәни дә әһатә едир. Мәсәлән, *Биләчәри, Бузовна, Говлар* вә с.

АСТИОНИМ — јунанча «астеос» (шәһәрли) вә «онома» (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, Азәрбајчан дилиндә шәһәр ады мә'насыны билдирир. Мәсәлән, *Сумгајыт, Дашкәсән, Минкәчевир, Ләнкәран* вә с.

Астионимләрин сајча инкишафында комонимләр (әсасән гәсәбәләр) илкин база тәшкил едир. Чүнки шәһәр типли гәсәбәләр игтисади вә мәдәни чәһәтдән инкишаф едәрәк шәһәрә чеврилир. Мәсәлән, *Јевлах, Ағстафа, Бәрдә* вә с.

Бә'зи јашајыш мәнтәгәләри исә еlә илк күндән инкишаф едәрәк мүстәгил шәһәр кими формалашыр. Мәсәлән, *Шәки, Ағдам, Дашкәсән, Загатала* вә с.

Шәһәрләрдә *мејдан, базар, бағ, хијабан, күчә, тин, далан, дөнкә, саһил; кино-театр, һөкумәт еви, јазычылар еви, бәстәкарлар еви, сирк; дајаначаг* вә с. кими микротопонимләр *урбаноним* адланыр.

УРБАНОНИМ латын дилиндә «урбанис» (шәһәр типли) вә онома (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, кичик әрази адыны билдирир. Урбанонимләр дә өз нөвбәсиндә ифадә етдији објектин нөвүнә вә әһатә етдији әрази мөвгејинә көрә ики група бөлүнүр. Онлардан бир групу хәтти микро топонимләрә аиддир. Белә микро топонимләр годоним адланыр. Годоним јунанча «годос» (јол, күчә) вә онома (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, јол вә ја күчә мә'насыны билдирир. Мәсәлән, *Нәриманов проспекти, Бакыханов күчәси, 28 Мај — ме'мар Әчәми хәтти, Сон дөнкә* вә с. Урбанонимләрин дикәр групу исә әрази вә ја саһә характерли микро топонимләрдән ибарәтдир. Ономастикада белә микро топонимләр агороним адланыр. Агороним јунан дилиндә «агора» (мејдан) вә онома (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, мејдан адыны билдирир. Мәсәлән, *Кәнчләр мејданы, Фүзули мејданы, Руставели мејданы, Колхоз базары, Шуша базары* вә с.

ОРОНИМ. Топонимијанын ән кениш јајылмыш саһәләриндән бири дә оронимләрдир. Ороним мүәјјән релјеф гурулушуна көрә фәргләнән јер адларыдыр. Бураја

дағ, тәпә, ашырым, дүзәнлик, тала; әкин саһәси, өрүш (отлаг јерләр); *јохуш, ениш; мешә, коллуг, јајлаг, гышлаг* вә с. аиддир.

Д а ғ л а р: *Гафгаз дағлары, Гошгар, Кәпәз, Шамдүјә, Ағлаған, Шинди* вә с.

Т ә п ә л ә р: *Јағлыҹа тәпәлији, Бабәкәр тәпәлији, Дошан тәпә* вә с.

А ш ы р ы м л а р: *Гафгаз ашырымы, Ағсу ашырымы, Башкечид ашырымы* вә с.

Д Р И О М О Н И М — мешәликлә өртүлмүш јер адларыдыр. Мәсәлән, *Тајга мешәлији, Гарајазы мешәлији, Елдар шамлығы, Алмалы мешәлији* вә с.

ТОПОНИМЛӘРИН СЕМАНТИКАСЫ

Дилимизин лүғәт тәркибиндә зәнкин бир лај тәшкил едән топонимләр семантик ҹәһәтдән мүхтәлиф мәзмунлу сөзләр әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Тәдгигата ҹәлб етдијимиз топонимләри (ојконим вә оронимләр) семантик ҹәһәтдән ашағыдакы групларa бөлмәк олар:

1. А Н Т Р О П О О Ј К О Н И М Л Ә Р. Бу груп топонимләр антропонимләр (шәхс ады, фамилија, тәхәллүс) әсасында дүзәлир. Бүтүн топонимик ваһидләр кими антропоојконимләрин дә јаранма тарихи гәдимдир. XVIII әсрин биринҹи рүбүндә гејдә алынмыш *Муса галасы, Гоҹалы, көдәк Пири, Һаҹылыг, Анагыз оғлу Нәсибләр, молла Ханверди* гәдим; *Гасымлы, Ағаммәдли* (Марнеули рајонунда), *Һәсәнхоҹалы, Сарымәммәдли* (Кибирчик), *Молла Әһмәдли* (Болниси рајонунда), *Мәһәммәдағалар, Чопуралы* (Дманиси рајонунда) исә мүасир антропоојконимләрдир.

2. Е Т Н О О Ј К О Н И М Л Ә Р. Етнонимләр (тирә, гәбилә, тајфа, халг) әсасында дүзәлән јашајыш мәнтәгәләринин адларына *етноојконимләр* дејилир. Тәдгиг етдијимиз етноојконимләрин бир групу Азәрбајҹан халгынын етногенезисиндә јахындан иштирак едән түрк мәншәли гәдим гәбилә вә ја тајфаларын адыны билдирән сөзләр әсасында јаранмышдыр. Мәсәлән, *Азики* (Азлар), *Ганлы, Гулбаба, Гултәпә, Газан, Гыпчаг, Гарагојунлу, Һунлар, Сараткәнд, Гараманлы, Туран, Ҹаваншир, Гарасаврләр, Мәтили, Јүзбашы, Ҹәләбли, Хәләфли, Дәмирчи Һәсәнли, Јалгуз* (Гузлар јалы), *Гара Дәмирчи, Күрҹүоғ-*

лу, Кәпәнәкчи, Бајдар, Кешәли, Габал (Гәбәлә) *Косалы, Имирһәсән, Муғанлы, Нәзәрли, Сарван, Сенеб, Тапан, Чандар, Шиндиләр, Азаплы, Бетарабчы, Бајталлы, Тәклә, Әрәбли, Тәкәли, Сартчала, Улашлы, Гырыхлы, Гуллар, Шыхлы* гәдим вә *Илмәзли, Курдләр* (Гурдлар), *Имир* (Марнеули рајонунда), *Абдаллы, Дашлыгуллар, Дәлләр, Бәјтәкәр, Шаһбузлу* (Болниси рајонунда); *Азкәјлијән, Саатлы, Лөк Чанлар* (Дманиси рајонунда), *Чандар* (Гардабани рајонунда), *Јормуғанлы, Түлләр, Газлар* (Гузлар), (Сагаречо рајонунда); *Кәнчәли, Габал* (Лагодехи рајонунда) мүасир етноојконимләрдир.

3. ҺИДРООЈКОНИМЛӘР. Су аләминин адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән јашајыш мәнтәгәләринин адларына һидроојконимләр дејилир. Тәдгигата чәлб етдијимиз топонимләр арасында һидроојконимләрә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, *Бузчај, Кәрәмдәрәси, Авдәрәси, Гуручај, Отурбулах, Сукечән, Сутөкүлән, Бәзиркан-булағы* гәдим; *Гарабулаг, Ағбулаг* гәдим вә мүасир; *Дәмјә Көрархы* (Марнеули рајонунда); *Јырғанчај* (Дманиси рајонунда) мүасир һидроојконимләрдир.

4. ЗООЈКОНИМЛӘР. Азәрбајчан топонимијасында бир сыра зоојконимләрә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, *Гатырлы, Дәвәкөзү, Шејтанлы, Чомушлу* гәдим; *Лөк Чандар* гәдим вә мүасир зоојконимләрдир.

5. ФИТООЈКОНИМЛӘР. Битки аләминин адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән јашајыш мәнтәгәләринин адларына фитоојконимләр дејилир. Мәсәлән, *Алағач, Тахылбитмәз, Фындыглы, Сөјүдлү* гәдим; *Гамышлы, Чанбағча, Колакир, Ормешән, Соғанлыг* гәдим вә мүасир; *Гаратикан, Армыдлы* мүасир фитоојконимләрдир.

6. МЕМУАР-ХАТИРӘ ОЈКОНИМЛӘР. Тәдгигата чәлб етдијимиз топонимләрин бир групу тарихи шәхсијјәтләрин хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә јарадылмышдыр. О чүмләдән, *Кәрәмдәрәси, Молла оба, Чуғулоғлу обасы* гәдим; *Имирһәсән Саламмәлик* гәдим вә мүасир; *Сабиркәнд, Әзизкәнд* (Марнеули рајонунда) мүасир мемуар-хатирә ојконимләрдир.

7. КОСМООЈКОНИМЛӘР. Фәза чисимләринин адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән ојконимләрә дә гәдим дөврләрдән тәсадүф олунур. Мәсәлән, *Күнәшкәнд* гәдим космоојконимдир.

8. ТӘСВИРИ ОЈКОНИМЛӘР. Јашајыш мәнтәгәсинин јерин релјеф гурулушуна вә әламәтинә көрә адландырылмасына тәсвири ојконимләр дејилир. Бу груп ојконимләрә Азәрбајчан топонимијасында да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, *Ағзыбөјүк, Алағач, Башыбөјүк, Килағдаш, Гарагала, Гаракилсә, Гызыл Зијарәт, Палчыгл ы, Сарыгала, Дашкөрпү, Тикмәдаш, Топрагала, Тәккилсә, Үчкилсә, Шиштәпә, Алакөз, Ағдаш, Ағкөјнәк, Башкәнд, Көјтәпә, Көјчә, Көјчәкли, Гызыл торпаг* гәдим; *Даштәпә, Күллүбағ, Ағкөрпү* (Марнеули рајонунда); *Бешдаш, Чатах, Гарагум, Једдикилсә, Гызылкилсә* (Залга рајонунда) мүасир тәсвири ојконимләрдир.

ҺИДРОНИМИКА — су аләминин хүсуси ады илә әлагәдар олан чоғрафи адлары өјрәнир. Су аләми мүхтәлиф олдуғу кими, онларын да мүхтәлиф хүсуси адлары мејдана кәлмишдир. Су аләминин адларынын мәчмуу һидронимија; ономалокијанын су аләминин адларыны өјрәнән саһәси исә һидронимика адланыр.

Су аләми исә океан, дәниз, көл, булаг вә чај олмагла мүхтәлиф груплара бөлүнүр. Су аләминин мүхтәлиф груплара бөлүнмәси дә су аләминин адларынын тәдгиги илә мәшғул олан һидронимиканын мүхтәлиф саһәләринин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Һидронимиканын ашағыдакы саһәләри вардыр: *пелагоним, лимоним, потамоним.*

ПЕЛАГОНИМ — океан вә дәнизләрин хүсуси адларыны әһатә едир. Пелагонимләрин мәчмуу *пелагонимија;* һидронимиканын пелагонимијаны өјрәнән саһәси исә *пелагонимика* адланыр.

Јер күрәсинин 361 милјон квадрат километр саһәсинин, бүтүн Јер сәтһинин исә 70,8 фаизини дүнја океаны тутур. Бу да дүнја халгларынын дилләриндә јүзләрлә океан вә дәниз адларынын јаранмасына сәбәб олмушдур. Һәтта бә'зи дәнизләрин елмдә бир нечә хүсуси ады вардыр. Мәсәлән, *Сакит океаны, Атлантик океаны; Һинд океаны; Шимал Бузлу океаны, Хәзәр дәнизи, Гара дәниз, Азов дәнизи, Аралыг дәнизи* вә с.

ЛИМОНИМ — көлләрин хүсуси адларыны әһатә едир. Лимонимләрин мәчмуу *лимонимија; һидронимиканын* лимонимија саһәсини өјрәнән шө'бәси исә *лимономика* адланыр.

Јерин бүтүн көлләринин саһәси 2,7 милјон квадрат-

километр олуб, гурунун үмуми саһәсинин 1,8%-ни тәшкил едир. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә јајылмыш көлләр дә онларын мүхтәлиф адларынын јаранмасына сәбәб олмушдур. Мәсәлән, *Ладога, Бајкал, Арал, Балхаш, Көјчә, Көјкөл* вә с.

ПОТАМОНИМ — чајларын хүсуси адларыны әһатә едир. Потамонимләрин мәчмуу *потамонија;* һидронимиканын потамонимијаны өјрәнән саһәси исә *потамонимика* адланыр.

Јер күрәсиндә ирили-хырдалы минләрлә чај вардыр. Бу да онларын хүсуси адларынын јаранмасына сәбәб олмушдур. Мәсәлән, *Волга, Дунај, Нил, Лена, Күр, Араз, Алкет* (Күр. Р-да) вә с.

КЕЛОНИМ — батаглыгларын хүсуси адларыны әһатә едир. Батаглыгларын адларынын мәчмуу *келонимија* адланыр. Һидронимикада батаглыгларын адларынын өјрәнилмәси илә *келонимика* мәшғул олур.

Мә'лумдур ки, дүнја әразисинин тәгрибән 3,5 милјон квадрат километрини батаглыглар тутур. Көрүндүјү кими, батаглыглар планетимиздә чох кениш әрази саһәсинә маликдир. Онлар дүнјанын мүхтәлиф рајонларында јерләшир. Одур ки, мүхтәлиф гитә вә өлкәләрдә јерләшән минләрлә батаглыг вардыр. Бу да бу вә ја дикәр дилдә онларын адларынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

III. КОСМОНИМИКА — фәза чисмләринин адларынын өјрәнилмәси илә мәшғул олур. Космик фәза објектләринин (улдуз, планет, комета, астереоид) адлары *космоним*[1]; космонимләрин мәчмуу *космонимија* адланыр, онлар ономалокијанын хүсуси бөлмәси олан космонимикада өјрәнилир. Мәсәлән, *Күнәш, Ај, Зөһрә, Гәмәр* вә с.

IV. ЗООНИМИКА — ев һејванларына инсанлар тәрәфиндән верилән хүсуси адларын тәдгиги илә мәшғул олур. Һејванлара — ат, инәк, гошгу һејванлары, итләрә вә с. верилән хүсуси адлар *зооним*[2], онларын мәчмуу *зоонимија* адланыр. Ономалокијанын зоонимијаны өјрәнән саһәси исә зоонимикадыр. Мәсәлән, *Ағча, Нишан,*

---

[1] Космоним јунан дилиндә «космос» (дүнја, аләм, көј гүббәси) вә «онома» (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

[2] Зоонимија јунан дилиндә «зоон» (һејван) вә «онома» (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Гашга (инәк адлары); *Шамил, Әрәб* (ат адлары); *Чалхан, Сајмаз, Базар, Гафлан* (ит адлары) вә с.

V. КТЕМАТОНИМИКА — мадди-мәдәнијјәт абидәләринин елми-техники саһәләринин адларынын өјрәнилмәси илә мәшғул олур. Мадди-мәдәнијјәт абидәләринин, елм вә техника саһәләринин, мусиги аләтләринин, һәдијјә әшјаларынын, елми мәркәз вә космик кәмиләрин, нәглијјат васитәләринин, мә'нәви мәдәнијјәт әсәрләринин (китаб, журнал, балет, опера, бәдии әсәр, мусиги верилишләри програмы), һәмчинин, мүхтәлиф инзибати идарәләрин адлары ктематоним, онларын мәчмуу исә ктематонимија[1] адланыр. Ктематонимијаны өјрәнән ономалокија шө'бәсинә исә *ктематонимика* дејилир. Мәсәлән, *саз, тар; «Үмуми дилчилик», «Азәрбајҹан гадыны», «Короғлу», «Арзу» мусиги програмы, Азәрбајҹан Јазычылар Бирлији, Азәрбајҹан Ашыглар Бирлији* вә с.

ОНОМАЛОКИЈАНЫН НӨВЛӘРИ

Дилин хүсуси адларыны өјрәнән дилчилик шө'бәси *ономалокија* адланыр. Ономалокија хүсуси атлары мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг едир. Беләликлә дә, ономалокијанын мүхтәлиф нөвләри формалашыр.

Дилчилик елми хүсуси вә үмуми олмагла ики саһәјә ајрылыр. Буна ујғун олараг, нәзәри дилчилијин сонунчу онилликләрдә јаранмыш олан ономалокија шө'бәси дә мүвафиг олараг ики саһәјә бөлүнүр:

а) хүсуси ономалокија,

б) үмуми ономалокија.

Ономалокијанын һәр ики саһәси бир-бирилә сых сурәтдә әлагәдардыр. Онларын бирини дикәриндән ајрылыгда тәсәввүр етмәк чәтиндир.

ХҮСУСИ ОНОМАЛОКИЈА. Конкрет бир дилин вә ја дил аиләсинин (дил групунун) лүғәт тәркибиндәки мөвчуд хүсуси адларын елми тәдгиги илә мәшғул олан ономалокија саһәси *хүсуси ономалокија* адланыр.

Ареал термини дилчиликдә бир дилин вә ја дил групунун јајылдығы бу вә ја дикәр мәкани мә'насында ишләдилир. Одур ки, бир ареалда јајылмыш хүсуси адлары хүсуси ономалокија өјрәнмәлидир. Хүсуси адлар тари-

[1] Ктематонимија јунан дилиндә «ктематос» (әшја, чисм) вә «онома» (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

һәр бир дилдә вә ја ареалда нәсилдән-нəслə кечәрәк муасир дөврә гәдәр тәкмилләшә-тәкмилләшә кәлиб чатмышдыр. Бу мә'нада хүсуси адлар бир тарихи катеторија кими тарихә јолдашлыг етмиш вә дилин ән гәдим хүсусијјәтләрини өзүндә (хүсуси топонимләрдә) јаратмышдыр.

Дүнјада үч минә јахын дил вардыр. Дүнја дилләринин һәр бири өз хүсуси чәһәтләри, јә'ни әсас лүғәт фонду вә грамматик гурулушу илә бир-бириндән фәргләндији кими, һәмин дилләрдәки хүсуси адларын јаранмасы нөгтеји-нәзәрдән дә бир-бириндән тамамилә фәргләнирләр. Хүсуси ономалокија да һәр бир дилдә олан хүсуси адларын сәчијјәви чәһәтләринин вә ганунаујғунлугларынын тәдгиги әсасында јаранып. Бу вә ја дикәр дилин ономаложи хүсусијјәтләринин тәдгиги илә әлагәдар олараг јаранан ономалокија һәмин конкрет дилин ады илә адландырылыр. Мәсәлән, *Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, күрчү дилинин ономалокијасы, рус дилинин ономалокијасы* вә с.

Хүсуси ономалокија гоһум дил аиләләринин ономалокијасы илә дә мәшғул олур. Бу да һәмин дил аиләсинин ады илә бағлы олан хүсуси ономалокијанын јаранмасына сәбәб олур. Мәсәлән, *түрк дилләринин ономалокијасы, славјан дилләринин ономалокијасы* вә с. Муасир дилләрин, дил групу вә дил аиләләринин ономаложи фактларынын тәдгиги дә үмуми ономалокијанын нәзәри вә әмәли чәһәтләринин инкишафына сәбәб олур.

УМУМИ ОНОМАЛОЖИЈА. Дүнја дилләринин ономалокијасы үчүн сәчијјәви олан үмуми нәзәри вә әмәли проблемләр үмуми ономалокијада өјрәнилир.

Үмуми ономастик проблемләрдән бәһс едән А. В. Суперанскаја јазыр: «Глобал ономастика мүхтәлиф өлкәләрин вә халгларын хүсуси адларынын тиположи охшарлыгы илә мәнсуб олдуглары дилдән асылы олмајараг адлары хас олан үмуми ганунаујғунлугларын мүәјјәнләшдирилмәси илә, үмумдил универсалиләри илә мүәјјән паралелизм тәшкил едән, лакин мүәјјәнләшдирилдикләри објектив тә'сири илә үмумдил универсалиләри мејдана чыхарылмасы илә мәшғул олур. Глобал ономастик тәдгигатларын нәтичәләри јалныз типолокија илә мәшғул олан дилчиләр үчүн дејил, тарихчиләр вә етнографлар үчүн дә бөјүк мараг доғурур»[1].

---

[1] А. В. Суперенская. Обшая теория имени собственного. сәһ. 11.

Бу мәсәләјә өз мүнасибәтини билдирән проф. А. Ахундов гејд едир ки, «глобал ономастика әслиндә ономастиканын нәзәријјәси олуб, үмуми дилчилик елм саһәсинә ујғун кәлир. Ону үмуми ономастика адландырмаг даһа доғру олар»[1].

Хүсуси адлар һаггында үмуми тә'лим конкрет дилләрин хүсуси адларынын тәдгиги вә тәсвири әсасында јараныр. Хүсуси адларын үмуми вә фәргли чәһәтләри, онларын маһијјәти, тәбиәти вә мәншәји, семантик тәснифи мәсәләләринин нәзәри әсаслары, онларын тәдгигиндә истифадә едилән методлар үмуми ономалокијанын мөвзусуну тәшкил едир.

Үмуми ономалокија нәзәри дилчилијин бир саһәси кими хүсуси адлары һансы конкрет бир дилә мәнсубијјәтиндән вә мәншәјиндән асылы олмајараг әсаслы шәкилдә өјрәнир. Онун предмети бүтүн дүнја дилләринин ономалокијасы үчүн ејни олан хүсуси адларын лингвистик маһијјәти, башга лингвистик категоријалардан фәргги, јаранмасынын ганунаујғунлуғу, инкишафы вә с. ибарәтдир.

Хүсуси ономалокија үмуми ономалокија илә һәр чәһәтдән әлагәдардыр. Үмуми ономалокија бу вә ја дикәр проблеми вә ја мәсәләни истәр нәзәри, истәрсә дә тәчрүби чәһәтдән һәлл едәркән, хүсуси ономалокијанын наилијјәтләринә, мүасир елмин нәтичәләринә әсасланыр. Үмуми ономалокијанын үмуми нәзәри проблемләринин инкишафы конкрет, хүсуси ономалокијаларын мүасир вәзијјәти вә тәрәггиси илә јахындан бағлыдыр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, ајры-ајры дилләрин вә дил групларынын ономалокијасынын һәртәрәфли тәдгиги зәмининдә үмуми ономалокија да сүр'әтлә инкишаф едир. Өз нөвбәсиндә хүсуси ономалокијанын инкишафы үчүн дә үмуми ономалокијанын күчлү тә'сири олур. Үмуми ономалокијанын бир сыра нәзәри мүддәалары хүсуси ономалокијада истифадә едиләркән, онун елми-нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән инкишафына истигамәт верир.

ХҮСУСИ ОНОМАЛОКИЈАНЫН НӨВЛӘРИ. Ономаложи тәдгигатларда хүсуси адларын дилдәки әсл, һәгиги јерини көстәрмәк, онларын сәчијјәви хүсусијјәтләрини вә дил фактларынын башга категоријасына мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк, һәмчинин хүсуси дил кате-

[1] А. Ахундов. Үмуми дилчилик, сәһ. 161.

горијасы кими адларын әмәлә кәлмәси јолларыны ајдынлашдырмаг вачиблир. Бу мә'нада һәр бир дилин хүсуси ономалокијасыны онун тәдгигиндән асылы олараг үч гисмә ајырмаг олар: *тәсвири ономастика, тарихи ономастика, мүгајисәли ономастика.*

1. *ТӘСВИРИ ОНОМАСТИКА.* Тәсвири ономастика бу вә ја дикәр конкрет бир дилин мүасир дөврдә малик олдуғу хүсуси адлары (антропоним, топоним, космоним, зооним, ктематоним) тәдгиг етмәклә мәшғул олур. Мә'лумдур ки, хүсуси адлар да бу вә ја дикәр әразидә јајылыр. Демәли, тәсвири ономастика һәм ареал, һәм дә рекионал ола биләр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин Газах рајонунда вә ја Нахчыван МР рекионунда јајылмыш хүсуси адлары тәсвири методла тәдгиг едилә биләр.

Тәсвири ономастиканын бир сыра мүвәффәгијјәтли елми нәтичәси ономастиканын башга саһәләри үчүн дә әһәмијјәтли ола биләр.

2. *ТАРИХИ ОНОМАСТИКА.* Тарихи ономастика хүсуси адларын тарихән бу вә ја дикәр дилдә јараныб јајылмасы, тәкмилләшмәси вә инкишафы тарихини өјрәнир. Хүсуси адларын тарихи аспектдә өјрәнилмәси исә дил тарихинин елми шәкилдә дәриндән тәдгиг едилмәсинә көмәк едир.

Тарихи ономастика тәсвири ономастикадан тәдгигат објектинә вә мәнбәјинә көрә дә фәргләнир. Тәсвири ономастикада мүасир әдәби дилә, чанлы данышыг дилинә (шивәләрә, диалектләрә, ләһчәләрә) әсасән ономастик фактлар топланыб елмин мүасир тәләби сәвијјәсиндә тәдгиг олунур.

Тарихи ономастикада исә јазылы абидәләрдә истифадә олунмуш хүсуси адлар топланыб тарихи-елми шәкилдә (тәдгигата етимолокија да чәлб олунур) шәрһ олунур. Дилчилијин башга саһәләриндә олдуғу кими, бурада да мүгајисәли-тарихи метод тәтбиг едилир. Көрүндүјү кими, тарихи ономастика өз тәдгигат үсулуна көрә дә тәсвири ономастикадан фәргләнир.

Јухарыда гејд олунан фәргләрә бахмајараг һәм тәсвири, һәм дә тарихи ономастика бир-бирини тамамлајыр. Башга сөзлә десәк, тәсвири ономастика дилин инкишаф тарихинин мүәјјән мәрһәләсиндә тарихи ономастиканын тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

3. *МҮГАЈИСӘЛИ ОНОМАСТИКА.* Мүгајисәли оно-

мастикада бир дилдәки хүсуси адлар она гоһум олан башга бир дилдәки хүсуси адларла мүгајисәли шәкилдә өјрәнилир. Буна көрә дә, мүгајисәли ономастиканын әсасыны тәшкил едән тәдгигат үсулу һәм тәсвири, һәм дә тарихи ономастикада; үмумиләшмиш һалда көтүрүлдүкдә исә һәм хүсуси, һәм дә үмуми ономалокијада тәтбиг олунур. Мүгајисәли тәдгигат нәтичәсиндә исә бир дилин ономастик хүсусијјәтләри јох, бир нечә гоһум дилин ономастик хүсусијјәтләри мејдана чыхыр.

МҮАСИР ДИЛЧИЛИКДӘ ХҮСУСИ АДЛАР ПРОБЛЕМИНИН СӘЧИЈЈӘВИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мүасир дилчилијин ән кәнч саһәләриндән бирини ономалокија тәшкил едир. Одур ки, сон илләрдә һәр бир дилин ономастикасына даир күлли мигдарда дилчилик материалы топланмыш вә һәмин материаллар әсасында нәзәри дилчилијин ономалокија шө'бәси бир елм саһәси кими формалашмышдыр. Бу јени елмин әсас проблеминин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бәһс едән Ј. Гродзинскиј јазмышдыр ки, «дилдә хүсуси адларын әсл, һәгиги јерини көстәрмәк, онларын сәчијјәви хүсусијјәтләрини вә дилин ифадә вә ја ибарәләринин башга категоријаларына мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк, һәмчинин, хүсуси дил категоријасы кими адларын әмәлә кәлмәси јолларыны ајдынлашдырмаға сә'ј көстәрмәк вачибдир»[1].

Ономастика мәсәләләриндән бәһс едән проф. А. Ахундов гејд едир ки, хүсуси адларда үч чәһәт өзүнү көстәрир: «Сәс комплекси, мә'на чәһәти, мә'на мәнбәји; башга сөзлә десәк, фонетик сөз, денотат вә сигнификат»[2]. Бунлардан денотат вә сигнификат өз хүсусијјәтинә көрә хүсуси адларда үмуми сөзләрдә олдуғундан кәскин сурәтдә фәргләнир ки, бу да һәр шејдән әввәл, өзүнү денотат вә сигнификатын әлагәсиндә бүрузә верир. Мәсәлән, «чејран» зоонимини вә ја үмуми сөзүнү нәзәрдән кечирәк: чејран — фонетик сөз вә ја сәс комплекси, чејран — денотат вә ја мә'на чәһәти, чејран — сигнификат вә ја мә'на мәнбәји. Бурада хүсуси адлар үчүн сәчијјәви олан

---

[1] Е. Гродзинский. Очерк обшей теории имен собственных. Москва, 1973.

[2] А. Ахундов. Үмуми дилчилик, Бакы, 1979, сәһ. 159.

дөрдүнчү чәһәти дә артырмаг олар: «чејран» зоонимп әсасында Азәрбајчан антропонимијасында кениш јајылмыш шәхс — гадын ады Чејран дүзәлмишдир[1].

Хүсуси адларын јухарыдакы чәһәтләрини нәзәрә алараг белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, денотат вә сигнификат «чејран—һејван» лингвистик-семантик әлагәсини јох, «инсан— рәсми ад» ичтимаи-конститутив (вә ја антропонимик) әлагәсини билдирир, «чејран» (сәс комплекси)—һејван (мә'нави) «әлагәси исә өз илкинлији—гәдимлији вә тәбиилији илә бир-бирилә бағлы олдуғу һалда, «чејран» (сәс комплекси) — инсан (антропоним) әлагәси исә сонрадан дүзәлмәси вә сүн'илији илә фәргләнир.

Бураја кими дејиләнләрдән ајдын олур ки, хүсуси адлар дилин лүғәт тәркибиндә хүсуси бир лај тәшкил едир. Буна көрә дә, адлары лүғәт тәркибиндәки үмуми сөзләрин тәдгиги үсулу илә тәдгиг етмәк олмаз. Хүсуси адлар дилдә кениш јајылмыш бир лај тәшкил етдијинә көрә онларын тәдгиги вә өјрәнилмәси илә мәшғул олан јени бир елм саһәси дә јаранмышдыр. Бу саһә дилчиликдә ономалокија адланыр.

---

[1] Чобанов. **Азәрбајчан антропонимнјасынын әсаслары,** Тбилиси, 1983, сәһ. 20.

II ФӘСИЛ

АНТРОПОНИМИКА ОНОМАЛОКИЈАНЫН БИР САҺӘСИ КИМИ

Ономалокијанын әсас вә ән кениш јајылмыш саһәсини антропонимика тәшкил едир. Антропонимика јунан дилиндә антропос (инсан) вә онума (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бу термин дилчиликдә инсан адлары һаггында елм мә'насында ишләдилир. Инсан адларынын зәриф вә инчә, тарихи вә милли хүсусијјәтләри вардыр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, аиләдә јени доғулан ушаглара мүнасиб адлар сечилиб верилмәлидир. Халгымызын чохәсрлик ән'әнәсинә көрә јени доғулан «өвлад оғландырса, онун адында Азәрбајчан кишиләринә мәхсус бир мәғрурлуг, чәсурлуг, әмәксевәрлик, гонагпәрвәрлик, чомәрдлик вә с. хүсусијјәтләр; гыздырса зәрифлик, инчәлик, көзәллик, ејни заманда мәғрурлуг вә чәсурлуг хүсусијјәтләри өз әксини тапмалыдыр. Бу Азәрбајчан халгынын бүтүн тарихи дөврләринә аиддир»[1]. Бүтүн бу хүсусијјәтләр исә халгымызын тарихән јаратмыш олдуғу антропонимләрдә дә өз кениш әксини тапмышдыр. Мәһз дилимиздәки бу хүсусијјәтләри өјрәнмәк үчүн дилчилик елминин нәзәри шө'бәси олан ономалокијанын хүсуси вә мүстәгил бир саһәси формалашмышдыр. Бу саһә антропонимика адланыр. Антропонимика инсан адларынын өјрәнилмәси илә мәшғул олур. Антропонимиканын тәдгигат саһәсинә ад, ата ады, фамилија, тәхәллүс вә ләгәб дахилдир[2]. Һәмчинин антропонимика шәхс адларынын әсасы, мәншәји, гурулушу, адгојма ән'әнәләри, антропонимик һадисәләр, шәхс адларынын тәшәккүлү, инкишафы вә башга дилә транслитера-

---

[1] Г. Ворошил. Минилликләрин чанлы шаһидләри. *Бах:* Б. Абдуллајев. Азәрбајчан шәхс адларынын изаһлы лүғәти, Бакы, 1985, сәһ. 12.

[2] М. Чобанов. Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары, Тбилиси, 1983, сәһ. 9.

сијасы проблемләри; тарихи сәнәдләрдә вә бәдии әсәрләрдә ишләдилән адларын сәчијјәви антропонимик хүсусијјәтләри мәсәләләринин араштырылмасы илә дә мәшғул олур.

Чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн мә'нәви инкишафы, онун мәдәнијјәт вә әхлагынын јүксәлдилмәси, вәтәндашлыг вә инсанпәрвәрлик һиссләринин мөһкәмләндирилмәси проблемләри халгымызын даим диггәт мәркәзиндә олмалы вә чәмијјәт үзвләринин естетик зөвгүнү охшамалыдыр. Бүтүн бунлар мәишәт естетикасынын бир категоријасы олан хүсуси адларда да өз парлаг ифадәсини тапмалыдыр. Бу да чәмијјәтин естетик ән'әнәсинә ујғун олмалыдыр. Башга сөзлә десәк, чәмијјәт вә онун үзвләри илә бағлы олан сөзләр — адлар ады алтында груплашдырылыр. Демәли, антропоним термини илә шәхсә верилән ад системи нәзәрдә тутулур.

Һәр бир тарихи дөврдә шәхс адлары милличилик, тарихилик вә мүасирлик принсипләри әсасында тәшәккүл етмишдир. Чүнки һәр бир шәхс ады истәр дилчилик, истәрсә дә антропонимик ваһид кими ону јарадан халгын милли тәфәккүрү, дүнјакөрүшү, мә'нәви зөвгү, тарихи вә мәдәни инкишафы сәвијјәси илә јахындан бағлыдыр. Белә демәк мүмкүндүрсә, елә халгын мәдәнијјәтинин илк рүшејмләри дә өзүнү хүсуси адларда бүрузә верир. Бу мә'нада һәр бир ономастик ваһид кими, антропонимик ваһидләр дә халгымызын гәдим мәдәни сәвијјәсини көстәрән илк ичтимаи нишанәдир; халгын тарихи јарадычылығынын мәһсулу вә чанлы тарихи әсәридир. Бу мә'нада халг јаратдығы вә јашатдығы антропонимләрин тарихи мүәллифидир. Мүәллифин әсәрини тәһриф етмәјә исә һеч кәсин ихтијары јохдур вә ола да билмәз. Әлбәттә, бу нишанәләри вә әсәрләри дәриндән өјрәнмәдән халгын тарихини ајдын шәкилдә тәсәввүр етмәк олмаз. Чүнки һәр бир антропоним халгын милли үнваныдыр. Бу үнвансыз чәмијјәт тарихиндә кечинмәк чәтиндир. Һеч тәсадүфи дејил ки, Шәргли (Ф. Ағазадә) һәлә 1927-чи илдә нәшр етдирдији «Түрк адлары, өлчүләри вә тәгвими» адлы мәгаләсиндә адгојма ән'әнәсиндә милли зәминә сөјкәнмәји вә милли адлардан истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү»[1]. Чүнки антропонимләр дилимизин милли орижи-

[1] *Бах:* «Маариф ишчиси» журналы, Бакы, 1927, № 2.

наллығыны, ән гәдим үнсүрләрини мүһафизә едиб мүасир дөврә чатдыран категоријадыр.

Дилимиздә хүсуси шәхс ады билдирән сөзләр кениш мә'нада антропоним, дар мә'нада исә шәхс ады алтында груплашдырылыр. Бу, белә дә олмалыдыр. Чүнки антропоним ады алтында бу вә ја дикәр шәхсә вермәк мүмкүн ола билән бүтүн адлар; шәхс ады алтында исә јалныз бир шәхси башгасындан фәргләндирән ад нәзәрдә тутулур.

Фәрди адлар исә садә, аһәнкдар, мәзмунлу вә һәјати олмалыдыр. Чүнки һәмин адлар һәјатда инсан чәмијјәтинә хидмәт едир.

АНТРОПОНИМИК ВАҺИДЛӘР. Адларын антропонимик хүсусијјәтләрини исә антропонимик ваһидләри мүәјјәнләшдирмәдән арашдырмаг олмаз. Одур ки, илк нөвбәдә антропонимик ваһид анлајышыны, онун ме'јарыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Мүстәгил ишләнә билән антропоним (шәхс ады, ата ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб) антропонимик ваһидләр һесаб олунур. Бу мә'нада биринчи нөвбәдә антропонимика терминләри мәсәләләринин мүәјјәнләшдирилмәси дилчилијимизин бу јени саһәси олан — антропонимика проблемләринин елми шәкилдә һәлл едилмәси үчүн кениш имкан јарадар вә тарихи ономастиканын бир сыра үмуми мәсәләләринин ајдынлашдырылмасына вә инкишафына көмәк едәр.

Антропонимија — адлар системи узун бир тарихи инкишаф јолу кечмиш, мүхтәлиф дөврдә вә мүхтәлиф шәраитдә формалашмышдыр. Одур ки, антропонимләрин јарадылмасы тарихини Азәрбајчан дилинин тарихи лексикасындан ајрылыгда дүшүнмәк олмаз. Бу адлар ајрылыгда да (ад, ата ады, фамилија) үмумишләк сөзләр кими өз сабит мә'насыны сахлајыр. Азәрбајчан антропонимләри, әсасән, үмумишләк сөзләрин базасы әсасында формалашмышдыр ки, бу да үнсијјәт просесиндә бөјүк рол ојнајыр. Узун тарихи инкишаф просесиндә исә адлардан ата ады, фамилија вә һәмчинин, үмумишләк сөзләрдән — тәхәллүсләр вә ләгәбләр тәшәккүл тапмыш вә мүасир сәвијјәјә кәлиб чатмышдыр. Бураја кими дејиләнләрдән ајдын олур ки, антропонимик ваһидләри антропонимик терминләрсиз һәртәрәфли өјрәнмәк олмаз. Демәли, антропонимик ваһидләр антропонимиканын әсас тәдгигат објектини тәшкил едир. Антропонимик термин-

ләр групуна ашағыдакылар дахилдир: антропоним, антропонимија, антропонимика, антропонимик әсас, антропонимләшмә, антропонимик систем, матроним, андроним, епоним, еллиптик хүсуси ад, фиктоним, антропонимикон вә с. Өһдәмиздә олан зәнкин Азәрбајҹан антропонимләр картотекинин вердији фактлара көрә антропонимләрин ашағыдакы хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк өн плана чәкилмәлидир.

Антропоним — шәхс адыны билдирән антропонимик ваһиддир. Бу ваһидләр сырасына *ад, ата ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб* дахилдир.

2-ҹи схем

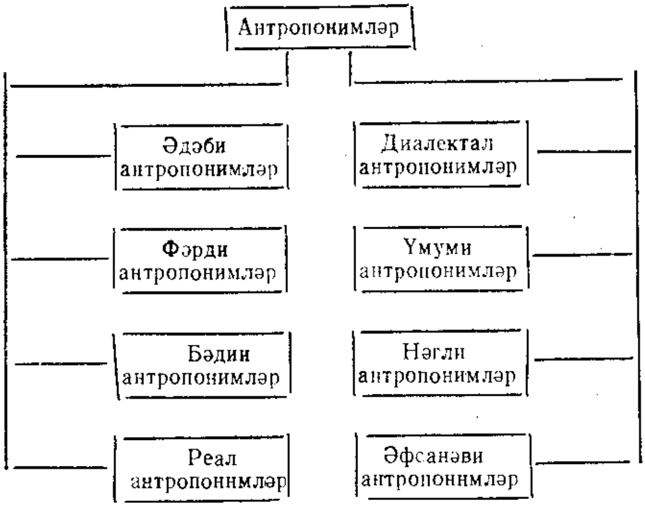

1. Антропонимләр дилимизин муасир инкишаф сәвијјәси илә (әдәби дил, данышыг дили) әлагәдар олараг ики група бөлүнүр:

Әдәби антропоним — әдәби дилин тәләбинә ујғун дүзәлдилән адлардыр: *Намиг, Туран, Орхан, Ајкүн, Көнүл, Лалә* вә с.

Диалектал вә јахуд мәһәлли антропоним — шивә вә ја диалект лексикасы үчүн сәчијјәви олан сөзләр әсасында дүзәлир: *Хырхыр Исмејл, Чығчығ Һәсән, Ивраһам, Ибиш, Мәһи, Мәти* вә с.

2. Антропонимләр автонимләрлә мүхтәлиф мүнасибәтдә олур. Бу бахымдан да онлары ики група бөлмәк олар:

Фәрди антропоним — һәр һансы шәхсин јалныз ады, өз зөвгүнә ујғун олараг гәбул етдији тәхәллүс вә јахуд она коллектив (халг) тәрәфиндән гојулан ләгәб. О чүмләдән, *Јашар, Дөнүш, Лејла, Лејлан, Севинч* шәхс адлары; *Вурғун, Ариф, Хәзри, Сәбуһи* тәхәллүсләр; *Грес* (Әли), *Дәли* (Мәһәммәд), *Хашал* (Әһмәд), *Дәлал* (Новруз) вә с. ләгәбләрдир.

Умуми антропоним — һәр һансы кичик вә ја бөјүк коллективи билдирир. Башга сөзлә десәк, үмуми антропоним ән азы ики нәфәрә аид олур. Үмуми антропонимә ата ады (һәр бир атанын бир нечә өвлады ола биләр), фамилија (бир нәслә аид олан онларла адам ејни фамилијаја аид олур) вә мәһәлли—нәсли ләгәб аиддир.

3. Антропонимләр үнсијјәт заманы ифадә етдији мә'налылыг, ифадәлилик вә бәдиилик бахымындан да ики група бөлүнүр:

Бәдии (поетик) антропоним — бәдии әсәрләрдә персонажлара верилир вә әсәрин мәзмуну илә бағлы әлавә бәдии мә'на кәсб едир.

Нәгли антропоним — бәдии, хүсусилә нәср әсәрләриндә вә нағылларда персонажлара верилир вә һеч бир әлавә бәдии мәзмун кәсб едә билмир.

4. Антропонимләр халг арасында мөвчуд олуб олмамасына көрә дә ики група бөлүнүр:

Реал антропоним — мүасир һәјатда халг арасында фәалијјәтдә олан реал адлардыр. Мәсәлән, *Мүшфиг, Шакир, Вагиф, Гошгар, Наилә, Маилә* вә с.

Реал антропонимин икинчи нөвү репрезентатив антропонимдир. Белә антропонимләр гејри-рәсми олараг, мүәјјән груп шәхси вә ја халгы билдирмәк үчүн шифаһи нитгдә ишләдилир. Мәсәлән, «Мәһәммәд вә Әһмәд» адлары азәрбајчанлылары, «Иван» ады руслары, «Бичиго» ады күрчүләри билдирмәк үчүн ишләдилир.

Әфсанәви антропоним — һәјатда мөвчуд олмајан ујдурма адлардыр. Белә адлар, әсасән, әфсанәви әсәрләрдә, нағылларда персонажлара верилир. Мәсәлән, *Тәпәкөз, Зүмрүд, Дәрвиш* вә с.

Һәм реал, һәм дә әфсанәви антропонимләр, әсасән, дилин дахили имканлары, јә'ни милли дилин лүғәт тәрки-

би әсасында дүзәлир. Реал антропонимләрин әсас мәнбәји чанлы үмумхалг дили, әфсанәви антропонимләрин әсас мәнбәји. фолклор материаллары — нағыллардыр. Реал антропонимләр бәдииликдән, образлылыгдан мәһрум олдуғу һалда, әфсанәви антропонимләрдә нисби бәдиилик вә образлылыг олур (әлбәттә, бәдии антропонимләр бураја дахил дејил, онлар һәјатиләшир, реаллашыр). Реал антропонимләр бәдииләшир, әфсанәви антропонимләр (Див, Әждаһа) исә һәјатиләшмир, реаллашмыр. Реал антропонимләр чәмијјәтдә рәсмиләшмә һүгугуна малик олдуғу һалда, әфсанәви антропонимләр белә һүгуглардан мәһрумдур.

Антропонимија — дилин лүғәт тәркибиндә кениш бир лај тәшкил едән антропонимләрин мәчмуундан ибарәтдир. Мәсәлән, «Азәрбајчан антропонимијасы», «С. Вурғунун әсәрләринин антропонимијасы», «Бакы шәһәринин антропонимијасы», «Сарван кәндинин антропонимијасы» вә с.

Антропонимика — һәр һансы бир халгын антропонимијасыны, јахуд антропонимләрин мәчмууну комплекс шәкилдә өјрәнән елм саһәсидир. Антропонимика ономалокнјанын ән кениш јајылмыш јарымшө'бәсидир.

Антропонимик әсас — антропоним функсијасы дашыјан һәр һансы көк сөздән ибарәтдир: *Адил (-ә), Вүгар (-лы), Чобан(-задә), Әли(-јев)* вә.ç.

Антропонимик шәкилчи адын сонуна бирләшиб, онун сәчијјәви чәһәтләрини билдирән үнсүрдүр. Мәсәлән, *Низами Кәнчә-ви, Хәтиб Тәбриз-и, Әли Султан-лы, Әбдүләзәл Дәмирчи-задә, Һејдәр Әли-јев, Һәсән Һәсәнли(-задә), Шаһин Әли-ли(-задә)* вә с.

Аппозитив антропоним — мүстәгил компонентләрә малик олан ики хүсуси адын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб адлыр. Бу груп антропонимләр, әсасән, никаһларын мејдана кәлмәси илә бағлы олур. Мәсәлән, *Чаваншир—Мәммәдгулузадә* (Чаваншир—Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат јолдашы Һәмидә ханымын ата фамилијасыдыр), *Шлемова-Ахундова* (Шлемова — Р. Ахундовун һәјат јолдашы Фрида ханымын фамилијасыдыр). Бу груп фамилијалара ара-сыра инди дә раст кәлирик.

Антропонимләшмә — үмуми вә јахуд хүсуси адларын антропонимә чеврилмәсидир. Мәсәлән, *бәнөвшә — Бәнөвшә, нәркиз — Нәркиз, Шәки — Шәки* (шәхс ады),

Шамахы — *Шамахы* (шәхс ады) вә с. Јә'ни адларын әсасы ја үмумиҹләк сөз (бәнөвшә, нәркиз), ја да хүсуси адлардан — ономастик ваһидләрдән (Шәки, Шамахы) ибарәт олур. Бу бахымдан антропонимләшмәнин дә ики нөвү олур:

Үмумишләк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *чичәк* — *Чичәк*, *көзәл* — *Көзәл*, *вүгар* — *Вүгар*, *натиг* — *Натиг*, *күллү* — *Күллү* вә с.

Ономастик ваһидләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Ширван* (өлкә) — *Ширван* (шәхс ады), *Гафгаз* (топоним) — *Гафгаз* (шәхс ады), *Араз* (чај ады) — *Араз* (шәхс ады), *Савалан* (дағ ады) — *Савалан* (шәхс ады) вә с. Бу нүмунәләрдәки *Ширван, Гафгаз, Савалан* топоантропоним, *Араз* исә һидроантропонимдир.

Матроним — ана адындан дүзәлән ад, ана ады (ата ады функсијасында), фамилија матроним адланыр. Азәрбајчан антропонимијасында бу груп антропонимләрә дә раст кәлирик. Мәсәлән, шәхси адлар: *Анагыз, Анабачы, Анакәлин, Анаханым, Нәнәханым, Ханымана;* ана адлары (ата адлары әвәзиндә): *Пири Ағгыз оғлу, Наилә Нијар гызы;* фамилијалар: *Хатынушағы, Хатынова, Күлсәнәмушағы, Күлсәнәмова, Хачајев*(-јева), *Түкәнов*(-ова) вә с.

Андроним — гадынларын өз әринин ады вә ја ләгәби илә адланмасындан ибарәтдир. Азәрбајчан антропонимијасында да бир груп белә андронимә раст кәлирик. Мәсәлән, Наилә биләр, һамы она «һәким арвады», — дејә мүрачиәт едир; Шәфәг ханым ушагларыны јахшы тәрбијә едир. Елә буна көрә дә һамы ону «мүәллим арвады» ады илә танıјыр. Бу чүмләләрдәки «һәким арвады», «мүәллим арвады» андронимләрдир.

Епоним — мөвчуд шәхс адындан, јени оним вә јахуд антропоним јаранмасы һадисәсидир. Азәрбајчан антропонимијасында бир груп адлара раст кәлирик ки, онлар јени антропонимин јаранмасы үчүн әсас ола биләр. Башга сөзлә десәк, бир антропонимдән јени бир антропоним төрәјир. Мәсәлән, *Вүгар* шәхс адындан *Вүгар оғлу* (Вүгар гызы — ата ады) вә јахуд *Вүгарлы* фамилијасы дүзәлир. Бу нүмунәдәки *Вүгар* әсас, *Вүгар оғлу* (Вүгар гызы, ата ады) вә *Вүгарлы* фамилијасы төрәмә ад вә јахуд епонимдир.

Еллиптик хүсуси ад — антропонимләрин нитгдә ишлә-

дилмәсинин мүхтәлиф формалары вә јахуд чохүзвлү антропонимин тәркиб һиссәләриндән биринин вә бир нечәсинин бурахылмасы (ихтисары) илә дүзәлир. Азәрбајҹан антропонимијасында да бу гәбилдән олан антропонимләрә һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгдә раст кәлирик. Антропонимикада адларын белә ишләдилмәсинә еллиптик хүсуси ад — антропоним дејилир. Мәсәлән, *Илјас Јусиф оғлу Низами Кәнҹәви, Сәмәд Вурғун Јусиф оғлу Вәкилов, Мирзә Әждәр оғлу Ибраһимов* антропонимләринин компонентләринин биринин вә ја бир нечәсинин бурахылмасы вә ја ихтисары нәтиҹәсиндә јаранан хүсуси ад формасы, јә'ни *Низами Кәнҹәви, Сәмәд Вурғун, Мирзә Ибраһимов* еллиптик антропонимләрдир. Адларын еллиптик формасындан, әсасән, шифаһи нитгдә вә бәдии әсәрләрдә персонажларын нитгиндә кениш истифадә олунур.

Фиктоним. Шәхсин әсл ады әвәзиндә ишләдилән кизлин характерли ад, фамилија, тәхәллүс вә с. *фиктоним* адланыр. Азәрбајҹан антропонимијасында, хүсусилә јазылы мәнбәләрдә, ингилаби-сатирик әсәрләрдә бир груп антропоним характерли вә ја антропоним әвәзи кими истифадә олунан антропоним үнсүрләрә дә раст кәлирик ки, онлара шәхсин һәгиги адыны, атасынын адыны, фамилијасыны вә ја тәхәллүсүнү кизләтмәк мәгсәдилә габагҹадан дүшүнүлмүш шәкилдә јарадылан вә истифадә едилән хүсуси адлар аиддир. Мәсәлән, «А» (Һәмид Араслы), «А. Б.» (Әзим Әзимзадә), «А. Г.» (Аббасаға Гајыбов), «А. Ј.» (Ағабаба Јусифзадә), «А. М. б. Т-ов» (Әлимәрдан Топчубашов), «А. С.» (Аббас Меһдизадә), «А. Сур.» (Абдулла Тофиг Мәммәдзадә), «А. Ш.» (Аббас Мирзә Шәрифзадә), «Адаш» (Ҹәлил Мәммәдгулузадә), «Бир» (Үзејир Һачыбәјов), «Чалаган» (Салман Мүмтаз), «Чобан» (Үзејир Һачыбәјов) вә с.

Фраза — ад — гурулушу вә ифадә етдији мә'насына көрә фразем—ифадә характери дашыјыр. Белә адлар, әсасән, фе'лин көмәји илә дүзәлир вә мәтни характер дашыјыр. Бу груп антропонимләрә Азәрбајҹан антропонимијасында да раст кәлирик: *Милчәкгапан Халыгверди* (Б. Бајрамов), *Әлимјанды Муртуз* (Ҹәлилабад рајону), *Ојсандыг Гәнирә* (Башкечид рајону), *Талтәкәр Әһмәд* (Болниси рајону), *Тәк Маһмыд* (Болниси рајону), *Чөпчыхардан Нәнәш* (Марнеули рајону), *Нәсиб Јарытмазов* вә с.

Антропонимикон — антропонимләр сијаһысы вә ја лүғәтидир. Белә лүғәтләрдә, әсасән, ад, фамилија, тәхәллүс, ләгәб вә с. өз әксини тапыр. Мәсәлән, З. Марағајинин «Сәјаһәтнамә» әсәриндә 200-ә гәдәр шәхс адынын ләгәбләрлә биркә сијаһысы верилмишдир. Ч. Чаббарлынын «Тарихи адлар» мәгаләсиндә «Көһнә ләгәбләр» башлығы алтында 150-јә гәдәр ләгәб вә ләгәбин аид олдуғу шәхс ады топланмышдыр. Азәрбајчан антропонимикасында антропоним лүғәтләринин тәртиб едилмәси артыг бир ән'әнәјә чеврилмишдир. Мәсәлән, «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти» (1960) китабынын сонунда Ш. Сә'дијев тәрәфиндән тәртиб олунан «Шәхс адлары лүғәти»ндә 1000-дән чох, о чүмләдән, 670-ә гәдәр киши, 380-ә гәдәр гадын ады верилмишдир. Ә. Аббасов вә Ә. Әфәндизадәнин тәртиб етдији «Мәктәблинин орфографија лүғәти»ндә (1972) 600-ә гәдәр ад, о чүмләдән, 360-а јахын киши, 240-а гәдәр гадын ады топланмышдыр. Г. Мәммәдлинин «Имзалар» (1977) китабчасында 3000-дән чох имза вә тәхәллүс топланмышдыр.

М. Н Чобановун «Азәрбајчан шәхс адлары» (1981) китабыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчан антропонимикасы тарихиндә илк дәфә олараг, һәмин лүғәтдә 2000-ә гәдәр шәхс ады, о чүмләдән, 800-дән чох киши, 1000-дән чох гадын вә 100-ә јахын һәм кишиләр, һәм дә гадынлар үчүн ортаглы вә ја мүштәрәк олан адлар верилмишдир. М. Ширәлијев, Б. Абдуллајев вә Ш. Сә'дијевин тәртиб етдикләри «Азәрбајчан шәхс адлары» (1987) китабында 1300-ә јахын, о чүмләдән 600-ә гәдәр киши, 700-ә гәдәр гадын ады верилмишдир.

Антропонимләр — адлар етник вә милли нишанә олуб, ону јарадан вә јашадан халгын тарихи үнваныны өзүндә горујуб сахлајыр. Бу үнваны мүһафизә етмәк исә һамынын шәрәфли борчудур.

Антропонимијанын ән гәдим категоријасы олан шәхс ады анлајышы чох кениш мә'налыдыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, елми әдәбијјатда «шәхс ады» категоријасыны билдирмәк үчүн 40-а јахын мүхтәлиф термин сәчијјәли сөзләрдән вә онларын вариантларындан истифадә олунур. Бизим мүлаһизәмизә көрә, һәмин термин сәчијјәли сөзләрдән ашағыдакыларын ишләдилмәси мәгсәдә даһа ујғундур: *шәхс ады, бәдии ад, киши ады, гадын ады, чох ишләнән ад, аз ишләнән ад, милли ад, алынма ад, гәдим ад, муасир ад, әсас ад, көмәкчи ад, кизли имза.*

Антропонимләрин үзвләнмәси. Јухарыда гејд олундуғу кими, ад системи дәјишкәндир. Илк инсан коллективи заманы һәр шәхс бирадлылыг системиндән, јә'ни шәхс адындан истифадә едирди. Гәдим дөврләрдә инсан коллективиндә (аилә, нәсил, тирә заманлары) бирадлылыг үнсијјәти тә'мин едирди.

Тарихән кет-кедә инсан коллективи бөјүјүр, гәбилә вә тајфалара чеврилир. Бу заман бирадлылыг үнсијјәти тә'мин етмир вә јени бир номенклатур терминә — ада еһтијач дујулур. Бу еһтијачы өдәмәк үчүн халг арасында ата ады, јә'ни икиадлылыг (ад, ата ады) системи јараныр. Әсрләр бир-бирини әвәз едир, нәсилләр кет-кедә бөјүјүр,

3-чү схем

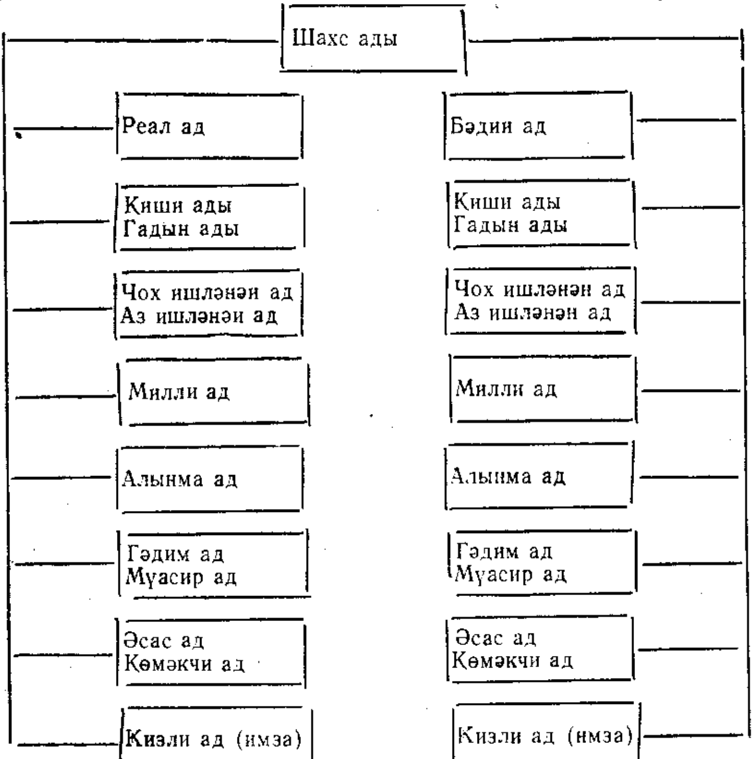

гәбилә вә тајфалар халг һалында бирләшир. Белә бөјүк инсан коллективиндә икиадлылыг системи үнсијјәти тә'-

мин етмир, чәтинлик төрәдир. Буна көрә дә, инсанлар үнсијјәти асанлашдырмаг мәгсәдилә әввәлчә доғулдуглары јерин ады илә әлагәдар, сонра исә өз мә'нәви зөвгләринә ујғун олан тәхәллүсләр (тәхәллүс һамыја анд дејилдир) көтүрүрләр. Беләликлә дә, инсан чәмијјәтиндә үчадлылыг системи јараныр: *Мирзә Һагверди Сәфа, Әләкбәр Намаз оғлу Гафил, Мирзә Әләскәр Нөврәс* вә с.

Орта әсрләрин инкишаф мәрһәләсиндә (XI—XV әсрләрдә) исә дүнјанын ајры-ајры халглары арасында илк нөвбәдә Авропа халглары арасында фамилија јараныр. Беләликлә дә, чәмијјәтин үзвләри арасында әввәлчә һаким тәбәгә, сонра исә бүтүн халг арасында үчадлылыг системинин (ад, ата ады, фамилија) јени нөвү (тәхәллүсдән ајрылыгда бәһс олунуб) јараныр. Фамилија күтләви һал алдыгдан сонра тәхәллүс азалса да, әдәбијјат, инчәсәнәт вә елм хадимләри арасында дөрдадлылыг системи мејдана кәлир: *Мирзә Фәтәли Ахундов Сәбуһи, Аббасгулу аға Бакыханов Гүдси, Сәмәд Јусиф оғлу Вәкилов Вурғун* вә с.

Чәмијјәт үзвләри арасында ләгәбин јаранмасыны исә ад системинә дахил етмәји лазым билирик. Чүнки антропонимнјанын тарихи аспектлә тәдгиги көстәрир ки, ләгәб дә гәдим замандан јаранмыш вә ајры-ајры адамлары бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт етмишдир. Одур ки, ләгәб һәм бирадлылыг, һәм икиадлылыг, һәм үчадлылыг, һәм дә дөрдадлылыг системинә аид ола биләр.

Ад системи мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф олур. Авропа вә Асија өлкәләриндә бир сыра халгларын антропонимијасына көрә ајры-ајры адамларын өмрүнүн сонуна кими бир нечә ады вә јахуд фамилијасы олмалыдыр. Мәсәлән, Вјетнам вә Бирмада адамларын ады бир нечә дәфә дәјишдији һалда, Испанијада һәр адамын бир нечә фамилијасы олмалыдыр.

Азәрбајчанлыларда исә ад тарихән өмүрлүк олмуш, бирадлылыгдан үчүзвлү адлылыға доғру инкишаф етмишдир: *Вүгар* (бирүзвлү), *Вүгар Сүлејман оғлу* (икиүзвлү), *Вүгар Сүлејман оғлу Натигли* (үчүзвлү) вә с. Ад системинә көрә әввәлчә шәхсин ады, атасынын ады вә фамилијасы кәлир: *Намиг Ариф оғлу Шакирли, Наилә Шаһин гызы Таһирли* вә с.

Антропонимијанын ән гәдим вә ән ишләк категоријаларындан бири адлардыр. Адларын јаранмасы тарихи дә

о ады дашыјан халгын тарихи гәдәр гәдимдир. Илк инсан коллективи — аилә вә ја гәбилә мејдана кәлдији заман аиләдә вә ја гәбиләдә олан адамлары (кишиләри, гадынлары, оғланлары, гызлары) бир-бириндән фәргләндирмәк еһтијачы дујулур. Башга сөзлә десәк, аиләдә вә ја гәбиләдә үнсијјәт заманы мүхтәлиф мүнасибәтдә олан чәмијјәт үзвләрини бир-бириндән фәргләндирмәк еһтијачы мејдана чыхыр. Бу еһтијачы өдәмәк үчүн аиләдәки адамларын һәрәсн бир чүр чағырылмыш вә һәрәсинә бир ад верилмишдир. Демәли, адлар илк инсан коллективинин тәшәккүлү илә әлагәдар олараг јаранмаға башламыш вә һәмин коллективин инкишаф тарихи илә бирликдә инкишаф етмишдир. Хүсуси адлар, о чүмләдән, шәхс адлары халгын чохәсрлик мәдәни фәалијјәтинин, үмумхалг тәфәккүрү јарадычылығынын инкишаф сәвијјәсинин мәһсулу олуб, үнсијјәти саһмана салан әсас васитәдир. Беләки, шәхс адлары халгын тарихи илә бирликдә инкишаф едәрәк тарихә јолдашлыг етмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән инсан коллективинә хидмәт едән адлар да ичтимаи һадисәдир. Ичтимаијјәтә, чәмијјәтә хидмәт едән инсан адларынын әсас вәзифәсн чәмијјәт үзвләринин бирини дикәриндән фәргләндирмәклә јанашы, инсанлар арасындакы үнсијјәти саһмана салмагдан ибарәтдир. Чүнки һәр бир антропоним (шәхс ады) мүхтәлиф семантик мә'наны өзүндә сирли вә кизли шәкилдә сахлајан нечә-нечә әсрләрин вә гәринәләрин јадикарыдыр. Буна бахмајараг, дилдәки антропонимләрин функсија вә семантикасы ејни олмајыб, онларын һәр бири мүәјјән мәгсәдлә јарадылмыш, хүсуси вәзифәјә — үнсијјәт вәзифәсинә маликдир. Мәһз буна көрә дә, антропоним анлајышында шәхс ады категоријасы апарычы рол ојнајыр. Бу мә'нада антропонимләр системи дә узун бир тарихин мәһсулу олараг мејдана кәлмишдир.

Бураја гоһумлуг билдирән сөзләри дә (ата, ана, оғул вә гыз, гардаш вә бачы, әми вә дајы, хала вә биби, баба вә нәнә вә с.) артырмаг олар. Чүнки һәмин сөзләр бир гоһуму башгасындан фәргләндирмәјә хидмәт едир вә кичик инсан коллективиндә ад кими ишләнир. Доғрудур, гоһумлуг билдирән сөзләр мүстәгил вә хүсуси адлар дејил, лакин онлар мәһдуд даирәдә, хүсусилә бир аиләдә мүвәггәти олараг адлары әвәз едир вә антропонимләшир. Башга сөзлә десәк, гоһумлуг билдирән бу адлар

антропонимләр үчүн бир јардымчы васитәдир. Кичик инсан коллективиндә, хүсусилә бир аиләдә хејли әһәмијјәт кәсб едән бу адлар исә бөјүк инсан коллективләринә (халг вә милләт) хидмәт едән јени антропонимләрин јаранмасына көмәк етмишдир. Мәсәлән, *Баба, Гардаш, Атабаба, Дајы, Әми, Атабәј, Атахан, Ата, Балоғлан, Нәнә, Ана, Анагыз, Гыз, Гызбачы, Гызларкүл, Күлүгыз, Ајгыз, Гардашхан, Ханымана, Анаханым, Балаханым, Анабачы, Әмичан, Баба, Бабахан, Нәнәгыз, Нәнәханым, Гызкәлин* вә с.

* *
*

Азәрбајчан дилчилијиндә антропонимиканын тәдгигат саһәсинә даир һәләлик јекдил фикир јохдур. Бу саһәдә тәдгигат апаран мүәллифләрин мүлаһизәләриндә мүәјјән дәрәчәдә фикир ајрылығы вардыр.

Һ. Әлијев антропонимиканын тәдгигат саһәси илә әлагәдар олараг јазыр: «Бураја (антропонимијаја — *М. Ч.*) шәхс адлары, ата адлары, ләгәбләр, фамилијалар, әзизләмә, кичилтмә билдирән адлар, титуллар вә тәхәллүсләр дахилдир»[1]. Бизчә әзизләмә вә кичилтмә билдирән адлар антропонимик системә јох, антропонимик һадисәләрә аид едилмәлидир. Чүнки халгымызын адәт-ән'әнәсинә көрә Азәрбајчан дилиндә һеч бир әзизләмә вә ја кичилтмә билдирән хүсуси шәхс ады јохдур вә ола да билмәз. Чүнки азәрбајчанлы баласы, әсасән, она верилән ады өләнә кими дашымыш вә инди дә дашыјыр. Аиләдә ушағын көрпә вахты әзизләнмәси вә бә'зән онун адынын мүәјјән дәрәчәдә дәјишдириләрәк вә јахуд тәһриф едиләрәк ишләдилмәси һеч дә, о демәк дејилдир ки, Азәрбајчан антропонимијасында хүсуси әзизләмә вә ја кичилтмә билдирән шәхс адлары мөвчуд ола биләр. Бу анлајыш Азәрбајчан дилинә вә онун антропонимик системинә сүн'и шәкилдә кәтирилмәлир. Титуллар исә ктематонимијаја аид едилмәлидир.

Азәрбајчан антропонимикасы илә јахындан мәшғул олан А. Гурбанов антропонимиканын тәдгигат саһәсини әсас адлар (шәхс ады, ата ады, фамилија) вә көмәкчи

---

[1] Һ. Әлијев. Үмуми антропонимика проблемләри, Бакы, 1985, сәһ. 12.

адлар (ләгәб, тәхәллүс, титул)[1] олмагла ики група бөлмүш вә һәр групун да өзүнәмәхсус нөвләрини нәзәрә алараг чәмиси алты категоријада тәһлил етмишдир.

Бә'зи тәдгигатчылар антропонимик системә титул вә фәхри адлары аид етмәјиб[2], онлары анчаг антропонимиканын тәдгигат саһәсинә аид етмишләр[3]. Лакин бу мүлаһизәләрлә разылашмаг чәтиндир. Чүнки титуллар вә фәхри адлар билаваситә үнсијјәт заманы истифадә едилмир вә үнсијјәти саһмана салмаға хидмәт едә билмир. Һәмчинин јени антропонимин јарадылмасы үчүн һеч бир әсас ола билмир (кечмишдә ишләдилән бә'зи титуллар әсасында дүзәлдилән адлар бураја аид дејилдир). Мәсәлән, һеч кәс М. Ибраһимовла үнсијјәт заманы она халг јазычысы, јахуд С. Вурғунла үнсијјәт заманы һеч кәс она Азәрбајчан Халг Шаири, — дејә мүрачиәт етмәзди. Јахуд да, Зејнәб. Ханларова илә сөһбәт едән һеч бир адам она Халг Артисти дејә мүрачиәт етмир, едә дә билмәз. Бу мә'нада титул вә фәхри адларын антропонимикада јох, ктематонимикада өјрәнилмәси даһа мүнасиб оларды. Чүнки мүасир дөврдә фәхри адлар чәмијјәтдә чох кениш вүс'әт алмыш вә халг арасында даһа чох јајылмышдыр. Одур ки, фәхри адлары да өјрәнмәк мәгсәдәујғундур.

Титул башга халгларда олдуғу кими, тарихән азәрбајчанлылар арасында да кениш јајылмышдыр: хан, бәј, паша, сәрдар, онбашы, јүзбашы вә с. Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, XII—XIII әсрләрдә Азәрбајчанда да моллабашы, мирзәбашы; XVIII—XIX әсрләрдә исә мүнәччимбашы титуллары олмушдур. Инди чәмијјәтимиздә belә титуллар олмадығы үчүн онлардан әтрафлы бәһс етмәји дә лазым билмәдик.

СӨЗ ВӘ АД

Истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы үнсијјәт бу вә ја дикәр ганунаујғунлуға табедир. Бу нөгтеји-нәзәрдән «ин-

---

[1] А. Гурбанов. Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, Бакы, 1988, сәһ. 167.

[2] Һ. Һәсәнов. Сөз вә ад, сәһ. 69.

[3] *Бах*: Ш. Сә'дијев. Адлар нечә јаранмышдыр, сәһ. 41; Һ. Һәсәнов. Сөз вә ад, сәһ. 69; Һ. Әлијев. Үмуми антропонимика проблемләри, сәһ. 12; А. Гурбанов. Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, сәһ. 167.

сан вə мəкан адлары билдирəн сөзлəрин дə мүһүм услуби мөвгеји вардыр»[1].

Мə'лумдур ки, үнсијјəт ики вə даһа артыг адам арасында олур. Бу заман үнсијјəтдə оланлардан бири дикəринə бу вə ја башга шəкилдə мүрачиəт едир.

Үнсијјəт заманы сөз вə адлардан мүвафиг сурəтдə истифадə олунур. Сөзлə ад бир-бири илə јахындан бағлыдыр. Бəс, сөзлə адын үмуми вə фəргли чəһəтлəри нədир? Һəр бир ад мүəјјəн сəс тəркибинə вə лексик мə'наја малик олмаг е'тибарилə сөзə бəрабəрдир. Бунунла əлагəдар олараг, дилчилик əдəбијјатында бир-биринə зидд ики фикир вардыр: биринчи мүлаһизəјə көрə хүсуси шəхс адынын мə'насы јохдур; икинчи мүлаһизəјə көрə хүсуси шəхс адында апелјатив (үмуми сөзлəрин мə'насы) мə'на вардыр. Демəли, һəр бир хүсуси шəхс ады үмумилəк сөзлəр əсасында тəшəккүл тапдығы кими, һəр бир үмуми сөзүн мə'насы да онун əсасыны тəшкил етдији антропонимин мə'на дашыјычысына чеврилир. Бу мə'на дашыјычысы олмадан чəмијјəт үзвлəринин һеч биринин адыны тəсəввүр етмəк олмаз.

Демəли, лексик мə'на дашыјан сөзлəр əсасында адлар тəшəккүл тапыр. «Сөз үнсијјəт васитəси, ад исə онун (əшја вə шəхсин — *М. Ч.)* номинатив функсијасыдыр»[2].

Мəсəлəн, инсан вə адам үмуми сөзлəрдир. Бу сөзлəрин фəрглəндиричи нишаны *Вүгар, Маил, Ајдын, Наилə, Шəлалə* вə с. хүсуси адлардыр. Лакин лүғəт тəркибинин тарихилији бахымындан сөз семантик мə'наја (чохмə'налылыға, омонимлијə, синонимлијə, антонимлијə) малик олдуғу һалда, ад конкретдир, тəкмə'налыдыр; сөзлəр гурулуш е'тибарилə үч група (садə, дүзəлтмə, мүрəккəб) бөлүндүјү һалда, адлар ики (садə, мүрəккəб) група бөлүнүр. Јухарыда гејд олундугу кими, адлар үмумишлəк лексик мə'налы сөзлəр əсасында формалашыр, јə'ни һəм сөз, һəм дə һəмин сөз əсасында формалашан хүсуси ад ејни сəс комплексинə малик олур. Мəсəлəн, дилимиздə ишлəнəн *лалə, турач, баһар, вүгар, е'тибар* вə с. сөзлəр башга дилə (рус, күрчү) тəрчүмə олундуғу һалда, һəмин сөзлəр əсасында формалашан *Лалə, Турач, Баһар, Вүгар, Е'тибар* вə с. кими хүсуси шəхс адлары исə башга

---

[1] Т. Һачыјев. «Молла Нəсрəддин»ин дили вə услубу, Бакы, 1983, сəһ. 38.

[2] Һ. Һəсəнов. Сөз вə адларын јаранмасы, Бакы, 1978, сəһ. 3.

дилә тәрҹүмә олунмур. Бир дилин шәхс адлары башга дилә транслитерасиjа едилир (Лалә—Лjалjа, Турач—Турадж, Баһар—Бахар, Вүгар—Вjугар, Е'тибар—Ехтибар). Мүасир мәрһәләдә халгларын бир-бирилә инкишаф етмәкдә олан сиjаси, игтисади, мәдәни әлагәләринин кенишләнмәси шәраитиндә хүсуси адларын бир дилдән башгасына транслитерасиjасы проблеминин һәртәрәфли тәдгиги дилчилиjин — ономастиканын әсас обjекти олмалыдыр.

АДЛАРЫН ШӘРТИЛИJИ. Инсанлара верилән адлар исә шәртидир. Бәс, шәхс адларынын шәрти олмасы нә демәкдир? Мәсәлән: сизин Камран ады илә таныдығыныз бир гоһумунуз вә jа достунуз вардыр. Вахтилә ону Камран jох, Jашар адландырмыш олсаjдылар, инди сиз дә ону Jашар кими таныjар вә она Jашар ады илә мүраҹиәт едәрсиниз. Демәли, инсанлара верилән адлар шәртидир. Адлар шәрти олса да өмүрлүкдүр, jә'ни ону дашыjан адам нә гәдәр jашарса, һәмин ад она хидмәт едир вә дөвләт тәрәфиндән рәсмиләшдирилир. Буна көрә дә, аjры-аjры шәхсләрин адлары, атасынын ады, фамилиjасы вә һәмчинин, елм вә әдәбиjjат хадимләринин сонрадан гәбул етдиjи тәхәллүсләр һамы үчүн рәсмидир, онлар дөвләт тәрәфиндән гејдә алыныр, горунур, мүхтәлиф рәсми сәнәдләрдә, о ҹүмләдән, паспорт, вәсигә вә шәһадәтнамәләрдә өз сабитлиjини, мүстәгиллиjини вә тохунулмазлыг һүгугуну даим сахлаjыр. Чүнки адлар бөjүк бәшәри, әһәмиjjәтә маликдир.

АД ВӘ АНТРОПОНИМ. Jухарыда гејд етдиjимиз кими, һәр кәсин өз ады вардыр. Бу о, демәкдир ки, һәр һансы бир өлкәдә вә jа инзибати раjонда нә гәдәр адам jашаjырса, о гәдәр дә онларын хүсуси шәхси ады вардыр. Бу мүтәнасиблик кичик инсан коллективләриндә, о ҹүмләдән аиләдә вә jа нәсилдә бир-биринә уjғун кәлирсә дә, бөjүк инсан коллективләриндә — гәбилә, таjфа, халг, милләт — исә позулур. Лакин бу адларын һамысыны антропоним кими гиjмәтләндирмәк олмаз. Чүнки һәлә лап гәдим заманлардан антропонимләр нәсилдән-нәслә кечәрәк, инкишаф едә-едә букүнкү сәвиjjәjә кәлиб чатмышдыр. Бу инкишаф просесиндә исә бә'зи антропонимләр өз аһәнкдарлығы, мә'нәви көзәллиjи, мә'на долғунлуғу илә фәргләнир. Белә антропонимләр халг арасында кениш шәкилдә jаjылыр вә чох ишләк

олур. Онларла валидејн өз ушагларына белә адлар гојурлар. Бу да, чәмијјәт үзвләринин сајына нисбәтән онларын адыны билдирән антропонимләрин сајча азалмасына сәбәб олур. Мүасир дөврдә елә бир милләт вә ја халг тапмаг мүмкүн дејил ки, һәмин милләт вә халгларын сајы илә онларын шәхси адларынын сајы арасында ујғунсузлуг олмасын. Чүнки инсан коллективи бөјүдүкчә, онун јашајыш даирәси дә кенишләнир. Инсанларын сајы сүр'әтлә артдығы һалда, онларын хүсуси шәхси адларыны билдирән сөзләрин сајы тәдричән артыр. Чүнки дилин әсас лүғәт фонду кими, лүғәт тәркибинин бир һиссәсини тәшкил едән антропонимләр дә тәдричән формалашыр, инкишаф едир. Буна көрә дә, инсанларын сајына нисбәтән антропонимләрин сајы азлыг тәшкил едир. Мәсәлән, «Әһалиси 16 минә јахын Губа шәһәриндә исә 16 мин ада раст кәлмирик. Бурада чәми 600-ә гәдәр киши, 700-ә гәдәр гадын адыны гејдә алмаг мүмкүндүр»[1].

Азәрбајчан антропонимләринин јајылмасы вә семантикасы илә танышлыг үчүн Бакы шәһәринин Сәбајыл вә Јасамал рајонлары Вәтәндашлыг Вәзијјәти Актларынын Гејдијјаты Бүроларынын архив сәнәдләри әсасында 1965—1970-чи илләрдә анадан олан азәрбајчанлы ушагларын статистик мә'луматына нәзәр салаг. Сәбајыл рајонунда 14063 јени доғулмуш ушаға 1377, Јасамал рајонунда исә 22872 јени доғулмуш ушаға 1367 ад верилмишдир[2].

Јухарыдакы статистик мә'луматдан ајдын олур ки, Азәрбајчан антропонимијасында бир антропоним бир чох адама верилир. «Азәрбајчан адларынын характерик чәһәти—рус адларындан фәргли олараг, чох адлылыгдыр»[3] (антропонимин зәнкинлијидир. — *М. Ч.*). «Адларын мүхтәлифлији, рәнкарәнклији; ән чох адлар бүтүн түркдилли халгларда, иранлыларда монголларда ишләнир»[4].

Күрчүстан Р-нын Болниси рајонунда 1974—1975-чи илләрдә 1686 нәфәр ушаг, о чүмләдән 853 нәфәр оғлан

---

[1] Ш. Сә'дијев. Адлар нечә јаранмышдыр, сәһ. 12.

[2] Л. Г. Гулиева. Заметки о семантике азербайджанских антропонимов, «Азәрбајчан дилинин лексик-семантик гурулушу мәсәләләри». С. М. Киров адына АДУ нәшри, Бакы, 1982, сәһ. 74.

[3] В. А. Никонов. Имя и общество, Москва, 1974, сәһ. 106.

[4] Л. Г. Гулиева. Заметки о семантика азербайджанских антопонимов, сәһ. 75.

вə 833 нəфəр гыз анадан олмушдур[1]. Лакин ушагларын сајы илə онларын адларынын сајы арасында бөјүк фəрг вардыр. 1686 нəфəр ушағын шəхси адыны билдирмəк үчүн 735 антропонимдəн истифадə олунмушдур.

1974—1975-чи иллəрдə Күрчүстан Р-ин Болниси рајонунда доғуланларын сајыны вə антропонимлəри көстəрəн чəдвəл

Ил	Оғлан	Гыз	Чəмн	Антропонимлəрин сајы		
				оғлан	гыз	чəми
1974	434	408	842	184	198	377
1975	439	405	844	192	166	358

1974—1975-чи иллəрдə Күрчүстан Р-нын Болниси рајонунда анадан олан ушаглара гојулан адлар арасында кениш јајылан антропонимлəри көстəрəн чəдвəл

Оғлан адлары	Ил		Гыз адлары	Ил	
	1974	1975		1974	1975
Вүгар	**8—**	10	Севда	6—	7
Ариф	**2—**	7	Рə'на	4—	5
Елшəн	**2—**	6	Самирə	3—	6
Натиг	**4—**	5	Севинч	1—	7
Назим	**1—**	5	Тəранə	1—	7
Намиг	10—	—2	Көнүл	10	—3
Араз	**7**	—3	Елмира	**7**	**—3**
Илғар	**7**	—2	Мəтанəт	1	1
Рөвшəн	**5**	—1	Сүдабə	5	—1
Елчин	**7**	7	Халидə	5	—3

Антропонимијада кениш əразидə јајылан вə чох ишлəнəн адлара «шаһ» адлар дејилир. Ш. Сə'дијевин гејд етдији кими Губа шəһəриндə *Ариф, Тофиг, Чабир, Сəнубəр, Мəнбəрə, Фатма*[2] Бакы шəһəринин Сəбајыл рајонунда 1965—1970-чи иллəрдə анадан оланлар арасында *Елчин* (118), *Самир* (110), *Илгар* (92), *Азəр* (88), *Елдар* (84), *Фуад* (83), *Рауф* (77), *Елхан* (71), *Емил* (64), *Огтај* (38), *Лалə* (141), *Севинч* (138), *Арзу* (104), *Күлнарə* (100), *Рə'на* (90), *Тəранə* (87), *Самирə* (84), *Лејла* (81), *Ирадə* (80), *Меһрибан* (75), *Чəмилə* (55); Јасамал

[1] Гејд. **Болниси рајонунда башга миллəтлəрин нүмајəндəлəри** дə јашајыр. Онларын 1974—1975-чи иллəрдə доғулан ушаглары бу статистик мə'лумата дахил едилмəмишдир.

[2] Ш. Сə'дијев. **Адлар нечə јаранмышдыр, сəһ. 12.**

рајонунда исә *Фуад* (25), *Огтај* (37)[1] «шаһ» адлар һесаб олунур. Сон онилликләрдә халгымыз арасында «Арзу гызым» маһнысынын јајылмасы антропонимијамызда әсл мә'нада бөјүк бир сычрајыш әмәлә кәтирди. 1966-чы илдә Арзу ады Сәбајыл рајонунда 104 нәфәр гыза, Јасамал рајонунда исә 150 нәфәр гыза вә 20 нәфәр оғлана верилмишдир.

Күрчүстан Р-нын Болниси рајонунда исә 1974—1975-чи илләрдә доғуланлар арасында *Вүгар* (18), *Елчин* (14), *Намиг* (12), *Араз* (10), *Илгар* (9), *Ариф* (9), *Натиг* (9), *Елшән* (8), *Көнүл* (13), *Севда* (13), *Елмира* (10), *Рә'на* (9), *Самирә* (9), *Тәранә* (8), *Севинч* (8), *Халидә* (8) кими адлар «шаһ» адлар һесаб олунур.

Һәр бир антропонимин бу вә ја дикәр әразидә јајылмасы вә чох ишләнмәси мүәјјән дөврдә мүхтәлиф олур. Мәсәлән, *Әһмәдијјә, Мәммәдијјә* Шәки рајонунда «шаһ» адлар олдуғу һалда, Губада тәсадүфи һалларда ишләнир. Бу адлара Күрчүстан Р-да јашајан азәрбајчанлылар арасында исә тәсадүф олунмур.

Шәхс адларындан бәһс едәркән бир мәсәләни дә унутмаг олмаз. Доғрудур, «шаһ» адлар дилдә аһәнкдарлығын вә мә'нәви көзәллијин инкишафы илә әлагәдардыр. Лакин буну да антропонимијада мүсбәт һал кими гијмәтләндирмәк олмаз. Чүнки бир антропонимин бир нечә нәфәрә верилмәси шәхс адларынын сајынын азалмасына, башга сөзлә десәк, антропонимија лүғәтинин инкишафынын зәифләмәсинә сәбәб олур. Бу һал 1968-чи илин апрелиндә Москвада кечирилән Антропонимија мүшавирәсиндә дә писләнмишдир.

Истәр јазылы мәтнләрдә вә ја чүмләләрдә, истәрсә дә шифаһи нитгдә ејни сөзүн тез-тез тәкрарланмасы мә'на вә мәзмунун ағырлашмасына, үслубун позулмасына сәбәб олдуғу кими, ејни бир мәһәлләдә, күчәдә вә ја ејни бир бинада јашајан адамлар арасында адашларын вә ја бир нечә нәфәрин ејни антропонимлә адланмасы да үнсијјәти ағырлашдырыр вә әмәли чәһәтдән чәтинликләр төрәдир. Мәсәлән: Бир кәнддә «Хыдыр» ады бир нечә нәфәрә гојулмушдур. Халг онлары бир-бириндән

---

[1] Л. Г. Гулиева. Заметки о семантике азербайджанских антропонимов, сәһ. 75—77.

фәргләндирмәк үчүн һәрәсинә бир ләгәб гојмушдур. Инди сөһбәт заманы онлары динләјичијә ләгәбләринин көмәјилә тәгдим едирләр: *Дәли Хыдыр, Хыллој Хыдыр, Балача Хыдыр, Јекә Хыдыр* вә с.

III ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛЧИЛИЈИНДӘ АНТРОПОНИМИЈАНЫН ТӘДГИГИ ТАРИХИНӘ ДАИР

Ҹәмијјәт үчүн ваҹиб олан шәхс адлары башга халгларда олдуғу кими, азәрбајчанлылар вә онларын улу бабалары арасында да гәдим заманлардан кениш јајылмыш, нәсилдән-нәслә кечәрәк мүасир инкишаф сәвијјәсинә кәлиб чатмышдыр. Шәхс адлары дилин кениш јајылмыш лексик лајларындан бири кими алнмләрин—дилчиләрин диггәтиндән јајынмамыш вә бу саһәдә кениш мүлаһизәләр сөјләнмиш, әсәрләр јазылмышдыр. Түрк дилли халгларын шәхс адларынын өјрәнилмәси дә елмин актуал мәсәләләрнндән олмушдур. Түрколокијада илк тәдгигат әсәрләри XX әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. Беләликлә дә, антропонимија хүсуси тәдгигат објектинә чеврилмишдир. Бу саһәдә В. А. Гордлевскинин[1] әсәрләрнндә антропонимија мәсәләләринә тохунулмуш вә бир сыра гијмәтли мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Түркологијада антропонимијанын тәдгиги саһәсиндә А. Н. Самојловичин[2] дә мүәјјән гәдәр әмәји олмушдур. О, адгојма мәсәләсилә әлагәдар В. А. Гордлевски илә мүбаһисәјә киришмиш вә онун мүлаһизәләрини дәгигләшдирмишдир. Һәмчинин түркологијада, антропонимләрнн тәдгиги илә әлагәдар олараг А. А. Дивајевнн[3].

---

[1] В. А. Гордлевскнй. «Рождение ребенка, его воспитание, Етнографнческое обозренне» СПБ, 1910, № 3—4, сәһ. 167—170; Его же: К личной ономастнке у османтсев, Избранное сочннение, Москва, 1960.

[2] А. Н. Самојлович. **К вопросу о нареченин у турецких племен**, «Живая старина», СПб. 1914, № 2, сәһ. 297, 300.

[3] А. А. Днваев. К вопросу о наречнн имен у киргнзов, газета «Туркестанские вестники», 1916, № 206 (5550).

4*

В. В. Радловун[1], Н. Ф. Катановун[2], Ф. Әмирхановун[3], А. А. Сатыбаловун[4] вә башгаларынын да әмәјини гејд етмәк олар.

Әсримизин орталарындан е'тибарән дүнја халгларынын дилчилијиндә олдуғу кими, истәр түркколокијада, истәрсә дә Азәрбајчан дилчилијиндә антропонимиканын бу вә ја дикәр проблемләринә һәср олунмуш мүхтәлиф вәсаитләр вә мәгаләләр нәшр олунмуш, диссертасијалар мүдафиә едилмиш, күчлү ономатологлар нәсли јетишмишдир. Онлардан Т. Жанузаков[5], Е. Бекматов[6], Г. Саттаров[7] вә башгаларынын әмәјини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, өлкәмизин дилчи алимләри күлли мигдарда антропонимик материал топламышдыр ки, бу да 1968-чи илдә Москвада Үмумиттифаг антропонимистләринин мүшавирәсинин чағырылмасына сәбәб олмушдур. Бу мүшавирәдә халгларын антропонимикасына вә һәмчинин ономастиканын үмуми нәзәри проблемләринә аид 116 мә'рузә динләнилиб мүзакирә олунмушдур.

Бу мүшавирәдә Азәрбајчан дилчиләриндән Ш. Сә'ди-

---

[1] В. В. Радлов. Титулы и имена уйгурских ханов, «Заметки Восточного отделения русского археологического общества», СПб., 1891, № 5, сәһ. 265—270.

[2] Н. Ф. Катанов. Алфавитный указатель собственных имен встречающихся в I—II томах «Образтсев народной литературы тюркских имен», СПб. 1888.

[3] Ф. Амирхан. К вопросу татаризатсии лично собственных имен, «Школа», 1914, № 5, сәһ. 104—105.

[4] А. А. Сатыбалов. К вопросу о личной ономастике у кумыков, «Советское языкознание», Ленинград, 1936, т. 2, сәһ. 96.

[5] Т. Жанузаков. Газах дили ономастикасынын актуал мәсәләләри, «Қазак тили тарихы мен диалектолокијасынын мәселеләр», Алма-Ата, 1960, сәһ. 173—219.

[6] Е. Бекматов. Антропонимика узбекского языка. Акд. Ташкент, 1968, Исмиизнинг мачноси нима? Тошкент, 1968, Номнар вә адамнор, Ташкент, 1966; Узбек исмләри имлоси, Ташкент, 1972.

[7] Т. Ф. Саттаров. Некоторые вопросы татарской антропонимии, «Вопросы истории, филологии и педагогики», Казан, 1965; Отглаголные антропонимы в татарском языке. «Ономастика Поволжья», 3 книга, Уфа, 1978; Антропонимы Татарской АССР, Казань, 1973.

јев «Ушаглара ад севмәјин әсас гајдалары»[1] мөвзусунда мараглы мә'рузә етмишдир.

1971-чи илдә Гафгаз ономастикасына һәср олунмуш семинарда 47 реферат—мә'рузә динләнилмишдир. Һәмин мә'рузәләрдән 21-и антропонимиканын мүхтәлиф саһәләринә һәср олунмушдур. Бу семинарда Азәрбајҹан дилчиләриндән Ҝ. Рамазанов «Азәрбајҹанда киши вә гадын адлары» вә З. А. Садыгов «Азәрбајҹан антропонимикасы һаггында» мә'рузә етмишдир. Биринчи мә'рузәдә Азәрбајҹан шәхс адларынын семантик хүсусијјәтләри, мүштәрәк адларын јаранма сәбәби; икинчи мә'рузәдә исә адларын чохвариантлы олмасынын сәбәбләри, әрәб вә фарс мәншәли адларын ишләнмә мәгамлары вә с. шәрһ едилмишдир.

1977-чи илдә Владигафгаз шәһәриндә Гафгаз ономастикасына һәср олунмуш икинчи Үмумиттифаг конфрансы кечирилди. Һәмин конфрансын «Антропонимија» бөлмәсиндә 18 мә'рузә динләнилиб мүзакирә едилмишдир. Бу конфрансда Азәрбајҹан дилчиләриндән Ҝ. Т. Рамазанов «Азәрбајҹанлыларын шәхс адлары», Б. Т. Абдуллајев «Азәрбајҹан шәхс адлары лүғәтинин тәртиби принсипләри», И. З. Һачыјев «Азәрбајҹан дилиндә ишләдилән ләгәб адларынын јаранма сәбәбләри вә үслуби имканлары», З. А. Садыгов «Азәрбајҹан дилиндә ад јарадычылығы» мөвзусунда мә'рузә етмишләр.

1982-чи илдә Уфа шәһәриндә түрк дилләринин диалектолоҝијасына һәср олунмуш IX Реҝионал Конфрансы кечирилмишдир. Һәмин конфрансын «Ономалоҝија вә диалектолоҝија. Диалектолоҝијадан али мәктәб дәрсликләри» бөлмәсиндә антропонимиканын актуал мәсәләләринә даир дөрд мә'рузә едилмишдир[2].

1983-чү илдә Ҝүрҹүстан Р-нын Телави шәһәриндә Гафгаз ономастикасына һәср олунмуш III Үмумиттифаг Конфрансы олмушдур. Конфрансын «Антропонимија» бөлмәсиндә 19 мә'рузә охунмушдур. Һәмин мә'рузәләрдән дөрдү Азәрбајҹан дилчиләринин пајына дүшмүшдүр. Бу конфрансда М. Адилов, Ј. Јусифов, М. Чобанов,

[1] Ш. М. Саадиев. «Личные имена в прошлом, настоящем, будущем». Москва, 1970, сәһ. 187.

[2] IX Региональная Конференция по диалектологии тюркских языков. Программа приглашение, Уфа, 1982, сәһ. 15.

А. Пашајев Азәрбајчан антропонимнјасынын мүхтәлиф проблемләринә даир мә'рузәләрлә чыхыш етмишләр[1].

1984-чү илдә Бакыда «Республика али мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәси, вәзијјәти вә онун тәкмилләшдирилмәси проблемләри»нә һәср олунмуш республика елми-методик конфрансы кечирилмишдир. Конфрансда ономалокијанын, о чүмләдән, антропонимијанын үмуми нәзәри мәсәләләринә һәср олунмуш бир мә'рузә динләнилиб мүзакирә едилмишдир. Һәмин конфрансда јалныз бу сәтирләрин мүәллифи «Азәрбајчан ономалокнјасы әсасларынын филолокија факүлтәләриндә тәдрисинә даир» (хүсуси курс үзрә) адлы мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

1986-чы илдә Бакыда «Азәрбајчан ономастикасы проблемләри»нә һәср едилмиш али мәктәбләрарасы республика конфрансы олмушдур. Һәмин конфрансда «Ономалокија»нын мүхтәлиф саһәләринә даир 150-дән чох мә'рузә динләнилиб мүзакирә едилмишдир. О чүмләдән, «Антропонимика» бөлмәсиндә 27 мә'рузә динләнилмишдир. Конфрансын «Антропонимика» бөлмәсиндә З. Будагова, Ш. Сә'дијев, Һ. Әлијев, Ә. Чавадов, З. Вердијева вә башгалары мә'рузә илә чыхыш етмишләр. Онларын мә'рузәләриндә елмин мүасир тәләбләринә ујғун олан бир сыра антропонимика проблемләри, о чүмләдән, антропонимик категоријаларын әсас нөвләри, тәхәллүсләрин антропонимик хүсусијјәтләри, антропонимләрин чохвариантлылығы вә естетик зөвгү, шәхс адларынын лексик-грамматик чәһәтләри вә с. өз кениш елми әксини тапмышдыр.

1988-чи илдә Бакыда кечирилмиш Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә һәср олунмуш II Елми-нәзәри конфрансын једди бөлмәсиндә 190-а јахын мә'рузә динләнилмишдир. Конфрансын «Антропонимика» бөлмәсиндә Азәрбајчан антропонимикасынын актуал мәсәләләринә даир 65 мараглы мә'рузә динләнилиб мүзакирә олунмушдур. Һәмин мә'рузәләрдә антропонимик вариантлар вә һадисәләр, антропонимләрдә емосионаллыг мәсәләләри, бәдии вә елми үслубларда, фолклор материалла-

[1] А. А. Ахундов, Л. Г. Гулиева. «Третья Всесоюзная Конференция по Ономастике Кавказа», «Советская тюркология», Баку, 1984, № 1, сәһ. 101—103, М. Чобанов. Онаматологларын конфрансы, «Совет Күрчүстаны» гәзети, 31 мај, 1983.

рында шәхс адларынын истифадә едилмәси, онун мәзмун вә үслуби имканлары, Азәрбајҹан антропонимләринин мүхтәлиф халгларын антропонимијасына тә'сири вә с. проблемләр кениш мүзакирә едилмишдир. Конфрансда А. Гурбанов, М. Адилов, Һ. Һәсәнов, Т. Һачыјев, Һ. Әлијев, З. Садыгов, А. Пашајев-вә бу сәтирләрин мүәллифи вә башгалары антропонимикамызын мүхтәлиф саһәләринә даир елми-нәзәри бахымдан мараглы мә'рузәләр етмиш, ајры-ајры мә'рузәләрдә галдырылан мәсәләләр әтрафында чыхышларда вә мүзакирәләрдә фәал иштирак етмиш, јени-јени елми мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр.

Азәрбајҹан ономастикасы проблемләринин тәдгигинә вә өјрәнилмәсинә һәср олунмуш I вә II Елми-нәзәри конфранслардан сонра ономастикамызын башга саһәләриндә олдуғу кими, антропонимикамызын арашдырылмасына да мараг хејли артмышдыр. Бу мүлаһизәни Бакыда кечирилмиш Азәрбајҹан ономастикасы проблемләринин өјрәнилмәсинә һәср олунмуш III Елми-нәзәри конфранс (1990) бир даһа ајдын шәкилдә тәсдиг етмишдир. Конфрансын алты бөлмәсиндә 150, о ҹүмләдән, «Антропонимика» бөлмәсиндә 46 мә'рузә динләнилиб мүзакирә едилмишдир. М. Адилов, А. Гурбанов, Ш. Сә'дијев, Ә. Ҹавадов, Һ. Әлијев, З. Садыгов, Ә. Танрывердијев вә башгаларынын мә'рузәләриндә антропонимик категорија вә ваһидләр, антропонимләрин гурулушу вә тарихи, үслуби имканлары вә с. мәсәләләр кениш тәһлил олунмушдур.

Сон илләрдә Азәрбајҹан ономастикасынын тәдгигат саһәси хејли кенишләнмиш, һәтта ајры-ајры јазычыларын бәдии вә публисистик әсәрләриндә, тарихи сәнәдләрдә вә китабларда истифадә олунан ономастик ваһидләрин ифадә етдији мә'на чаларлары, мәншәји, үслуби имканлары вә с. өјрәнилмәси дә өн плана чәкилир. О ҹүмләдән, Н. Нәримановун анадан олмасынын 120 иллијинә һәср олунмуш Елми-практик конфрансда да Азәрбајҹан ономастикасы проблемләринә даир И. М. Бајрамовун «Н. Нәримановун әсәрләриндә антропоним вә топонимләрин үслуби имканлары» вә бу сәтирләрин мүәллифинин «Н. Нәримановун әсәрләриндә ономастик хүсусијјәтләр» адлы мә'рузәләри динләнилмишдир.

1992-ҹи илдә Бакыда «Азәрбајҹан ономастикасы проблемләри»нә һәср едилмиш IV Елми-нәзәри конфранс кечирилмишдир. Конфрансын үч бөлмәсиндә 120-јә ја-

хын, о чүмләдән, «Антропонимика» бөлмәсиндә 40-дан чох мә'рузә динләнилиб мүзакирә олунмушдур. Конфрансда А. Гурбанов Азәрбајчан ономастикасынын актуал проблемләри вә вәзифәләри барәдә әтрафлы мә'лумат вермишдир. «Антропонимика» бөлмәсиндә иштирак едән алимләримиздән М. Мәммәдов, К. Рамазанов, А. Адилов, Г. Мустафајева, А. Бәширова, А. Пашајев, Ә. Танрывердијев, Ф. Шаһбазлы вә башгалары өз чыхышларында антропонимикамызын мүасир вәзијјәти, антропонимләрин поезијада үслуби мөвгеји, елми вә публисистик үслубларда антропонимик чаркәләрин ишләдилмәси гајдалары, фамилија вә ләгәбләрин маһијјәти, алынма адлара мүнасибәт, антропонимләрин семантикасы вә миллилик хүсусијјәтләри вә с. һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләмишләр.

1986-чы илдә Бишкекдә «I Үмумиттифаг түрк ономастикасы» конфрансы кечирилмишдир. Бу конфрансда өлкәмизин 36 шәһәриндән вә бир харичи өлкәдән нүмајәндәләр иштирак едирди. Конфрансын ајры-ајры бөлмәләриндә ономастиканын мүхтәлиф саһәләринә һәср олунмуш 180-дән чох мә'рузә динләнилмишдир. О чүмләдән «Антропонимика» бөлмәсиндә 41 мә'рузә динләнилиб мүзакирә едилмишдир. Һәмин бөлмәдә Азәрбајчан дилчиләриндән Ш. Сә'дијев, Һ. Әлијев вә В. Мәрданов иштирак етмишдир. Онларын мә'рузәләриндә антропонимик категоријалар, антропонимләрин символик хүсусијјәтләри, Азәрбајчан шәхс адларынын рус дилиндә јазылмасы гајдалары вә с. мәсәләләр өз кениш әксини тапмышдыр.

* *
*

Азәрбајчан антропонимикасы тарихинә дәриндән нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, Азәрбајчан антропонимијасы һаггында өтәри олса да илк тәдгигат характерли јазынын мүәллифи кими мәшһур әдиб А. Бакыханов тәшәббүс көстәрмишдир. О, 1843-чү илдә јаздығы «Адлар вә титуллар һаггында» әсәриндә илк тәшәббүс кими кечмишдә титул вә мәнсәб билдирән сөзләрин антропонимләрә чеврилмәси просесини, онларын тарихи семасиоложи хүсусијјәтләрини шәрһ етмишдир[1]. Азәр-

[1] А. К. Бакыханов. Сочинения, Записки, Письма, Баку, «Елм», 1983, сәһ. 136—141.

бајчан антропонимијасынын тәдгигинә даир һәлә XIX әсрин орталарындан илк тәшәббүс көстәрилмәсинә бахмајараг, әсримизин 70-чи илләринә гәдәр системли шәкилдә өјрәнилмәмиш, анчаг сон 10—15 илдә антропонимикамыз мүасир елмин тәләбләри сәвијјәсиндә тәдгиг олунмаға башланмышдыр. Антропонимикамызын тәдгиги тарихи гыса бир дөврү әһатә етсә дә, бу саһәдә аз-чох наилијјәтләр әлдә олунмуш, али мәктәбләрин филолокија факүлтәләри үчүн бир нечә програм вә дәрс вәсаитләри, онларла мәгаләләр нәшр олунмуш, диссертасијалар јазылмышдыр. Бу да дилчилијимиздә антропонимиканын бу вә ја дикәр нәзәри вә әмәли мәсәләләринин һәртәрәфли өјрәнилмәси ишинә бөјүк тәкан вермишдир. Јухарыда гејд олунан мүшавирә вә конфранслардан сонра башга халгларда олдуғу кими, Азәрбајчан антропонимикасы да бә'зи дилчи алимләримизин нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Бу саһәдә Ш. Сә'дијев, А. Гурбанов, М. Адилов, Т. Һачыјев, З. Садыгов, Һ. Һәсәнов, Һ. Әлијев, Г. Дадашова, А. Салаһова, Л. Гулујева, Н. Губышјева, Б. Абдуллајев, К. Әскәрова, О. Мирзәјев вә башгаларынын тәдгигатларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу әсәрләрдә антропонимиканын мүхтәлиф проблемләринә тохунулса да, Азәрбајчан антропонимикасынын нәзәри әсаслары системли шәкилдә өјрәнилмәмишдир. Мәһз буна көрә дә, бу әсәрдә илк дәфә олараг Азәрбајчан антропонимикасынын әсаслары нәзәри чәһәтдән системли шәкилдә тәһлил олунмушдур.

Антропонимиканын тәдгиги саһәсиндә Ш. Сә'дијевин тәшәббүсү тәгдирә лајигдир. О, 1959-чу илдә Азәрбајчан дили антропонимләринин тәдгиги илә әлагәдар олараг «Инсан адлары»[1], «Ушаглара ад сечмәк һаггында»[2], «Балаларымызын адлары»[3], «Јени доғуланлар үчүн ад сечмәјин әсас гајдалары»[4] әсәрләрини вә 1969-чу илдә «Адлар нечә јаранмышдыр»[5] китабыны нәшр етдирмишдир. М. Адилов «Шәхс адлары һаггында»[6], «Шакирдләрин ад-

---

[1] Ш. Сә'дијев. Дил һаггында һекајәләр, Бакы, 1959.
[2] «Азәрбајчан мәктәби» (журнал), № 7, 1964.
[3] «Тәшвигатчы» (журнал), № 1, 1967.
[4] «Личные имена в прошлом, настоящем, будущем», Москва, 1970.
[5] Ш. Сә'дијев. Адлар нечә јаранмышдыр, Бакы, 1969.
[6] «Бакы» (гәзет), 19 ијун, 1969.

ларына диггәт јетирин»[1], «Азәрбајчан антропонимләри һаггында»[2] (З. А. Садыговла бирликдә) мәгаләләр чап етдирмишдир.

З. А. Садыгов «Азәрбајчан ономастикасы һаггында бә'зи гејдләр»[3], Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында шәхс адлары»[4], «Азәрбајчан антропонимикасында фонетик васитәләр»[5]» мәгаләләрини нәшр етдирмиш вә «Азәрбајчан дилиндә шәхс адлары» адлы намизәдлик диссертасијасыны јазыб мүдафиә етмишдир. А. Салаһова «Бәдии әсәрләрдә ад мәсәләси»[6], А. Ахундов «Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә шәхс адлары»[7], Д. Дәмирли «Үзүнү көр, адыны ешитмә»[8]» адлы мәгаләләрини, Һ. Һәсәнов 1978-чи илдә «Сөз вә адларын јаранмасы»[9] вә 1984-чү илдә «Сөз вә ад» китабларыны нәшр етдирмишләр. Һәмин китабда ад, адларын јаранмасы вә с. проблемләр үмуми күтләви шәкилдә шәрһ едилмишдир.

Азәрбајчан ономалокијасынын тәдгиги вә бу саһәдә апарылан ишләрин саһмана салынмасы саһәсиндә профессор А. Гурбановун фәалијјәтини вә елми тәдгигат ишләрини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Ономастика мәсәләләри һәлә 70-чи илләрдән онун нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Ономастика, хүсусилә антропонимика илә јахындан мәшғул олан А. Гурбанов «Ад нәдир вә ушаға нечә ад гојмалы», «Ушаға көзәл ад вермәк һәр бир валидејнин борчудур», «Көзәл вә јахшы ад инсанын бәзәјидир», «Ономалокија шө'бәси», «Поетик ономастика», «Ономалокија», «Ономастик лексиканын али мәктәбдә өјрәнилмәси мәгаләләринин вә мүхтәлиф китабларын ајры-ајры бөлмәләрини, програмларыны вә «Азәрбајчан ономастикасы» (1986) вә «Азәрбајчан ономалокијасы мәсәләләри» (1986) китабларыны чап етдирмишдир. Бу китаблар ономалокија саһәсиндә атылан илк үмумиләшдирилмиш әсәрләр кими чох гијмәтлидир.

---

[1] «Азәрбајчан мүәллими» (гәзет), 19 апрел, 1972.

[2] «Советская тюркология» (журнал), № 3, 1971.

[3] «С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри» (Дил вә әдәбијјат серијасы), № 5—6, 1969.

[4] Јенә орада, № 1, 1971.

[5] Јенә орада, № 3, 1976.

[6] «Елм вә һәјат» (журнал), № 1, 1982.

[7] А. Ахундов. «Дилин естетикасы», Бакы, 1985.

[8] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1976.

[9] Һ. Һәсәнов. «Сөз вә адларын јаранмасы», Азәрбајчан ССР «Билик» чәмијјәти, Бакы, 1978; «Сөз вә ад», Бакы, 1984.

А. Гурбановун «Азәрбајҹан ономастикасы» китабында Азәрбајҹан ономастикасынын өјрәнилмәси тарихи, ономалокијанын шө'бәләри вә онларын тәдгигат објекти вә вәзифәләри, мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин ономастик лексикасынын тәркиби, ономастик ваһидләрин тәснифи вә с. кениш шәкилдә тәһлил олунмушдур. «Азәрбајҹан ономалокијасы мәсәләләри» китабында исә Азәрбајҹан дилиндә ономастик ваһидләрин јаранмасы вә дәјишмәси, ономастик ваһидләрин поетик вә үслуби хүсусијјәтләри, ономастик ваһидләрин орфографик вә орфоепик проблемләри елмин мүасир тәләби нөгтеји-нәзәриндән шәрһ олунмушдур. Китабын сонунда исә илк дәфә олараг ономалокијаја аид треминләр лүғәти верилмишдир.

А. Гурбановун 1987-ҹи илдә чап олунмуш «Ономалокијаја даир елми-методики көстәришләр» китабчасында ономастик лексиканы топламаг үчүн көстәришләр, јазылы мәнбәләрдән ономастик материалы сечмәк вә гејдә алмаг, ономастик материал топламаг үчүн зәрури олан суал вә тапшырыглар методики бахымдан тәһлил олунмуш вә китабчанын сонунда нәзәри әдәбијјатын сијаһысы верилмишдир.

Азәрбајҹан ономалокијасынын тәдгиги илә јахындан мәшғул олан А. Гурбанов 1988-ҹи илдә «Азәрбајҹан дилинин ономалокијасы» китабыны нәшр етдирир. Һәмин китабда ономалокијанын үмуми-нәзәри мәсәләләри, ономастика вә ономалокија проблемләри, ономалокијанын нәзәри дилчилијин бир шө'бәси олмасы проблеми вә ономалокијанын нөвләри, ономастик мәнбә вә ономастик материалын топланмасы вә тәдгиги методлары; Азәрбајҹан ономастикасынын өјрәнилмәси тарихи, ономастик ваһидләрин јаранмасы, дәјишмәси, үслуби хүсусијјәтләри, орфографик вә орфоепик проблемләри елмин мүасир тәләби бахымындан тәһлил олунмушдур. Һәмчинин китабда ономалокијанын јарымшө'бәләри ајры-ајры фәсилләрдә шәрһ олунмушдур: «Азәрбајҹан антропонимләри, «Азәрбајҹан етнонимләри», «Азәрбајҹан топонимләри», «Азәрбајҹан һидронимләри», «Азәрбајҹан зоонимләри», «Азәрбајҹан космонимләри», «Азәрбајҹан ктематонимләри».

Һ. Әлијев 1985-ҹи илдә «Үмуми антропонимика проблемләри» китабыны чап етдирир. Бу китабда ономало-

кијанын дилчилијин бир саһәси олмасы вә антропонимика һаггында гыса мә'лумат верилмиш, рус дилчилијиндә вә түркологијада антропонимиканын тәдгиги тарихи кениш шәрһ олунмушдур.

Б. Абдуллајев исә 1985-чи илдә «Азәрбајчан шәхс адларынын изаһлы лүғәти» китабчасыны нәшр етдирмишдир. Китабчада 1000-ә јахын шәхс ады верилмишдир. Онлардан 600-дән чоху әрәб, 200-дән чоху фарс, 150-јә гәдәри Азәрбајчан мәншәли, 30-дан чоху исә мүхтәлиф дилләрә мәхсус шәхс адларындан ибарәтдир. Көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилинин зәнкин вә рәнкарәнк антропонимләри китабчада өз кениш әксини тапмамышдыр.

Мәрһум журналист Осман Мирзәјев «Адларымыз» (1986) китабында 475 адын мәншәјини, ифадә етдијн мә'насыны, бәдии әдәбијјатда ишләнмәсини вә с. шәрһ етмишдир. Мүәллиф, һәмчинин, әсәрә 715 киши вә 455 гадын адынын сијаһысыны да әлавә етмишдир.

Азәрбајчан антропонимијасына даир чап олунмуш сон әсәр М. Ш. Ширәлијев, Б. Т. Абдуллајев вә Ш. М. Сә'дијевин бирликдә тәртиб вә нәшр етдирдикләри «Азәрбајчан шәхс адлары» китабыдыр. Китабчада Азәрбајчанча—русча адлары лүғәти (киши адлары, гадын адлары), адларын мәншәји вә изаһы, фамилијаларын дүзәлдилмәси, доғумун ҝејдә алынмасы вә мүддәти вә с. өз әксини тапмышдыр. Китабчада 1370-ә јахын шәхс ады, о чүмләдән, 667 киши, 702 гадын ады верилмишдир. Бу исә зәнкин Азәрбајчан шәхс адларынын чүзи бир һиссәсини тәшкил едир[1]. Һәм дә китабдакы адларын 80 фаизә гәдәрини алынма адлар тәшкил едир, о чүмләдән, киши адларынын 519-у, ғадын адларынын исә 540-ы алынма адлардан ибарәтдир. Әлбәттә, антропонимијамыз үчүн шәхс адларынын белә тәләсик чап олунмасы, һәм дә әввәлки нәшрә дахил олан шәхс адларынын бу китаба салынмамасы анчаг тәәссүф һисси доғурур.

Һәмчинин, Н. Худијев совет дөврү Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин тәдгиги мәсәләләри илә мәшгул олса да, јери кәлдикчә лүғәт тәркибинин кениш саһәсини тәшкил едән хүсуси адларын өјрәнилмәсинә дә диггәт јетирир. Бу саһәдә онун «Ономастик системин зәнкин-

[1] М. Н. Чобановун «Азәрбајчан шәхс адлары» (Бакы, 1981) китабында исә 1800-ә јахын шәхс ады, о чүмләдән, 722 киши, 973 гадын вә 83 муштәрәк ад верилмишдир.

ләшмәси»нә һәср етдији тәдгигатлар марағлыдыр[1]. Мүәллиф өзүнә гәдәрки тәснифләрдән фәргли олараг, ономастик системин антропонимик, топонимик вә ктематонимик олмагла үч јарымшө'бәсиндән бәһс етмишдир.

Г. Мустафајеванын «Адларын үслуби имканлары» китабы поетик ономастикаја һәср олунмуш илк аддымлардан бири кими гијмәтлидир. Әсәрдә поетик ономастиканын әсас саһәсини тәшкил едән поетик вә јахуд үслуби антропонимиканын (шәхс адлары, фамилија, тәхәллүс, ләгәб) тәдгигат објекти, ономастикада онун јери мүәјјәнләшдирилмиш, нәср, драм вә сатирик әсәрләрдә истифадә олунмуш шәхс адларынын антропонимик хүсусијјәтләри тәһлил едилмишдир.

К. Әскәрова «Фолклорда шәхс адлары» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы јазмышдыр (1986). Азәрбајчан дастанлары вә нағылларындан топланмыш антропонимик материаллар әсасында јазылмыш бу әсәрдә антропонимләрин етнолингвистик хүсусијјәтләри, көмәкчи шәхс адларынын ролу, бәдии үслуби хүсусијјәтләри өз елми шәрһини тапмышдыр.

Јухарыда адлары гејд олунан мүәллифләрин тәдгигатларында вә мүхтәлиф елми конфранслардакы мә'рузәләриндә антропонимиканын ајры-ајры мәсәләләринә (бә'зән һәвәскар кими) тохунулса да, Азәрбајчан антропонимикасынын нәзәри әсаслары хүсуси тәдгигат објекти олмамышдыр. Мәһз буна көрә дә, бурада Азәрбајчан антропонимикасынын нәзәри әсасларына хејли јер верилмишдир.

Мүәллиф сон илләрдә Азәрбајчан антропонимикасына даир кениш тәдгигат апармыш вә антропонимија проблемләринә даир бир нечә китаб вә ондан чох мәгалә вә тезисләр чап етдирмишдир. О чүмләдән, мүәллифин 1981-чи илдә «Азәрбајчан шәхс адлары» (Бакы), 1983-чү илдә «Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары» (Тбилиси), 1987-чи илдә «Фамилија. Тәхәллүс» (Тбилиси), 1990-чы илдә «Азәрбајчан шәхс адларынын семантикасы вә орфографијасы» (Тбилиси) китаблары чап олунмушдур.

«Азәрбајчан шәхс адлары» китабында антропонимија, ад, адларын әсасы вә семантикасы һаггында мә'лумат,

[1] *Бах:* Н. Худијев. Азәрбајчан әдәби дилинин совет дөврү. Бакы, 1989, сәһ. 206—221.

һәмчинин 2000-ә јахын шәхс адларынын лүғәти (700-дән чох киши ады, 1100-ә јахын гадын ады, 100-ә јахын мүштәрәк ад, јә'ни һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилән адлар) верилмишдир.

«Азәрбајҹан антропонимијасынын әсаслары» китабы педагожи институтларын филолокија факүлтәләринин тәдрис планында нәзәрдә тутулмуш «Дилчиликдән хүсуси курс» програмы[1] әсасында һазырланмышдыр. Вәсаит ономастиканын ән кениш саһәси олан антропонимикаја һәср едилмишдир. Китабда ономастика һаггында үмуми мә'лумат, антропонимија вә онун тәдгигат објекти, ад, адларын әсасы вә семантик груплары, мүштәрәк адлар, антропонимик һадисәләр (полиним вә палиндромик адлар, адларын аббревиасијасы), ад вә антропонимин бир-биринә мүнасибәти, адларын мәншәји вә гурулушу, фамилија, тәхәллүс, ләгәб, адгојма ән'әнәләри вә с. һәртәрәфли шәрһ олунмушдур.

«Фамилија, Тәхәллүс» китабы үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты мүәллимләри, али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Китабда ад вә ад системи, атанын ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб вә с. кениш тәһлил олунмуш, һәмчинин вәсаитин сонунда илк дәфә олараг, «Азәрбајҹан тәхәллүс лүғәти» верилмишдир. Бу лүғәтә 600-ә јахын тәхәллүс дахил едилмишдир. Лүғәтдә тәхәллүсү дашыјан шәхсин ады, атасынын ады, фамилијасы, тәхәллүсү (надир һалларда ләгәби), сәнәти вә јашадығы дөвр һаггында мә'лумат енсиклопедик лүғәтләрә мәхсус гыса мәгаләләр шәклиндә верилмишдир.

«Азәрбајҹан шәхс адларынын семантикасы вә орфографијасы» китабы үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты мүәллимләри, али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Вәсаитдә ад категоријалары вә онларын үзвләнмәси, антропонимик ваһидләр, адларын әсасы вә семантикасы, орфографијасы вә с. мәсәләләр кениш шәкилдә шәрһ олунмуш, китабын сонунда исә 3000-ә јахын шәхс адлары лүғәти верилмишдир.

[1] Азәрбајҹан антропонимијасынын әсаслары, педагожи институтларын филолокија факүлтәләри үчүн програм. (Тәртиб едәни: М. Н. Чобанов), Тбилиси, 1980.

Азәрбајҹан антропонимикасынын тәдгиги тарихинә даир верилән гыса хүласәдән ајдын олур ки, сон онилликдә антропонимијамызын арашдырылмасы инкишаф етмишдир. Бу мүлаһизәни сон иллләрдә али мәктәбләрин филолокија факүлтәләриндә апарылан хүсуси курслар, Азәрбајҹан ономастикасына һәср олунмуш Елми конфранслар вә јахуд ајры-ајры Елми конфрансларын «Ономалокија» бөлмәсиндә охунмуш мә'рузәләр, тез-тез дөври мәтбуатда нәшр олунан мәгаләләр, чап олунан методики көстәришләр, тәдрис програмлары вә вәсаитләр бир даһа тәсдиг едир.

IV ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈҸАН АНТРОПОНИМЛӘРИНИН ИНКИШАФ ТАРИХИНӘ ДАИР

Азәрбајҹан халгы гәдим заманлардан ҹәмијјәт үзвләринин бирини дикәриндән фәргләндирмәк үчүн онлара мүхтәлиф адлар вермишләр. Инсан ҹәмијјәтинә хидмәт едән белә адлар вә јахуд антропонимләр тарихән чох надир һалларда дәјишиклијә уғрајыр вә әсасән сабит олдуглары үчүн дилин мүхтәлиф саһәләринә даир ән гәдим хүсусијјәтләри мүһафизәкарчасына горујуб нәсилдән-нәслә верәрәк, мүасир дөврүмүзә гәдәр кәтириб чыхармышлар. Чүнки шәхс адлары да дилин инкишаф тарихи илә әлагәдардыр; адларын тарихи дилин тарихи гәдәр гәдимдир. Одур ки, истәр мүасир, истәрсә дә тарихән халгымыз арасында кениш јајылмыш шәхс адларынын топланыб дилчилик бахымындан тәһлил олунмасы антропонимијанын мүһүм вәзифәси олмалыдыр. Картотекамыза дахил олан Азәрбајҹанын бир нечә минлик шәхс адлары үзәриндә тарихилик нөгтеји-нәзәрдән мүшаһидә апармалы олдуг. Һәмин мүшаһидәләрә әсасән Азәрбајҹан шәхс адларынын тарихи инкишаф просесини ики мәрһәләјә бөлмәк олар: 1) Гәдим Азәрбајҹан шәхс адлары. 2) Мүасир Азәрбајҹан шәхс адлары.

Азәрбајҹан антропонимикасы илә јахындан мәшғул олан А. Гурбанов исә антропонимләримизин инкишафы тарихини дөрд мәрһәләјә бөлмүшдүр:

1. Гәдим дөврләрдә Азәрбајҹан антропонимләри (XII әсрин сонуна гәдәр);

2. XIII—XVIII әсрләрдә Азәрбајҹан антропонимләри;

3. XIX әсрдә Азәрбајҹан антропонимләри;

4. XX әсрдә Азәрбајҹан антропонимләри[1];

---

[1] А. Гурбанов. Азәрбајҹан дилинин ономалокијасы, Бакы, 1988, сәһ. 260.

1. ГӘДИМ АЗӘРБАЈЧАН ШӘХС АДЛАРЫ. Азәрбајчан дилинин тарихини өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф мәнбәләрдән истифадә едилдији кими, антропо-

4-чү схем

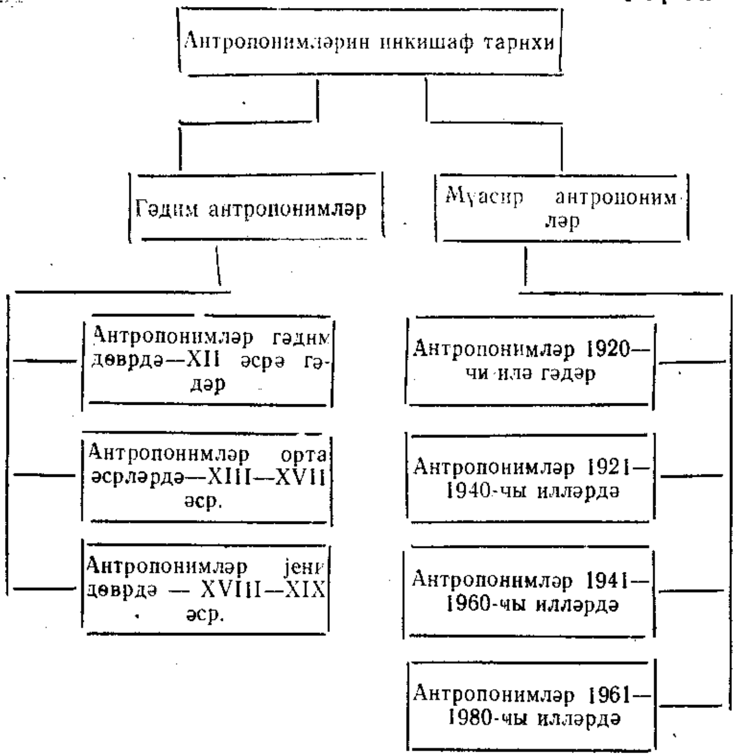

нимләримизин тарихи тәшәккүлү мәсәләләринин тәдгигиндә дә мүхтәлиф мәнбәләрдән истифадә едилмәлидир.

Азәрбајчан антропонимијасынын тарихини өјрәнмәк үчүн истифадә етдијимиз мәнбәләри ики група бөлмәк олар: а) хүсуси мәнбәләр, б) үмуми мәнбәләр.

Хүсуси мәнбәләр дедикдә, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан антропонимијасынын тәдгиги заманы истифадә олунан вә билаваситә Азәрбајчан дилиндә јазылмыш мәнбәләр; үмуми мәнбәләр дедикдә исә истәр Азәрбајчан дилинин, истәрсә дә антропонимијасынын тарихинин тәдгиги заманы истифадә олунан «јә'ни әксәрән түрк

504—5

дилләри аиләсинә мәнсуб дилләрин ваһид халг дили һалында формалашмасындан әввәлки дөврдә гәбилә вә ја тајфа дилләри әсасында јазылмыш китабәләри вә с. үмуми илк мәнбәләр»[1] нәзәрдә тутулур.

Гәдим Азәрбајчан шәхс адларыны тәдгиг едәркән Азәрбајчан халгынын мәдәни, ичтимаи-сијаси вә әдәби һәјатында мүһүм јер тутан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларыны, М. Гағангатлынын «Агван тарихи» әсәрини, гәдим әфсанә вә нағыллары, һәмчинин, тарихи мөвзуда јазылмыш әсәрләри, о чүмләдән, Анарын «Дәдә Горгуд» повестини, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесини хүсуси; гәдим түрк јазылы абидәләрини, о чүмләдән, «Орхон — Јенисеј» китабәләрини, Ј. Баласагунлунун «Кутадгу билик», әсәрини үмуми; һәмчинин башга дилләрә мәхсус бир сыра мәнбәләри, о чүмләдән, XII әср мүәллифи К. Гандзакетсинин «Тарих» әсәрини, мүасир тәдгигатчылардан М. И. Артамоновун «История Хазар», Л. Н. Гумилјевин «Древние тюрки» вә онларла тәдгигатчыларын гәдим вә орта әсрләрә даир әсәрләрини јардымчы мәнбәләр кими көтүрмүшүк. Һәмин әсәрләрдәки шәхс адларынын семантик мә'на групларыны, адларын нитг һиссәләри илә ифадәсини, компонентләринин тәркибини вә с. хүсусијјәтләрини арашдырмышыг.

Азәрбајчан дилинин, еләчә дә, бу дилин тарихән хидмәт етдији халгын кечмишини вә мүасир вәзијјәтини өјрәнмәк үчүн антропонимләр вә јахуд шәхс адлары да гијмәтли мәнбәдир. Антропонимләр халгымызын узаг кечмишини вә тарихи инкишафыны өзүндә екс етдирән бир күзкүдүр, сөз абидәләридир. Елә абидәләр ки, онларда дилимизин ән гәдим сәчијјәви хүсусијјәтләри мүһафизә олунмушдур. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан халгынын гәдим тарихинә даир мәнбәләр бүтөвлүкдә бизә кәлиб чатмамышдыр. Халгымызын тарихинин мүәјјән сәһифәләрини ачмаг үчүн антропонимләр, топонимләр вә с. бизә мүәјјән гәдәр материал верир. Одур ки, гәдим хүсуси адлары, о чүмләдән, тарихә јолдашлыг едән антропонимләри дилчилик бахымындан тәһлил етмәк ваҹибдир. Шүбһәсиз ки, бу чәтин вә мүрәккәб проблемин һәлли үчүн халгымызын тарихи илә бағлы олан јазылы мәнбәләрин, архив сәнәдләринин, шифаһи халг јарады-

---

[1] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи, I һиссә, Бакы, 1979, сәһ. 31.

чылығы материалларынын вә дикәр мәнбәләрин комплекс шәкилдә өјрәнилмәси мүсбәт нәтичәләр верә биләр

Гәдим дөвр Азәрбајчан антропонимијасыны да инкишаф просесинә көрә үч мәрһәләјә бөлмәк олар:

1. Гәдим, јә'ни XII әсрә гәдәрки дөврдә Азәрбајчан антропонимләри,

2. Орта әсрләрдә, јә'ни XIII—XVII әсрләрдә Азәрбајчан антропонимләри,

3. Јени дөврдә, јә'ни XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајчан антропонимләри.

ГӘДИМ, ЈӘ'НИ XII ӘСРӘ ГӘДӘРКИ ДӨВРДӘ АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМЛӘРИ

Азәрбајчан дилинин гәдим антропонимик системини өјрәнмәк үчүн М. И. Артамоновун «Хәзәрләрин тарихини өјрәнмәк үчүн биринчидәрәчәли мәнбә» һесаб етдији «Агван тарихи» дилчилик, хүсусилә онун јени јаранмыш ономалокија шө'бәси үчүн дә марагдыдыр. Азәрбајчан тарихинин тәхминән миниллик бир дөврүнү әһатә едән бу әсәрин икинчи китабы VII әсрдә Бәрдәдә, Чаваншир сарајында јашамыш Муса Галакәтлијә мәхсусдур. Һәмин әсәрдә чохлу мигдарда Азәрбајчан сөзләри илә јанашы гәдим заманларда халгымыз тәрәфиндән јарадылмыш бир груп антропонимләр дә ишләнмишдир: *Авчи* (Овчу), *Алп, Газан, Гонаг, Гор, Тангрыхан, Ағбуги* (Ағ буға) вә с.

Гәдим ермәни јазылы мәнбәләриндә дә Азәрбајчан сөзләри илә јанашы онларла Азәрбајчан антропонимләри дә ишләнмишдир. О чүмләдән, XI әср јазылы мәнбәји олан «Повествование Аристакоса Ластвиреци»дә дә Азәрбајчан мәншәли *Алп, Аслан, Султан* антропонимләри вә Түркестан топоними ишләнмишдир.

XIII әсрдә јашамыш ермәни салнамәчиси Сибат Спарапетин гејдләриндә гәдим силаһ адлары әсасында дүзәлән Азәрбајчан антропонимләринә дә тәсадүф олунур: *Глуч Арслан (гылынч)* вә *Полтачы* (балта сөзүндәндир) вә с.

XII әср мүәллифи Киракос Гаидзакесинин «Тарих» әсәриндә көстәрилир ки, түрк (Азәрбајчан — *М. Ч.*) антропонимләри Азәрбајчанда јашајан христианлар арасында да кениш шәкилдә јајылмышдыр. Мәсәлән, Јухары Хачен һакими Вахтангын (1141-чи ил) арвадынын

ады *Арзу хатун,* Мамиконјан гардашларындан биринин ады *Аслан бəј,* Хачен кнјазы Һəсəн Чалалын оғлу *Атабəј, Алп Арслан, Гулу, Күрчү Хатун* (чар Тамара нəзəрдə тутулур), *Гара Баһадур, Гарачуг* (Гарачыг), «Китаби-Дəдə Горгуд» дастанларында исə *Гарача Чобан* ишлəнмишдир.

XII—XIII əср ермəни шаири Фрикин ше'рлəриндə Азəрбајчан сөзлəри илə јанашы Азəрбајчан антропонимлəринин ишлəнмəсинə дə тəсадүф олунур: *Буга, Газан* вə с.

XIII əср Азəрбајчан антропонимијасында вə сонракы дөврлəрдə Авчи (овчу) шəхс адынын ишлəнмəсинə дə тəсадүф олунур. Мəсəлəн, XVII əср Азəрбајчан шаирлəриндəн бири дə Мəлик бəј Авчыдыр.

Азəрбајчан антропонимијасында *Гулу, Күл, Тəһмасиб* адлары да гəдим заманлардан ишлəк олмушдур. Мəсəлəн: XVI əсрдə јашамыш мəшһур сəнəткарлардан бири *Тəһмасиб Гулу Күл* азəрбајчандилли варсаг гəбилəсиндəн олмушдур.

В. Л. Гукасјан јазыр: «Агван тарихи»ндə гејд олунур ки, Чəнуби Дағыстандакы Һун савирлəрин башчысы Елтəбəр Алп (Алп Илтвер) Загафгазија өлкəлəри илə əлагəлəрини мөһкəмлəтмəк мəгсəди илə 632-чи илдə Арана шан-шөһрəтли Авчи Гараханы, Ермəнистана исə Хурсан Торнағынын валисини көндəрир». Хурсан 982-чи илдə јазылмыш «Һүдуд ал-елам» əсəриндə Ширваншаһлығын үч вилајəтиндəн (Ширван, Лајзан, Хурсан) бири кими гејд олунур. Академик В. Ф. Минорскинин фикринчə Хурсан тəхминəн Шабран—Мүшкүр əразисинин (Губа рајонунун чəнуб һиссəсини) əһатə едирмиш.

Ј. Не'мəт һунларын түркдилли халгларла əлагəсиндəн бəһс едəрəк, бир нечə шəхс адынын түркдилли олмасыны еһтимал едир. Һун адлары: *Мундзук, Ајбирс, Ешкəм, Ілəк, Ірнəк вə Дəнгиз* — елəчə дə, Атилланын арвадынын ады Аригкан еһтимал ки, түрк мəншəлидир.

Халгымызын тарихəн јаратмыш олдуғу зəнкин фолклор материалларындан мə'лумдур ки, Гыз галасы һаггында алты əфсанə вə рəвајəт топланыб нəшр едилмишдир. Онлардан үчү «Јашајан əфсанəлəр»дə, икиси «Јанардағ əфсанəлəри»ндə, бири исə 20 чилдлик «Азəрбајчан классик əдəбијјаты китабханасы»нын биринчи чилдиндə нəшр олунмушдур. Гыз галасы һаггында олан

әфсанә вә рәвајәтлә бағлы олараг халг шаири Р. Рза «Гыз галасы» поемасыны, Нәби Хәзри «Гыз галалы — далға гызы» адлы әсәрини јазмышдыр. Гыз галасы илә бағлы олан гәдим әфсанәләримиздә халгымызын гәдим мә'нәвијјаты илә јахындан сәсләшән бир груп шәхс адларына да тәсадүф едирик. О чүмләдән, Хан Дәмир, Уғур кими киши адлары; Јашылбәјим, Дурнаханым, Хәзәријјә кими аһәнкдар гадын адлары инди дә өз тәравәтини итирмәмишдир.

Түрк вә ја ана дилимизин гәдим сөзләри әсасында формалашан шәхс адларына оғузларын сојкөкү илә бағлы еркән орта әсрләрдә јаранмыш тарихи әфсанәдә дә раст кәлирик. Бу әфсанәнин бириндә дејилир ки, Јафәт (Јафәс) түркләрин улу бабаларыдыр. Монголлар вә түркләр ејни нәснәни нәгил едирләр ки, (Нуһ) Јафәти Күндоғана көндәрир. Түркләр Јафәти Булчахан (Абдулчахан) адландырмыш вә адландырырлар. Булчаханы (Абдулчаханын) Нуһун оғлу вә ја нәвәси олдуғуну дәгиг билмирләр. Әфсанәјә көрә, Булчаханын Диб-Јакуј (Диб Бакуј) адлы оғлу вармыш, онун да Гарахан, Орхан Газхан вә Түркхан адлы оғуллары вармыш.

Һәлә еркән орта әсрләр әфсанәсиндә өзүнә јер тапмыш вә XVII әсрин јазылы мәнбәләриндә бу күнә гәдәр кәлиб чатмыш олан Гарахан, Орхан, Газхан вә Түркхан адлары азәрбајчандилли сөзләр әсасында тәшәккүл тапмыш шәхс адларыдыр.

«Еркән орта әсрләрдә түркдилли әдәбијјат да өзүнәмәхсус бир инкишаф јолу кечирир вә зәнкин, күчлү фолклору әсасында јазылы абидәләри дә мејдана кәлир». Бу мүнасибәтлә И. С. Бракински јазыр: «V—XIV әсрләрдә мејдана кәлән руник вә ујғур абидәләри бир халгын јох, бүтүн түркдилли халгларын үмуми әдәби фондуна дахилдир». И. В. Стаблеванын мүлаһизәси бу фикри даһа кениш әһатә едир: «Чүнки бу әсрләрдә Мәркәзи вә Орта Асијада, Чәнуби Сибирдә ваһид үмумтүрк әдәби дили һөкм сүрүрдү».

Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, еркән орта әсрләрдә јарадылмыш түркдилли мәнбәләрдә түркдилли халгларын һамысынын пајы олдуғу кими, һәмин мәнбәләрдә ишләдилән шәхс адларыны да түркдилли халгларын һамысынын антропонимијасы үчүн ортаглы вә ја мүштәрәк һесаб етмәк олар.

Орхон—Јенисеј абидәләриндә гејд олунан Көјтүрк һөкмдарынын вәзири Билкә Тонјуғуг, Көјтүрк дөвләтини јенидән гуруб мөһкәмләндирән Кутлыг хан вә онун өвлады Күлтәкинин адлары түркдилли сөзләр әсасында формалашмышдыр. «Јолуг Тәкин Көјтүрк тарихини хатирәләр шәклиндә әбәдиләшдирир». Јолуг, Тәкин гәдим түркдилли сөзләри әсасында формалашмыш антропонимләрдир.

XI әсрин мәшһур филолог алими М. Кашғарлынын «Дивани-луғәт-ит-түрк» әсәриндә гәдим түрк һөкмдары Алп Әр Тунға (Әфрасиjаб), шаир Чучи адларына да тәсадүф олунур. Алп Әр Тунға, Чучи адлары да түрк мәншәлидир.

Түркдилли халглар үчүн мүштәрәк олан гәдим мәнбәләрдән бири дә XII әср шаири Јусиф Баласагунлунун «Кутадгу билик» поемасыдыр. Түрк халгларынын әдәбијјатында илк поема олан бу әсәр вә әсәрин јазылдығы шәраит антропонимија үчүн хејли мә'лумат верир. Бу әсәр Гарахани һөкмдарларындан олан Тафгач Буғра Гарахан Әбу Әли Һәсән ибн Сүлејман Арслан Гарахана һәср едилмишдир. Хаган да бу әсәри јүксәк гијмәтләндирәрәк онун мүәллифинә «Хас Һачиб» фәхри ады вермишдир. Бурада гејд олунан *Тафгач, Буғра, Гарахан, Арслан* вә әсәрин гәһрәманларынын адлары *Күндоғды* (Күндоғду), *Ајтолды* (Ајдолду), *Окдулмуш* (Одгурмуш) түрк мәншәли антропонимләрдир.

Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүл дөврүнү зәнкин тарихи сәнәдләр вә бәдии дил материаллары әсасында тәдгиг едән профессор Т. Һачыјев «Дәдә Горгуд» китабынын лексик-семантик вә грамматик хүсусијјәтләри илә јанашы әсәрдә кениш шәкилдә өзүнү бүрузә верән сәчијјәви ономаложи чәһәтләри дә араштырмыш вә бир нөв халгымызын тарихән јаратдығы гәдим ономастик лајлары үзә чыхармышдыр. Дастаны дилчилик бахымындан һәртәрәфли тәдгиг едән мүәллиф бу мүнасибәтлә јазыр: «Ономастика халгын тарихини әкс етдирән фактлардандыр. Инсан адларыны јаратдығы тәбәгәләр халгын тарихи инкишафынын мәрһәләләринә ујғундур»[1]. Азәрбајчан антропонимијасынын тарихинә дәриндән нәзәр

[1] *Бах:* Т. Һачыјев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи, Бакы, 1976, сәһ. 62.

салдыгда бу мүлаһизә өзүнә бәраәт газаныр. Бу просес халгымызын тарихиндә дә өзүнү көстәрмишдир.

Ислама гәдәрки вә ислам дининин гәбулундан сонракы антропонимик тәбәгәләрә нәзәр салдыгда бу фәрг даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. «Динин јениләшмәси ономастика системини дә дәјишир. Түркдилли халглар ислам динини гәбул етмәклә әрәб ад системини көтүрдүләр»[1]. Бурада ону да гејд етмәк лазымдыр ки, түркдилли халглар мүәјјән мәрһәләдә әрәб ад системинә кечсә дә әсрләр боју јаратмыш олдуғу өз ән'әнәви түркдилли шәхс адларыны унутмамышлар. Бу халгларын дилиндә әрәб дилиндән алынма сөзләр апарычы рола малик ола билмәдији кими, антропонимијасында да әрәб адлары үстүнлүк газана билмәмишдир. Буну еркән орта әсрләрдә јаранмыш «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ишләдилмиш 100-ә јахын шәхс ады да тәсдиг едир. Дастандакы шәхс адлары түркдилли халгларын гәдим ономалоҗи мәнзәрәсини парлаг шәкилдә екс етдирир: *Горгуд, Бајындыр, Улаш, Салур, Газан, Уруз, Сәлчуг, Дондар, Гаракүнә, Гарабудаг, Аруз, Гоча, Газлыг, Бајбурд, Бамсы, Бејрәк, Јејнәк, Дуру, Сары, Гулмаш, Гарачыг, Чобан, Гаранкүч, Дәмиркүч, Әмән, Алп, Әрән, Духа, Домрул, Басат, Ушун, Сәкрәк, Ганлы, Гантуралы, Дирсәхан, Буғач, Ганыгтан, Гоған, Аслан, Гыјан, Бәкил, Әкрәк, Гылбаш, Бурла, Баныչичәк, Јенкә, Селчан, Гарачыг, Ағча, Тәрсузамыш* вә с.

Бунлардан башга мүхтәлиф јазылы мәнбәләрдә дә түрк—Азәрбајчан мәишәли гәдим адлара тәсадүф едилир. О чүмләдән, *Орал, Имир, Сораг, Чырпан, Алај, Көјүш, Гутлуг, Бакы, Дүјәр, Аман, Уғур, Ардыч, Дири* (Ашыг Гурбани дә Дири кишинин нәслиндән олмушдур) кими киши адларына вә *Бәјим, Ашханым, Ахчалы, Чәмән, Күләјшә, Ајлан* кими гадын адларына да тәсадүф едилир.

Т. Һачыјевин гејд етдији кими, «бу адлар да, адгојма мәрасиминин өзү дә Орхон—Јенисеј китабәләриндәкинә тамам ујғун кәлир. Үмуми системдән кәнарачыхма чүзидир; һәм дә бу адларын һәлә мәишәтә јени дахил олдуғу көрүнүр,—онларын аталары илкин гајда үзрә адланыр: *Гәфләт Гоча оғлу Ширшәмсәддин, Алп Рүстәм;* дастандакы гејри-оғуз адларында да гәдим ад системи илә

---

[1] *Бах:* Т. Һачыјев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи, Бакы 1976, сәһ. 62.

аналокиіа галыр: *Гыпчаг Мәлик, Гара Тәкур Мәлик, Шөклү Мәлик, Суну Сандал Мәлик, Ағ Мәлик Чешмә* вә с. Мүасир мәишәтимиздә вәтәндашлашан сөзләр (дини мәншәли: Мәһәммәд, Һәсән, Һүсеін, Фатимә вә с. Адн адлар: *Зејнәб, Зүбејдә* вә с.) дедијимиз кими сонракы дөврләрин әлавәсидир. Демәли, әсәрин ономастик системи дә VIII—IX әсрләрдән әввәлә кедир»[1].

Гәдимлик, тарихилик вә милли калорит бахымындан Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндәки персонажларын адлары да мараглыдыр. Чүнки әсәрдә ислам дининин Азәрбајчанда зорла гәбул етдирилмәјә башладығы дөврүн һадисәләри өз әксини тапмышдыр. Одур ки, Азәрбајчанда ислам дини там гәбул едилмәдији вә әрәб истиласы олмадығы дөврдә Азәрбајчан дилиндә әрәб мәншәли сөз олмадығы кими әрәб мәншәли антропоним дә ола билмәзди. Мәһз бу тарихи шәраити нәзәрә алан мүәллиф өз персонажларына Азәрбајчан дилинин дахили имканлары әсасында јарадылмыш адлар вермишдир: *Елхан, Солмаз, Горхмаз, Дөнмәз, Күлкүн, Илдырым, Сөнмәз, Јанардағ, Оддамы* вә с. Көрүндүјү кими, бу адлар «Дәдә Горгуд» дүнјасы вә епохасы илә сәсләшир.

Мүасир Азәрбајчан антропонимијасында бир сыра гәдим гыпчаг мәншәли антропонимләрә дә тәсадүф олунур, о чүмләдән, киши адлары: *Алтунбәј, Әзәлбәј, Дәмир* вә с. Гадын адлары: *Улдуз, Чичәк, Сүнбүл, Ајбикә, Гарагаш, Минбикә* вә с. Бу груп гыпчаг адларына башгырд антропонимијасында да раст кәлмәк олур: *Алтынбај, Изелбај, Тимер, Камил, Солејман, Фоат, Әиүн, Јакуп, Изел, Карабај, Ајһылыу, Карасәс, Илгиз, Иондоз, Сәсәк, Сәмбәл, Ајбикә, Гарағаш, Минлебике*[2].

XII әсрә гәдәрки Азәрбајчан дилинин инкишафы вә тәшәккүлү проблемләрини зәнкин мө'тәбәр мәнбәләр әсасында арашдыран В. И. Асланов јери кәлдикчә дилимизин гәдим хүсусијјәтләрини ачмаг мәгсәдилә хүсуси адлара — антропонимләрә дә мүрачиәт етмишдир. О, һәмин тәдгигатында һәм дилимизин тарихи, һәм дә антропонимија үчүн мараглы олан бир сыра гәдим шәхс адларыны да үзә чыхарыб, дилимизин гәдим хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндә онларын әһәмијјәтини гејд етмиш-

[1] Т. Һачыјев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи, сәһ. 62—63.

[2] Т. М. Гарипов. О древних гипчакских именах в антропонимии башкир, Сб. «Ономастика Поволжья», Уфа, 1973, сәһ. 53—55.

дир. О, бу мүнасибәтлә јазмышдыр: «Бу бахымдан бизә әсл ады әрәб мәншәли олан, лакин сонралар газандығы адла мәшһурлашан *Тоғрул, Алп Арслан, Тоған, Бәркү, Јарыг, Гызыл Арслан, Көрпә Аслан, Тәпәр* (Мүһәммәд), *Аг Сунгур, Гара Сунгур*[1] вә бунларла јанашы елдәкизләр, атабәјләр, сүлалә, халг, тајфа вә гәбилә адлары чох шеј верир»[2].

Мүәллиф гәдим Азәрбајчан дилинин лингвистик хүсусијјәтләрини дәриндән араşдырмаг үчүн хүсуси јазылы мәнбәләрин азлығы вә ја чох надир һалда олдуғуну нәзәрә алараг, әрәб дили мәнбәләриндә кениш шәкилдә ишләнмиш түркдилли халглара мәхсус олан шәхс адларыны үзә чыхармышдыр. Бу мүнасибәтлә мүәллиф јазыр: «Орта әср әрәб мәнбәләриндә биз ејни заманда Кәкчә, Кәкташ, Саруг, Билик, Артуг, Чапыг//Чабыг, Тапух, Јолуг, Аслантәкин, Әфтәкин, Гаратәкин, Ајтәкин, Јарыхтәкин, Јелтәкин, Севтәкин, Сүбһтәкин, Күлүштәкин, Тағтәкин, Таштәкин, Тәктәмир, Таштәмир, Сајычы, Саручу, Алыш, Туташ, Иткү, Билкин, Сегман, Сәкман, Күнтоғды, Јағыбасан, Гајмаз, Согмас, Атамыш, Титәр (Түтәр?), Ағартмыш, Ағламыш, Алдатмыш, Атамыш, Јузатмар типли минләрлә адлара тәсадүф едирик[3]. Бүтүн бунлар бизә belә бир истигамәт верир ки, Азәрбајчан антропонимијасынын тарихинин өјрәнилмәсиндә әрәб дилиндә јазылмыш әсәрләрдән дә мө'тәбәр мәнбә кими истифадә етмәк олар. Вә бу вачибдир.

Орта әср әрәб тарихчиси Ибн Танрыбердинин әсәрләринә истинад едән мүәллиф јазыр: «681-чи илдә Албан јепископу Израилин рәһбәрлији алтында дин хадимләриндән ибарәт нүмајәндә һеј'әти Һун һакими Алп-елтәвәрин (тәпәр) јанына кетмишдир.

X әсрдә Иран шаһы Султан Маһмуд ејни заманда Сәбүктәкин кими танынмыш вә онун севимли гулунун ады Ајаз олмушдур. Бүтүн јухарыда садаланан вә бу гәбилдән олан башга шәхс адларынын чоху Азәрбајчанла бағлыдыр вә VI—XII әсрләр Азәрбајчан дилинин

[1] Г е ј д: «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында көстәрилдији кими һәлә гәдим заманлардан халгымыз адгојма, адалма вә ја адгазанма мәрасимләрини никбинликлә гејд етмишдир. Чүнки кәнчләрә ад ел-оба арасында ад газандыгдан сонра верилирди. Бу адәт-ән'әнә бүтүн түркдилли халгларда да вар иди.

[2] В. И. А с л а н о в. XII әсрә гәдәрки Азәрбајчан дили һаггында, «Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри», Бакы, 1983, сәһ. 76.

[3] Ј е н ә о р а д а.

лексик, грамматик тәркибини вә фономорфоложи гурулушуну өјрәнмәк үчүн әвәзсиз мәнбәдир»[1].

Мүасир Азәрбајҹан антропонимијасында олдуғу кими, халгымызын тарихән јаратмыш вә јашатмыш олдуғу шәхс адларынын бир групу һәлә лап гәдим заманлардан халгымыз арасында кениш јајылмышдыр. Һәмин адлар өз идеалы вә мә'нәви көзәллијини инди дә сахлајыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән «Азәрбајҹан халгынын исламијјәтә гәдәрки вә һеч бир әсәрлә мүгајисәјә кәлмәјән ән дүрүст вә е'тибарлы тарихи»[2], «II — VI әсрләр гәдим Азәрбајҹан дилинин, ејни заманда бу дөвр үчүн халгымыза хас олан адәт-ән'әнәләри»[3] өзүндә әкс етдирән «Китаби-Дәдә Горгуд» зәнкин антропонимләр галерејасыны хатырладыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында биз «Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафы тарихиндә... һәләлик илк әдәби шәхсијјәт»[4] Дәдә Горгудун үмумиләшмиш образы илә гаршылашырыг. Бурада Дәдә Горгуд «һикмәт вә мүдриклик тәҹәссүмү кими чыхыш едир»[5]. Буну дастанын «Мүгәддимә»синин илк сәтириндән ајдын шәкилдә көрмәк олур. Мәсәлән, «Оғузун ол киши тамам биличисијди. Нә дерсә оларды... Горгуд Ата Оғуз говмунун мүшкүлүнү һәлл едирди. Һәр нә иш олса Горгуд Атаја данышмајынча ишләмәзләрди. Һәр нә ки бујурса гәбул едәрләрди».

Азәрбајҹан халгы арасында тәкҹә адамларын дејил, һәтта бүтүн әшјанын адларынын да Горгуд тәрәфиндән гојулмуш олдуғу барәдә рәвајәт вардыр. Бу рәвајәтдә дејилир ки, бүтүн шејләрә ад гојмуш Дәдә Горгуд сонрадан дәрк етмишдир ки, дөрд ады јанлыш гојмушдур, буна көрә дә ашағыдакы мисралары сөјләмишдир[6]:

Кәлинә ајран демәдим мән Дәдә Горгуд,
Ајрана дојран демәдим мән Дәдә Горгуд,
Ијнәјә тикән демәдим мән Дәдә Горгуд,
Тикәнә сөкән демәдим мән Дәдә Горгуд!

---

[1] В. И. Асланов. XII әсрә гәдәрки Азәрбајҹан дили һаггында. «Азәрбајҹан филолокијасы мәсәләләри Бакы, 1983, сәһ. 76 — 77.

[2] Е. Әлибәјзадә. Әдәби шәхсијјәт вә дил, Бакы, 1982, сәһ. 37.

[3] В. И. Асланов. XII әсрә гәдәрки Азәрбајҹан дили һаггында, сәһ. 76.

[4] Е. Әлибәјзадә. Әдәби шәхсијјәт вә дил, сәһ. 196.

[5] И. Рүстәмов. «Дәдә Горгуд»да инсан көзәллији», Бакы, 1978, сәһ. 7.

[6] Һ. Араслы. Китаби-Дәдә Горгуд һаггында, «Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, сәһ. 3.

Гәдим заманлардан халгымыз арасында кениш јајылмыш вә дилләр әзбәри олан бу ше'р парчасында гејд едилдији кими «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын ајрыајры бојларында Дәдә Горгуд кәнчләрә ад гојур. Мәсәлән, Дәдә Горгуд «Дирсә хан оғлу Буғачын бојуну бәјан едәр» бојунда Дирсә ханын оғлуна буғаны өлдүрдүјү үчүн Буғач; «Бајбуранын оғлу Бамсы Бејрәк бојуну бәјан едәр» бојунда Бајбуранын оғлуна гырх нәфәр икид јолдашы илә беш јүз нәфәр гарәтчијә гәләбә чалыб бәзирканлары азад етдијинә көрә Бамсы; «Басат Тәпәкөзү өлдүрдүјү боју бәјан едәр» бојунда Аруз Гочанын оғлуна ат басдығы үчүн Басат адыны верир.

Дәдә Горгудун ад гојмасы һаггындакы рәвајәти Әбдүл Гази Хивәли дә XVII әсрдә гејдә алмышдыр.

Јакутларда беләә бир инам вармыш ки, Күнәш гәһрәманлара ад гојур, онларын адыны көндәрир.

Дәдә Горгуд дастанынын идеалы, мәзмуну, мә'насы, инсанлара мүнасибәти вә бәдии дили кими, бүтүн персонажларын ады да чанлы вә һәјатидир. Дастанын нәср вә нәзм дили бир-бири илә аһәнкдар олдуғу кими, дастанын дили илә образларын ады да бир-биринә там һәмаһәнкдир, дастанын мәзмуну исә бојлардакы адларын долғун мә'налары вә мәнтиглији илә охучуну вә динләјичини валеһ едир. Дастанда адлар арасындакы һәмаһәнкдарлыг һәм киши, һәм дә гадын адларында өзүнү долғун шәкилдә бүрузә верир. Мәсәлән, *Бәкил—Бејрәк, Аруз — Уруз, Дөнәбилмәз — Дөзән, Дәмиркүч—Гапланкүч, Банычичәк—Бурлахатун* вә с.

Јухарыда гејд олунанлардан башга мүхтәлиф мәнбәләрдә өзүнә јер тапмыш олан бир груп шәхс адларыны да түркдилли, о чүмләдән Азәрбајчан антропонимләринә дахил етмәк олар:

V әср: *Бәһрам, Газан хан, Авчы (Овчу), Тархан, Тонјугуг, Билкә хан* вә с.

VI әср: *Хосров Пәрвиз* вә с.

VII әср: *Чолпан Тархан, Алп Елтәбәр, Чаваншир, Муса Шәһәват* вә с.

VIII әср: *Исмајыл ибн Јасар, Әбдүл Аббас Әл-Әкма* вә с.

IX әср: *Буғај аси Шараби, Бабәк* вә с.

X әср: *Әбу Абдулла әл-Мәрағи әл-Муғәлләси, Бәракәвејһ Зәнчани* вә с.

XI әср: *Буғра хан, Кутылмыш, Елбасан, Салар, Алп Әр Тунға, Күндоғды, Ајтолды, Хәттат Низами Тәбризи* вә с.

XII әср: *Бөркүјарыг, Шәмсәддин Елдәкәз, Ајбәк, Тураншаһ, Тоғрул ибн Арслан, Чаһан Пәһләван, Гызыл Арслан, Әбу Бәкр Өзбәк, Јағыбасан, Аг Сунгур, Атабәј, Гутлуг Инанч, Ајтоғмыш, Өмәр Кәнчи, Јусиф ибн Таһир, Ејнәлгүззат Мијанәчи* вә с.

Дејиләнләри үмумиләшдирәрәк Азәрбајчан антропонимијасынын мүасир дөврүндә олдуғу кими, гәдим дөврләрдән халгымыз арасында кениш јајылмыш шәхс адларыны да семантик чәһәтдән ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. ХЕЈИРХАҺЛЫГ БИЛДИРӘН СӨЗЛӘР ӘСАСЫНДА ДҮЗӘЛӘН АНТРОПОНИМЛӘР. Дастанда бир груп шәхс адларына тәсадүф етдик ки, онлар хејирхаһлыг билдирән сөзләр әсасында һәлә гәдим заманлардан формалашмышдыр. Бу груп адлар әсасән кишиләрә верилмишдир. Мәсәлән, *Бајындыр*—доландыран; дөвләтләндирән, јарыдан[1]; *Уруз*—пај, мүкафат; *Дондар*—кејдирән, палтар верән, хәләт верән, доландыран; *Јејнәк*—хејирхаһ, хошдиләк, *Гыјан*—гыјан, көмәк едән, јардым едән; *Һәмид*—дуа вә шүкүр едән, мәдһ едән, тә'риф едән; *Әнсә*—көмәк едән вә с. адларын мәнтиги мә'насы бу күн дә өз тәравәтини сахламышдыр.

2. *ИКИДЛИК ВӘ РӘШАДӘТ БИЛДИРӘН СӨЗЛӘР ӘСАСЫНДА ДҮЗӘЛӘН АНТРОПОНИМЛӘР.* «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын һәр сәтриндә инсан варлығына, онун физики гүввәсинә, ағлынын гүдрәтинә, ирадәсинә, икидлик вә гәһрәманлығына, һәр зәһмәтә гатлашмасына вә чәтинликләрә галиб кәлмәси сәһнәләринә раст кәлирик. Бу дастанын ајры-ајры бојларында гәһрәманлыг, атаја-анаја һөрмәт вә мәһәббәт, достлуг вә фәдакарлыг, гадына еһтирам, ана вә бачы һүгугуну үстүн тутмаг, онун намусуну мүгәддәсчәсинә горумаг, доғрулуг вә инам, сәмимијјәт вә е'тибарлылыг кими јүксәк инсани кејфијјәтләрлә гаршылашырыг. Бу зәнкин инсани кејфијјәтләр дастанын әсас гәһрәманлары олан шәхсләрин

---

[1] Гејд: Халг арасында белә ифадәләр вардыр: — Халг бу ил батды-барынды. — Һәлә јашымда белә батыб-барынмаг көрмәмишдим. Батыб-барынмаг, дөвләтләнмәк мә'наларында ишләнир. Көрүнүр, барын (маг) сөзү дә Бајындыр сөзү илә ејни мәншәдән төрәјиб.

адында да өз бәдии әксини тапмышдыр. Мәсәлән: Газан—гејрәтинә вә рәшадәтинә көрә ад газанан, Буғач—буғаны гәтл етдијинә вә јыхыб өлдүрдүјүнә көрә ад алан; Салур—тајфаја вә ордуја јахшы башчылыг вә сәркәрдәлик етдијинә көрә; Бамсы—гырх нәфәр икид јолдашы илә беш јүз нәфәр гарәтчијә гәләбә чалдығына көрә; Али — гәһрәман, Әврән— гәһрәман, Уран—гошуну гајтаран, Дүјәр—дүјән, дүшмәнин әл-ајағыны бағлајан, Дөзән—сәбирли, тәдбирли, тәмкинли, Әмән—инанылмыш, мө'тәбәр, е'тибарлы; Елин, Улаш, Бәкил, Баһадыр, Бәкдуз, Бејрәк, Дәләк, Доғсун, Имран, Дөнәбилмәз; Барлыг абидәсиндә ишләнмиш Күлүк[1] — шанлы, мәшһур; *Турал, Гочәр* кими икидлик вә гәһрәманлыг билдирән адлар һәм ифадә етдији мә'на, һәм дә аһәнкдарлығы илә нишаны валеһ едир.

3. *Көзәллик вә зәрифлик билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Боју узун Бурла хатун, Баныҹичәк; Гутлугханым* вә с.

4. *Инсанын заһири көрүнүшүнү билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Бығы ганлы Бәкдүзәмән, Гарача Чобан, Көк Амаш* вә с.

5. *Иҹтимаи-сијаси һәјатла бағлы анлајышлары билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Јаллыгтикин, Қаған, Елтәрис, Газан хан, Бајындыр хан, Бајбура бәј, Селҹан хатун* вә с.

Түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә вә Дәдә Горгуд дастанында ишләнмиш адлар тәркиби е'тибарилә мүхтәлифдир:

Садә адлар. Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркиби үчүн садә көк сөзләр сәҹијјәви олдуғу кими, дастанда вә Орхан—Јенисеј абидәләринин дилиндә дә садә көк сөзләр әсасында формалашмыш адлар апарыҹы рол ојнајыр. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилмишдир.

Киши адлары. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында: *Газан, Будаг, Уруз, Аруз, Гоҹа, Алп, Духа, Домрул, Дирәк, Уран, Әзрән, Сары, Бәкил, Имран, Хачан* вә с. Орхон—Јенисеј абидәләриндә: *Буға, Әрән, Оғуз, Инал, Јамтар, Тонра, Удар, Ел* вә с.

---

[1] А. Мәһәррәмов. Гәдим түрк руник абидәләр, Бакы, 1967, сәһ. 36.

Гадын адлары. «Дәдә Горгуд» дастанында: *Чешмә, Пәри, Бурла хатун;* Орхон—Јенисеј абидәләриндә: *Умај* вә с.

Дүзәлтмә сөзләр әсасында дүзәлән садә адлар. Гәдим абидәләримизин дилиндә дә бир груп дүзәлтмә көк сөзләр әсасында формалашмыш шәхс адларына тәсадүф едилир. Бу, о демәкдир ки, һәлә гәдим заманлардан дилимиздә морфоложи јолла сөз јаратма просеси өзүнү көстәрдији кими, һәмин сөзләр әсасында формалашан шәхс адлары да јаранмышдыр.

Абидәләримиздә ишләнмиш шәхс адларынын әксәријјәти исим, сифәт вә сајларла бу вә ја дикәр лексик вә грамматик шәкилчинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Исимләрлә лексик шәкилчинин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: *Буғач (буғ+ач), Газлыг (газ+лыг), Буғачыг (буға+чыг), Голча (гол+ча), Охчу (ох+чу), Әрән (әр+ән)* фе'ли сифәт шәкилчиси).

Исимләрлә грамматик шәкилчинин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: Елин (ел+ин јијәлик һал шәкилчиси), *Дөләк (дөл+әк* шәхс шәкилчиси).

Сифәтләрлә лексик шәкилчинин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: Гарачыг (гара+чыг), Јаланчы (јалан+чы), Јалынчыг (јалын+чыг), Јејнәк, Јејин (абидәләримизин дилиндә јахшы мә'насында ишләнмиш *јек//јеј* сөзү илә арханк—*нәк,-ин* шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмишдир). *Ағча (ағ+ча), Елик (ел+ик).*

Фе'лләлексик шәкилчинин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: Гыјан (гыј+ан), *Дәзән* (дәз+ән), *Билкә* (бил+кә)[1] *Туран* (тур//дур+ан).

Фе'лләграмматик шәкилчинин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: Дујәр (дүј+әр), *Доғсун* (доғ+сун), *Доған* (доғ+ан), *Тутуг* (туг+уг)[2].

---

[1] Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили, Бакы, 1976, сәһ. 38.

[2] А. Мәһәррәмов. Гәдим түрк руник јазылы абидәләри, 1967, сәһ. 35.

Мүрәккәб адлар. Гәдим абидәләримизин дилиндә садә, дүзәлтмә адларла јанашы бир груп мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашан мүрәккәб антропонимләр дә ишләнмишдир.

Исимлә исмин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: Бу груп антропонимләр һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилмишдир.

Киши адлары: *Шаһмәрдан, Гылбаш, Гочәр, Азәр* вә с. Бу антропонимләрдән Азәр антропониминин дүзәлмәси тарихи даһа мараглыдыр. Бу антропоним ики компонентдән ибарәтдир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндән (VII—VIII әсрләр) олан Күлтәкин абидәсиндә (бөјүк абидә) «аз» вә «ја̄з кыркыз»[1] халгы, Тонјукун абидәсиндә «чөлки Аз ерн бултым» (чөл Азларындан бир адам тапдым),[2] «Аз јерим» (Азларын јериндәнәм)[3] кими етноним вә етнотопонимик сөз вә ифадәләрдән ајдын олур ки, һәлә гәдим заманлардан «Аз» адлы түрк дилли гәбилә вә ја тајфа олмушдур. Әр//Ер исә һәлә гәдим заманларда Күлтәкин абидәсиндә «икид»[4], «киши», «дөјүшчү»[5] мә'насында ишләнмишдир. Анарын «Дәдә Горгуд» повестиндә белә бир сәһнә илә растлашырыг. Гарача чобан өкүзлә јер шумлајыр. Бејрәјин 14 јашлы оғлу она көмәк едир.

«Чобан:

— Дәдә, бу оғлана ад гојасынча вармыдыр?

Дәдә Горгуд:

— Бәли, — деди, — ад оғлана лајигдир... Онун адыны Азәр гојурам. Гој азәрләр чох олсун. Гој Азәрләр чохалсын».

Көрүндүјү кими, Азәр антропоними «Аз» етноними илә «әр» сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Дастанда ишләдилән образлардан бири дә Ширшәмсәддиндир. Бу антропоним фарс дилиндә аслан мә'насында ишләдилән «шир» зооними илә әрәб дилиндә күнәш мә'насында ишләнән «шәмс» космоними вә-әддин шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

---

[1] А. Мәһәррәмов. Гәдим түрк руник јазылы абидәләри, 1967, сәһ. 12.

[2] Јенә орада, сәһ. 26.

[3] Јенә орада, сәһ. 11.

[4] Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили, сәһ. 178.

[5] Анар. Дәдә Горгуд, Бакы, 1983, сәһ. 91.

Г а д ы н а д л а р ы. «Дәдә Горгуд» дастанларында гадынлар — аналар вә бачылар чејрана, күл-чнчәјә бәнзәдилир. Гадынларын ағылы, тәдбири, һазырчаваблығы, әрә вә аиләјә мәһәббәти, онларын инчә вә үлви инсани кејфијјәти өз шәхси адларында да әксини тапыр. Мәсәлән, *Баныҹичәк, Селҹан, Чангыз, Күнај, Ајсел, Күнел* вә с. Бу адларын ифадә етдији мә'на вә аһәнкдарлығы һамыны инди дә һејран етмәкдәдир.

Исимлә исми сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән антропонимләр. Гәдим заманларда бу груп адлар, әсасән, кишиләрә верилирди. Мәсәлән, *Дәмиркүчү* (дәмир+күч+ү//+лү), *Габанкүчү* (габан+күч+ү//лү), *Дәмирдонлу* (дәмир+дон+лу), *Бығыганлы* (быг+ы+ган+лы) вә с.

Исимлә фе'лин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр дә гәдим абидәләримизин дилиндә кениш шәкилдә ишләнир. Мәсәлән, *Горгуд, Илалмыш, Гантуралы* вә с. Горгуд антропоними һәлә гәдим заманлардан халгымызын ода ситајиш етмәси илә әлагәдар олараг јаранмышдыр.

Јунан алими, философ-тарихчи Ф. Симогатда VI—VII әсрләр Гафгаз әтрафы—Одлар дијары түркләринин инамы, әгидәси, дини бахымлары вә мә'нәви кејфијјәтләриндән бәһс едәрәк јазырды: «Түркләр оду һәр шејдән уча тутур, һаваја вә суја еһтирам көстәрир, торпаға тә'риф нәғмәләри охујур, көјләри јарадана ситајиш едир, ону танры адландырырлар... Онлар бу танрыја ат, буға вә гојундан гурбан верир вә өзләринин каһини о адамы һесаб едирләр ки, о пејғәмбәрлик едиб кәләчәји габагчадан хәбәр верә билсин»[1].

Јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, түркләр оду һәр шејдән үстүн тутур. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, ода инамла әлагәдар олараг Горгуд антропонимини јаратмышлар. Ода инам инди дә халгымыз арасында давам етмәкдәдир. Халг арасында ода, очаға инамла әлагәдар олараг белә ифадәләр вардыр: очаг һаггы, күллүк һаггы. Бу инам һәтта өз әксини бир сыра антропонимләрдә дә көстәрир: *Очаг, Очаггулу, Очагверди* вә с.

Мүасир Азәрбајчан антропонимијасында олдуғу ки-

[1] Ф. С и м о к а т т а. История, Москва, 1957, сәһ. 161.

ми, гәдим заманларда да антропонимләр мүхтәлиф үзвлү (бирүзвлү, икиүзвлү, үчүзвлү) олмушдур:

Бирүзвлү антропонимләр јалныз бир антропонимик ваһидлә (ја шәхси ад, ја тәхәллүс, ја да башга антропонимик ваһидлә) ифадә олунур: *Орхан, Көјтүрк, Күлтәкин, Јолуғ, Газан, Аслан, Полтачы* (Балта сөзүндәндир), *Султан, Домрул, Ешкәм, Гулу, Басат* вә с.

Икиүзвлү антропонимләр, әсасән, шәхс ады, тәхәллүс вә ја шәхсин миллијјәтини билдирән етнонимлә ифадә олунур: *Гылыч Арслан* (гылынч сөзүндәндир), *Гара Баһадур, Гарача Чобан, Хан Дәмир, Гара Сунгур, Ағ Сунгур* вә с.

Чохүзвлү антропонимләр әсас е'тибарилә шәхс ады, ата ады вә тәхәллүслә ифадә олунур: *Һәсән Чалалын оғлу Атабәј, Мәлик бәј Авчы, Алп Әр Тунға, Гара Тәкур Мәлик, Суну Сандал Мәлик, Ағ Мәлик Чешмә, Атабәј Гутлуг Инанч* вә с.

Гәдим антропонимијамызда әрәб дилинин антропоним системинин тә'сири дә нисбәтән күчлү олмушдур. Бу һеч дә тәсадүфи дејил, чүнки VII—IX әсрләрдә Азәрбајчан әрәб ишғалына мә'руз галмыш, бу тә'сир өзүнү халгымызын һәјат тәрзинин бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, антропонимијамызда да көстәрмишдир. Мәсәлән, Әбу Абдулла әл-Мәрағи әл-Мүғәлләси, Јусиф ибн Таһир, Әбу Бәкр Өзбәк вә с. Лакин бу тә'сир XII—XIII әсрләрдән сонра нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә зәифләјир, онун јерини фарс дили антропонимијасынын антропонимик системи тутмаға башлајыр.

XIII—XVII ӘСРЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМИЈАСЫ

Азәрбајчан халгынын ичтимаи, сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатында XIII—XVII әсрләр ајрыча бир мәрһәлә тәшкил едир. Хүсусилә XIII әсрин ахырларында Елханиләр дөвләтинин јаранмасы вә Елханиләр дөврүндә Азәрбајчан интибаһынын инкишаф јолуна гәдәм гојмасы, Марағада рәсәдхананын тәшкили, Тәбриздә «Рәб'и-Рәшиди» адлы бөјүк елм очағынын ачылмасы, XIII әсрин ахыры вә XIV әсрин әввәлләриндә илк дәфә Азәрбајчан дилиндә поетик әсәрләрин јаранмасы, XV—XVI әсрләрдә Ширваншаһ Ибраһим вә онун өвладларынын, Гарагојунлу вә Ағгојунлу һөкмдарларынын һакимијјәти ал-

тында сијаси, ичтимаи вә игтисади һәјатда мүәјјән наилијјәтләр газанылмасы, Сәфәвиләр дөвләтинин күчләнмәси, монгол истиласынын вурдуғу јараларын сағалдылмасы вә тәсәррүфатын инкишафы, Азәрбајчанын Гәрб вә Шәргин бир сыра өлкәләри илә сијаси вә игтисади әлагәјә кирмәси, Азәрбајчанда јени интибаһ нәслинин јетишмәси вә Азәрбајчан дилинә күчлү мејл көстәрилмәси; XVII әсрдә мәркәзи дөвләтин зәифләмәси, ганлы феодал мүһарибәләринин кедиши, классик үслубда бәдии әсәр јаратма мејлләринин артмасы вә с. Азәрбајчан халгынын антропонимијасына да өз тә'сирини көстәрмиш вә онун инкишафына мүәјјән дәрәчәдә тәкан вермишдир. Бу дөвр Азәрбајчан антропонимијасында һәм түркдилли халгларла мүштәрәк олан, һәм халис Азәрбајчан адлары, һәм дә әрәб вә фарс дилләриндән алынма адлар кениш јајылмышдыр. Лакин антропонимијамызда апарычылыг ролу ана дили сөзләри әсасында дүзәлән адлара мәхсус иди. Буну ашағыдакы нүмунәләр дә тәсдиг едир:

XIII әсрдә: *Әртоғрул бәј Шәмсәддин Хојлу, Тутар, Әфзәләддин Хунәчи, Зүлфүгар Ширвани, Нәсрәддин Туси, Шиһабәддин Хојлу, Нәчмәддин Нахчывани* вә с.

XIV әсрдә: *Низам Тәбризи, Һафиз Нахчывани, Әһвәди Марағалы, Гара Јусиф, Шејх Дурсун, Елдар, Иззәддин Һәсәноғлу* вә с.

XV әсрдә: *Узун Һәсән, Әһмәд падшаһ, Фәррух Јасар, Чәфәр Тәбризи, Ағгојунлу Јагуб, Чаһан шаһ, Камаләддин Ширвани, Бајсунгур, Әбдүлбаги Бакуви, Сејид Имадәддин Нәсими, Пәри, Пејкәр, Ваһид Тәбризи* вә с.

XVI әсрдә: *Бајрам Хоча, Вәличан Тәбризи, Шаһкәлди ағa, Горчубашы Падар, Ајаз, Мүһијјәддин Мәһәммәд Бәрдәи, Мәһәммәд Гарабағи, Камаләддин Әрдәбили, Әһмәд Әрдәбили, Әһди Бағдади, Катиби, Тачлы ханым Шаһбәјим, Ашыг Аббас Туфарганлы, Пәрихан Һәгиги, Һәбиби, Хача Рәһмәтулла* вә с.

XVII әсрдә: *Һүсејн Хәләф оғлу Бүрһан, Ханверди, Худаверди, Рәчәбли Тәбризи, Мәһәммәд Әмани, Фәдаи, Мәсиһи, Саиб Тәбризи, Әличан Исмајыл оғлу Гөвси Тәбризи, Садыг бәј Әфшар, Сары Ашыг* (Һагг Ашығы, Гәриб Ашыг), *Мә'лум, Надир, Чәфәргулу хан Нәва, Мирзә Мәһәммәд Ордубади, Мирзә Садыг Ордубади, Рәшид, Саһиб, Мирзә Саиб Тәбризи* вә с.

Азәрбајчан антропонимләри XIII—XVII әсрләрин

әдәби-бәдии материалларында да кениш тәгдим олунмушдур. Буну ашағыдакы адлар да әјани шәкилдә сүбут едир.

Киши адлары: *Әһмәд Һәрами, Хоча Рүстәм, Күләфрух* («Дастани-Әһмәд Һәрами»), *Фәрһад, Шавур, Һөрмүз, Хосров, Кәрај, Мүгабил, Фәғфур* (Ариф Әрдәбили, «Фәрһаднамә»), *Шапур, Кејван, Бәһрам, Хачә Шәрәф, Бәдр, Меһраб, Беһзад, Меһр, Мүштәри, Һачиб* (Әссар Тәбризи, «Меһр вә Мүштәри»), *Мәчнун, Мәһәммәд, Чәлаләддин Һәбиб, Сирачәддин Сүлејман, Абдулла Чәләби, Әртән, Әли, Атабәј, Гара Јолуг Осман бәј* (Гази Бүрһанәддинин һәјат вә фәалијјәти илә бағлы адлар), *Рәис, Кеја, Фәхрәддин, Сејид Әли* (Нәими, «Вәсијјәтнамә»), *Шејхи, Һачы Бајрамәли Бәкташи, Рәфи, Мүртәза, Зүлгәдәр оғлу Әлибәј, Нәсрәддин, Осман Гарајөлук, Һәллач Мәнсур, Кәрхи, Шибли, Әдһәм, Әттар, Чәлаләддин Руми* (Нәсиминин һәјат вә фәалијјәти илә бағлы адлар), *Тәһмасиб* (Кишвәринин әсәрләриндә), *Сам Мирзә, Шејх Һејдәр, Рүстәм Мирзә, Шәриф Һәсәнхан, Һүсејнбәј, Ибраһим, Әлвәнд Мирзә, Султан Мурад, Шејбани хан, Султан Сәлим, Шејх Сәфи* (Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәјат вә фәалијјәти илә бағлы адлар), *Сәба, Аһы, Һушу, Көз* (Ш. И. Хәтаи, «Дәһнамә»), *Ајас паша, Чәфәр бәј* (Фүзулинин һәјат вә фәалијјәти илә бағлы адлар), *Низамүлмүлк, Хызыр, Вамиг, Гарун, Гејс, Нофәл, Ибн Сәлам* (Фүзули, «Лејли вә Мәчнун»), *Заһид, Ринд* (Фүзули, «Риндү-Заһид») вә с.

Гадын адлары: *Күләндам* («Дастани-Әһмәд Һәрами»), *Күлүстан, Мәһинбану, Ширин, Мәрјәм* (Ариф Әрдәбили, «Фәрһаднамә»), *Наһид, Шәмәбану* (Әссар Тәбризи, «Меһр вә Мүштәри»), *Аләмшаһбәјим* (Һәлимәбәјим), *Мә'шугә* (Ш. И. Хәтаи, «Дәһнамә»), *Ширин* (Низами, «Хосров вә Ширин», Фүзули, «Лејли вә Мәчнун») вә с.

XIII—XVII әсрләр Азәрбајчан антропонимијасыны истәр гәдим, истәрсә дә јени дөвр антропонимијасындан фәргләндирән әсас чәһәт хүсусилә XVI әср антропонимијасынын бәдии антропонимләрлә (аллегорик адларла) даһа зәнкин олмасыдыр. Бу саһәдә Фүзули сәнәткарлығыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. О, әсәрләриндә ирәли сүрдүјү идеја вә мәзмундан асылы олараг, бир нөв аллегорик персонажлар категоријасы јаратмышдыр.

Онун персонажлары арасында космоним, фитоним, тəбабəт вə с. анлајышлары билдирəн сөзлəр əсасында дүзəлəн онларла антропоним вардыр. Мəсəлəн, *Күнəш, Aj, Мəррих* (Марс), *Утарид, Бүрчис, Зөһрə* (Венера), *Зүһəли* (Сатурн), («Једди чам»), *Бəнк, Бадə, Əрəг, Бузə, Нəбид, Əфјун, Бəрш, Мə'чун* («Бəнкү-Бадə»), *Алучə, Алу, Килас, Зəрдалу, Алма, Армуд, Һејва, Нар, Нарынч, Турунч, Бадам, Пүстə, Фындыг, Фыстыг, Гарпыз, Кəрмəк, Хијар, Һиндиванə, Говун, Шамама* («Сөһбəтүлəсмар»), *Үрəк, Сəфра, Севда, Бəлғəм, Ган, Мəзач, Сəһһəт, Руһ, Əдавəт, Гəм, Ховф, Кизб, Кин, Һəсəд, Һəсрəт, Изтираб, Мөһнəт, Һејрəт, Əгл, Пəһриз, Мəрəз, Зə'ф, Гыздырма, Башағрысы, Һүсн, Ешг, Мəһəммəд, Ишвə, Киришмə* («Сəһһəт вə Мəрəз») вə с.

Јухарыда гејд едилдији кими орта əсрлəрдə дə антропонимијамыз чох зəнкин вə рəнкарəнк хүсусијјəтлəрə малик олмушдур. Гəдим дөврлəрдə олдуғу кими, XIII—XVII əсрлəрдə дə антропонимијамызда да автонимин ады, атасынын ады, тəхəллүсү, титулу, лəгəби вə с. арасында үзвлəнмə һаллары мүхтəлиф олмушдур:

Бирүзвлү вə јахуд јалныз шəхс адындан вə ја тəхəллүсдəн ибарəт олан антропонимлəр: *Дурсун, Елдар, Ајаз, Надир, Рəшид; Һəгиги, Һəбиби, Фəдаи, Саһиб, Мə'лум* вə с.

Икиүзвлү, јахуд шəхс ады вə титулдан ибарəт олан антропонимлəр: *Шејх Дурсун, Чаһан шаһ, Шаһкəлди аға, Абдал бəј* (Дəдə бəј), *Султан Мурад, Шејбани хан, Султан Сəлим, Ајас паша, Əһмəд паша, Чəфəр бəј; Аләмшаһбəјим* (Һəлимəбəјим) вə с.

Икиүзвлү, јахуд шəхс ады вə тəхəллүсдəн ибарəт олан антропонимлəр: *Шəмс Тəбризи, Нəсрəддин Туси, Шиһабəддин Хојлу, Пəри Пејкəр, Мəһəммəд Гарабағи* вə с.

Үчүзвлү, јахуд шəхс ады, титул вə тəхəллүсдəн ибарəт олан антропонимлəр: *Гара Мəһəммəд Дурмуш, Шаһ Гасим Əнвар, Дəдə Өмəр Рөвшəни, Шаһ Исмајыл Хəтаи, Ајас хан Румлу, Газы хан Тəкəли, Абдулла хан Устачлы, Мəһəммəд Əмин Ширвани* вə с.

Чохүзвлү, јахуд шəхс ады, ата ады, титул вə тəхəллүсдəн ибарəт олан антропонимлəр: *Əһмəд Əбу Аббас Гази Бүрһанəддин, Јусиф Мəһəммəдчан оғлу Гарабағи, Сə'əддин-Маһмуд Əбүлкəрим оғлу Шəбүстəри, Əли Рза Аббаси Тəбризи* вə с.

Тәдгигата чәлб олунан материаллар үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, XIII—XVII әсрләр Азәрбајҹан антропонимијасында халис Азәрбајҹан антропонимләри илә јанашы оларағ, онларла әрәб, фарс вә монгол адлары да ишләдилмишдир.

XVIII—XIX ӘСРЛӘРДӘ АЗӘРБАЈҸАН АНТРОПОНИМЛӘРИ

XVII әсрин сонларындан е'тибарән Азәрбајҹанда феодал чәкишмәләри башлајыр вә мәркәзи дөвләт зәифләјир. Азәрбајҹан XVIII әсрин икинҹи јарысында бир сыра ханлыгларa парчаланыр ки, бу да өлкәнин вәзијјәтини ағырлашдырыр. Јени јаранмыш Гарабағ, Кәнҹә, Нахчыван, Шәки, Бакы, Губа, Тәбриз, Дәрбәнд, Гарадағ, Әрдәбил вә с. ханлыгларын һәр бири ајрыҹа мүстәгил сијасәт јеридирди. XIX әсрин илк илләриндән Азәрбајҹаны әлә кечирмәк үчүн Русија, Иран вә Түркијә арасында чәкишмәләр баш верир вә мүһарибәләр кедирди. Бу да Русија—Иран дөвләтләри арасында 12 октјабр 1813-ҹү илдә бағланан «Күлүстан сүлһ мүгабиләси»нә әсасән Азәрбајҹанын ики јерә парчаланмасына вә онун Гарабағ, Кәнҹә, Талыш, Шәки, Ширван, Губа, Бакы вә Дәрбәнд ханлыгларынын Русијанын һакимијјәти алтына кечмәсинә сәбәб олду. Шүбһәсиз, бу да өлкәнин ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатына мәнфи тә'сир көстәрдији кими, халгымызын узун әсрләр боју јарадыб-јашатдығы дил ваһидләринә — ономастик ваһидләрә дә мәнфи тә'сир көстәрмәјә билмәзди. Буна бахмајараг, ана дилимизин сафлығы, мәдәнијјәтимизин инкишафы уғрунда зијалыларымыз өз гүввә вә баҹарыгларыны әсиркәмирдиләр. Азәрбајҹан милли мәтбуатынын вә театрынын јарадылмасы вә инкишаф етдирилмәси, мәдәнијјәт, әдәбијјат вә елмдә мүасирлик вә интибаһ мејлләринә диггәт даһа да күчләнир.

XVIII—XIX әсрләр халгымызын вә милли мәдәнијјәтимизин тарихиндә хүсуси сәчијјә дашыјан бир дөврдүр. Бу дөврдә халгымызын мә'нәви гидасы олан ислам дининә вә әсрләр боју мәдәнијјәтимизлә јахындан бағлы олан Шәрг мәдәнијјәтинә, о ҹүмләдән әрәб-фарс мәдәнијјәтинә гаршы «һаглы-һагсыз» һүҹумлар едилир, рус мәдәнијјәтинин «мүсбәт» тә'сири исә пәрдәләнир вә һәддиндән артыг шиширдилир. Бүтүн бунлар илк нөвбәдә

тә'сирини дилдә, онун лүғәт тәркнбиндә вә лүғәт тәркибинин гәдим вә зәнкин бнр лајы олан ономастик ваһидләрдә өз әкснни тапырды. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки ономастик ваһидләр халгын тарихн үнваны, мә'нәви вә фнзики варлығы демәкдир. Халгы өз сој көкүндән, тарихиндән, варлығындан узаглашдырмаг, өзүнү өзүнә јадлашдырмаг үчүн илк нөвбәдә ону өз тарихи үнванындан мәһрум етмәк һәмишә өн плана чәкилмишдир. Мәһз чар Русијасы да учгарлара, о чүмләдән Азәрбајчана мүнасибәтиндә бу планла һәрәкәт едирди. Бир тәрәфдән тәдричән тарихи топонимләримиз дәјишдирилир, дикәр тәрәфдән исә антропонимик ваһидләримиз чаризмин дәфтәрхана системинә ујғунлашдырылмасы ады алтында рус антропонимик формантларына *(-ов, -јев, -ова, -јева, -ски, -скаја)* ујғунлашдырылырды. Беләликлә дә, бир нөв «мәдәни» јолла өзүмүз өзүмүздән узаглашдырылырдыг... Буна бахмајараг, халгымызын тарихи үнваныны, сој адыны өзүндә горујуб сахлајан милли ономастик ваһидләр, о чүмләдән топоним вә антропонимләримиз өз апарычылыг ролуну даһа да артырырды. Ономастнк ваһидләрнмиз рәсми олараг дәјишдирилсә дә, халг ону өз гәлбиндә, өз ана днлиндә унутмајыб, горујуб сахламыш вә кәләчәк нәслә даһа тәмиз, даһа сәлис шәкилдә тәгдим етмишдир. Мәсәлән, Кәнчә вә онларла башга топонимик ваһидләримиз јүз илдән чох өз илкин тарихи адындан рәсми шәкнлдә узаглашдырылса да, онлар әмәлн шәкилдә халгымызын гәлбиндә даим јашамыш вә өзүнә јенидән һәјат вәсигәси алмышдыр. Ахы халгын тарихини зорла тәһриф етмәк, дәјишдирмәк олмаз. Чүнки тарихин өз әдаләтли ганунлары вардыр. Бу ганунлар гаршысында һамы — ән бөјүк дөвләт хадими дә, сәркәрдә дә ачиздир. Бүтүн бунлара бахмајараг, ономастикамыз даһа да инкишаф едирди. Белә инкишаф антропонимијамызда да өз көзәл бәһрәсини верирди. Антропонимләримиз бир тәрәфдән тарихн адларымыз вә мнлли сөзләримиз әсасында јени тәшәккүл тапан адлар, дикәр тәрәфдән нсә дилимиздә вәтәндашлашмыш әрәбфарс мәншәли адлар вә һәмин дилләрдән алынма сөзләр әсасында дүзәлән адлар һесабына даһа да зәнкинләшмишдир. Бу мүлаһизәни тарихи сәнәдләрдә, архив материалларында, дөври мәтбуатда, елми вә бәдии әсәрләрдә ишләдилмиш јүзләрлә антропонимик ваһидләр дә тәсдиг едир.

XVIII əsrdə кениш истифадə даирəсинə малик олан антропонимлəр:

Киши адлары: *Аллаһверди, Ағасы хан, Молла Вəли Видади, Сəфа Кəрбəлаји Валеһ, Дилгəм, Ибн Кəшан, Фəтəли хан Мүштəри, Меһди Шəган Сабит, Сəјјад, Фəраги, Хуршид, Һəмраһ, Һүсеjни, Шəмс, Əбдүррəһман Султан, Мурадхан, Ханчобан, Дəли Казым, Шəһријар, Ширзад, Əрдəшир шаһ, һəзрəтгулу, Хачə Шə'бан, Əмир Аслан, Агил, Молла Чəбрајыл, Чаваншир, Пири, Сары Чобаноғлу, Мəһəммəд, Осман, Һачы Əбдүлгадир хан, Һачы Мəһəммəд хан, Аға Мəсиһ, Шəфи Əфəнди, Ибраһим хан, Əлиаға, Шəһабəддин бəј, Чавад хан, Мəдəд, Чаһанкир хан, Садиг, Вəрга, Топдағыдан, Əннағы оғлу* вə с.

Гадын адлары: *һеjран, Сəнубəр, Пəризад, Шамама, Сəрвиназ, Бəсди, Əслəм, Сəадəт, Хуршидбану, Шаһсəнəм, Инчи, Күлша, Марал, Пəри ханым, Ағгыз, Сона, Күллү, Чеjран, Көзəл, Зејнəб, Пəри, Јетəр, Шамамабəјим, Зөһрəбəјим, Телли, Дөнə, Ханы ханым* вə с.

XIX əсрин истəр тарихи сəнəдлəриндə, истəрсə дə архив материалларында вə əдəби-бəдии əсəрлəрдə истифадə олунан антропонимлəр, əсасəн, мүасир антропонимијамызла сəслəшдији үчүн онлардан нүмунəлəр вермəји лазым билмəдик. Бу дөвр үчүн əсас сəчијјəви чəһəт бир груп габагчыл зијалыларымызын фамилнја гəбул етмəси (бу барəдə кениш мə'лумат алмаг үчүн «Фамилија» бəһсинə бахмалы), Азəрбајчан антропонимлəринин күтлəви шəкилдə гоншу күрчү, ермəни, јунан вə Дағыстан халгларынын антропонимик системинə тə'сиридир. Һазырда јухарыда адлары чəкилəн халгларын антропонимијасында јүзлəрлə Азəрбајчан адлары фəал шəкилдə ишлəнмəкдəдир. О, чүмлəдəн, «... беш чилдлик «Ермəни шəхс адлары лүғəти»ндə əһатə олунан ономастик лексиканын 50 фаизини түрк вə ја Азəрбајчан мəншəли шəхс адлары (вə һəмин адлар əсасында дүзəлəн фамилијалар. — *М. Ч.*) тəшкил едир»[1].

XVIII—XIX əсрлəрдə дə антропонимик ваһидлəрин үзвлəнмəсиндə мүхтəлифлик өзүнү көстəрир:

---

[1] Х. Чаббаров. Ономастик ваһидлəр дилимизин дүнəни, бу күнү вə сабаһыдыр, «Азəрбајчан дили вə əдəбијјат тəдриси», Бакы, 1990, № 1, сəh. 63.

Бирүзвлү, јахуд шәхс адларындан вә ја тәхәллүсләрдән ибарәт олан антропонимләр: *Салеһ, Саһиб, Камил, Зијад, Мәһчур, Нәркиз, Лејли, Зүлејха, Сәадәт; Мәзлум, Мәлали, Мәһзун, Үрфани, Бикәс, Зәмири, Мәдәди, Рачи* вә с.

Икиүзлү, јахуд шәхс ады, тәхәллүс вә ја титулдан ибарәт олан антропонимләр: *Мирһүсејн Ләмбәрани, Шакир Ширвани, Мәһчур Ширвани, Баба Ширвани, Вәли Әрәш, Фәтәли хан, Ағасы хан, Мирзә Һәсән, Шаһ Исмајыл, Надир шаһ, Шаһ Аббас, Пәнаһ хан, Зәрри шаһ* вә с.

Үчүзвлү, јахуд шәхс ады, ата ады, «оғлу» антропоформанты, тәхәллүс вә ја титулдан ибарәт антропонимләр: *Молла Пәнаһ Вагиф, Чәфәргулу хан Нәва, Аға Мәсиһ Ширвани, Һүсејн хан Мүштаг, Һачы Чәләби хан, Шаһсевән Әһмәд хан.* Үчүзвлү, јахуд шәхс ады, ата ады, «оғлу» антропоформантындан («оғлу» форманты, әсасән, нәсил, фамилија мәгамында ишләдилирди) ибарәт антропонимләр: *Әһмәд Бошгара оғлу, Вәли Сары оғлу, Јолчу Һәсән оғлу, Мәһәммәд Верди оғлу, Агил Гоча оғлу* вә с.

Чохүзвлү, јахуд шәхс ады, ата ады, фамилија, тәхәллүс вә титулдан ибарәт олан антропонимләр: *Мирзә Мәһәммәд Меһдихан ибн Мәһәммәд Насир Әстрабади Көвкәб, Кәрбәлаји Аллаһи Ариф Ширвани, Мирзә Фәтәли Ахундзадә (Ахундов) Сәбуһи, Аббасгулу аға Бакыханов Гүдси, Мирзә Чәфәр Топчубашов, Насир Мустафа аға Гијасбәјов, Молла аға Һачы Тағызадә, Мәшһәди Исмајыл Һачы Казымзадә, Мирзә Казым Гази Әскәрзадә, Һачы Сејид Рза Әмирзадә, Мирзә Әбдүрраһим Шејх Абуталыбзадә, Мәһәммәд Пәри Наззадә* вә с.

II. МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ШӘХС АДЛАРЫ. Мүаснр Азәрбајчан шәхс адлары дедикдә мүасир мәрһәләдә халгымыз арасында кениш јајылмыш аһәнкдар, мүсбәт мә'налы минләрлә антропонимләримиз нәзәрдә тутулур. Мүасир дөврдә антропонимләримизин инкишафы тарихини изләмәк мәгсәдилә 1980-чи илләрдә Азәрбајчан вә Күрчүстан Р-нын Болниси, Марнеули, Дманиси, Гардабани вә Лагодехи рајонларынын бир сыра кәнд советликләринин тәсәррүфат китаблары әсасында арашдырмалар апармышыг. Һәмин арашдырмалар заманы тәхминән 20 минә јахын Азәрбајчан шәхс адлары нәзәрдән кечирилмишдир. О чүмләдән, киши ады 9.758, гадын ады 10.083. Мүшаһидә етдијимиз ареалда

9. 758 кишијә ад вермәк үчүн 972, 10. 083 гадына ад вермәк үчүн исә 863 антропонимдән истифадә олунмушдур.

Зәнкин, чохчәһәтли вә мараглы хүсусијјәтләрә малик олан мүасир Азәрбајчан антропонимләри семантик чәһәтдән үмуми адлардан фәргләнир. «Адларын семантикасы онларын дашыдығы информасијадан (мә'надан — *М. Ч.)*, онун дил, нитг вә хүсуси ономастик функсијасындан, үслуби вә естетик мә'насындан ирәли кәлир»[1]. «Демәли, ономаложи семантика — семантиканын тамамилә хүсуси, дил вә нитг сәвијјәсиндә өзүнү көстәрән типидир»[2]. Бурада бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, антропоним — шәхс ады семантик нөгтеји-нәзәрдән һәмин ады дашыјан адамын характери илә әлагәдар дејил. «Тәбии ки, антропоним һәмин ады дашыјан адамын шәхси әламәтләрини әкс етдирә билмәз вә әкс етдирмир...»[3].

Мүәллифин өһдәсиндә олан минләрлә шәхс адлары каталогундакы антропонимләрин һамысы да һәјат вә мәишәтин бу вә ја дикәр саһәсини әкс етдирән үмумишләк сөзләр әсасында формалашмыш, тарих боју халгымызын үнсијјәтинә хидмәт етмишдир.

Мүасир дөвр антропонимијамыз үчүн сәчијјәви олан әсас чәһәт өлкәдә баш верән јени ичтимаи-сијаси вә игтисади дәјишикликләрлә (Ингилаб, Зәфәр, Апрел), маариф вә мәдәнијјәт анлајышлары илә (Маариф, Мәдәни, Алим), ингилаб рәһбәрләринин вә дөвләт хадимләринин адлары илә (Нәриман, Әзизбәјов, Телман) илә әлагәдар олараг бир груп адларын јаранмасы; һәмчинин мәтбуат, радио вә телевизија верилишләри, кинофилмләрин нүмајиш етдирилмәси вә бәдии тәрчүмә васитәсилә башга дилләрин антропонимијасындан алынан адларла (Һамлет, Офелија, Роза, Раја, Рима, Галја, Валја) сәчијјәләнир. Бүтүн бунлара бахмајараг апарычылыг ролуну јенә дә милли адларымыз өзүндә сахлајыр. Шүбһәсиз ки, бу да антропонимијамызын гәдим көкә мөһкәм бағлылығы илә әлагәдардыр. Башга сөзлә десәк, антропонимијамыз ана дилинин өз дахили имканлары һесабына даһа да зәнкинләшир.

---

[1] А. В. Суперанская. Общая теория имени собственного, Москва, 1973, сәһ. 322.

[2] Јенә орада, сәһ. 323.

[3] Л. Г. Гулиева. Заметки о семантике азербайджанских антропонимов, Азәрбајчан дилинин лексик-семантик гурулушу мәсәләләри, С. М. Киров адына АДУ-нун нәшри, Бакы, 1982, сәһ. 74.

Валидејнләр өз өвладларына — оғланларына әрләрә лајиг икидлик, гәһрәманлыг, мәрдлик, гочаглыг, чомәрдлик, чәсарәтлилик анлајышларыны өзүндә тәчәссүм етдирән адлар верир; гызларына исә фолклорумузда вә классик әдәбијјатда дејилдији кими, гадыны һәјатын өзүлү вә бәзәји, сәадәт мәнбәји, шәрәфли ана һесаб едәрәк гадынлара мәхсус саф мәһәббәт, ағыллы вә мүдрик мәсләһәт, исмәт вә көзәллик мүчәссәмәси, инчәлик вә зәрифлик, намуслулуг вә гејрәтлилик кими мә'нәви анлајышлары өзүндә бирләшдирән аһәнкдар вә мәзмунлу адлар гојурлар: *Нүшабә, Лејли, Ширин, Томирис, Күләндам, Сәлчан, Тәранә, Дүрданә, Һүснијә, Ајкүл, Ајнур, Елкүл* вә с.

Јухарыда гејд олунан аһәнкдар вә мәзмунлу адларла јанашы антропонимијамызда бир груп адлара да тәсадүф едилир ки, онлар нә аһәнкдарлығы, нә ифадә етдији мәзмун, нә халгын адәт-ән'әнәси, нә дә мүасирлик бахымындан хоша кәлир. Белә адлары ешитмәсән јахшыдыр. Чүнки белә гәрибә адлар ону дашыјан шәхси өмрүбоју комик вә күлүнч һала салыр. Бу комиклик вә күлүнчлүк һәмин шәхсин ады ата адына чевриләндә бир нечә дәфә (јә'ни ушагларын сајы гәдәр, баба адына вә ја фамилијаја чевриләндә исә даһа чох) артыр. Чүнки ата адыны бир нечә гардаш вә бачы дашыдығы һалда, баба адыны вә ја фамилијаны бүтөв бир нәсил (оғул, нәвә, нәтичә, кәтүкчә, хәдичә, јадыча) узун мүддәт, бәлкә дә бир-ики әср дашыјыр. Белә хошакәлмәз адлара инди дә тәсадүф едирик. О чүмләдән:

Киши адлары: *Сојуз, Милис, Мелс, Кино, Машын, Трактор, Прибор, Разбор, Разговор, Ревизор, Колхоз, Совхоз, Мотор, Контор, Јанвар, Феврал, Нојабр, Рајком, Нарком, Војенком, Партком, Орден, Медал, Кассир, Фабрик, Апостроф, Бригадир, Сессија, Гәмисијә (Комиссија), Артел, Комсомол, Рабфак, Хозејин, Мүлкәдар, Лиман, Әтраф, Һөрмәт, Мә'рузә, Нөгтә, Веркүл, Мәркәз* вә с.

Гадын адлары: *Самавар, Чајник, Нәлбәки, Гәзет, Пакет, Победа, Масквич, Приказ, Сензура, Фактура, Гавалер, Зим, Вилис, Шалон, Симон, Шүшә, Финчан, Санчаг, Сандыг, Манат, Түмән, Јүзтүмән*[1] вә с.

---

[1] А. Гурбанов. Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, Бакы, 1988, сәһ. 283—284.

Бу адлардан бир нечәсини ҹүмләдә ишләтсәк, гәрибә вә күлмәли мәзмун аларыг: *Сојуз Кино оғлу Машынов, Мә'рузә Нөгтә оғлу Веркулов, Орден Медал оғлу Наркомов, Самовар Колхоз гызы Совхозова, Гәзет Әтраф гызы Мәркәзов, Нәлбәки Ревизор гызы Кассиров, Зим Јанвар гызы Медалов* вә с. Бу ҹүмләләрдәки мәзмун анлашылмазлығы көз габағындадыр... Минләрлә антропоним үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр әсасында мә'лум олмушдур ки, шәхс адлары халгын кечмиш вә индики ичтимаи-сијаси гурулушу, сосиал һәјат тәрзи, мәишәт вә мәшғулијјәти, инамы, дини бахышлары, етник вә естетик көрүшләри вә с. јахындан әлагәдар олмушдур. Бунлары нәзәрә алараг, тәдгигата ҹәлб етдијимиз мүасир антропонимләри тарихилик бахымындан дөрд мәрһәләјә бөлмүшүк:

1) *1920-ҹи илә гәдәр ишләнән антропонимләр.* Бу груп антропонимләр һәм јајылма ареалына, һәм дә чохишләклијинә көрә 1920-ҹи илә гәдәр халгымыз арасында кениш шәкилдә ишләнирди.

Кишиадлары: *Алы, Аллаһверди, Бајрам, Әли, Әһмәд, Мәһәммәд, Мәһәррәм, Әлигулу, Аллаһгулу, Пиргулу, Пирәли, Танрыверди, Мәммәдгулу, Һәсәнгулу, Мәһәммәдәли* вә с.

Гадынадлары: *Анаханым, Анагыз, Балаханым, Бәсти, Јетәр, Мәдинә, Мәсмә, Сәјалы, Фатма, Хырда, Күлбәсди, Гызјетәр, Гызтамам, Гызбәс, Ајишә* вә с.

2) *1921—1940-ҹы илләрдә ишләнән антропонимләр.* Бу мәрһәләдә ишләнән антропонимләр һәм аһәнкдарлығына, һәм дә мә'на вә мәзмунуна көрә биринҹи мәрһәләјә нисбәтән фәргли‌дир.

Кишиадлары: *Абдулла, Ашыр, Вәли, Гуламәли, Дурсун, Әбдүләли, Әсәд, Әскәр, Ибраһим, Исмајыл, Мәһәммәдәли, Муса, Намаз, Новруз, Рамазан, Ҹалал, Шаһәли, Һүсејн, Ингилаб, Зәфәр, Галиб, Бајрагдар* вә с.

Гадынадлары: *Бәнөвшә, Гарагыз, Гүдрәт, Зәрнишан, Зүлејха, Зејнәб, Зәһра, Зәрханым, Јасәмән, Күлханым, Күллү, Күлјаз, Күлсәнәм, Күлзәр, Меһрибан, Нүбар, Рејһан, Сәмәнкүл, Тамам, Түкәзбан, Пәри, Һүрү, Ханым, Хәзанкүл, Шура, Һәгигәт* вә с.

3) *1941—1960-ҹы илләрдә ишләнән антропонимләр.* Бу дөврдә халгымыз арасында кениш шәкилдә јајылмыш антропонимләр һәм ифадә етдији мә'на вә мәзмуна, һәм

дә мүасирлиjи е'тибарилә әввәлки дөврләрдән әсаслы шәкилдә фәргләнир.

Кишиадлары: *Адил, Аjдын, Вагиф, Ваһид, Видади, Габил, Гәһрәман, Елман, Забит, Меһман, Низами, Назим, Jусиф, Сабир, Ханлар, Нәриман, Фәрһад* вә с. Бунлардан II Дүнjа мүһарибәсинин гәләбәсиндән сонра бир сыра jени адлар да jараныр. О ҹүмләдән, *Галиб, Гәләбә, Вәтәнjар, Вәтәнзәр, Гошун, Интизар, Интигам, Сүлһиjjә, Сүлһзәр, Сүлһнур, Сүлһнурә, Сүлһаләм, Сүлһназ, Сүлһнар, Сүлһjар, Аләмсүлһ* вә с.

Гадынадлары: *Аjбәниз, Баһар, Вәтәнкүл, Гиjмәт, Гүдрәт, Дилшад, Дилбәр, Елнарә, Елмира, Зәрханым, Көзәл, Күләсәр, Күлнарә, Күлназ, Күлшән, Леjла, Лалә, Ләтафәт, Минаjә, Никар, Һәгигәт, Пакизә, Фүрузә* вә с.

4) *1961—1980-ҹи илләрдә ишләнән антропонимләр.* Бу дөврдә jени доғулан оғлан вә гызлара верилән антропонимләр ифадә етдиjи jенилик вә мүасирлик мәзмуну е'тибарилә әввәлки дөврләрдән тамамилә фәргләнир. Бу да, һәр шеjдән әввәл, jени иҹтимаи-игтисади гурулушун бәргәрар олмасы, иҹтимаи сосиал дәjишикликләрин баш вермәси, мәдәни ингилабын там гәләбә чалмасы, күчлү зиjалы күтләсинин тәшәккүл тапмасы, халгымызын jени мәишәт вә ән'әнәсинин инкишафы вә с. илә jахындан бағлыдыр.

Кишиадлары: *Акиф, Ариф, Азәр, Аjдын, Бәхтиjар, Вүгар, Валеһ, Видади, Елдар, Елман, Е'тибар, Елшад, Елвар, Елчин, Интигам, Илһам, Илгар, Забит, Закир, Jашар, Малик, Мәтләб, Намиг, Нәриман, Нәби, Низами, Рөвшән, Сабир, Саһиб, Огтаj, Емин, Пәрвиз, Хагани, Шаһин, Ҹаваншир, Туран, Турал, Тоғрул, Орхан, Турхан, Елчан, Араз* вә с.

Гадынадлары: *Арзу, Аjкүн, Аjкүл, Аjнур, Бәнөвшә, Вәтәнjар, Вәфа, Вәфалы, Гәринә, Гәләбә, Дүрданә, Елмаjә, Зәфәр, Ирадә, Jеканә, Кәмалә, Көнүл, Күнәш, Леjла, Ләтифә, Маjкүл, Мәлаһәт, Нәркиз, Наилә, Нәзакәт, Солмаз, Севинч, Севда, Саһибә, Саһилә, Сәдагәт, Сәфалы, Тәранә, Тәзәкүл, Тәрлан, Шәлалә* вә с.

V ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМЛӘРИНИН СИСТЕМИ

Дилимиздә хүсуси шәхс ады билдирән сөзләр кениш мә'нада антропоним, дар мә'нада исә шәхс ады алтында груплашдырылыр. Бу белә дә олмалыдыр. Чүнки антропоним ады алтында бу вә ја дикәр шәхсә вермәк мүмкүн ола билән бүтүн адлар; шәхс ады алтында исә јалныз бир шәхси башгасындан фәргләндирән ад нәзәрдә тутулур.

Фәрди адлар исә садә, аһәнкдар, мәзмунлу вә һәјати олмалыдыр. Чүнки һәмин адлар һәјатда инсан чәмијјәтинә хидмәт един. Шәхсијјәтин мә'нәви инкишафы, онун мәдәнијјәт вә әхлагынын јүксәлдилмәси, чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн вәтәндашлыг вә инсанпәрвәрлик һиссләринин мөһкәмләндирилмәси проблемләри халгымызын даим диггәт мәркәзиндә олмалы вә чәмијјәт үзвләринин естетик зөвгүнү охшамалыдыр. Бүтүн бунлар мәишәт естетикасынын бир категоријасы олан шәхс адларында да өз парлаг ифадәсини тапмалы, чәмијјәтин естетик ән'әнәсинә ујғун олмалыдыр. Башга сөзлә десәк, чәмијјәт вә онун үзвләри илә бағлы сөзләр адлар ады алтында груплашдырылыр. Демәли, антропоним термини илә шәхсә верилән ад системи нәзәрдә тутулур. Нәтичә е'тибарилә антропонимләр дилдә үнсијјәт заманы бир нөв өзүнү әсас материја кими көстәрир. Чүнки бүтүн үнсијјәт онун әтрафында чәмләшир вә адлар материја ады алтында антропонимијанын әсасыны тәшкил едир.

Азәрбајчан антропонимијасында ад категоријасыны ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: әсас адлар — шәхс ады, ата ады, фамилија; көмәкчи адлар—тәхәллүс, ләгәб.

Азәрбајчан дилчиләриндән З. Садыгов, М. Адилов, А. Пашајев вә башгалары да антропонимләр системинә

5-чи схем

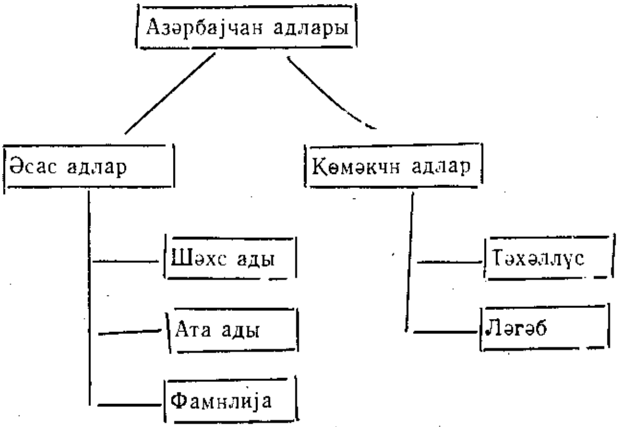

өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. З. Садыгов «Азәрбајчан дилиндә шәхс адлары» мөвзусунда (1975) јаздығы намизәдлик диссертасијасында антропонимләри әсас вә көмәкчи олмагла ики група бөлмүшдүр. Бу мүлаһизәјә истинад едәрәк Р. Исрафилова јазыр: «Азәрбајчан дилиндә шәрти олараг антропонимләри әсас вә көмәкчи— дејә ики јерә бөлүрләр»[1]. О, сонракы ҹүмләдә јазыр: «Әсас антропонимләри ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар: 1. Киши адлары. 2. Гадын адлары. 3. Һәр ики ҹинс үчүн мүштәрәк адлар. 4. Киши вә гадын адларынын әзизләмә вә кичилтмә формалары»[2]. Көрүндүјү кими, о, әсас антропонимләри дөрд група бөлүр, лакин көмәкчи антропонимләрин үстүндән сүкутла кечир. Одур ки, мүәллифин бу тәснифи илә разылашмаг чәтиндир. Чүнки антропонимик системә дахил олан ад, ата ады вә фамилија әсас антропонимик ваһидләрдир. Чүнки һәмин антропонимик ваһидләр билаваситә инсанла — шәхсијјәтлә бағлы олуб, ҹәмијјәт үзвләри арасында онун кимлијини мүәјјәнләшдирир. Тәхәллүс вә ләгәб исә антропонимик ваһид кими көмәкчи характер дашыјыр. Биринчиси,

[1] Р. Д. Исрафилова. Азәрбајчан дилинин антропонимикасы. *Бах:* Р. Д. Исрафилова, Г. И. Мәшәдијев, Г. Һ. Ҹәфәров. Азәрбајчан дилинин ономастикасы (очеркләр). Бакы, 1987, сәһ. 39.

[2] Јенә орада.

она көрә ки, тәхәллүс вә ләгәб һамыја јох, бир груп инсана аид олур вә аид олдуғу адамы ја аддашлығына, ја характеринә вә ја башга чәһәтинә көрә чәмијјәт үзвләриндән фәргләндирир. Икинчиси, бир груп елм, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри сонралар өз зөвгүнә ујғун олараг тәхәллүс гәбул едир; бир груп адама исә сонралар онун дахил олдуғу инсан коллективи тәрәфиндән ләгәб верилир. Демәли, тәхәллүс вә ләгәб сонрадан јаранан көмәкчи антропонимик ваһидләрдир.

Бизим мүлаһизәмизә көрә, мүәллиф әсас антропонимләри дөрд група бөлмәкдә дә елми бахымдан сәһв етмишдир. Биринчиси, она көрә ки, антропоним дедикдә јалныз шәхс адлары јох, һәмчинин, ата ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб вә с. нәзәрдә тутулур. Икинчиси, шәхс адларыны киши вә гадын адларына бөлүб, антропонимик ваһиддә грамматик чинс ахтармаг елми бахымдан тамамилә јерсиздир. Чүнки грамматик чинс хүсуси адларда јох, әсасән, үмуми сөзләрдә өзүнү бүрузә верир. Бунунла да, Азәрбајчан дилинә сүн'и јолла грамматик чинс категоријасы кәтирмәк мејли јаранмышдыр. Үчүнчүсү, мүштәрәк адлары «әсас антропонимләр» сырасына аид етмәк олмаз. Чүнки халг арасында belә антропонимләрә чох аз-аз тәсадүф олунур. Тәсадүфи һаллары исә антропонимик ганунлара јох, антропонимик һадисәләрә аид етмәк олар. Дөрдүнчүсү, дөрдүнчү груп каһ «Киши вә гадын адларынын әзизләмә вә кичилтмә формалары», каһ да «Шәхс адларынын кичилтмә вә әзизләмә формалары» адландырылыр. Елми термин кими бунларын һеч бирини мәгбул сајмаг олмаз. Чүнки термин ајдын вә дәгиг олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән шәхс адларынын әзизләмә вә кичилтмә формалары һеч бир дилдә антропонимик ганунаујғунлуға табе олмадығы кими Азәрбајчан дилинин антропонимијасында да онлары әсас антропонимләр сырасына јох, антропонимик һадисәләр сырасына дахил етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки әзизләмә вә кичилтмә формалары шәхс адларынын һамысына јох, чүзи бир групуна (онларын ушаглыг дөврүнә тәсадүф едир) аид едилә биләр. Белә һадисәләр, әсасән, алынма вә ики компонентли адларда өзүнү көстәрир.

Азәрбајчан антропонимләринин тәдгиги илә јахындан мәшғул олан М. Адилов вә А. Пашајев дә биркә јаздыглары «Азәрбајчан ономастикасы» әсәриндә антропо-

нимик категоријалара нәзәр салмышлар. Һәмин әсәрдә јазырлар: «Өз функсијаларына вә антропонимик системдә тутдуглары јерә көрә Азәрбајчан антропонимләрини ики група ајырмаг олар: 1. Әсас ад категоријалары; 2. Көмәкчи ад категоријалары»[1]. Онлар да әсл ады, ата адыны вә фамилијаны әсас ад категоријасына аид етмишләр. Һәмин мүәллифләр көмәкчи ад категоријасындан бәһс едәрәк јазырлар: «...тәхәллүс, ләгәб, титул, фәхри ад, әзизләмә вә кичилтмә адлар (көмәкчи ад.— *М. Ч.*) категоријасына дахилдир»[2]. Нәдәнсә, мүәллифләр елә орадача сонракы чүмләдә өз илкин мүлаһизәләрини инкар едәрәк, фәхри ады көмәкчи ад категоријасына аид етмирләр. Демәли, мүәллифләр фәхри ады вә ја титулу көмәкчи ад категоријасына аид етмәкдә тәрәддүд етмишләр. Бизчә, әзизләмә вә кичилтмә билдирән адлар антропонимик һадисәләрә, титул вә ја фәхри ад исә ктематонимләрә аиддир. Чүнки онлар билаваситә инсан коллективи үзвләринин һамысына јох, чүзи бир һиссәсинә аид олуб, ајрылыгда һеч бир шәхсијјәти мүәјјәнләшдирмир, һәтта, рәсми сәнәдләрдә (паспорт вә тәһсил һаггында сәнәдләрдә) белә гејд олунмур.

Тарихән ад системи дәјишкән олмушдур. Јә'ни инсанлар чәмијјәтдә әввәлчә бир адла — шәхси ады илә танынмыш, еркән орта әсрләрдән исә һәр бир фәрдин һәм шәхси, һәм дә сонрадан верилмиш дини ады јаранмаға башламышдыр. Мәсәлән, *Гара, Тоғрул, Орхан, Әрол; Гара Кәрбәлаји, Һәсән Әфәнди, Орхан Әфәнди, Тоғрул Кәрбәлаји* вә с. Сонралар исә чәмијјәт үзвләри арасында икиүзвлү, үчүзвлү, дөрдүзвлү вә с. антропонимләр јаранмышдыр.

Јухарыда дејилдији кими, ад системи дәјишкәндир. Илк инсан коллективи дөврүндә һәр шәхс бирадлылыг системиндән, јә'ни шәхси адындан истифадә едирди. Гәдим дөврләрдә, хүсусилә анләдә, тирәдә вә гәбиләдә бирадлылыг, әсасән, үнсијјәти тә'мин едирди. Тарихән инсан коллективи кет-кедә бөјүјүр, гәбилә вә тајфалар мејдана кәлир. Бу заман артыг бирадлылыг үнсијјәти тә'мин етмир вә јени бир номенклатур терминә — ада еһтијач дујулур. Бу еһтијачы өдәмәк үчүн халг арасында

---

[1] М. Адилов, А. Пашајев. **Азәрбајчан ономастикасы, Бакы,** 1987, сәһ. 13.

[2] Јенә орада.

ата ады, јә'ни икиадлылыг (шәхс ады, ата ады) системи јараныр. Әсрләр бир-бирини әвәз едир, нәсилләр кеткедә даһа да бөјүјүр, гәбилә вә тајфалар халг һалында бирләшир. Белә бөјүк инсан коллективиндә икиадлылыг системи дә үнсијјәти тә'мин етмир, үнсијјәтдә бир нөв чәтинлик төрәјир. Одур ки, чәмијјәт үзвләри јенидән бу чәтинлији арадан галдырмаг барәдә дүшүнүр. Нәһајәт, чәтинликләрдән чыхмағын јолу тапылыр. Инсанлар үнсијјәти асанлашдырмаг мәгсәдилә әввәлчә доғулдуглары јерин вә јахуд мәнсуб олдуглары гәбилә вә ја тајфанын ады илә әлагәдар, сонралар исә өз мә'нәви зөвгләринә ујғун олан тәхәллүсләр (әлбәттә, тәхәллүс һамыја аид олмамышдыр) көтүрүрләр. Беләликлә дә, инсан чәмијјәтиндә үчадлылыг системи јараныб. Мәсәлән, *Мирзә Һагверди Сәфа, Әләкбәр Намаз оғлу Гафил, Мирзә Әләскәр Нөврәс* вә с.

Орта әсрләрин инкишаф мәрһәләсиндә (XI—XV әсрләрдә) исә дүнјанын ајры-ајры халглары арасында, илк нөвбәдә Авропа халглары арасында јени бир антропонимик категорија — фамилија јаранмаға башлајыр. Беләликлә дә, чәмијјәтдә, хүсусилә әввәлчә һаким тәбәгә, сонра исә бүтүн халг арасында үчадлылыг системинин (ад, ата ады, тәхәллүс; ад, ата ады, фамилија) јени нөвү јараныр. Бу категорија фамилија адланыр. Фамилија күтләви һал алдыгдан сонра тәхәллүс нисбәтән азалса да јенә өз варлығыны сахлајыр. Тәхәллүс бир груп әдәбијјат, инчәсәнәт вә елм хадимләри арасында кениш јајылыр вә беләликлә дә, чәмијјәтдә дөрдадлылыг системи (ад, ата ады, фамилија, тәхәллүс) мејдана кәлир. Мәсәлән, *Сәмәд Вурғун Јусиф оғлу Вәкилов* вә с.

Зәнкин Азәрбајчан антропонимијасы үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләрдән ајдын олду ки, һәр бир антропоним халгымызын тарихи, милли адәт-ән'әнәси, мәишәти, дүнјакөрүшү, мәдәнијјәти, мәшғулијјәт вә дини бахышлары, инамлары вә мүасир вәзијјәти илә бағлы олмушдур. Бу да антропонимик системин тез-тез дәјишмәсинә, һәр дөврүн антропонимик системиндә өзүнәмәхсус апарычы үнсүрүн јаранмасына вә тәкмилләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бүтүн түрк халгларында олдуғу кими, улу бабаларымызын тарихиндә дә, јә'ни падәршаһлыг заманында да һәр бир шәхс атанын ады илә танынмышдыр. Буну Орхон—Јенисеј абидәләриндә вә «Дәдә Гор-

гуд» дастанларында ишләдилмиш олан антропонимләр дә тәсдиг едир: Орхон—Јенисеј абидәләриндә: *Тонјугуг, Билкәхан, Күлтәкин* вә с. «Дәдә Горгуд» дастанларында *Хан Газанын оғлу Уруз бәј, Дирсә ханын оғлу Бугач, Улаш оғлу Салур Газан, Гамған оғлу Бајындыр, Дөзән оғлу Алп Рустәм* вә с.

VII—VIII әсрләрдән, јә'ни әрәб иштғалындан сонра бүтүн Шәрг халгларынын антропонимијасында олдуғу кими, Азәрбајчан антропонимијасында да әрәб дилинин антропонимик үнсүрләри, о чүмләдән, күнјә, нәсәб вә нисбә өз әксини тапмышдыр. Бу да, һәр шејдән әввәл, аилә үзвләринин ушаға, валидејнә вә ја мәншәјә көрә танынмасында өзүнү көстәрирди. Биринчи мәгамда валидејн ушағын ады илә таныныр: *Әбу һәсән* — Һәсәнин атасы, *Әбу һүсејн* — Һүсејнин атасы; икинчи мәгамда өвлад атанын ады илә адланыр вә ја танынып: *Ибн Сина* — Синанын оғлу, *Ибн Әһмәд* — Әһмәдин оғлу; үчүнчү мәгамда исә шәхс мәншәјинә (нәсил, гәбилә, тајфа вә мәканына) көрә адланыр вә ја танынып: *Мәһсәти Кәнчәви, Хәтиб Тәбризи, Хагани Ширвани, Осман Сарывәлли* вә с.

XIX әсрин әввәлләриндән исә бу систем, әсасән, тәдричән арадан чыхыр, ләғв едилир вә онун јеринә рус антропонимијасынын тә'сири (дәфтәрхана ишләринин рус дилиндә апарылмасы илә әлагәдар олараг, Азәрбајчан дили өз рәсми һүгугуну мәһдудлашдырыр) өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Бу тә'сир һәләлик инди дә галмасына бахмајараг, өз әввәлки мөнгејини итирмәјә доғру кедир. Чүнки халгымыз арасында милли өзүнүдәркетмә һаллары күчләнир вә дилимизин дахили имканлары һесабына фамилија гәбул едилмәси просеси күндән-күнә артыр.

Антропонимикада һәләлик ад системинә даир ваһид фикир јохдур. Бә'зи тәдгигатчылара көрә, «дилдә үч ад системи мөвчуддур: 1) бирадлылыг (шәхси ад), 2) икиадлылыг (ад вә ләгәб, ад вә фамилија), 3) үчадлылыг (шәхси ад, ата ады, фамилија). Лакин бу мүлаһизә илә там разылашмаг олмаз. Чүнки ад системинин тарихән инкишафы ашағыдакы нәтичәјә кәтириб чыхарыр:

6-чы схем

- Ад системи
  - Бирадлылыг: шәхси ад
  - Икиадлылыг: шәхси ад—ата ады, шәхси ад—тәхәллүс, шәхси ад — дини ад
  - Үчадлылыг: шәхси ад — ата ады — тәхәллүс, шәхси ад — ата ады — дини ад, шәхси ад — ата ады — фамилија

Чәмнјјәт үзвләри арасында ләгәбин дә јаранмасынын гәдим бир тарихи вардыр. Буна бахмајараг, биз ләгәби дә ад системинин үзвләнмәсинә дахил етмәји лазым билмәдик. Чүнки антропонимијанын тарихи аспектдә тәдгиги көстәрир ки, ләгәб дә гәдим заманлардан јаранмыш вә ајры-ајры адамлары бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт етмишдир. Ләгәб һәм бирадлылыг, һәм икиадлылыг, һәм дә чохадлылыг (үч, дөрд) системинә аид ола биләр. Чүнки ләгәб рәсмиләшдирилмир.

Ад системи мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф олур. Авропа вә Асија өлкәләриндә бир сыра халгларын антропонимијасына көрә ајры-ајры адамларын өмрүнүн сонуна кими бир нечә ады вә јахуд фамилијасы олмалыдыр. Мәсәлән, Вјетнам вә Бирмада адамларын ады бир нечә дәфә дәјишдији һалда, Испанијада һәр адамын бир нечә фамилијасы олур.

Азәрбајчанлыларда исә тарихән ад өмүрлүк олмуш, бирадлылыгдан чохадлылыға доғру инкишаф етмишдир. Мәсәлән, *Вүгар* (бирадлы), *Вүгар Сүлејман оғлу* (икиадлы), *Вүгар Сүлејман оғлу Сүлејманлы* (үчадлы) мүхтәлиф дөврләрдә ишләдилмиш антропонимик системдир.

1. ӘСАС АД КАТЕГОРИЈАЛАРЫ

Әсас ад категоријаларына шәхси ад, ата ады вә фамилија дахилдир. Әсас ад категоријалары арасында шәхси ад әсас, өзүл вә илкиндир. Күман ки, илк шәхси адларын јаранмасы инсанларын илкин чәмијјәтләринин тәшәккүл тапмасы дөврү илә әлагәдар олуб, инсанла-

рын нисбәтән дәгиг вә ајдын үнсијјәтә, башга сөзлә десәк, нитгә јнјәләндијн әсрләрә тәсадүф едир. Әлбәттә, илк инсанлар, һеч дә, бугүнкү кими садә, аһәнкдар, сәлис вә мәзмунлу нитгә малик олмамыш, онлар илк дөврләрдә, шүбһәсиз ки, кортәбии, бә'зән дә, бәлкә дә, мүәјјән бир тәсадүфи тәглид нәтичәсиндә мүхтәлиф сөзләр вә адлар јаратмыш, тарихән онлары тәкмилләшдирәрәк, әсрләрдән-әсрләрә, нәсилләрдән-нәсилләрә өтүрәрәк мүасир нәслә тәгдим етмишләр. Ономастик тәдгигатларда илк адларын јаранмасы, әсасән, гәбилә гурулушу дөврү илә әлагәләндирилир. Башга ад категоријалары (ата ады, фамилија) исә инсан чәмијјәтинин сонракы инкишаф дөврләри илә бағлы олуб, шәхси ад әсасында төрәмишдир. Бурадан да әсас ад категоријасынын ики мәрһәләсинин олмасы идејасы мејдана кәлир. Башга сөзлә десәк, шәхси ад әсасында сонралар ата ады, даһа сонралар исә фамилија (шәхси ад бир нечә нәсли билдирдикдә) јаранмышдыр. Әсас адлар билаваситә чәмијјәт үзвләринин бирини дикәриндән фәргләндирилмәсини, милли мәнсубијјәтини, бә'зән дә мәишәтини вә с. билдирмәјә хидмәт едир.

7-чи схем

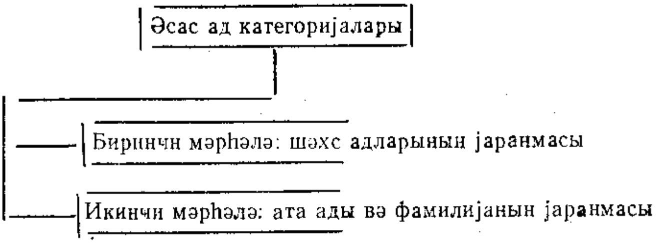

Шәхс ады. Һәлә гәдим заманлардан чәмијјәт үзвләринин бирини дикәриндән фәргләндирмәк үчүн онларын һәрәсинә бир ад верилмишдир. Һәмин адлар инсанлара — кишиләрә вә гадынлара вериләркән, онларын ифадә етдији мә'налар да бир-бириндән нисбәтән фәргли олмушдур, јахуд бири дикәрини тамамламышдыр. Чәмијјәтин инкишаф тарихиндән мә'лумдур ки, тарихән кишиләр чәмијјәтдә тутдуғу мөвгејинә вә вәзифәсинә көрә апарычы рола малик олмушдур. Белә ки, кишиләрин бу апарычылыг ролу онларын дашыдығы адларын мәзму-

нунда да өз әксини тапмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, киши адларынын мәзмунунда мөһкәм ирадәлилик вә рәһбәрлик, чәсурлуг вә горхмазлыг, гәһрәманлыг вә мәрдлик, икидлик вә шүчаәтлилик, мәтинлик вә дөзүмлүк, мүбаризлик вә дөјүшкәнлик, мәғрурлуг вә дөнмәзлик, јенилмәзлик вә сарсылмазлыг, гочаглыг вә мәтанәт, рәшадәт вә дәјанәтлилик, һүнәрлик вә гүдрәтлилик, гејрәтлилик вә өткәмлик, фәдакарлыг вә садиглик, әдаләтлилик вә инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик вә намуслулуг, достлуг вә гонагпәрвәрлик, аличәнаблыг вә сабитлик, сәбатлылыг вә тәмкинлик, вәфалыг вә е'тибарлылыг, әмәксевәрлик вә давамлылыг кими характерик сифәтләр өз парлаг әксини тапмышдыр.

Гадын адларынын мәзмунунда исә аличәнаблыг вә сәхавәтлилик, тәрбијәлилик вә нүфузлулуг, намуслулуг вә нәчиблик, сафгәлблилик вә үрәкачыглылыг садиглик вә меһрибанлылыг, һөрмәтлилик вә иззәтлилик, мә'рифәтлилик вә ганачаглылыг, әбәдлилик вә әхлаглылыг, мәнлик вә һисслик, сәмимилик вә хошрәфтарлылыг, тәмкинлик вә мәсләһәтчилик, мәһәббәтлик вә вәфадарлыг, садәлик вә һәлимлик, нәзакәтлилик вә дәјанәтлилик, е'тибарлылыг вә шәфгәтлик, јүксәклик вә учалыг, инсанпәрвәрлик вә гонагпәрвәрлик, мәһарәтлилик вә мүлајимлик, күбарлыг вә шәрәфлилик, зәрифлик вә ләтифлик, нәфислик вә көзәллик, инчә зөвглүлүк вә инчә тәбиәтлилик, көз охшајанлыг вә руһ охшајанлыг, сәлигәлилик вә тәмизлик, паклыг вә гәшәнклик, чазибәдарлыг вә ширин сөһбәтлилик, арзу вә үмидлилик, ән башлычасы исә аналыг вә өвладлыг мәһәббәти кими гадына мәхсус ән үлви сифәтләр өз әксини тапмышдыр.

Илк антропонимләр дә мәһз чәмијјәт үзвләринин шәхси адлары олмушдур. Һомерин «Одиссеј» әсәринин сәккизинчи маһнысында дејилдији кими «Халглар арасында һеч кәс адсыз олмур».

Бир адам башгасы илә илк дәфә таныш оланда адыны дејир. Һеч тәсадүфи дејил ки, бунунла әлагәдар олараг халгымыз арасында белә мәсәләләр јарадылмышдыр: «Һәр кәси өз ады илә чағырырлар», «Һәр кәсин өз ады вар», «Мәрдин ады, намәрдин дады», «Икид јахшы ады үстүн тутар», «Ады тәмиз оланын јүз досту олар», «Адам ишни илә өз адыны шөһрәтләндирир», «Һеч кәс адына ләкә салмаз», «Ады көзәл оланын өзү дә көзәл олар», «Тә-

миз ад ләкә көтүрмәз». Азәрбајчан шаири В. Рустәмзадәнин «Ад» адлы ше'риндә јазылдығы кими «Ад ели јашадыр, ел исә ады».

Гәдим Шәрг әдәбијјатынын өлмәз абидәләриндән бири «Кәлилә вә Димнә»дә дејилдији кими «Ағыллы адам һәмишә сәнәт вә һүнәр әлдә едиб јахшы ад гојмаға чалышар».

Демәли, инсан дүнјаја кәлдији илк күндән она ад гојулур. Онун адына доғум һаггында илк рәсми сәнәд — шәһадәтнамә — јазылыр, ады рәсмиләшдирилир, она паспорт верилир. Беләликлә, о, өз ады илә чәмијјәт үзвләри арасында танынyр, башгасы онунла үнсијјәтдә олур. Ушаг бөјүјүр, боја-баша чатыр, мәктәбә кедир, мәктәбдә ады, атасынын ады вә фамилијасы илә танынyр; сечки мәнтәгәсиндә сәс верир, истеһсалатда чалышыр; она сифаришли мәктуб тәгдим едирләр. О, почт идарәсиндән бағлама алыр, — бу заман онун ады, атасынын ады вә фамилијасы јохланылыр. Буна көрә дә чәмијјәтин адсыз кечинмәси тарихи ағласығмаздыр.

Антропонимика инсан адларынын мәчмууну (Әнвәр Ариф оғлу Һәсәнли — Илкин, Зиба Гәһрәман гызы Натигли — Чошғун), шәхс адыны (Әнвәр, Зиба), атанын адыны (Ариф оғлу, Гәһрәман гызы), фамилијаны (Һәсәнли, Натигли), тәхәллүсү (Илкин, Чошғун) вә ләгәби өјрәнир. Бу мә'нада антропонимләр тарихи категоријаја дахилдир. Бунларын һәр бири мүәјјән дөврдә бу вә ја дикәр халг тәрәфиндән конкрет ичтимаи мүһитдә јаранмышдыр. Һәр бир адын әмәләкәлмә јолу, демәк олар ки, фәрди вә тәкраролунмаздыр.

Лакин бу фәрди хүсусијјәтләрдә бүтүн халглара аид олан бир үмумилик вардыр. Белә үмуми ганунаујғунлуглары исә антропонимик хүсусијјәтләр адландырмаг олар. Инсан адларынын әмәлә кәлмәсини, инкишафыны, араданчыхарма вә артма јолларыны, тәкмилләшмәсини, онларын кечмишини вә мүасир вәзијјәтини, үмуми вә хүсуси, нәзәри вә әмәли мәсәләләринин өјрәнилмәси илә антропонимика мәшғул олур.

Антропонимик проблемләрин елми шәкилдә тәдгиги чохдан башланмышдыр. Лакин узун мүддәт онун өјрәнилмәси илә ајры-ајры алимләр мәшғул олмушлар. Антропонимика бир елм саһәси кими, әсасән сонунчу онилликләрдә формалашмаға башламышдыр. Артыг бу

заман елм аләминә мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф халгларын мүасир вә тарихи антропонимнјасына аид күлли мигдарда материал дахил олмушдур.

Антропоним, һәр шејдән әввәл, бүтүн башга сөзләр кими дилин дахили инкишаф ганунларына табе олур вә дилчилик методу илә өјрәнилир. Чүнки «шәхс адлары һәм һәддиндән чох конкрет, һәм дә конкрет олдуғу гәдәр мүчәррәд категорија олмагла, номинал функсијаја малик ишарәләр системидир»[1]. Бу мә'нада «хүсуси исимләрдә (антропонимләрдә — *М. Ч.*) мүәјјән мә'на ифадә олунур, онлар спесифик хүсусијјәтләрә вә кејфијјәтләрә малик олур»[2]. Антропоним — бу шәхси аддыр вә шәхси ад олмаг е'тибарилә сосиоложи дилчилик, тарих вә етнографија илә јахындан әлагәдардыр. Хүсуси шәхс адларынын һәртәрәфли өјрәнилмәси мүхтәлиф рәсми идарәләрин, о чүмләдән, вәтәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдијјаты бүроларынын, паспорт шө'бәләринин ишинин јүнкүлләшмәсинә (адларын дүзкүн јазылышына); һәмчинин, дилчилијин етимолокија, диалектолокија вә дил тарихи саһәләринин инкишафына көмәк едир.

Антропонимләр дилин луғәт тәркибиндә хүсуси бир лај тәшкил едир. Дилин луғәт тәркиби ахар чај кими дәјишиб, — көһнә, мәзмунсуз, һәјаты ифадә едә билмәјән сөзләрдән азад олдуғу кими, антропонимија да көһнәликлә бағлы олан дини, мистик, титул вә с. билдирән комик, күлүнч вә мәзмунсуз антропонимләрдән азад олур, өз ахычылығыны вә аһәнкдарлығыны даим сәлисләшдирир вә тәкмилләшдирир. Үмумхалг тәфәккүрүнүн мәһсулу олан антропонимләр дә «Там ғанунаујғун шәкилдә, инсан... адлары көстәрән үслуби рәнкә бојаныр»[3]. Әлбәттә, бу тарихи ганунаујғунлугдур. Биз елә етмәлијик ки, бүллур чаја бәнзәјән антропонимијамыза буланлыг көл сују ғарышмасын. Бу мә'нада ки, бә'зи дардүшүнчәли, мүасир һәјатдан кери галмыш валидејнләр өз күл кими балаларына комик вә күлүнч мә'на дашыјан адлар вермәсинләр, антропонимијамызы «зибилләмәсинләр». Чүнки антропонимија халгымызын, бәлкә дә, бир нечә миниллик тәфәккүрүнүн мәһсулу олуб дамла-дамла јығылыб

---

[1] Һ. Әлијев. Үмуми антропонимика проблемләри, сәһ. 106.
[2] М. Морошкин. Славянский именослов или собрание славянских личных имен, С.—Петербург, 1867, сәһ. 21.
[3] Т. Һачыјев. Сатира дили, Бакы, 1975, сәһ. 72.

күмүш кими парлајан дәрја олмушдур. Бу дәрја һәмишә шәффаф олмалыдыр. Һеч кәсин ихтијары јохдур ки, бу нәһәнк дәрјанын бир дамласыны буландырсын, ону ләкәләсин. Она көрә ки, бу дәрја саһиби тарихләр боју ону јарадыб, күл кими горуја-горуја нәсилдән-нәслә вериб мүасир мәрһәләјә кәтириб чыхармышдыр. Бә'зән исә биз тәсадүфән елә шәхс адларына раст кәлирик ки, ону ешитмәсән јахшы олар. Мәсәлән, *Вајна, Ојсандыг,* Бакы шәһәриндә — *Кинавәс, Көкәм, Гамә, Рәчилә, Нижад Әјјам, Баны, Сулајдын, Тадихан, Јасәр, Тәшкилат;* Балакән рајонунда—*Нәфәмгәт* вә с.

Бу исә, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, бә'зән «ушаға ад вермә кими чидди бир ишә бә'зи валидејнләр мәс'улијјәтсиз јанашырлар, онлар нәзәрә алмырлар ки, һәмин ады ушаг өмрү боју дашыјыр. Она көрә дә ад мә'налы, саһибинин һәјат јолу илә сәсләшән олмалыдыр. Ады Мә'рузә, Травиата, Јетәр, Кифајәт, Гызбәс вә с. олан гызлар: Трактор, Комбајн, Хангулу, Гулам, Чәллад вә и. а. олан оғланлар чәтин ки, белә адлары верәнләрә «сағ ол» десинләр»[1].

Белә адлара реал һәјатда, һәмчинин, дөври мәтбуатын сәһифәләриндә, мәгалә мүәллифләринин имзаларында вә мәгаләдәки фактик адларда да раст кәлирик.

Мүасир антропонимијамызда чидди нараһатлыг доғуран сәбәбләрдән бири дә сүн'и сурәтдә јарадылан, гондарылан вә јахуд «културну» һесаб едилән алынма адларын бә'зән ушаглара јерли-јерсиз верилмәсидир. Әлбәттә, белә адларын кәләчәји, перспективи јохдур. Һазырда антропонимијамызын сәлисләшмәси вә тәкмилләшмәси ишиндә зијалы ордумуз бөјүк рол ојнамалыдыр. Зијалылар әдәби дилимиздә үнсијјәтдә олдуглары кими, әдәби дилимиз үчүн сәчијјәви олан антропонимләрдән истифадә етмәли, јашадыглары вә ишләдикләри коллективин үзвләри илә јахындан әлагәдә олмалы, јери кәлдикдә онлара адсечмә ишиндә көмәк етмәлидирләр. Чүнки чәмијјәт үзвүнүн ады, онун дүнјакөрүшү, ајдын тәфәккүрү, јүксәк мәдәнијјәти, һәјат тәчрүбәси, бу вә ја дикәр мәсәләјә мүнасибәти, сәс тону, данышыг тәрзи, адын интонасијасы илә јахындан бағлы олмалыдыр. Онун әдәби дилин инчәликләрино вә нормаларына дә-

---

[1] Г. Ворошил. Минилликләрин чанлы шаһидләри, сәһ. 5—6.

риндән ијәләнмәси сәвијјәси, һәр бир антропонимин ишләмә мәгамы вә дахили мәзмуну илә јахындан танышлыгы кәрәкдир. Бүтүн бу әламәтләр адсечмә-адгојма мәрасиминдә нәзәрә алынмалыдыр. Бир сөзлә, адгојма заманы әдәби дилимизин дахили имканларындан јухарыда гејд олунан сәчијјәви чәһәтләр һүдудунда истифадә едилмәлидир.

Азәрбајчан халгынын дүнја мәдәнијјәти вә елм хәзинәсинә онларла бәдии, фәлсәфи вә елми әсәрләр бәхш етмиш көркәмли әдиби—Нәсрәддин Тусидән башламыш бу күнә гәдәр бүтүн әдибләримизин јарадычылығында адгојма просеси илә бағлы мүлаһизәләр вардыр, онлар кәнч валидејнләрин адгојма һимни олмалыдыр. Бу, һәм дә халгымызын үмуми мәдәни јүксәлиши нөгтеји-нәзәрдән вачибдир. Узаг кечмишдән кәлән бу ән'әнәни сахлајыб јашатмаг, сәлисләшдирмәк, тәкмилләшдирмәк вә инкишаф етдириб узаг кәләчәјә вермәк бизим һамымызын — зијалынын да, ади вәтәндашын да мүгәддәс борчу олмалыдыр. Адгојма мәрасиминдә көһнә вә јени «дәбдә» олан адәтләрдән узаглашмаг, чәмијјәтимизин зөвгүнә ујғун дилимизин сәрбәст, көзәл, ифадәли, мә'на вә мәзмунлу, кәлишли көзәл сөзләрини мә'наландыраг вә күл балаларымыза ад гојаг. Бу исә һамынын үрәјиндән олмалыдыр. Образлы десәк, әкәр дилин лүғәт тәркиби дәрин бир дәрјадырса, антропонимләр—бүтөвлүкдә хүсуси адлар бу дәрјаны горујуб сәһраја чеврилмәјә гојмајан шәлаләли дағ чајлары вә булагларыдыр. Бунсуз дәрин дәрјаны — дилин лүғәт тәркибини тәсәввүр етмәк олмаз. Чүнки дилимизин гәдим јазылы мәнбәләри бүтөвлүкдә кәлиб бизә чатмадығы һалда, ајры-ајры топоним, антропоним, һидроним, етноним тарихә јолдашлыг едәрәк бир нечә мин ил бундан әввәл јаранмыш дил фактларыны мүасир дөврә кәтириб чатдырмышдыр. Бу мә'нада һәр бир хүсуси адда — антропонимдә, топонимдә, һидронимдә ону јарадан халгын тарихи вардыр. Әдәби дилин тарихини исә хүсуси адларсыз тәсәввүр етмәк олмур, ола да билмәз. Чүнки һәр бир халг тарихә өз ады, өз башчысы, өз сәркәрдәси, елм вә мәдәнијјәт хадимләри илә дахил олур. Ад тарих демәкдир. Бу тарихин дәриндән өјрәнилмәси исә мәдәнијјәтимизин јүксәк зирвәјә галхмасыдыр.

«Ад инсанын даими јол јолдашыдыр; јахшысы баш

учаҹығы, писи күлүш һәдәфи. Ад валидејнин өвладына бағышладығы илк (мә'нәви — *М. Ч.)* һәдијјәдир; јахшысы бир елин үрәјинчә олур, писи көнүл сындырыр. Нәһајәт, ад бир милләти таныдан ән көзәл нишанәдир (илк милли вә мә'нәви үнвандыр — *М. Ч.)*, јахшысыны јашадаг (јенисини, аһәнкдарыны јарадаг — *М. Ч.)*, писини атаг. Гурбаниләрә күлдүјүмүз бәсдир, Фатманисәләр көһнә дүнјада галды. Әкәр валидејн Аллаһгулунун «бөјүк јарадана нөкәр», Гурбанәлинин бир вахт уғрунда һәлак олмуш хәлифәјә «гурбан кедән» мә'насыны вердијини биләрсә, өз күлүзлү баласынын кимәсә нөкәр олмасыны, киминсә јолунда гурбан кетмәсини һеч вахт истәмәз. Һеч бизә бу адлар кәрәк дејил. Кәлин Јашарлары јашадаг, Севилләри севдирәк, Күлүшләрә һәјат верәк»[1].

«Минилликләрин чанлы шаһидләри» олан шәхс адлары халгын инкишаф тарихи, сијаси, ичтимаи, игтисади, мәдәни һәјат тәрзи вә мәишәти, дини бахышлары вә инамлары илә јахындан бағлы шәкилдә јараныб јајылыр, бә'зиләри чохишләк, бә'зиләри азишләк олуб, бә'зиләри гыса, бә'зиләри исә узунөмүрлү олур. Чүнки дилин лүғәт тәркиби кими, антропонимијанын тәркиби дә динамикдир, дәјишкәндир.

Көркәмли јазычы, драматург, публисист, дөвләт хадими Нәриман Нәримановун образлы дили илә десәк, «Вәтән гәдрини о кимсә биләр ки, вәтән илә онун руһән рабитәси олсун, вәтән илә (халгла — *М. Ч.)* бир јердә ағласын, бир јердә күлсүн», онун һәм шәнлијинә, һәм дә гәминә ортаг олсун.

Н. Нәриманов башга бир јердә јазыр: «Сиз (халга мүрачиәт едир — *М. Ч.)* өзүнүзү бир милләтдән һесаб едирсинизсә, өзүнүзүн мүәјјән бир вәтәниниз вардырса, һәмин милләтин, һәмин вәтәнин дәрди-гәми сизин дәрдиниз-гәминиздир вә ја бир милләт вә ја вәтән сизи өз үзвләриндән һесаб едирсә, сизин дәрдиниз, гәминиз милләт вә вәтән үчүн үмуми дәрд вә гәм олмалыдыр»[2]. Чүнки сиз бир милләтин, тарихән тәшәккүл етмиш бир чәмијјәтин үзвүсүнүз. Демәли, һәр кәс үзв олдуғу чәмијјә-

---

[1] З. Јусифов. Адлар вә онларын мә'насы, «Азәрбајчан кәнчләри», 1 март, 1973.

[2] *Бах:* Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр, сәһ. 64.

тин адәт вә ән'әнәсинә лагејд олмамалыдыр, һәмин чәмијјәтин ирадәсини, тарихән инкишаф етмиш ән'әнәсини гәбул етмәли вә онун инкишафы үчүн өз имканы дахилиндә јардым көстәрмәлидир. Бу мә'нада бөјүк әдиб вә философ М. Ф. Ахундовун «Дүнјада инсан үчүн ән бөјүк ләззәт јахшы ад гојуб кетмәкдир ки, белә бир ады да јахшы әмәлләрин мүгабилиндә әлдә етмәк олар»[1] мүлаһизәсини антропонимијаја да, хүсусилә адгојма сәнәтинә дә шамил етмәк олар.

«Дил бүтүн вәтәндашларын јалныз истифадә етдији бир хәзинә јох, һәм дә зәнкинләшдирмәли олдуғу бир хәзинәдир»[2]. Бу фикир дилимизин әсас лүғәт фондунда вә грамматик гурулушуна аид олдуғу кими, онун антропонимијасына да аиддир. Р. Һәмзәтовун образлы дили илә десәк, «Сөз һикмәтләр тачыдыр»[3]. Сөз дилимизин көзәллијидир. Адлар исә сөзләри мә'наландыран, онлара јени бир мә'на, тәравәт вә әтир верән ајры-ајры шәхсләрин, мүсаһибләрин тарихи тачыдыр. Садәчә ад јохдур. Ад ја алгышдыр, ја арзудур. Үмуми мә'нада исә ад чәмијјәтин кәләчәјидир. Она көрә дә ады — инсан чәмијјәтинин тачыны һамы шәрәфлә уча тутмалыдыр. Чүнки һәр адда халгын тарихинин бу вә ја дикәр мәрһәләсинин мәдәнијјәти, дили, адәт-ән'әнәси вә мәншәти өз әксини тапыр.

«Ад инсаны доғма халгына бағлајан ән ади бир көстәричидир, лакин бу «ади»ликдә, ејни заманда, мүһүм милли маһијјәт вар. Инсан адларынын тарихи, әслиндә һәмин инсанын тәмсил етдији халгын тарихидир. Халгын өзүнәмәхсуслуғу, зөвгү, психолокијасы шәхс адларында өзүнүн диалектик ифадәсини тапыб, чүнки онун мәхсуси, спесифик тәфәккүр тәрзинин, тарихинин, арзуларынын јетирмәсидир. Милли ады севмәк, ону горујуб сахламаг, ону милли дилин имканларындан истифадә јолу илә тәбии шәкилдә инкишаф етдирмәк, зәнкинләшдирмәк халга бағлылығын нүмунәсидир»[4].

Шәхс адынын халгын тарихи вә дили илә јахындан бағлылығы Ө. Фаигә көрә, нәинки лингвистик, естетик,

---

[1] *Бах:* Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр, сәһ. 140.

[2] М. Ибраһимов. Кәлин көзәл данышаг. «Дил мәдәнијјәти», III бурахылыш, Бакы, 1979, сәһ. 13.

[3] М. Мәммәдов. Һәр сөзүн өз јери вар. «Дил мәдәнијјәти», III бурахылыш, Бакы, 1979, сәһ. 39.

[4] Елчин. Јанан ағачын шәфәгләри. «Азәрбајчан» журналы, Бакы, 1987, № 1, сәһ. 166.

тарихи вә психоложи чәһәтдән, һәм дә сосиоложи чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Буну нәзәрә алан әдиб һәлә 1905-чи илдә «Ешг вә мәһәббәт» адлы публисистик әсәриндә јазмышдыр: «Нәдән көзәл, дадлы дилимизи бәјәнмирик?.. Мәммәдләри — Миша, Искәндәрләри — Саша, Кәримләри — Кируш, Күлсүмләри — Күлја, Лејлалары — Лјалјалара чевирмәкдән утанаг. Сөзләрим доғру исә кәлин бирләшәк. Дил мәһәббәтини милләт мәһәббәтинин башлағнғычы биләк[1].

XX әсрин көркәмли бәдии сөз устады, сатирик поезија жанрынын әвәзсиз баниси М. Ә. Сабирин әсәрләриндә дә ад вә милләт арасындакы үмуми вә хүсуси мүнасибәт өз бәдии әксини тапмышдыр:

Вәтән уғрунда, милләт ешгиндә
Бәзли-чан ет хүсуси-нијјәт илә.
Иш ашыр, баш кедирсә гој кетсин,
Ад галыр, бәс дејилми, милләт илә!

«Инсанлар данышдыглары күндән бир-бирини даһа тез вә раһат анламаг, даһа ити вә ајдын дүшүнмәк јолуну тапмаға сә'ј көстәрмиш» вә өз араларында үнсијјәти асанлашдырмаг үчүн үзвләринин һәрәсинә бир ад гојмушдур. Чүнки шәхс адлары чәмијјәтин дахилиндә лазымдыр, һәм дә вачибдир.

Демәли, «ономастик» ваһидләр (антропонимик ваһидләр — *М. Ч.)* өзүнәмәхсус спесифик чәһәтләрә маликдир. Бунларын һәр бири сосиал (һәм дә милли дил бахымындан — *М. Ч.)* ишарәдир. Она көрә дә бә'зи мүһүм мәсәләләрин (халгын тарихи вә дилин тарихинин өјрәнилмәси нөгтејн-нәзәрдән. — *М. Ч.)* ачылмасында бунларын хүсуси ролу вардыр. Үмумијјәтлә, ономастик ваһидләрин тәдгиги бир нечә чәһәтдән әһәмијјәтлидир: а) дилин лүғәт тәркибинин бүтөвлүкдә характеристикасыны вермәк үчүн ономастик ваһидләрин тәдгиги сон дәрәчә вачибдир; б) ономастик ваһидләрин чохунда инди дилдә олмајан форма вә анлајышларын изи гала билдијинә көрә бунларын тәдгиги дилчилијин ән мүрәккәб вә мүһүм саһәләри һесаб едилән дил тарихи, диалектолокија вә үслубијјәт үчүн зәрури фактлар верә билир; в) ономастик материалын өјрәнилмәси дилчиликлә јанашы

[1] Ө. Ф. Не'манзадә. Әсәрләри. Бакы, 1983, сәһ. 92.

тарих, етнографија, сосиолокија вә чоғрафија елмләринин бир сыра проблемләринин ачылмасына көмәк едир; г) ономастик ваһидләри дүзкүн билмәк вә јазмаг инсанын үмуми мәдәнијјәтинә тә'сир едән васитәләрдәндир»[1].

Мә'лумдур ки, үнсијјәт заманы мүрачиәт олунан шәхси башгасы илә гарышдырмамаг үчүн онун адына (антропонимик ваһидә) кәскин еһтијач дујулур. Бу еһтијачы өдәмәк мәгсәдилә адамлара мүхтәлиф адлар гојулур.

— *Адыныз нәдир?*

— *Гәһрәман, Әзәмәт, Нәриман, Вүгар, Лалә, Көзәл, Чичәк, Алмас, Күлшән* вә с.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, Азәрбајчан антропонимләринин әксәрнјјәтиндә истәр заһири (сәсләнмә), истәрсә дахили (мә'на) аһәнкдарлығына риајәт олунур. Бу хүсусијјәт лап гәдим заманлардан түркдилли халгларын антропонимијасында башлыча амил олмушдур, чүнки «ад милли кејимә бәнзәјир»[2] вә һәр бир халгын милли колоритини өзүндә тәчәссүм етдирән јеканә дил ваһидләридир. Бу мә'нада адлар да садә вә көзәл олмалыдыр. Ф. Көчәрлинин образлы дили илә десәк, «дил нә гәдәр ачыг, садә олса, бир о гәдәр көзәл, көјчәк вә мәгбул олар»[3].

Жан Еффемә көрә «Вәтән һәр шејдән әввәл, дил демәкдир»[4]. Бөјүк әдибин бу мүлаһизәләрини ејнилә антропонимләрә дә шамил етмәк олар. Чүнки һәр бир антропоним дил ваһиди олмаг е'тибарилә халгына хидмәт едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән антропонимләрин дә садәлији, көзәллији Вәтән дилинин тәләбинә ујғун олмалыдыр. Һеч кәс ону корламамалыдыр. Һамы ону көз бәбәји кими горумалы, тәкмилләшдирмәли вә инкишаф етдирмәлидир. Мәсәлән, түрк халгларынын XI—XIII әсрләрдә јазыја алынмыш гәдим абидәси олан «Оғузнамә»дә Оғуз ханынын алты оғлу вә онларын адларынын бир-бирилә аһәнкдар, каинатла символик шәкилдә әлагәдар олмасы буна ајдын мисалдыр: Күн, Ај, Улдуз (биринчи арвадындан); Көј, Тағ (дағ), Тениз (дәниз) (икинчи арвадын-

---

[1] А. М. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, Бакы, 1985, сәһ. 246.

[2] Һ. Һәсәнов. «Сөз вә адларын јаранмасы», сәһ. 17.

[3] Мүдрик сөзләр аләминдә (тәртиб едәни: К. Тарвердијева), Бакы, 1984, сәһ. 70.

[4] Јенә орада, сәһ. 72.

даи)[1]. Халглар арасындакы мүхтәлиф мүнасибәтләрлә јаранан әлагәләр заманы адлар хүсуси рол ојнајыр.

Әлбәттә, адлар инсан чәмијјәти арасына һазыр шәкилдә көјдән дүшмәмишдир. Узун тарихи инкишаф просесиндә ону чәмијјәтин бу вә ја дикәр үзвү јаратмыш, һәмин ад чәмијјәт дахилиндә сәлисләшә-сәлисләшә, тәкмилләшә-тәкмилләшә букүнкү сәвијјәјә кәлиб чатмышдыр. Башга сөзлә десәк, Азәрбајчан адлары садәлији, аһәнкдарлығы вә мә'налылығы илә фәргләнир.

Антропонимләр халгын мүасир һәјати тәләбләринә чаваб вермәлидир. Инди дилимиздә милјонларла адамын (киши вә гадынын) адыны билдирмәк үчүн он минләрлә шәхс ады вардыр. Һәмин адлар тарихин мадәршаһлыг мәрһәләсиндә ана хәтти, падәршаһлыг мәрһәләсиндә исә ата хәтти илә инкишаф едиб мүасир дөврә кәлиб чатмышдыр. Инсан чәмијјәтинин падәршаһлыг мәрһәләсиндә нәсил ата адындан оғула—нәвәјә—нәтичәјә—көтүкчәјә—хәдичәјә вә јадычаја кечир. Гадынлар исә әрә кетдикдән сонра өз әринин фамилијасыны габул едир.

АТА АДЫ

Һәр кәсин өз ады вардыр. Јухарыда дејилдији кими, бөјүк инсан коллективләриндә чәмијјәт үзвләринин сајы чох, адларын сајы исә аз олур. Бу, һәр шејдән әввәл, бир адын бир нечә нәфәр адама верилмәси илә әлагәдардыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә антропонимик формула тарихән сабитләшмиш үчүзвлү тәркибдән ибарәтдир: ад+ата ады+фамилија. Чәмијјәтдә бу антропонимик формулаларын һәр биринин өзүнәмәхсус ичтимаи вәзифәси вардыр![2] Бу антропонимик формула бу вә ја дикәр шәхси башга вәтәндашлардан — адамлардан фәргләндирмәјә хидмәт едир. Јухарыда гејд едилдији кими, ад — бу вә ја дикәр шәхси аиләдә вә ән кичик јахын коллективдә фәргләндирмәјә хидмәт едир. Ата ады — атанын өвлада мүнасибәтини ифадә едир вә ону ән јахын гоһумларындан фәргләндирир. Ашағыда шәрһ олундуғу кими, фамилија[3] бөјүк инсан коллективиндә бир нәслин—аилә

---

[1] А. М. Шербак. Огуз-наме. Мухабат-наме, Москва, 1959. сәһ. 32.

[2] Г. Я. Симина. История отечества, Сб. «Ономастика Поволжья», книга 3, Уфа, 1973, сәһ. 177.

[3] «Фамилија» мөвзусуна бахмалы.

үзвләринин онлара гоһум олмајан башга бир нәсли — аилә үзвләриндән фәргләндирмәјә хидмәт едир. Беләликлә, муасир үчүзвлү антропонимик тәркиб хүсуси анлајышлы бир дил ишарәси олуб, бөјүк инсан коллективиндә — чәмиијјәтдә вә дөвләт дәфтәрхана идарәләриндә, тәсәррүфат китабларында һәр бир шәхсин максимум дәрәчәдә башгасындан фәргләнмәсинә хидмәт едир. Ата ады, тарихән шәхс ады әсасында јаранмышдыр. Халгымыз арасында ата адынын формалашмасынын гәдим тарихи вардыр. Хүсусн ата адынын јазылы мәнбәләрдә гејд олунмасына «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да раст кәлирик. Мәсәлән, *Дирсә хан оғлу Буғач, Бајбуранын оғлу Бамсы, Газан бәјин оғлу Уруз, Духа Гоча оғлу Дәли Домрул, Ганлы Гоча оғлу Гантуралы, Газылыг Гоча оғлу Јејнәк, Бәкил оғлу Имран, Ушун Гоча оғлу Сәкрәј* вә с.

Азәрбајчан антропонимијасы тарихиндә икиүзвлү антропонимик тәркиб сонракы дөврләрдә дә ишләк олмуш вә XIX әсрә гәдәр давам етмишдир.

Буна көрә дә, тарихән үнсијјәт заманы бир коллективдәки һәмадлары—адашлары вә ја ејниадлы адамлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн онлара аталарынын ады илә мүрачиәт етмәјә еһтијач дујулур. Мәсәлән, *Елхан оғлу, Һәсән оғлу* вә с. Бу ифадә Азәрбајчан халгы арасында, демәк олар ки, XX әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмиш, фамилија јериндә ишләнмиш вә бир шәхси дикәриндән фәргләндирмәјә хидмәт етмишдир. Һазырда үнсијјәт заманы чәмијјәт үзвләриндән биринә мүрачиәт едәркән о, өз шәхси ады вә атасынын ады илә чағрылыр. Мәсәлән, *Ајдын Јашар оғлу, Ајбәниз Дөнмәз гызы* вә с.

Ата ады, әсасән, атанын ады илә формалашса да, бә'зән чәмијјәт үзвләри арасында ата ады әвәзинә ана адындан истифадә олунмасына да тәсадүф олунур. Бу да, бә'зән ата илә ананын бир-бириндән ајрылмасы вә ушағын ананын јанында тәрбијә алмасы; бә'зән дә атанын вахтсыз өлмәси вә ушағын ананын тәрбијәси илә бөјүјүб боја-баша чатмасы илә әлагәдар олур. Мәсәлән, *Гәндаб Никар гызы, Мәммәд Күлханым оғлу, Мәммәд Сона оғлу, Рөвшән Пәри оғлу* (Күрчүстан Р-ин Болниси, Дманиси вә Марнеули рајонлары) вә с.

ФАМИЛИЈА

Инсан коллективинин узун бир тарихи инкишафы просесиндә чәмиҗјәт үзвләринин бирини дикәриндән фәргләндирмәк үчүн һәр һансы бир шәхсин хүсуси ады вә атасынын ады кифајәт етмир. Чүнки чәмиҗјәт үзвләринин сајынын һәддән артыг чохалмасы, онларын дашыдығы адларын нисбәтән азалмасына сәбәб олур. Буна көрә дә, чәмиҗјәт үзвләрини бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн һәтта, онун һансы нәсилдән олмасына еһтијач һисс едилир. Артыг чәмиҗјәтдә ајры-ајры шәхсләри атасыз, бабасыз вә ја узаг нәсилсиз тәсәввүр етмәк чәтин олур. Буна көрә дә, чәмиҗјәт үзвләри арасында фамилијаја[1] еһтијач һисс олунур. Чүнки фамилија бөјүк инсан коллективиндә бир нәслин — аиләнин үзвләрини онлара гоһум олмајан башга бир нәсил (аилә) үзвләриндән фәргләндирмәјә хидмәт едир.

Ст. Распонд Силезијада фамилијанын јаранмасына әһалинин артмасы илә әлагәдар олараг адларын азалмасыны, шәһәрләрин инкишафыны, тичарәт әлагәләринин вә јерли әһалинин кәлмә адамларла гарышмаларыны сәбәб көстәрир. Мәһз буна көрә дә инсанлар арасында јени бир антропонимик анлајышын вә ја фамилијанын формалашмасы зәрурәти мејдана кәлир. Фамилија бир нәсилдән олан адамлары башга нәсилләрдән олан адамлардан фәргләндирән башлыча вә әсас амилдир. Фамилија шәхсин аиләсини вә ја нәслини, чинсини, кениш мә'нада исә милләтини билдирән хүсуси аддыр[2]. Башга сөзлә десәк, аилә фамилијанын базасыдыр. Буна көрә дә фамилијанын өмрү адлара нисбәтән узун олур вә нәсилдән-нәслә кечәрәк әсрләрлә јашаја билир. Фамилија мүәјјән бир ичтимаи тәбәгәдә, һәмин тәбәгәјә хидмәт етмәк үчүн јаранмышдыр.

«Фамилија ики вәзифә јеринә јетирир. Биринчиси, бу вә ја башга аиләни (нәсли — *М. Ч.*) дикәриндән фәргләндирмәјә көмәк едир; икинчиси, бүтөв бир нәслин (бәлкә

---

[1] «Фамилија» сөзү латын дилиндә нәсил, аилә мә'насында ишләнир.

[2] Бах: В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV, Москва, 1955, сәһ. 523; В. К. Чикаков. Из истории русских имен, отчеств и фамилий, Москва, 1959, сәһ. 5; Словарь иностралных слов, Москва, 1955, сәһ. 720.

дә гәбиләнин вә ја тајфанын — *М. Ч.)* адыны тарихән мүһафизә едиб сахлајыр»[1].

Демәли, фамилија ичтиманидир, чүнки ичтиман мүһитдә чәмијјәтин үзвләринә хидмәт едир. Чәмијјәтин үзвләринә хидмәт едән фамилијанын әсасында шәхс ады дурур. Һәр бир Азәрбајчан шәхс адындан фамилија формалаша биләр. Лакин фамилијанын формалашмасы узун вә мүрәккәб бир тарихи просесин нәтичәсидир. Фамилија мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф заманларда формалашмышдыр. А. Доза фамилијанын XI әсрдә (гејри-мө'тәбәр мәнбәјә көрә һәлә VIII әсрдә) Шимали Италијада формалашдығыны көстәрир. Сонра исә фамилија Парисдә вә Шимал-шәрги Франсада феодаллар арасында кениш јајылыр. Фамилија Франсадан Рејн вадисинә вә Ла-Манш саһилләринә кечир. XII әсрдә Алманијада фамилија кениш шәкилдә јајылыр. Страсбург шәһәриндә XIII әсрин ахырына јахын бүтүн шәһәрлиләрин фамилијасы вар иди.

А. Ф. Поттенин гејд етдији кими, фамилија јалныз XIV әсрдә үмуми шәкилдә ишләнмәјә башланмышдыр. Авропада вә Русијада фамилијанын формалашмасы XIV—XVII әсрләрә тәсадүф едир. Академик А. И. Соболјевскијә көрә, биздә (Русијада — *М. Ч.)* фамилија надир һалларда XIV әсрдән ишләнмәјә башланмышдыр. А. И. Селишјевә көрә «Рус фамилијасынын формалашмасы, әсасән, XVI—XVIII әсрләрдә олмушдур. Бә'зи фамилијалар мәншәчә даһа әввәл әмәлә кәлмиш, дикәрләри исә јалныз XIX әсрдә төрәмишдир». В. К. Чичакова көрә, «XVIII әсрин башланғычына гәдәр рус әдәби дилиндә фамилијанын әмәлә кәлмәси гуртармышдыр». В. А. Никонов рус халгы арасында фамилијанын тәшәккүл етмәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Русијада XIV—XVI әсрләрдә әввәлчә кијазларын, онун ардынча бојарларын, XV—XVII әсрләрдә дворјанларын, XVII—XIX әсрләрдә әсасән тачирләрин фамилијасы формалашмышдыр; һәлә XVIII әсрдә садә шәһәр әһалисинин тамамилә фамилијасы формалашмышдыр; XVIII—XIX әсрләрдә исә кәндлиләрин фамилијасы формалашмышдыр[2]. Бу саһәдә өз тәдгигатларыны кенишләндирән мүәллиф бир нечә ил

[1] А. Гурбанов. Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, сәһ. 214.
[2] В. А. Никонов. Личное имя—социальный знак.—С. Э. Москва, 1967, № 5, сәһ. 159—160.

сонра јазыр: «Бу вахта гәдәр (XVIII әсрин башланғычына гәдәр—*М. Ч.*) кнјазларын, бојарларын, дворјандарын вә шәһәр әһалисинин аз бир һиссәсинин, даһа доғрусу, өлкә әһалисинин чүзи бир һиссәсинин фамилијасы дүзәлдилмишдир. Әһалинин әксәријјәти сонралар, јалныз XVIII — XIX әсрләрдә фамилија гәбул етмишдир»[1].

Бә'зи халгларда исә фамилија даһа сонралар формалашмышдыр. Јапонијада 1863-чү ил антифеодал ингилабы нәтичәсиндә фамилија тәшәккүл тапмышдыр. 1926—1934-чү илләрдә Мустафа Камалын декретилә Түркијәдә фамилија гәбул олунмушдур. Һәмин илләрдә Иранда, 1950-чи илләрдә Мисирдә вә 1959-чу илдә исә Тунисдә фамилија гәбул едилмишдир. Көрүндүјү кими, фамилијанын күтләви шәкилдә гәбул едилмәси узун мүддәт давам етмишдир. Инди дә Асија вә Африка халгларынын бир чохунда, һәтта Авропада Исландија халгынын фамилијасы јохдур.

Дүнја халгларынын әксәријјәтинин фамилијасы олдуғу кими, һазырда азәрбајчанлыларын да фамилијасы вардыр. Ад вә ата адындан сонра тәшәккүл тапмыш фамилија мүстәгил антропонимик ваһиддир. Көрүндүјү кими, ад вә ата адына нисбәтән фамилијанын јаранма тарихи сон әсрләрлә бағлыдыр. Адлар нәсилдән-нәслә кечиб әсрләрлә јашаја билдији һалда, фамилијалар конкрет бир нәсли вә ја аиләни билдирир, мүәјјән вахтдан сонра (тәхминән үчүнчү-дөрдүнчү нәсилдән сонра дәјишир; бу да тәхминән бир әср, бир әср јарым давам едә биләр) исә дәјишир.

Бу бахымдан фамилијанын јаранмасы тарихи, инкишафы вә мүасир вәзијјәтинин тәдгиги антропонимистләрин диггәтиндән кәнарда галмамышдыр. Башга халгларда олдуғу кими һазырда түркдилли халгларын, о чүмләдән, Азәрбајчан, өзбәк, газах, гырғыз, татар, башгырд вә дикәр халгларын фамилијаларынын топланмасы вә тәдгиги дә өн плана чәкилмишдир. Бу саһәдә Н. А. Баскаковун, Ш. Сә'дијев, З. Садыгов, М. Н. Чобанов, М. Адилов, А. Пашајев вә башгаларынын тәдгигатларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Н. А. Баскаков «Түрк мәншәли рус фамилијалары» ады илә чап етдирдији серија мәгаләләриндә вә ејниадлы китабында рус фамилијасы-

---

[1] В. А. Никонов. До фамилия, об «Антропонимика». Москва, 1970, сәһ. 91.

нын јаранмасы тарихинә дәриндән нәзәр салмыш, миндән чох рус фамилнјасынын түрк мәншәли олдуғуну муәјјәнләшдирмиш вә онларын етимоложи шәрһини вермишдир.

Азәрбајчан дилчиләриндән Ш. Сә'дијев «Адлар нечә јаранмышдыр?» китабында вә «Азәрбајчан фамилнјалары һаггында» мәгаләсиндә фамилијалар һаггында илк үмуми мә'лумат вермишдир. З. Садыгов «Азәрбајчан дилиндә шәхс адлары» мөвзусунда јаздығы намизәдлик диссертасијасында фамилијаларын антропонимик хүсусијјәтләриндән данышмышдыр. М. Н. Чобанов «Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары» вә «Фамилија. Тәхәллүс» китабларында, «Фамилија һарада вә нә вахт јаранмышдыр?» вә «Азәрбајчан антропонимләринин системи» адлы мәгаләләриндә Азәрбајчан фамилијасынын јаранма тарихи вә инкишафындан, әмәләкәлмә јолларындан, онларын чәмнјјәтдәки мөвгејиндән, антропонимик вә лингвистик хүсусијјәтләриндән кениш бәһс етмишдир. М. Адилов вә А. Пашајев дә «Азәрбајчан ономастикасы» китабында фамилијанын тәдгиги тарихиндән, әмәләкәлмә принсипләриндән вә антропоинмләр арасындакы ролундан әтрафлы данышмышлар.

Азәрбајчанлыларын һамысы фамилијалары ејни вахтда, бир әсрдә дејил, «мүхтәлиф вахтларда, бә'зиләри XVIII әсрдә, бә'зиләри XIX әсрдә, бә'зиләри (һамылыгла — *М. Ч.*) исә XX әсрдә көтүрмүшләр».

Азәрбајчан антропонимнјасында исә фамилија XIX әсрдән јаранмаға башламыш вә совет дөврүндә рәсми шәкил алмышдыр. Азәрбајчан антропонимнјасында фамилијанын формалашмасында рус вә фарс дилләринин мүәјјән дәрәчәдә тә'сири олмушдур. Бурада рус дилинин тә'сири даһа күчлүдүр. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки Шимали Азәрбајчан 1828-чи илдә рәсми шәкилдә Русијанын тәркибинә кечир вә һәмин дөврдән бүтүн дөвләт идарәләриндә дәфтәрхана ишләри рус дилиндә тәртиб олундуғу кими, шәхс адлары да рус антропонимија моделинә ујғун, јә'ни рус фамилијасы шәклиндә јазылмаға башланмышдыр. XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчанда *Ахундов* (Мирзә Фәтәли), *Бакыханов* (Аббасгулу аға), *Топчубашов* (Мирзә Чәфәр), *Гијасбәјов* (Насир Мустафа аға), *Тағызадә* (Молла аға Һачы), *Әфәндизадә* (Ағаәли бәј), *Казымзадә* (Мәшһәди Исмајыл Һачы),

Әскәрзадә (Мирзә Казым Гази), *Әһмәдов* (Ахунд), *Әмирзадә* (Һачы Сејид Рза), *Ганбәјов* (Искәндәр аға), *Гаибов* (Мирзә Нәби Әфәнди), *Абуталыбзадә* (Мирзә Әбдүррәһим Шејх), *Наззадә* (Мәһәммәд Пәри), *Дилбазов* (Һачы Рәһим аға) вә с. шәхсләр артыг фамилија дашыјыр вә өз фамилијалары илә јазыб-јарадырлар.

Белә антропоним моделләриндән әсас е'тибарилә мәшһур шәхсләр вә һаким синфин нүмајәндәләри истифадә едирдиләр. (XIX әсрдә русларын тә'сирилә онларда илк фамилијаларын јаранмасы мүшаһидә олунур). Азәрбајчанлыларда исә күтләви шәкилдә фамилија сон әсрдә јаранмышдыр. Әввәлләр бу фамилијаларда мүхтәлиф јерлә, сојла (нәсиллә) бағлы әламәтләр олмушдур. Бу мүлаһизәдә нисбәтән гејри-дәгиглик вардыр. Чүнки XIX әсрин орталарындан азәрбајчанлылар арасында фамилија дашыјанлара тез-тез раст кәлмәк олур. Буна көрә дә, бу мүлаһизә «Азәрбајчанлыларда фамилија јығчам һалда әсасән совет дөврүндә јаранмышдыр» кими олмалыдыр.

С. Рәһманын мәшһур Азәрбајчан актјору Һүсејн Әрәблинскинин һәјат вә јарадычылығына һәср етдији «Һүсејн Әрәблински» адлы китабында XIX әсрдә халгымыз арасында фамилијанын формалашмасы илә бағлы бир епизод вардыр: «Һүсејн бөјүјүр, он бир јашына чатыр, о артыг мәктәб јашлы олур. Лакин XIX әсрин сонларында Бакы шәһәриндә үмумтәһсил мәктәбләри азлыг тәшкил едирди. Бир күн анасы оғлу Һүсејни охутмаг мәгсәдилә Бакы шәһәр мәктәбинә апарыр. О заман мәктәбин директору Һәбиб бәј Маһмудов иди. Маарифпәрвәр мүәллим Һүсејнлә сөһбәт едир. «Фамилјан нәдир?»—дејә мүәллим балача Һүсејнә суал верир. Фамилија сөзүнү илк дәфә ешидиб мә'насыны анламајан Һүсејн—«Баша дүшмәдим, Мирзә»—дејә чаваб верир. Бундан сонра Һәбиб бәј «Дејирәм бабанын ады нәдир?» суалыны верир. Һүсејн чавабында бабасынын адынын Хәләф олдуғуну сөјләјир. Һәбиб бәј балача Һүсејни баша салыб дејир: «Демәли, сәнин фамилјан Хәләфовдур». Һүсејн дә елә һәмин күндән Хәләфов фамилијасыны гәбул етмишдир.

XIX әсрә гәдәр Азәрбајчан антропонимијасында фамилија формалашмаса да фамилијанын функсијасыны әсас е'тибарилә ифа едән гәбилә, тајфа, нәсил, сәнәт-

пешə мə'наларыны билдирəн дил васитəлəри олмушдур. Буну түрк диллəринин гəдим абидəлəри дə тəсдиг едир. Гəдим түркләрдə фамилија анлајышыны билдирмəк үчүн етнонимлəр — тирə, гəбилə вə тајфа адларындан да истифадə едилмишдир. Мəсəлəн, «Дəдə Горгуд» дастанындакы «Бајындыр хан» антропониминдəки биринчи компонент, јə'ни Бајындыр ады «Бајындыр» гəбилəсинин адындан көтүрүлмүшдүр. Онун үмуми ады «Бајындыр гəбилəсинин ханы» демəкдир. Демəли, əсил ады бизə мə'лум олмајан «Бајындыр хан» антропоними гəбилə ады əсасында дүзəлəн фамилија функсијасында ишлəнмишдир. Башга сөзлə десəк, гəдим заманларда ајрыча бир адамын ады онун һансы гəбилəјə мəнсуб олдуғуну да көстəрирди. Бу васитəлəрдəн бири олан «еви» сөзүнүн һəр һансы бир нəслин ағсаггалынын вə ја јашлы адамынын адынын сонуна артырылмасы јолу илə мүəјјəн нəсил вə гəбилə үзвү мүəјјəн едилирди. Мəсəлəн, Меһдиевинин[1] Алысы, Һачыевинин Вəлиси, Əллəзевинин Ајдыны, Кул-

8-чи схем

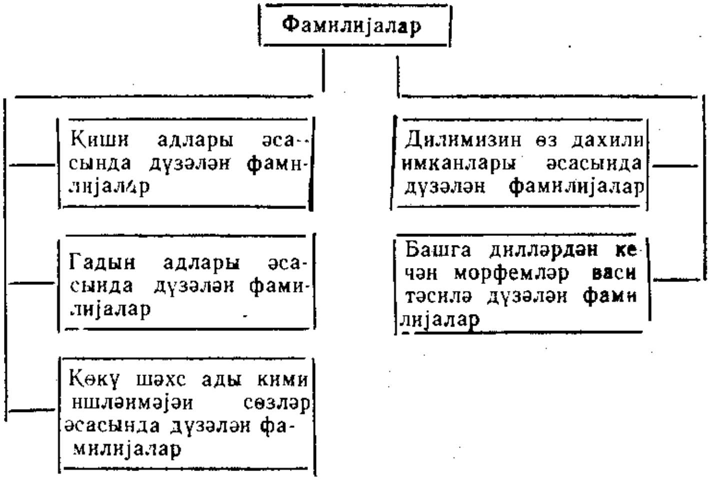

[1] Гејд. Азəрбајчан антропонимијасында бир груп фамилијалар вардыр ки, онларын көкү һазырда хүсуси шəхс ады јериндə ишлəнмир: Кəрəкмəзли, Кəрəков, Икидов, Бајталов, Човдарлы, Сатылмышов, Черпанов (Күрчүстан Р-да) вə с.

мәммәдевинин Фәрманы; Усталарын Намазы (Уста Алынын оғлу Намаз), Гушгыранларын Исәси (Гушгыранларын — овчуларын оғлу Исә), Харраталынын Маһмыды (Харрат Алынын оғлу Маһмуд), Нахырчыларын Фәрәмәзи (нахырчыларын оғлу Фәрәмәз), Кәлмәләрин Әсәди (кәлмә нәслиндән олан Әсәд) вә с.

Јухарыда гејд едилдији кими, әввәлчә шәхси ад, ата ады вә сонралар исә фамилија формалашмышдыр. Әсрләр боју азәрбајчанлылар да фамилија әвәзинә анҹаг ата адыны ишләтмәклә кифајәтләнмишләр. Бу хүсусијјәт һәлә еркән орта әсрләрдә халгымыз арасында кениш јајылмышдыр. Лакин мүасир дөврдәкиндән (Вүгар Сүлејман оғлу, Галиб Натиг оғлу) фәргли олараг орта әсрләр антропонимијамызда әввәлчә ата ады, оғлу антропонимик номенклатурасы, сонра исә шәхс ады ишләдилирди. Буну «исламијјәтдән әввәл вә ја ән кечи исламијјәтин биринчи әсриндә јаранмыш»[1] «Дәдә Горгуд» епосунда ајдын шәкилдә көрмәк олар: Дирсә хан оғлу Буғач, Улаш оғлу Салур Газан, Гамган оғлу Бајындыр, Гызылыг Гоча оғлу Јејнәк, Елин Гоча оғлу Алп Әрән, Бәјбуранын оғлу Бамсы Бејрәк, Духа Гоча оғлу Дәли Домрул, Дөзән оғлу Алп Рүстәм, Бәкил оғлу Имран вә с.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, етноним вә теонимләрин фамилија әвәзинә ишләдилмәси һалларынын гәдим бир тарихи вардыр. Түркдилли гәдим јазылы абидәләрин, о ҹүмләдән Орхон—Јенисеј китабәләринин, «Дәдә Горгуд» дастанларынын вә дикәр «Оғузнамә»ләрин вердији мә'лумата көрә «гәдим түркләрдә бу анлајыш (фамилија анлајышы. — *М. Ч.)* ибтидаи иҹма гурулушунда да мөвҹуд олмушдур»[2].

Һазырда 22 милјондан чох азәрбајҹанлы јашајан Ҹәнуби Азәрбајҹанда да фамилија әвәзинә ата адындан истифадә едирләр. Мәсәлән, *Муса Кәрим оғлу, Маһмуд Мәммәд оғлу, Әли Мустафа оғлу* вә с. «Оғлу» вә «гызы» морфемләри инди дә өлкәмизин түркдилли республикаларында фамилијаларын тәркибиндә сахланмагдадыр. Мәсәлән, *Мәһәммәдгызы, Јусифоғлу* вә с.

XIX—XX әсрләрдә Азәрбајҹан халгы күтләви шәкилдә фамилија гәбул етмишдир.

---

[1] Е. Әлибәјзадә. Әдәби шәхсијјәт вә дил, Бакы, 1982, сәһ. 39.
[2] М. Адилов, А. Пашајев. Азәрбајҹан ономастикасы. Бакы, 1987, сәһ. 27.

Азәрбајҹан фамилијасы, әсасән, шәхс адынын сонуна фамилија дүзәлдән морфемләрин бирләшмәси илә әмәлә кәлир. Бу бахымдан мүасир антропонимијамызда фамилијалары үч група бөлмәк олар:

а) Киши ады әсасында дүзәлән фамилијалар.

б) Гадын ады әсасында дүзәлән фамилијалар.

в) Көкү шәхс ады кими ишләнмәјән сөзләр әсасында дүзәлән фамилијалар.

КИШИ АДЫ ӘСАСЫНДА ДҮЗӘЛӘН ФАМИЛИЈАЛАР

Азәрбајҹан фамилијасы илк тәшәккүл дөврүндән ән'әнәви олараг, киши ады илә фамилија дүзәлдән морфемләрин бирләшмәси әсасында әмәлә кәлмишдир. Лакин дилимиздә гадын ады вә көкү шәхси ад кими ишләнмәјән сөзләр әсасында дүзәлән фамилијалар да вардыр.[1]

Дилимизин дахили инкишаф ганунларына әсасән азәрбајҹанлыларын фамилијалары мүхтәлиф јолларла дүзәлир:

1. Дилимизин өз дахили имканлары әсасында формалашан фамилијалар. Бу груп фамилијалар һәләлик дилимиздә апарычылыг ролуна там мә'насы илә малик олмаса да артыг кениш шәкилдә јајылмагдадыр. Бу да тәбиидир. Чүнки халга үнсијјәт васитәси кими хидмәт едән дил өз дахили имканларыны истәр-истәмәз кенишләндирмәлидир. Дилимизин өз дахили имканлары әсасында формалашан фамилијаларын да гәбул етдији морфемләр мүхтәлифдир:

а) *-лы, -ли, -лу, -лү* лексик шәкилчиләринин хүсуси шәхс адларына бирләшмәси јолу илә фамилијалар дүзәлир. Мәсәлән, *Зејналлы, Мурадлы, Һачылы, Намазлы, Һәсәнли, Мәммәдли, Күнәшли, Елчинли, Вәкилли, Мутулу, Гулулу, Дурсунлу, Дурмушлу, Достлу, Әјјублу, Бәһрузлу, Јолчулу, Новрузлу, Нурулу, Дөврүшлү, Дөнүшлү, Күндүзлү, Мөвсүмлү, Мүршүдлү* вә с.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә *-лы, -ли, -лу, -лү* шәкилчиләринин көмәјилә дүзәлән фамилијаларын сајы кетдикҹә кенишләнир вә өз милли калоритини артырыр. Бу да дилимизин грамматик гурулушунун сабитлији вә мүбаризлији кими чох гијмәтлидир.

[1] Гејд. Бу груплар барәдә ашағыда ајрыча бәһс олунаҹагдыр.

б) *хүсуси шәхс ады* илә *«оғлу»* морфеминин бирләшмәсиндән дүзәлән фамилиjалар: *Дадашоғлу, Ағамалыоғлу, Ибадоғлу, Һәсәноғлу* вә с. Бу груп фамилиjалар мүасир дилимиздә аз ишләнир.

в) Бә'зән дә садәчә олараг *хүсуси адла бабанын ады* (һәмин ады дашыjан шәхсин бабасынын ады) jанашы кәләрәк фамилиjа jериндә ишләнир. Бу груп фамилиjалар, әсасән, XX әсрдә формалашмыш вә инди дә кеткедә кенишләнмәкдәдир. Мәсәлән, *Сүлејман Рүстәм, Мәммәд Раһим, Рәсул Рза, Мәммәд Исмаjыл, Мәдинә Күлкүн, Хәлил Рза, Сона Вәлихан* (Бакы, тибб елмләри доктору, профессор).

г) *Топонимләрдән дүзәлән фамилиjалар.* Азәрбаjчан дилиндә фамилиjанын топонимләрдән дүзәлмәси просеси дә мараглыдыр. Бу заман динләjичи вә jа охучу фамилиjа илә данышанын вә jа һаггында данышылан шәхсин кимлиjи илә бәрабәр онун һарадан олмасыны да мүәjjән едир. Бу чәһәтдән топонимләрдән дүзәлән фамилиjанын бөjүк әһәмиjjәти вардыр. Чүнки о, үнсиjjәти нисбәтән асанлашдырыр. Мәсәлән, *Осман Сарывәлли, Әбүлфәз Нахчыванлы, Әкбәр Јереванлы* вә с.

ғ) Азәрбаjчан антропонимиjасында бә'зи антропоформантлар вардыр ки, онлар *фамилиjа* вә jахуд *нәсли адландырма* функсиjасы дашыjырлар. Белә антропоформантлара *-лар, -ләр* шәкилчиләрини нүмунә көстәрмәк олар. Мәсәлән, *Һачылар, Зурначылар, Кәлмәләр, Дәмирчиләр, Нахырчылар* вә с.

2. Башга дилләрдән кечән морфемләр васитәсилә дүзәлән фамилиjалар. Бу груп фамилиjалар, фамилиjа дүзәлдән морфемләрин мәншәjинә көрә мүхтәлиф олур:

а) Фарс дилиндән кечән морфемин васитәсилә дүзәлән фамилиjалар. Фарс дилиндә доғулмуш мә'насында ишләнән «заиден» морфеми дилимизә кечдикдән сонра *-задә* формасында фамилиjа әмәлә кәтирән шәкилчи кими ишләнмәjә башланмышдыр. Мәсәлән, *Әлизадә, Гәһрәманзадә, Нәбизадә, Һүсеjнзадә, Гулузадә, Тағызадә, Мусазадә, Һәмидзадә, Мәммәдзадә, Вүгарзадә* вә с. *-задә* шәкилчиси илә дүзәлән фамилиjалар мүасир дилимиздә кениш jаjылмышдыр.

б) Әрәб дилиндән кечән шәкилчи васитәсилә дүзәлән фамилиjалар. Әрәб дилиндә изафәт шәкилчиси *-и, -ви* (дилимиздәки *-ли, -лы, -лу, -лү* шәкилчисинин синоними-

дир) дилимизә кечдикдән сонра әсли сифәт вә атрибутив исим дүзәлдән шәкилчи кими формалашыр вә топонимләрин сонуна бирләшәрәк фамилнја дүзәлдир. Белә фамилијалара әсас е'тибарилә XIX әсрә гәдәр тәсадүф етмәк олар. Мәсәлән, Кәнҹәви, Ширвани, Сәлјани вә с. Һәмин шәкилчиләр фамилија дүзәлдән бир шәкилчи кими артыг өз һәјатынлнјини итирмәкдәдир. Чүнки онлары дилимиздәки фамилија дүзәлдән *-лы, -ли, -лу, -лү* шәкилчиләри сыхышдырыб чыхармаг үзрәдир. Мүасир Азәрбајҹан антропонимијасында *-и, -ви* шәкилчиләри илә дүзәлән фамилијалар, демәк олар ки, јох дәрәҹәсиндәдир.

в) Рус дилиндән кечән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән фамилнјалар. Азәрбајҹанын Русија тәркибинә дахил олмасы илә әлагәдар олараг, дилимизә рус дилиндән һәјат вә мәишәтин бу вә ја дикәр саһәсинә аид чохлу мигдарда сөзләр кечир. XIX әсрин орталарындан е'тибарән дилимизә рус дилиндән бир груп сөзләрлә јанашы бә'зи шәкилчиләр дә кечмишдир. Белә шәкилчиләрдән бири дә фамилија дүзәлдән *-ов, -јев* шәкилчиләридир. Бу шәкилчиләр дилимизә кечдикдән сонра азәрбајҹанлыларын фамилија гәбул етмәси һаллары даһа да күчләнир: *Аббасов, Адилов, Бајрамов, Бәһмәнов, Вәлијев, Вәләдов, Гәнбәров, Елдаров* вә с.

Азәрбајҹан дилиндә грамматик ҹинс јохдур. Лакин бу хүсусијјәт фамилија дүзәлдилмәсиндә көзләнилмир. Киши фамилијасы дүзәлдиләркән шәхс адларынын сонуна *-ов, -јев,* гадын фамилнјасы дүзәлдиләркән шәхс адынын сонуна *-ова, -јева* морфемләри артырылыр. Бу да, һәр шејдән әввәл, фамилија дүзәлдән морфемләрин рус дилиндән кечмәси илә әлагәдардыр.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә бир груп артистләр фамилијаларынын сонуна о дөврдә дәбдә олан *-скиј, -ски* морфемләрини артырырдылар. Буну Ҹ. Ҹаббарлынын «Огтај Елоғлу» пјесиндәки артист сурәтләринин фамилијалары да јада салыр. Мазандарански, Шәкински; әсәрдә бир сурәт кими иштирак етмәјән, анҹаг персонажын нитгиндә ады чәкилән Табасарански вә с.

Ҹ. Ҹаббарлы өз пјесиндә бу фамилијалары тәсадүфи ишләтмәмиш, бәлкә бунунла да һәмин артистләри тәнгид вә ифша етмәк мәгсәдини өн плана чәкмишдир. Бу «дәб» башга тарихи фактла да тәсдиг олунмушдур.

Мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору

Ҹ. Мәммәдгулузадә һәлә 1906-чы илдә «Идарәмизин әһвалатларындан бир нечә сөз» адлы фелјетонунда рус дили формантлары илә дүзәлән «офлар вә искиләр»[1] фамилијаларына гаршы өз е'тираз сәсини учалтмыш вә онун бу сәси сонракы фәалијјәтиндә даһа да курлашмышдыр. Бу мүнасибәтлә Т. Һачыјев јазыр: «...милли адлара хор бахыб, ону өзкәләшдирән, башга дилләрин фонетик чилдинә салан «интелекентләрә» гаршы Ҹ. Мәммәдгулузадә сон дәрәчә амансыз олмушдур. О, милли адлары севир вә она һөрмәт бәсләмәјәнләри сатира һәдәфинә көтүрүр: «... һөкумәт нә вахт мүсәлманы мәчбур едиб, гызынын адыны Фатма әвәзинә «Фатја» гојсун вә оғлунун Һәсән адыны дәјишдириб «Гасанка» еләсин?...

... Гыз «Папа!» дејә-дејә гачыб атасыны чағырыр... Кирирсән ичәри вә гызын кејфини сорушуб дејирсән «Машаллаһ, Мүнәввәр ханым, нә јекә гыз олмусан?» Көрүрсән гыз гаш-габағыны салды. Сонра мә'лум олур ки, гыза кәрәк «Варја» дејәјдин, Мүнәввәр дедин, ачығы кәлди». Демәли, Ҹ. Мәммәдгулузадә милли адлары да севир, Азәрбајчан гадынларына дәрин мәһәббәт бәсләјир. Лакин адлара бу сатирик мүнасибәти илә өз арзусуну, идеалыны билдирир»[2]. Бөјүк демократ јазычы, әдиб вә мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Ҹ. Мәммәдгулузадә 1911-чи илдә редактә етдији журналын 87-чи нөмрәсиндә артистләр арасында «дәбдә» олан *-ски (-скиј)* морфемли фамилијалар һаггында өз фелјетонунда јазмышдыр: «Сән чалыш адын бәднам олмасын. Көрүрсән Бакы артистләрини? Һеч бири мүсәлман ады гојмур, бири адыны гојур Чарапарски, Һәсән өзүнә дејир Гарахански, Һүсејн јазыр Маранарски, Әли адыны гојур Кирманшахски, бирчә Вәлинин ағлы јохдур ки, она бирчә Вәли дејирләр; аллаһа шүкүр олсун ки, бу да чәһәннәм олду, артистликдән чыхды кетди».

Фелјетондан көрүндүјү кими, бөјүк әдиб дилимизин өз имканлары һесабына дүзәлән фамилијалардан имтина едиб, о дөврдә нисби «дәб»дә олан рус дилиндән алынма *-ски* фамилијаларыны гәбул етмиш артистләри тәнгид атәшинә тутур вә онлара «адын бәднам олмасын» дејә ачы-ачы күлүр.

---

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Бакы, 1961, сәһ. 26—27.

[2] Т. Һачыјев. Сатира дили, Бакы, 1975, сәһ. 102—103.

Азәрбајчан фамилијаларына нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, ејни аддан мүхтәлиф морфоложи васитәләрлә мүхтәлиф фамилијалар дүзәлмишдир: *һәсәнли, һәсәнзадә, һәсәнов; Вүгарлы, Вүгарзадә, Вүгаров, Муршудлу, Муршудзадә, Муршудов; Гулулу, Гулузадә, Гулијев* вә с.

Азәрбајчанлылар арасында вахтилә мүхтәлиф морфоложи васитәләрлә дүзәлән фамилија дашыјанлар вә һәтта мәтбуатда мүхтәлиф фамилијаларла чыхыш едәнләр дә олмушдур: *Чаббарлы* (Чаббарзадә Чәфәр), *Маһмудбәјли* (Маһмудбәјов һәбиб бәј), *Вәзирзадә* (Вәзиров Нәчәф бәј), *Ахундзадә* (Ахундов Мирзә Фәтәли), *Таһирзадә* (Таһиров Мирзә Әләкбәр Сабир), *Нәчәфзадә* (Нәчәфов Әлигулу Гәмкүсар), *Гәнизадә* (Гәнијев Султанмәчид), *Казым* (Казымовски Мир Маһмуд) вә с. Антропонимијамызда бә'зән ики гардашын мүхтәлиф морфоложи васитәләрлә дүзәлән фамилијалар гәбул етмәсинә дә тәсадүф едирик: шаир *Сулејман Әлаббас оғлу Рүстәмзадә*, дилчи *Рәсул Әлаббас оғлу Рүстәмов* вә с.

Профессор Әбдүләзәл Дәмирчизадәнин атасы *Мәммәд* дәмирчи олдуғу үчүн «дәмирчи оғлу» мә'насыны верән *Дәмирчизадә* тәхәллүсүнү көтүрмүш вә бу тәхәллүсү сәнәдләриндә фамилија кими рәсмиләшдирмишдир. Онун гардашы исә *Рәсулов* фамилијасы илә мәшһурлашмышдыр.

ГАДЫН АДЫ ӘСАСЫНДА ДҮЗӘЛӘН ФАМИЛИЈАЛАР

Мүасир антропонимијамызда бир сыра фамилијалара тәсадүф едирик ки, онлар гадын адына фамилија дүзәлдән морфемләрин бирләшмәсилә әмәлә кәлир. Бу һеч дә тәсадүфи дејил, чүнки тарихән улу бабаларымыз көчәри һәјат сүрмүш, сүр'әтли јүрүшләрлә бир елдән, бир обадан дикәринә көчмүш, тез-тез гоншу вә башга гәбилә вә ја тајфаларла, јаделли дүшмәнләрлә дөјүш кечирмишләр. Бу дөјүшләрдә халгымызын икид вә чәсур оғуллары илә бирликдә гадынлары да јахындан иштирак етмишдир. һәлә гәдим заманлардан гадынлар да тәсәррүфатда кишиләрлә чијин-чијинә ишләмиш, ат минмиш, силаһ көтүрүб өз әрләрилә биркә дүшмәнә ган уддурмушлар. Белә гадынларымыз чох олмушдур. Буну тарихи фактлар да тәсдиг едир. Тәсәррүфат ишләриндә гадынларын мөвгеји артдығы кими, аиләдә дә онларын нүфузу артыр.

Бә'зи атасыз аиләләрдә исә онлар һәм тәсәррүфат ишләри көрүр, һәм дә аиләјә башчылыг едирләр.

Белә һалларда исә аилә, бәлкә дә бүтөв бир нәсил ананын, нәнәнин ады илә танынырды. Ана, гадын ады бир антропоним кими киши ата адыны әвәз едирди.

Тарихән мүхтәлиф ичтимаи шәраитдә «һеч нәјә һүгугу чатмајан (тарихән бүтүн гадынларымыз һүгугсуз олмамышдыр — *М. Ч.)* гадынларла јанашы ат минән, силаһ ишләдәнләри, аиләјә, нәслә башчылыг едәнләри, ашыглары, шаирләри, ханәндәлик, һәтта гонаглыг едәнләри дә олуб. Тәк-түк гадынын дипломатлыг, сәркәрдәлик, һөкмдарлыг етдијин дә тарихдән мә'лумдур»[1].

Гәдирбилән халгымыз өз игид вә чәсур оғулларынын адыны јашадыб шөһрәтләндирдији кими, онлара дар күндә көмәк олан гадынларын да адыны шәрәфлә јашатмышлар. Һәтта, халгымыз арасында фамилија формалашдығы заман киши адлары илә јанашы гадын адларындан да фамилија јаранмышдыр. Мәсәлән, XVIII әср Азәрбајчан ше'ринин нүмајәндәләриндән бири дә М. П. Вагифин мүасири вә јахын досту кими танынан *Ағгызоғлу Пиридир.* Көрүндүјү кими, ана ады Ағгызоғлу фамилија јериндә ишләнмишдир. Шаир ана ады илә шөһрәт тапмышдыр.

XIX әсрдә јашајан Азәрбајчан шаирләриндән бир нечәсинин фамилијасы гадын ады әсасында дүзәлмишдир: *Наззадә* (Мәһәммәд Пири), *Дилбазов* (Һачы Рәһим аға) вә с. Бу ән'әнә сонракы дөврдә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Доғрудур, бу груп фамилијалара надир һалларда раст кәлирик. Мәсәлән, *Гызбәсов, Мурвәтов, Набатов, Һумајев, Јетәров, Хатынов;* Бакы шәһәриндә *Гаракөзов, Нәчиjев, Мурвәтов;* Шәки шәһәриндә *Саатов,* Сабирабад рајонунда *Күлүшов, Һәдијјәјев,* Күрчүстан Р-нын Борчалы зонасында *Нәнәчанов, Назлыјев, Алакөзов, Гаракөзов, Нурчаһанов, Еминәгаров, Ханзадәјев, Назијев, Түкәнов, Сонајев, Дилбазов, Шаһпәријев, Көзәлов, Хаччајев, Мәдинәјев* кими фамилијалар сабитләшмишдир.

Азәрбајчан антропонимијасы үзәриндә дәриндән мүшаһидә апараркән белә бир фактла да растлашдыг. Бә'зи

---

[1] М. Чәфәрзадә. Әбәдиләшмиш ана адлары, «Азәрбајчан гадыны», Бакы, 1983, № 9, сәһ. 11.

гадын адлары фамнлија кнми сабитләшмәсә дә бу вә ја дикәр кәнддә аиләнин вә нәслин адыны билдирмәјә хидмәт едир. Мәсәлән, Күрчүстан Р-нын Марнеули рајонунда *Пәри оғлулар* (Киши Пәри), Болниси рајонунун Дарбаз кәндиндә *Көвһәр ушағы* (Киши Көвһәр), Ашағы Күләвер кәндиндә *Назлы ушағы;* Дманиси (Башкечид) рајонунун Дағ Арыхлы кәндиндә *Күлсәнәм ушағы* кими нәсил билдирән адлара раст кәлирик. Бу фактлар көстәрир ки, ана адынын аилә, нәсил билдирмәси тәсадүфи олмамышдыр. Тарихи антропонимнјамызда ана ады илә шөһрәтләнмиш тарихи шәхсијјәтләр дә мә'лумдур.

Јухарыда гејд олунанлары нәзәрә алараг, беләә нәтичәјә кәлмәк олар ки, гадын ана адлары мүәјјән бир әразидә узун мүддәт нәсил-тајфа ады кими јашајыр вә бир нөв етнонимә чеврилир. Мәсәлән, *Назлы еви, Күлсәнәм еви, Инчи еви* вә с.

Гадын адлары әсасында формалашан етноним характерли сөзләрин бир групу исә һәмин нәслин — тајфанын узун мүддәт отураг һәјат кечирмәси илә бағлы олараг етнотопонимә, јә'ни етноним әсасында формалашан топонимә (јер адына) чеврилир. Топоинмләрин кениш јајылмыш бир саһәсини ојконим (јашајыш мәнтәгәсинин ады) тәшкил едир. Ојконимин даһа кениш јајылмыш саһәсини исә комоним вә ја хорионим (кәнд адлары) әһатә едир. Азәрбајчан халгынын јајылмыш олдуғу кениш әразидә исә гадын адлары әсасында формалашан онларла етнокомонимләр мөвчуддур. Мәсәлән, *Гарамәрјәм, Хатынлы, Мәрчанлы, Түкәзбанлы, Пирзадлы*[1] вә с. Бу гәбилдән олан етнокомонимләрә Күрчүстан Р-да да раст кәлирик: *Инчәоғлу, Сәјалыоғлу, Әсмәләр* (Болниси рајонунда), *Гәмәрли* (Дманиси рајонуида).

КӨКҮ ШӘХС АДЫ КИМИ ИШЛӘНМӘЈӘН СӨЗЛӘР ӘСАСЫНДА ДҮЗӘЛӘН ФАМИЛИЈАЛАР

Мүасир Азәрбајчан антропонимијасында бир груп фамилнјалара раст кәлирик ки, онларын көкү ајрылыгда антропоним моделн (шәхс ады) кими ишләнмәјән сөзләр әсасында формалашмышдыр. Белә фамилијалар антропонимијамызда надир һалларда ишләнсә дә онлара

---

[1] Гејд. М. Чафәрзадә бу груп адларын Азәрбајчан Р-да 40-а гәдәр олдуғуну гејд етмишдир. Көстәрилән мәгалә, сәһ. 11.

азәрбајҹанлылар јашајан әксәр рајонларда тәсадүф олунур. Мәсәлән, Бакы шәһәриндә *Ахрыјев, Ҹидалајев, Ағашов, Нифтијев, Дашдыјев, Түмәнов, Дијаров, Јанбәјов, Ҹүмәзадә, Тачыбов, Фаизов, Чөндәров, Чалгызов, Мазанов, Гангалов, Гарашов, Татанов*; Тәртәр рајонунда *Ҹаныјев;* Газах рајонунда *Биләндәров, Томајев,* Көјчај рајонунда *Һарынов;* Балакән рајонунда *Пучаков, Мејвәли, Һәдисов;* Биләсувар рајонунда *Шәрбәтов;* Масаллы рајонунда *Гочамалов;* Күрдәмир рајонунда *Азајев;* Коранбој рајонунда *Шаланов;* Гусар рајонунда *Кичикбәјов, Гачабәјов;* Шаһбуз рајонунда *Мөһнәтов;* Салјан рајонунда *Абсалымов* вә с. кими фамилијалара раст кәлирик.

Ахрыјева — илк азәрбајҹанлы маарифпәрвәр гадынларындан бири, Бакыда «Мүгәддәс Нина» мәктәбини битирмиш Күлбаһар ханымын фамилијасыдыр.

Бу груп фамилијалара Күрҹүстан Р-да, хүсусилә сабиг Борчалы маһалында да тәсадүф олунур. О ҹүмләдән, Марнеули рајонунда *Човдаров, Хејранов, Гырхыјев, Човдарлы, Әннағыјев, Мејвәлијев, Ҹарчыјев, Бајталов, Кәрәков, Кәрәкмәзли, Данагыранов, Ҹулфајев, Даргаллы, Кәләјев, Хејирзадә, Кәрәјев, Јетирмишли, Полухов, Алманов, Мухајев, Инсанов, Габашов, Дәмирчалов, Бидијев, Душдуров, Чылдырлы;* Болниси рајонунда *Авазадә, Зәрзов, Ачалов, Гырхыјев, Сатылмышов, Кубујев, Бахралов;* Дманиси (Башкечид) рајонунда *Чавгалов, Ҹочијев, Калов, Бағыллы, Дилбазов, Сахванов, Һачабашлы;* Залга рајонунда *Даначыјев, Ашралов, Дәливәлов, Узналов, Машов,* Сагаречо рајонунда *Дејханов* кими фамилијалар вардыр.

Бу фамилијалардан икисинин етимолокијасы марагլыдыр. Кәрәков вә Кәрәкмәзли фамилијаларынын јаранмасы адгојма ән'әнәләри илә бағлыдыр. Көрүндүјү кими, бу фамилијаларын көкләри семантик ҹәһәтдән бир-биринин антонимидир.

Гәдим заманлардан халгымыз арасында белә бир адәт-ән'әнә олмушдур ки, әкәр аиләдә гызлар далбадал олурса, сонунҹуја *Кәрәкмәз,* оғлана исә *Кәрәк* ады гојмушлар. Бурадан белә нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, *Кәрәкмәзли* гадын ады, *Кәрәков* исә киши ады әсасында формалашан фамилијалардыр.

Фамилија дөвләт сәнәдләриндә рәсмиләшдији кими, һәр бир вәтәндашын да көнүллү олараг, өз фамилијасы-

ны, рәсми дөвләт сәнәдләриндә дәјишдирмәјә һүгугу вардыр. 1925—1930-чу илләрдә өлкә вәтәндашларына өз зөвгләринә ујғун олараг фамилијаларыны сәрбәст шәкилдә дәјишмә һүгугу верилмишдир. Һәмин дөврдә бу тәшәббүс бәјәнилмиш вә јүзләрлә вәтәндашлар тәрәфиндән (хүсусилә әввәлләр мәзмунсуз вә комик характерли фамилијасы олан вәтәндашлар) алгышланмышдыр. Һәр бир вәтәндаш өз зөвгүнә ујғун фамилија сечиб, көһнә фамилијасыны исә рәсми шәкилдә дәјишә биләрди.

Һазырда ганунчулугда вәтәндашларын көнүллү олараг ики фамилија дашымаға һүгугу вардыр. Ики фамилијалара һәм кишиләр, һәм дә гадынлар арасында тәсадүф олунур. Гадынлар исә әрә кетдикдән сонра һәм ата, һәм дә әр фамилијасыны гәбул етмәк һүгугуна маликдир.

II. КӨМӘКЧИ АД КАТЕГОРИЈАЛАРЫ

Көмәкчи ад категоријаларына тәхәллүс вә ләгәб дахилдир. Дашыдығы вәзифәсинә вә ајры-ајры адамлара верилмәсинә көрә бунлары ики јерә ајырмаг олар. Биринчиси, тәхәллүс она көрә көмәкчи ад һесаб едилир ки, о, әһалинин һамысына јох, кичик бир групуна аид олур вә һәмин тәхәллүсү дашыјан автоним ону өз мә'нәви зөвгүнә ујғун олараг, сонрадан гәбул едир. Тәхәллүс рәсмиләшдирилир, һәтта, сонрадан шәхси ада чеврилмәк имканына малик олур. Икинчиси, көмәкчи ад категоријасына аид олан ләгәб тәхәллүсдән өз сәчијјәви чәһәтләринә көрә фәргләнир. Башга сөзлә десәк, ләгәб дә әһалинин һамысына јох, чүзи бир һиссәсинә аид олур. Ләгәб чәмијјәт үзвләри тәрәфиндән бә'зи адамлара сонралар верилир вә рәсмиләшдирилмир, тәхәллүс кими шәхси ада чеврилмәк имканына малик ола билмир. Бу хүсусијјәтләр дә тәхәллүс вә ләгәбин чәмијјәт үзвләри арасында үнсијјәт просесиндә јардымчы васитә олмаларына дәлаләт едир.

ТӘХӘЛЛҮС

Тәхәллүс Азәрбајчан антропонимикасынын тәдгигат мәнбәләриндән бирндир. Һәр бир дилдә тәхәллүсүн јаранмасы узун бир тарихи просесин нәтичәсидир. Инсан чәмијјәтини вә истеһсалы идарә етмәк, үнсијјәти лазыми сәвијјәдә апармаг үчүн ад, ата ады, фамилија артыг ла-

зыми гәдәр кифајәт етмир. Буна көрә дә, чәмијјәтин ајры-ајры үзвләринин һәрәси һәлә фамилија тәшәккүл тапмамышдан әввәл дә өз зөвгүнә ујғун мүәјјән бир тәхәллүс (бу чәмијјәт үзвләринин һамысына јох, чүзи бир һиссәсинә, хүсусн елм вә мәдәнијјәт хадимләринә аиддир) гәбул едир.

Тәхәллүс әрәб дилиндә «гуртарма, хилас олма; јазычыларын, шаирләрин өзләрн үчүн көтүрдүкләри ад»[1] мә'наларыны билдирир. Тәхәллүс әсас е'тибарилә, шаир, јазычы, бәстәкар, инчәсәнәт усталары вә алимләрин өз әсәрләриндә мүәллиф имзасы кими әсл ад, ата ады вә фамилија әвәзинә ишләтдикләри антропонимик категоријадыр. А. Гурбанова көрә тәхәллүс «јазычы вә шаирләрин, ичтимаи-сијаси хадимләрин јарадычылыг просесиндә өз һәгиги адлары илә јанашы, бә'зән мүстәгил ад кими ишләтдикләри антропонимик ваһид»дир[2]. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, сон заманлар дилчилијимиздә тәхәллүсләрин тәдгигинә мүәјјән дәрәчәдә диггәт јетирилмиш вә бә'зи тәдгигат әсәрләри мејдана кәлмишдир.

Азәрбајчан антропонимијасында тәхәллүсүн тәдгиги саһәсиндә Т. Һачыјевин, А. Гурбановун, М. Чобановун, Һ. Һәсәновун вә башгаларынын тәдгигләри тәгдирәлајигдир. О чүмләдән «Сүн'и адлар»[3], «Тәхәллүс нечә әмәлә кәлмишдир»[4], «Тәхәллүс»[5], «Тәхәллүсләр вә ләгәбләр»[6], «Тәхәллүс»[7], «Тәхәллүс»[8] вә с. әсәрләри бу саһәдә илк аддымлар һесаб етмәк олар.

Тәхәллүсләрин јаранмасы илә әлагәдар олараг XVI әсрин классик шаири М. Фүзулинин мүлаһизәләри тәгдирәлајигдир. О, бу мүнасибәтлә јазмышдыр: «Дүшүндүм, әкәр ше'рдә башгалары илә мүштәрәк бир тәхәллүс көтүрәрсәм, мүвәффәг олмадығым бир тәгдирдә мәнә зүлм олар, мүвәффәг оларсам, ортағыма (тәхәллүс адда-

---

[1] Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти, Бакы, 1985, сәһ. 636.

[2] А. Гурбанов. Азәрбајчан ономалокијасы мәсәләләри, Бакы 1986, сәһ. 94.

[3] *Бах:* Т. Һачыјев. Сатира дили, Бакы, 1975.

[4] М. Чобанов. «Совет Күрчүстаны» гәзети, 9 мај 1979.

[5] *Бах:* М. Чобанов. Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары, Тбилиси, 1983, сәһ. 62—70.

[6] «Елм вә һәјат» журналы, № 1, 1980.

[7] *Бах:* Һ. Һәсәнов. Сөз вә ад, Бакы, 1984, сәһ. 72—77.

[8] *Бах:* А. М. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, Бакы, 1985.

шым — һәмадыма — *М. Ч.)* зүлм етмиш оларам. Бу бәнзәрлији ортадан галдырмаг үчүн Фүзули тәхәллүсүнү алдым вә ортагларымын мәнә зүлм едиб, мәни изтираб ичиндә гојмаларындан гуртармаг үчүн тәхәллүс һимајәсинә сығындым.

Билдим ки, бу ләгәб (тәхәллүс — *М. Ч.)* һеч кимин хошуна кәлмәјәчәк, одур ки, бир башгасы мәнә ортаг чыхараг мәни рәһмәтсиз етмәјәчәкдир. Һәгигәтән, бу тәхәллүс бир чох чәһәтдән тамам мәним истәјим кими олду. Мәним арзума чох ујғун кәлән ләгәб (тәхәллүс — *М. Ч.)* олду. Әввәла, мән өзүмү заманәнин јеканәси көрмәк истәјирәм. Буну тәхәллүсүм тә'мин етди. Фәрдијјәтимин әтәји ортаглыг (мүштәрәк тәхәллүслүк — *М. Ч.)* әлиндән гуртарды»[1].

М. Фүзулинин гејд етдији кими, тәхәллүс һәм адашлары вә ја һәмадлылары, һәм дә бу вә ја дикәр јарадычылыг саһәсиндә чалышанлары бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт едир. Бу мә'нада антропонимијада, үмумијјәтлә, дилдә тәхәллүсүн формалашмасы бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

«Тәхәллүс шәхси адларын хүсуси бир дәрәчәсидир»[2]. Тәхәллүсләрдән сүн'и сөзләр ады алтында Т. Һачыјев дә бәһс етмишдир. О, бу мүнасибәтлә јазмышдыр: «Сүн'и адлар (тәхәллүсләр — *М. Ч.)* јарадылмасы да хүсуси исимләрлә әлагәдар әдәби-бәдии пријомлардан биридир. Бу шәкилдә сөз јарадычылығы һәм инсан адларына, һәм дә чоғрафи-топонимик адлара аиддир. Бу сүн'и адлар бириичи нөвбәдә, кизли имзалардыр»[3] (тәхәллүсләрдир — *М. Ч.)*. Кизли имзалар бәдии әдәбијјатда хүсуси үслуби вәзифә илә бағлыдыр.

Антропонимик категорија олмаг е'тибарилә шәхси ад вә тәхәллүс ејни функсијаја маликдир. Һәр икиси бир шәхси башгаларындан фәргләндирмәјә хидмәт едир. Онларын арасында үмуми антропонимик чәһәтләр олдуғу кими, фәргли чәһәтләр дә вардыр. Бирничиси, шәхси ад ушаг јени доғулдуғу заман верилир вә дөвләт тәрәфиндән гејдә алыныр, рәсмиләшдирилир. Тәхәллүс һәр кәсин мә'нәви зөвгүнә ујғун олараг сонрадан гәбул едилир;

---

[1] *Бах:* Г. Мәммәдли. Ким—кимдир? «Азәрбајчан» журналы, Бакы, 1984, № 8, сәһ. 163.

[2] **А. В. Суперанская. Структура имени собственного. Фонология и морфология,** Москва, 1969, сәһ. 33.

[3] Т. Һачыјев. Сатира дили, Бакы, 1975, сәһ. 120.

бә'зән исә тәхәллүс гәбул едән шәхсин мүәллимләри вә ја устадлары, гәләм достлары тәрәфиндән верилир. Елм вә мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин тәхәллүсләри дә сонралардан рәсмиләшдирилир. Чүнки тәхәллүс әсил шәхси аддан сонра кәлир вә мүәјјән мәгсәдләр үчүн көмәкчи васитә ролуну ојнајыр. Белә адлар асан, садә, аһәнкдар вә шаиранә сөзләр әсасында формалашыр.

Икинчиси, тәхәллүсүн шәхси аддан бир дә фәрги ондадыр ки, тәхәллүс мүвәггәтидир, нәсилдән-нәслә кечә билмир, онун өмрү әсасән, бир нәслин вә ја ону дашыјан адамын өмрүндән дә аз олур, чүнки тәхәллүс сонрадан гәбул едилир; шәхси ад исә узун мүддәт, јә'ни ону дашыјан адамын өмрү гәдәр јашајыр вә сонралар да нәсилдән-нәслә кечәрәк, халгын јашадығы бүтүн ареалларда јајылыр вә даими јашамаг һүгугу газаныр.

ТӘХӘЛЛҮСҮН ЈАРАНМА ТАРИХИ

Тәхәллүс Азәрбајчан дилиндә һәјат вә мәишәтин, әтраф мүһитин бу вә ја дикәр саһәсини өзүндә әкс етдирән үмумишләк сөзләрдән ибарәт олдуғу кими, ајры-ајры көркәмли мәдәнијјәт вә елм хадимләринин анадан олдуғу јерә, мәнсуб олдуғу тирә, гәбилә, тајфа вә халгы билдирән сөзләрдән дә ибарәт ола билир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын исламијјәтдән әввәл дүзүлүб гошулдуғуну нәзәрә алсаг, јазылы мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә дилимиздә тәхәллүсүн тәшәккүл тапмасынын 1500 илдән чох тарихи вардыр.

Һеч тәсадүфи дејил ки, «Дәдә Горгуд» дастанлары гәһрәманларынын әксәријјәтинин тәхәллүсү вә ләгәби олмушдур: *Дәдә Горгуд, Гарачыг Чобан, Алы Әрән, Дәли Эвран, Гонур Гоча, Дәмир Донлу Мумаг, Бығыганлы Бәкдуз, Јүклү Гоча* вә с. Профессор Ә. Дәмирчизадәнин гејд етдији кими, бунлардан башга ајры-ајры гәһрәманларын хүсуси ләгәбләри вардыр: биз атлы, боз ајғырлы, боғазча, гысарча, ат ағызлы, јаланчы вә с. Гәһрәманын әслини, нәслини, шүчаәтини, хидмәтини билдирән епитетләр силсиләси дә гејри-рәсми титуллар кими ишләнмишдир»[1]. Һәлә X әсрдән е'тибарән әдәби дилимиздә

---

[1] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи, I һиссә, Бакы, 1979, сәһ. 131.

ајры-ајры алим вә шаирләрин кениш јајылмыш тәхәллүсүнә[1] раст кәлмәк олур. Тәхәллүс мүстәгил антропонимик ваһидләрдән бири олдуғу үчүн тәдрис заманы мүәллим јери кәлдикчә шакирдләрә онларын ад, ата ады вә фамилијалардан фәргли хүсусијјәтләрини шәрһ етмәлидир. Чүнки әдәбијјатымызын тарихиндә өјрәндијимиз јазычы вә алимләрин, демәк олар ки, әксәријјәтинин (бәлкә дә һамысынын) тәхәллүсү олмушдур.

«Азәрбајҹан тәхәллүс лүғәти»ндә X әсрдә 6, XI әсрдә 3, XII әсрдә 13, XIII әсрдә 5, XIV әсрдә 12, XV әсрдә 10, XVI әсрдә 12, XVII әсрдә 36, XVIII әсрдә 43, XIX әсрдә 160, XX әсрдә 101 нәфәр әдәбијјат вә елм хадиминин тәхәллүсүнүн олдуғу гејд едилмишдир. Һәмчинин лүғәтдә ики әсрин астанасында јашамыш 112 нәфәр мүәллифин тәхәллүсү верилмишдир.

X әср: *Сәид ибн Гасым Бәрдәи, Һүсејн ибн Ҹабраил Мәрәнди, Әбубәкр Мәһәммәд ибн Абдулла Әбһәри* вә с.

XI әср: *Хәтиб Тәбризи, Әбу Мәнсур Гәтран Тәбризи, Пир Һүсејн Ширвани* вә с.

XII әср: *Илјас Јусиф оғлу Низами Кәнҹәви, Маһмуд Низамәддин Әбүл-Үла Кәнҹәви, Мәһсәти ханым Кәнҹәви* вә с.

XIII әср: *Шәмс Тәбризи, Нәсрәддин Мәһәммәд ибн Һәсән Туси, Сираҹәддин Маһмуд ибн Әбубәкр Урмәви, Сејид Зүлфүгар Ширвани* вә с.

XIV әср: *Әвһәди Марағалы, Әһмәд ибн Әјјуб әл-Һафиз Нахчивани, Әссар Шәмсәддин Һаҹы Мәһәммәд Тәбризи* вә с.

XV әср: *Пәри Пејкәр, Вәһид Тәбризи, Мовлана Ҹәфәр Тәбризи, Сејид Јаһја Ҹәлаләддин Бакуви, Әфсәһәддин Һидајәтуллаһ Һидајәт* вә с.

XVI әср: *Әһди Бағдади, Әһмәд ибн Мәһәммәд әл-Гәффари әл Гәзвини, Садиг бәј Әфшар, Мәһәммәд Сүлејман оғлу Фүзули* вә с.

XVII әср: *Јусиф Мәһәммәдҹан оғлу Гарабағи, Әлиҹан Гөвси, Мәһәммәд Әмани, Мирзә Садыг Ордубади* вә с.

XVIII әср: *Аг Һүсејн Ариф Тәбризи, Молла Пәнаһ*

---

[1] Гејд. Бурада әсас е'тибарилә шаир, јазычы вә алимләрин тәхәллүсү һаггында гыса мә'лумат верилир.

Вагиф, Молла Вәли Видади, Мирзә Һәсән, Мәһчур, Ширвани вә с.

XIX әср: *Мирзә Нәсруллаһ Баһар Ширвани, Исмајыл бәј Нәсруллаһ Султан оғлу Гутгашынлы, Ашыг Һәсән Дилгәм, Гасым бәј Закир Әлибәј оғлу Чаваншир. Әләскәр Көјчәли, Мирзә Фәтәли Ахундов Сәбуһи* вә с.

XX әср: *Мәһәммәд Һәсән Вәли Баһарлы, Әли Нәзми Бикәс, Муртуз Мәшәди Рза оғлу Бүлбүл Мәммәдов, Әлаға Ваһид Мәммәдгулу оғлу Искәндәров, Сәмәд Вурғун Јусиф оғлу Вәкилов* вә с.

«Азәрбајчан тәхәллүс лүғәти»нә нәзәр салсаг, көрәрик ки, Азәрбајчан антропонимијасында тарихән тәхәллүс о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, һәтта ајры-ајры әдәбијјат, инчәсәнәт вә елм хадимләри бүтүн әсәрләрини јалныз тәхәллүсләрлә јазмышдыр. Онлар халг арасында вә елм аләминдә өз ады, атасынын ады илә јох, тәхәллүсләрилә шөһрәт тапмышлар. Бизә бөјүк ирс гојуб кетмиш онларла әдәбијјат вә елм хадиминин адыны инди дә мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Чүнки дөврүн ачыначаглы вәзијјәтинә ачыг көзлә бахан шаирләр тә'гибдән јахаларыны гуртармаг үчүн өз тәхәллүсләри (кизлин имзалары) архасында кизләнирдиләр. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, тәхәллүсүн јаранма сәбәбләриндән бири дә мүтәрәгги фикирли шаир вә алимләри һаким синиф тәрәфиндән тә'гиб едилмәси олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, 80 нәфәрдән чох әдәбијјат вә елм хадиминин ады лүғәтә јалныз өз тәхәллүсләри илә дахил олмушдур.

«Бу илләрдә (XVII әсрин орталарында I Шаһ Аббасын бөјүк сүркүн илләриндә—*М. Ч.*) Шакир, Насеһ, Надир, Ваһид, Вүгуи, Заһид, Һалы, Һәриси тәхәллүсү илә јазан Азәрбајчан шаирләри дә шаһын һөкмү илә Исфаһана көчүрүлмүшдүр. Саһиб, Мәсиһ, Ариф, Мәһви, Мә'лум, Һуман, Шејда, Рабит, Рази, Рәһмәти, Рәшид вә башга тәхәллүсләрлә јазан отуздан артыг Азәрбајчан шаири, мәшһур «Бүрһане-Гате» мүәллифи Бүрһан, бир сыра дини-фәлсәфи әсәрләр мүәллифи Јусиф Гарабағи кими алимләр өлкәдән баш көтүрүб гачмыш, Шаһ Аббасын һөкмү чатмајан јерләрдә јазыб-јаратмаға мәчбур олмушдулар»[1]. XVI әср ашыг сәнәтинин даһи устады Урбани дә өз тәхәллүсү илә танынмышдыр.

---

[1] Һ. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956, сәһ. 92.

Гыса бир дөврдә бу гәдәр тәхәллүсүн кениш јајылмасы тәсдиг едир ки, Азәрбајҹан антропонимијасында тәхәллүсүн гәдим јаранма тарихи, марағлы вә чох зәнкин хүсусијјәтләри вардыр.

«Азәрбајҹан тәхәллүс лүғәти»нә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, һәлә лап әввәлләрдән елм вә әдәбијјат саһәсиндә танынмыш адамларын бир чоху өзләрини башгаларындан фәргләндирмәк үчүн доғулдуглары вә ја бөјүдүкләри јерләрин адларыны өзләри үчүн тәхәллүс гәбул етмишләр.

Азәрбајҹан антропонимијасында тәхәллүсләрин јаранма тарихинә нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, һәлә фамилија олмадығы заман ајры-ајры танынмыш адамлар доғулдуглары јерин ады илә әлагәдар олан тәхәллүсләр гәбул етмишләр. Демәли, илк тәхәллүсләр топонимләрдән дүзәлмишдир. Башга сөзлә десәк, топонимләр тәхәллүсләрин јаранмасы үчүн илк мәнбә олмушдур. Буну тарихи фактлар да әјани шәкилдә тәсдиг едир. Мәсәлән, X әсрдә јашамыш Азәрбајҹан алимләри өзләринә доғулдуғу јерин ады илә тәхәллүсләр гәбул етмишләр: *Әрдәбилли* — *Әбүлһәсән Јагуб ибн Мусанын* Әрдәбилдә, *Бәрдәи*—*Сәид ибн Әмрүлүнүн* Бәрдәдә доғулуб бөјүдүјүнү көстәрир.

X—XI әсрләрдә јашамыш мәшһур Азәрбајҹан философу Әбүлһәсән Бәһмәнјарын «Дејләми» нисбәси олмушдур. Бу да мүасир Иран алими Мәһәммәд Мүдәриси Зәнҹанинин гејд етдији кими, онун Дејләм шәһәринә мәнсуб олмасы илә әлагәдардыр.

X—XI әсрләрдә нисбәләрлә танынан онларла азәрбајҹанлы алим вә мүтәфәккир јашамышдыр. «XI әсрдән габаг јашамыш мәшһур суфиләр ичәрисиндә Һүсејн ибн Ҹәбраил Мәрәнди, Әбүлфәрәҹ Әбдүл Ваһид Вәрсани, Сәид ибн Гасым Бәрдәи, Әли ибн Ибраһим Үрмәви, Әбубәкр Мәһәммәд ибн Абдулла Әбһәри, Әбүлһүсејн Зәнҹани, Әбузүр'ә Әрдәбили вә башга азәрбајҹанлы мүтәфәккирләрин дә адлары чәкилир»[1].

XI әсрдә јашамыш Азәрбајҹан шаирләриндән Пир Һүсејн Хәтиб вә Гәтран да доғулдуглары јерин ады илә тәхәллүс гәбул етмишдир: *Ширвани* — Пир Һүсејнин Ширванда, *Тәбризи* — Хәтибин Тәбриздә, *Тәбризи* — Гәт-

[1] З. Мәммәдов. Бәһмәнјарын фәлсәфәси, Бакы, 1983, сәһ. 15.

ранын Тәбриздә доғулуб боја-баша чатдығыны билдирир.

XIII әсрдә јашамыш мәшһур Азәрбајҹан сәнәткары Шајјад Һәмзә, XIV әсрдә јашамыш Азәрбајҹан шаирләриндән Сулу Фагиһ, XIII—XIV әсрләрдә јашајыб јаратмыш, заманәсинин көркәмли алими Мәһәммәд ибн Һиндушаһ Нахчивани «Шәмс Мүнши ән Нахчивани» тәхәллүсү илә мәшһурлашмышдыр. XIV әсрдә Мисирдә мәмлукиләр дөврүндә јашамыш азәрбајҹанлы сәнәткарлардан бири анадангәлмә кор олдуғу үчүн Зәлили тәхәллүсүнү көтүрмүшдүр.

Һәмчинин XIII әсрдә јашамыш Азәрбајҹанын енсиклопедијачы алими Нәсрәддин Мәһәммәд ибн Һәсән тәһсил алдығы Тус шәһәринин ады илә *Туси* нисбәсини, XIV әсрдә јашамыш Азәрбајҹан шаири вә мүтәфәккири Шаһабәддин Фәзлуллаһ Тәбризи Астрабади *Нәими* тәхәллүсүнү, көркәмли шаир вә мүтәфәккир Сејид Әли *Нәсими* тәхәллүсүнү, XIV—XV әсрләрдә јашамыш орта әсрләр тарихчиси Низамәддин доғулдуғу јерин ады илә *Шами* нисбәсини, XV әсрин мәшһур миниатүр рәссамы Пир Сејид Әһмәд *Тәбризи* нисбәсини, XVI әсрдә Сәфәви һөкмдары Тәһмасибин гызы Пәрихан ханым да *һәгиги* тәхәллүсүнү гәбул етмишләр.

XV—XVI әсрләрдә јашајыб-јаратмыш сәнәткарлардан Јусиф Азәри вә Јусиф ханын да тәхәллүсләри олмушдур. Бу дөврдә Азәрбајҹан шаир вә сәнәткарлары арасында *Хәтаи* тәхәллүсү кениш јајылмышдыр. О ҹүмләдән Шаһ Исмајыл, Шүштәри, Сәмәргәнди, Суи, Јәзди, Гочрати вә Мир Гурани «Хәтаи» тәхәллүсү илә мәшһурлашмышлар.

XV—XVI әсрләрдә јашајыб-јаратмыш классик Азәрбајҹан шаири Шејх Ибраһим ибн Шаһбәддин дә әввәлҹә *Һејбәти*, сонра исә өз мүәллими Дәдә Өмәр Рөвшәнин мәсләһәти илә *Күлшәни* тәхәллүсүнү вә *Бәрдәи* нисбәсини гәбул етмишдир.

XV әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын бир чох нүмајәндәләри, о ҹүмләдән Һерат әдәби мәктәбиндә (бу әдәби мәктәбә Әлишир Нәваи вә Һүсејн Бајгара башчылыг едирди) тәһсил алмыш Бәсири, Кишвәри, Зијаји, Хүлги, Аллаһи, Шаһгулу бәј, Сүсәни бәј, Пәри Пејкәр кими классикләримиз сәнәт аләминдә өз тәхәллүсләри илә шөһрәт тапмышлар. Бу дөврдә јашамыш шаирләрин әксәријјәтинин тәрҹүмеји-һалы, о ҹүмләдән, ады, атасынын

ады вә фамилијасы һаггында там мә'лумат јохдур. Белә шаирләрдән бири дә Не'мәтулла Кишвәри Дилмәганидир. Онун ады Не'мәтулла, тәхәллүсү исә *Кишвәридир.* XV әсрдә јашамыш көркәмли Азәрбајчан шаири Әфсәһәддин Һидајәтуллаһ да *Һидајәт* тәхәллүсү илә поезија аләминдә мәшһурлашмышдыр.

XVII әсрдә јашајыб-јаратмыш классик Азәрбајчан шаири Әличан Тәбризи «Гөвси» тәхәллүсүнү гәбул етмишдир. Гөвси Тәбризинин һәјат вә јарадычылығыны дәриндән тәдгиг едән М. Сејидов белә нәтичәјә кәлмишдир ки, «Гөвси» тәхәллүслү үч шаир олмушдур. Бунлардан биринчиси, XVI әсрдә јашамыш, фарсча ше'рләрлә шөһрәтләнмишдир. Икинчиси, XVII әср шаири Исмајыл Гөвсидир. Диваны бизә кәлиб чатан Гөвси исә Дәрвиш Һүсејнин «Рөвзәтгүл чинан» тәзкирәсиндә адыны чәкдији Исмајыл Гөвсинин оғлу Әличан Гөвсидир (үчүнчүдүр). Үчүнчү Гөвси XVII әсрин сону вә XVIII әсрин әвәлләриндә јашајыб-јаратмышдыр[1].

«Азәрбајчан тәхәллүс лүғәти»нин әлјазмасы үзәриндә араштырмалар апараркән мә'лум олду ки, XIV әсрә гәдәр тәхәллүсләр, әсасән, топонимләрдән дүзәлирмиш. Буну XIV әсрә гәдәр јашамыш Азәрбајчан шаирләринин тәхәллүсләриндә дә ајдын шәкилдә көрүрүк. Мәсәлән, Кәнчәви—Әбдүл Үманын вә Мәһсәти ханымын Кәнчәдә; Ширвани — Иззәддинин Ширванда, Бејләгани — Мүчәрәддинин Бејләганда, Марағалы—Әвһәддинин Марағада јашајыб-јаратдығыны билдирир.

Тәхәллүсләр үзәриндә апардығымыз тәдгигатлар нәтичәсиндә, һәмчинин мә'лум олду ки, һәлә орта әсрләрдән Азәрбајчан антропонимијасында нисбәләрдән дә кениш истифадә олунмушдур. Јә'ни ајры-ајры шаир вә елм хадимләри ады вә тәхәллүсү илә јанашы доғулдуглары јерин адыны билдирән сөзләрдән дә (топонимләрдән дә) өз ше'рләриндә тәхәллүс мәгамында истифадә етмишләр. Антропонимикада белә хүсусијјәтә нисбә дејилир.

XVIII әсрин мәшһур сијаси хадими, тарихчи, дилчи алими Мирзә Мәһәммәд Меһди хан ибн Мәһәммәд Нәсир Әстәрабади ше'рләрини Көвкәб тәхәллүслү илә јазмышдыр. Һәмчинин XVIII әср классик Азәрбајчан шаири М. П. Вагифин оғлу Әлиаға Алим тәхәллүсү илә танынмышдыр. Һәмчинин XVIII әсрдә јашајыб-јаратмыш *Ви-*

---

[1] *Бах:* М. Сејидов. Гөвси Тәбризи, Бакы, 1963.

дади (Молла Вәли), *Муштәри* (Фәтәли хан), *Ариф* (Аға Һүсејн), *Шаир* (Әбдүррәһман Аға Дилбаз оғлу), *Ариф* (Мустафа Аға), *Мирзә* (Мирзә Һәсән), *Шәһид* (Мирзә Әбүлһәсән), *Нәва* (Чәфәргулу хан), *Валеһ* (Сәфи Кәрбәлаји), *Ашиг* (Мәһәммәд бәј); *Сабит* (Меһди Шәгаги) вә әдәбнјјат тарихиндә өз тәхәллүсләрилә (адлары бизә мә'лум олмајанлар) танынмыш Зәмири, Ибнн Кәшан, Һами, Шәмс, Ачиз, Рәфеји кими онларла мәшһур сәнәткарымыз да тәхәллүсләрдән истифадә етмишләр.

Јухарыдакы тәхәллүсләрдән көрүндүјү кими, XVIII әсрдә Ариф тәхәллүсү илә јазыб-јарадан ики сәнәткарымыз олмушдур.

* * *

XIX әср Азәрбајчан мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә елми тарихиндә хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едир. Бу мәрһәләдә јазыб-јарадан классикләримизин һамысы да, демәк олар ки, өз мә'нәви зөвгүнә ујғун олан тәхәллүсләрдән истифадә етмиш вә әксәријјәти тәхәллүсләри илә мәшһурлашмышдыр. Онлардан *Нәбати* (Сејид Әбүлгасим Мәһтәрәм оғлу), *Ашыг* (Мәһәммәд бәј Чаваншир), *Закир* (Гасым бәј), *Закир* (Молла Гасым), *Фатеһ* (Кәрим аға ибн Фәтәли хан), *Ничати* (Ибраһим Әфәнди), *Зүлали* (Мирзә Һүсејн), *Насир* (Мустафа аға Гијасбәјов), *Начи* (Молла Гадир Ширвани), *Бихуд* (Молла Аға Һачы Тағызадә), *Рачиб* (Гафар Һачы Мәһәммәд Зијад оғлу), *Зүһури* (Ағабаба Мәшһәди Абдулла оғлу), *Гафил* (Әләкбәр Намаз оғлу), *Сәфа* (Мәһәммәд Мәшһәди Һүсејн оғлу), *Зөвги* (Молла Мәһәммәд), *Насеһ* (Ағаәли бәј Әфәндизадә), *Аси* (Абдулла бәј), *Азәр* (Ибраһим бәј), *Салар* (Мирзә Һәсән бәј), *Сәфа* (Мирзә Һагверди), *Јусифи* (Кәрбәлаји Гулу Харрат Вәләди — Мәһәммәд Пәри Наззадә), *Мәхви* (Мәһәммәдәли бәј Мәшһәди Әсәд бәј оғлу), *Һәсән Гара* (Һачи Һәсән бәј Рзагулу бәј оғлу), *Рәһзән Шаһин* (Мәшһәди Әбдүл), *Никари* (Һачы Мирһәмзә Әфәнди), *Натәван* (Хуршидбану), *Хәминә* (Фатимә ханым), *Сабит* (Ахунд Молла Һүсејн Газахи), *Нөврәс* (Мирзә Әлиәскәр), *Чәфәр* (Мәшһәди Мирзә Чәфәр Һачы Сејид Гасым оғлу), *Начи* (Мирзә Меһди), *Шаир* (Искәндәр аға), *Шө'лә* (Һачы Молла Аббас), *Хани* (Мәшһәди Һидајәт бәј), *Фани* (Мирзә Садыг), *Фәгир* (Һачыаға Ордубади), *Бәзми* (Мәшһәди Исмајыл Һачы

Казымзадә), *Мүттәле* (Мирзә Казым Гази Әскәрзадә), *Сабир* (Һачы Сејид Рза Әмирзадә), *Зари* (Мирзә Аббас), *Лә'ли* (Мирзә Әлихан Шәмсүл Һүкәма), *Шаир* (Искәндәр аға Гаиббәјов), *Вәһиди* (Һачы Рәһим аға Дилбазов), *Рәнчур* (Шаһникар ханым), *Назир* (Мирзә Нәби Әфәнди Гаибов), *Нафе* (Һачы Маһмуд Әфәнди), *Рәсул* (Һачы Рәсул), *Дүлкәр* (Рәсул), *Шухи* (Мустафа аға), *Һүзни* (Молла Мәһәммәд), *Шәмәмдуз* (Мәһәммәд ибн Салман), *Додуи*[1] *Ибраһим* (Молла Ибраһимхәлил), *Накам* (Исмајыл бәј), *Шуам* (Мирзә Кәрим), *Сүпеһри* (Мирзә Чәбрајыл), *Гумри* (Мирзә Мәһәммәд Тағы), *Ашыг Молла Чума* (Сүлејман Салеһ оғлу), *Мәмнуни* (Мирзә Һәсән Әфәнди Әлгәдарих), *Рачи* (Һачы Әбүлһәсән), *Пүргәм* (ады мә'лум дејил), *Халхали* (Ағамирзә Мәһәммәд Бағыр), *Дәхил* (Ахунд Молла Һүсејн Марағалы), *Дилсуз* (Мәһәммәд Әмин), *Вәндамлы* (Јусиф), *Насеһ Шејх* (Шејх Ибраһим Гүдси), *Ариф* (Лаһичи Ширвани), *Асәф* (Ләмбәрани), *Зәбиһ* (Ағаисмајыл) вә башгаларынын адыны фәхрлә гејд етмәк олар.

Һәмчинин мәшһур рәссам Нәчәфгулу Чавад оғлу Нәзәрли «Расим» тәхәллүсүнү, Азәрбајчан шаири, филологу, рәссамы вә мусигишүнасы Мир Мөһсүн Һачы Мәһәммәд оғлу «Нәвваб» тәхәллүсүнү; јазычы Мир Һәсән Һачы Мирағa оғлу Мөһсүнов «Мүсәви Сејид» тәхәллүсүнү гәбул етмишләр.

XIX әсрин әвәлләриндән е'тибарән исә Азәрбајчан антропонимијасында тәхәллүс, әсасән, фамилија илә бәрабәр ишләнмәјә башламыш вә бу просес инди дә давам етмәкдәдир. Мәсәлән, Аббасгулу Аға Бакыханов Гүдси (Гүдси тәхәллүсүдүр), Мирзә Фәтәли Ахундов Сәбуһи (Сәбуһи тәхәллүсүдүр), Аға Рәһим Аға Дилбазов Вәһиди (Вәһиди тәхәллүсүдүр), Һәсәнбәј Мәликов Зәрдаби (Зәрдаби тәхәллүсүдүр), Сејид Рза Әмирзадә Сабир (Сабир тәхәллүсүдүр), Осман Абдулла оғлу Гурбанов Сарывәлли (Сарывәлли тәхәллүсүдүр), Сејид Чәфәр Чавадзадә Пишәвәри (Пишәвәри тәхәллүсүдүр), Гафур Әфәндијев Гантәмир (Гантәмир тәхәллүсүдүр) вә с.

Тәхәллүсүн антропонимләрлә, јә'ни тәхәллүслә јазан шәхсин ады илә бәрабәр ејни һүгугда рәсмиләшдирилмәси вә ишләк характер алмасы да диггәтәлајигдир.

---

[1] Додуи — Шәки шәһәриндә мәһәллә адыдыр.

Мәсәлән, Гүдсинин (тәхәллүсүдүр) автоними *Аббас-гулу аға Бакыханов*, Сәбуһинин автоними *Мирзә Фәтәли Ахундов*, Зәрдабинин автоними *Һәсәнбәј Мәликовдур.*

Тәхәллүс үчүн сәчијјәви олан чәһәтләрдән бири дә одур ки, мәгтәләрдә — гәзәл вә јахуд гәсидәнин сон бејтиндә мүәллиф мәһарәтлә өз тәхәллүсүнү верир. Мәсәлән:

Қәлисајә етдим нифрәт.
Мәһкәјә дә јох мәһәббәт,
Хагана јох мәндә һөрмәт,
О да севмәз *Хаганини.*

Еј *Фүзули*, одлара јансын бүсати-сәлтәнәт!
Јејдир ондан, һәг билир, бир күнҹеји-күлхан мана.

XX әсрин әввәлләриндә јашајыб-јаратмыш мәшһур Азәрбајҹан алими Мәһәммәд Һәсән Вәли *Баһарлы* тәхәллүсү илә јазыб-јаратмышдыр. (Онун 1921-чи илдә нәшр олунмуш «Азәрбајҹан» китабында тарих, ҹоғрафија вә етнографија мәсәләләри кениш шәкилдә шәрһ олунмушдур.)

Һәмчинин XX әсрдә јашајыб-јарадан әдибләрдән ашыг Иман Мәшәди Салеһ оғлу *Новрәс* тәхәллүсүнү, јазычы Аббас Әләкбәр оғлу Пәнаһи *Макулу* нисбәсини, шаир Микајыл Мирзә Әбдүлгадир оғлу Исмајылзадә *Мүшфиг* тәхәллүсүнү, јазычы-журналист Мәммәд Әли оғлу Әлизадә *Мүбариз* тәхәллүсүнү, јазычы-журналист Әлаббас Мүтәллибзадә *Мүзниб*, јазычы-журналист Мирзаға *Аранлы*, Азәрбајҹан Халг шаири вә әмәкдар инчәсәнәт хадими Мәммәд Инфил оғлу Ибраһимов *Араз*, әмәкдар инчәсәнәт хадими, мәшһур шаир Нәби Әләкбәр оғлу Бабајев *Хәзри*, севимли шаиримиз Хәлил Рза *Улутүрк* тәхәллүсүнү гәбул етмишдир.

Тәхәллүсүн икили характери. XII әсрдән сонра јарадылмыш тәхәллүсләрә нәзәр салдыгда јени бир мәнзәрә — тәхәллүсләрин бир нөв икили характер дашымасы көз өнүндә ҹанланыр. Јә'ни ајры-ајры адамларын һәм өзләринин мә'нәви зөвгүнә ујғун олан үмумишләк сөзләрдән, һәм дә доғулдуглары вә јашадыглары јерин адыны билдирән сөзләри тәхәллүс сечмәләринин әсас сәбәби башлыча олараг, бир тәхәллүсүн бир нечә нәфәр адам тәрәфиндән гәбул едилмәси иди. Буну Азәрбајҹан шаирләринин тәхәллүсләриндә ајдын шәкилдә көрүрүк. Мәсә-

лән, *Ширвани — Әбунәззәм Чәлаләддин Мәһәммәд Фәләкинин* (Фәләки тәхәллүсүдүр) вә *Әфзәләддин Ибраһим Хаганинин* (Хагани тәхәллүсүдүр вә хагана лајиг мә'насыны ифадә едир) Ширванда; *Кәнчәви Илјас Јусиф оғлу Низаминин* (Низами тәхәллүсүдүр, һәр шеји низама салмаг, саһмана салмаг мә'насыны ифадә едир) Кәнчәдә доғулуб, јашајыб-јаратдығыны көстәрир.

Бурада (Фәләки) *Ширвани,* (Хагани) *Ширвани, Низами* (Кәнчәви) ше'рләрдә тәхәллүс мәгамында ишләнән нисбәләрдир.

Белә икили характер дашыјан тәхәллүсләрә сонракы дөврдә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, *Тәбризи — Шаһ Фәзлуллаһ Нәиминин* (Нәими тәхәллүсүдүр — XIV әср, әрәбчә не'мәт, рифаһ; не'мәт верән мә'наларында ишләнир) Тәбриздә, *Кәнчәви.— Шејх Ибраһим Гүдсинин* (Гүдси тәхәллүсүдүр — XIX әср, әрәбчә мүгәддәс, пак мә'наларында ишләнир) *Кәнчәдә, Шәмкирли — Мәммәдчәфәр Мискинин* (Мискин тәхәллүсүдүр — XIX әср, фарсча јохсул, ачиз мә'наларында ишләнир) Шәмкирдә, *Гырбулаглы — Мәммәд Хәлифә Ачизин* (Ачиз тәхәллүсүдүр — XIX әср) Гырбулагда, *Гарабағи — Мир Мөһсүн Нәввабин* (Нәвваб тәхәллүсүдүр — XIX әср, әрәбчә наиб мә'насында ишләнир) Гарабағда, *Ширвани — Мирзә Нәсруллаһ Баһарын* (Баһар тәхәллүсүдүр — XIX әср, јаз фәслини билдирир) Ширванда доғулуб, јазыб-јаратдығына ишарәдир. XIX әсрдә јашајыб-јаратмыш шаир *Гүдси Вәнәнди — Һачы Мирзә Ағарәһим оғлунун* тәхәллүсү *Гүдси,* нисбәси исә *Вәнәндидир.*

Ареал тәхәллүсләр. Антропонимијада бир груп тәхәллүсләр вардыр ки, онларын бә'зиләри бир әср мүддәтиндә мүхтәлиф јерләрдә јашајан јазычы вә шаирләр тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Бу груп тәхәллүсләр антропонимијада ареал тәхәллүсләр адланыр. Мәсәлән, XIX әсрдә Ваиз Әфәнди, Әскәр, Гасым, Мәһчур, Шәкәр, Сән'ан, Нәби Әфәнди, Асәф вә башгалары *Ширвани* тәхәллүсү илә танынмышлар. Бундан башга Гасым бәј вә Молла Гасым *Закир,* Шејх Ибраһим Гүдси вә Ағаәли бәј Әфәндизадә *Насеһ,* Мәһәммәд Мәшһәди Һүсејн оғлу вә Мирзә Һагверди *Сәфа* тәхәллүсү илә мәшһурлашмышлар.

Гәдим заманларда һөкмдарлара вә мүхтәлиф вәзифә саһибләринә, XVIII әсрдән исә дөврүн ән көркәмли зија-

лысына — шаир, јазычы вә алиминә бөјүк еһтирам вә мәһәббәт әламәти олараг Мирзә тәхәллүсү верилирди. Мәсәлән, XVIII—XIX әсрләрдә Мирзә Һәсән, XIX әсрдә Мирзә Меһди Начи, Мирзә Фәтәли Ахундов, XX әсрдә Мирзә Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир вә башгалары халг арасында елми вә сијаси ичтимаијјәтдә *Мирзә* тәхәллүсү илә танынмышлар. Елм вә мәдәнијјәт хадимләринә, јазычылара вә шаирләрә инди дә данышыг дилиндә еһтирам әламәти олараг *Мирзә* дејирләр. Мәсәлән, Азәрбајҹан Р-нын әмәкдар елм хадими, академик Фејзулла Сәмәд оғлу Гасымзадәјә һамы — һәмкарлары да, тәләбәләри дә *Мирзә* вә јахуд *Мирзә Фејзулла* — дејә мүраҹиәт едирдиләр.

Тәхәллүсүн ишләнмә тезлији. Ареал тәхәллүсләрдән бәһс едәркән онларын ишләнмә тезлијиндән дә данышмаг јеринә дүшәрди. Мүасир антропонимијамызда ҹәмијјәт үзвләринин шәхси адынын сајы илә ону ифадә едән антропонимин сајы арасында бөјүк фәрг олдуғу кими, тәхәллүсләрин сајы илә онларын анд олдуғу автонимләр (мүәллифләрин ады, атасынын ады вә фамилијасы) арасында да бөјүк фәрг вардыр. Лүғәтә дүшмүш 580-дән чох автоними билдирмәк үчүн ҹәми 381 антропонимик ваһиддән вә јахуд тәхәллүсдән истифадә олунмушдур. О ҹүмләдән, лүғәтдәки 250 автоними билдирмәк үчүн 72 тәхәллүсдән истифадә едилмишдир. Тәдгигата ҹәлб олунмуш тәхәллүсләрин ишләнмә тезлијини ашағыдакы ҹәдвәл даһа ајдын шәкилдә көстәрир.

Автоним вә тәхәллүсләрин мүнасибәтини көстәрән чәдвәл

№	Автоним тәхәллүсләр	Автонимләр	Тәхәллүсләр
1.	Бир автонимли тәхәллүсләр	309	309
2.	Ики автонимли тәхәллүсләр	92	46
3.	Үч автонимли тәхәллүсләр	39	13
4.	Дөрд автонимли тәхәллүсләр	24	6
5.	Беш автонимли тәхәллүсләр	15	3
6.	Једди автонимли тәхәллүсләр	7	1
7.	Сәккиз автонимли тәхәллүсләр	8	1
8.	Ијирми сәккиз автонимли тәхәллүсләр	28	1
9.	Ијирми доггуз автонимли тәхәллүсләр	29	1
	Чәми	551	381

Јухарыдакы чәдвәлдән көрундүјү кими, бир груп тәхәллүсүн ишләнмә тезлији мүхтәлифдир. О чүмләдән, *Ширвани* 29, *Тәбризи* 28, *Хәтаи* 8, *Гарабағ* 7, *Кәнчәви* 5, *Ариф* 5, *Дәли* 5, *Ордубади* 4, *Мараға* 4, *Насеһ* 4, *Урмәви* 4; *Азәр, Бакуви, Баһар, Гөвси, Гүдси, Дәдә, Әрдәбилли, Әсири, Сабир, Сабит, Сүһрәвәрди, Бикәс, Шәкили* тәхәллүсләринин һәрәси үч автоними; *Ашиг, Ашыг, Бағдади, Бәрдәи, Бәсири, Булбул, Ваһид, Гафгаз, Гәмли, Дилгәм, Дилсуз, Душкун, Әфганлы, Әфшар, Закир, Зәмири, Зүлали, Лә'ли, Мәсаһ, Мәфтуни, Мискин, Муштәг, Надим, Насир, Нахчыван, Нәвваб, Нөврәс, Сарачлы, Фәдаи, Фәна, Хәзани, Һами, Һәгиги, Һәсири, Чошгун, Шакир, Шәбүстәри, Шәмкирли* вә башга тәхәллүсләрин һәрәси ики автоними билдирир.

Бу әсәрдә тәдгигата чәлб олунмуш тәхәллүсләрин мигдары вә ишләнмә тезлији сон һәдд дејилдир (тәдгигатдан кәнарда галмыш чохлу мигдарда тәхәллүсүн олмасы шүбһәсиздир). Чүнки гәдим тарихә малик олан халгымызын вә дилимизин тарихини, онун зәнкин мәдәни ирсини, јазылы мәнбәләрини һәртәрәфли нәзәрдән кечирмәк вә арашдырмаг имкан харичиндәдир.

Аллоним тәхәллүсләр. Азәрбајчан антропонимијасы

тарихиндә бир груп тәхәллүсләрә раст кәлирик ки, онларын бир нечәси, һәтта икиси, үчү, дөрдү, беши вә даһа чоху бир автонимә вә јахуд бир мүәллифә аид олур. Башга сөзлә десәк, һәр һансы бир автоним вә јахуд мүәллиф өз илк тәхәллүсү илә јанашы башга бир нечә тәхәллүсдән дә истифадә едир. Антропонимикада беләтәхәллүсләр аллоним (јунанча аллос — башга, өзкә демәкдир) адланыр.

Азәрбајчан антропонимијасында ареал тәхәллүсләрин әксинә олараг аллоним тәхәллүслә јазыб јарадан снмалара да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, XIX әсрин биринчи јарысында јазыб-јарадан мәшһур шаир Мирзә Бахыш Надим өз ше'рләринн әсас тәхәллүсдән башга бир нечә тәхәллүслә јазмышдыр. О, *Надим, Хәстә Бахыш, Мискин Бахыш вә Бахыш* кими тәхәллүсләри илә шөһрәт тапмышдыр.

XX әсрдә јашамыш молланәсрәддинчи шаир Бајрамәли Аббасзадә *Мирзә Күлзар* тәхәллүсү вә *Һаммал* имзасы илә сатирик ше'рләр јазмышдыр.

Тәхәллүс гәбулетмә һаллары башга халгларда да олмушдур. «Көркәмли јазычыларын бә'зиләри әсәрләрини бир нечә тәхәллүслә чап етдирибләр. Мәсәлән, Свифтин 70, Волтерин 160, Анри Бејлин (әсас тәхәллүсү Стендалдан башга) 200-ә јахын тәхәллүсү олуб». Мәшһур тачик јазычысы Сәдрәддин Сәидмурадов да һәјаты боју бир нечә тәхәллүс гәбул етмишдир: *Сифли, Мөһтачи, Чунуни, Ајни.* Лакин шаир *Ајни* тәхәллүсү илә шөһрәт газанмышдыр. О, бу мүнасибәтлә дејирди ки, мән ше'рләр јазырдым. Арадан бир мүддәт кечдикдән сонра халг мәним шаир олмағымы вә ше'рләр јазмағымы билди. Мәни танызјанлар имзамы вә онун ифадә етдији мә'насыны тез-тез сорушурдулар. Буна көрә дә мән өзүмә елә бир тәхәллүс сечмәли идим ки, онун мә'насы һәм чәлбедичи вә аһәнкдар, һәм дә чохмә'налы олсун. Одур ки, мән 48 мә'-насы олан *Ајни* (көз, мәнбә, күнәш) сөзүнү тәхәллүс гәбул етдим.

Мүасир мәшһур јазычылардан бири дә Аркади Голиковдур. О, һәрби хидмәтдә оларкән, һәрби һиссәдә башга халгларын да нүмајәндәләри вар иди. Онлардан бири дә Һејдәр иди. О, гочаглығы вә чәсурлуғу илә фәргләнирди. Һејдәр автоними рус дилиндә *Гајдар* шәклиндә транслитерасија едилмишдир. Бу ад—*Гајдар* рус дилин-

дә чох аһәнкдар сәсләнирди. Бу ад Аркадинин хошуна кәлир вә ону тез-тез тәкрарлајырды. Аркади сонралар бу мүнасибәтлә јазырды ки, бу сөз мәним үрәјимә јатды, үрәјими мөһкәм аловландырды. Ушаглар, көрүрсүнүз ки, мән бу тәхәллүсү көзәллик хатиринә көтүрмәмишәм. Аркадинин 1925-чи илдә илк китабы Голиков фамилијасы илә нәшр олунса да, о, *Гајдар* тәхәллүсү илә шөһрәтләнмишдир.

Һәмчинин рус шаири Јефим Алексејевич Придворов—*Демјан Бедны* (XX әср), Белорус шаири Јевкени Ивановнч Скурко — *Танк Максим* (XX әср), өзбәк јазычысы Камил Нуғманов — *Јашен//Јашин* (XX әср), гырғыз јазычысы Аалы Токомбајев — *Балка* (XX әср) вә б. әдәбијјат вә инчәсәнәт аләминдә өз тәхәллүсләри илә шөһрәт газанмышлар.

XX әсрин әввәлләриндә ингилаби һәрәкатын илк илләриндә азәрбајчанлы ингилабчылар да ичтимаи-игтисади гурулушун ејбәчәрликләрини тәнгид атәшинә тутдуглары заман полисин диггәтини јајындырмаг мәгсәдилә кизли имзаларла вә тәхәллүсләрлә чыхыш едирдиләр. Мәсәлән, ингилабдан әввәл бөјүк ингилабчы, дөвләт хадими Н. Нәриманов да мәтбуатда «Н. Н.», «Н», «Нәр», «Нер», «Нир» вә башга имзаларла чыхыш етмишдир. Лакин бә'зи тәдгигатчылар, о чүмләдән, Н. Макејев «Из истории псевдонимов и анонимов» адлы әсәриндә «Һүммәт», «Иршад», «Һәјат», «Бүрһани», «Тәрәгги», «Ингилаб», «Јени игбал», «Мәктәб», «Бәсирәт», «Ачыг сөз», «Каспи», «Баку», «Прикаспиский край» (Һәштәрхан), «Тәрчиман» (Бахчасарај), «Һәблүлмәтин» (Кәлкүттә) вә дикәр гәзет вә журналларда чыхыш едән Н. Нәримановун нәинки кизли имзасыны гејд едир, һәтта онун һеч адыны да чәкмир»[1].

Мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору вә нашири, ингилабчы-демократ, көркәмли әдиб Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јүзә гәдәр кизли имзасы вә тәхәллүсү олмушдур. Бу мүнасибәтлә 1927-чи илдә Исмајыл Һәгигә Мирзә Ҹәлилә мәктубунда јазмышдыр: «Мән буну играра едирәм ки, мәчмуәнин Тифлисдә чыхан биринчи нөмрәсиндән та ахырадәк: «Молла Нәсрәддин» имзасы, «Мозалан» имзасы, «Лағ-лағы» имзасы илә, «Һәрдәмхә-

[1] *Бах:* М. Л. Макеев. Из истории псевдонимов и анонимов, Баку, 1977.

јал» имзасы илә, «Дәли» имзасы илә, «Чырчырама» имзасы илә вә «Дәмдәмәки» имзасы илә јазылан чәми мәгаләләр сән Чәлил Мәммәдгулузадәнин өз әлилә јазылмыш мәгаләләрдир»[1].

Азәрбајчан дөври мәтбуатынын инкишафында мисилсиз әһәмијјәти олан «Әкинчи» (1875—1877) гәзети Азәрбајчан халгынын мә'нәви мәдәнијјәти — публиситикасы, елми, әдәбијјаты вә инчәсәнәти тарихинә бир чох шәрәфли сәһифәләр јазмыш вә кәләчәк хәләфләри үчүн мәдәни мәрамнамә вә зәнкин ирс гојмушдур. Гәзетин 1877-чи ил 1 сентјабр тарихли 18-чи нөмрәсиндә дејилдији кими «Әкинчи» гәзети сизин үчүн (азәрбајчанлылар үчүн. — *М. Ч.)* бу ахырда (бу тәрәфдә, бу бөлкәдә. — *М. Ч.)* чыхан шәфәгдир». Һәгигәтән дә, «Әкинчи» халгымызын мәдәнијјәти тарихиндә «шәфәг» ролуну ојнамышдыр. Буну гәзетин сәһифәләриндә нәшр олунмуш јазылар ајдын шәкилдә тәсдиг един. Гәзетин сәһифәләриндә дәрч едилмиш материаллар дилимизин тарихи лексикасыны өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәтли олдуғу кими, онун тарихи ономастикасыны, о чүмләдән антропонимикасыны арашдырмаг нөгтеји-нәзәрдән дә зәнкин вә рәнкарәнк материал верир. Истәр гәзетин сәһифәләриндә чап олунмуш мәтнләрдә, истәрсә дә әмәкдашларынын имзаларында әсл шәхс ады, ата ады, фамилија вә ләгәблә јанашы бир чох тәхәллүсә дә раст кәлирик. «Әкинчи»нин әмәкдашлары вә мүхбирләри заманәсиндәки ичтимаи һагсызлығы тәнгид атәшинә тутдуглары үчүн чар сензурасындан, о дөврүн полис вә дин хадимләриндән горхараг, өз автонимләринин јанында мүхтәлиф тәхәллүсләр вә јахуд да имзалар јазыр, бә'зән дә полис идарәсинин диггәтини јајындырмаг мәгсәдилә өз јазыларыны ја тәхәллүс, ја да имзасыз чап етдирирдиләр.

«Әкинчи»нин әмәкдашларынын истифадә етдији тәхәллүс вә ја имзаларын тезлији бир-алты арасындадыр. Онларын бир групу һәмишә ејни, дикәр групу исә мүхтәлиф тәхәллүс вә ја имзалардан истифадә етмишдир. Онлардан Мәммәдәли бәј Вәлијев, Шејхүлислам—Загафгазија ахунду Әһмәд Һүсејнзадә, Мәммәдәли Исна әшәрији-Сәлјани бир; Әләкбәр Һејдәри (Һејдәри вә Әләкбәр Елчизадә) ики; Мирзә Һәсән әфәнди ибн Әлһач Абдулла

[1] Г. Мәммәдли. Ким — кимдир? **«Азәрбајчан», Бакы, 1984,** № 8, сәһ. 165.

әфәнди (Мирзә Һәсән Әлгәдари, Мәмнун Әлгәдари, Мирзә Һәсән Дағыстани), Мәммәдтағы Әлизадә (Мәммәдтағы Әлизадә Ширвани, Әлизадә Ширвани, Һарајчы гардаш), XIX әср Азәрбајҹан маариф ладими вә журналисти көнчәли Һаҹы Мәһәммәд Садыг (Әһсәнүл-Гәваид, Һадимүл Гәваид, Султанов) үч; Нәҹәф бәј Вәзиров (Нәҹәф Вәзирзадә, Нәҹәф, Һарајчы гардаш, «Н. В.....») дөрд; Мирзә Әскәрағa Адыкөзәлов (Әскәрағa Адыкөзәлзадә, Әскәр Адыкөзәлзадә Корани, Әскәр Корани, Әскәр, Корани (беш тәхәллүс вә ја имза илә јазыб-јарадыблар. «Әкинчи»нин бүнөврәсини гојан Һәсәнбәј Сәлимбәј оғлу Мәликов — Зәрдаби, Һарајчы гардаш, Бадкубәли молла, Хејирхаһи-Иран, «7 200 4 1 210» (бу рәгәмләри әбҹәд һесабы илә охудугда Зәрдаби алыныр) кими тәхәллүс вә имзалардан истифадә етмишдир. Гәзетин фәал әмәкдашларындан Әлимәдәд Абдуллазадә исә Әлимәдәд Абдулла оғлу, Әлимәдәд Абдуллазадә, Мәһбус Дәрбәнди вә Дәрбәнди тәхәллүс вә ја имзалардан истифадә едәрди (Г. Мәммәдли «Имзалар» китабында сәһвән Әлимәдәд Абдуллазадәнин адыны «Әлимәммәд» вә «Мәммәд» кими вермишдир. Бах: сәһ. 36, 67). «Ејни сөзләри «Молла Нәсрәддин» вә дикәр гәзетләрдә, журналларда мүхтәлиф тәхәллүсләрлә чыхыш едән сәнәткарлар һаггында да демәк олар. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир 100-ә гәдәр, Ә. Гәмкүсар 15, Ә. Нәзми 20, Ә. Һагвердијев 10, Ә. Ваһид 15, Ҹ. Ҹаббарлы 12-дән чох вә с. тәхәллүсдән истифадә етмишләр»[1].

Һәмтәхәллүсләр. Бу груп тәхәллүсләрдән вә ја кизли имзалардан ејни дөврдә бир нечә мүәллиф истифадә едир. Әлбәттә, дил вә антропонимија үчүн белә һалы гәнаәтбәхш һесаб етмәк олмаз. Чүнки һәмадлылыг вә һәмтәхәллүслүк ајры-ајры мүәллифин әсәрини долашыға салыр вә јазылы үнсијјәти ағырлашдырыр.

Тәхәллүсләр тарихинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, һәр һансы бир мүәллиф бир нечә мүхтәлиф имзадан истифадә етдији кими, бә'зән бунун әкси дә өзүнү көстәрир, јә'ни ејни дөврдә јашајан бир нечә мүәллиф ејни тәхәллүсдән, јә'ни һәмаддан истифадә едир. Антропонимијада белә ваһидләрә һәмтәхәллүс (ејниадлы) дејилир. Мәсәлән, «Лағлағы» имзасындан (тәхәллүсдән — *М. Ч.*)

[1] М. Адилов, А. Пашајев. Азәрбајҹан ономастикасы, Бакы, 1987, сәһ. 44.

Ҹ. Мәммәдгулузадә илә јанашы Өмәр Фаиг, Ә. Һагвердијев, Рзагулу Нәҹәфов да истифадә етмишләр. Јахуд «Мозалан» имзасы илә Ҹ. Мәммәдгулузадә, Гурбанәли Шәрифзадә, Ә. Һагвердијев, Салман Мүмтаз; «Һәрдәмхәјал» имзасы илә исә Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади вә башга молланәсрәддинчиләр чыхыш етмишләр»[1].

Тәхәллүсләрин мәншәји. Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркиби мәншә е'тибарилә мүхтәлиф олдуғу кими, онун ономастик ваһидләри дә мәншәҹә мүхтәлиф дил ваһидләри әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Бу бахымдан Азәрбајҹан антропонимијасында гәдим заманлардан кениш шәкилдә јајылмыш олан тәхәллүсләр дә мәншә е'тибарилә мүхтәлифдир. Азәрбајҹан тәхәллүсләри мәншәҹә ики група бөлүнүр:

1. **Дилимизин өз дахили имканлары әсасында јаранан тәхәллүсләр.** Бу груп тәхәллүсләр антропонимијамызда апарыҹы рола маликдир. «Азәрбајҹан тәхәллүс лүғәт»инә дахил олан 580-ә јахын тәхәллүсдән 330-а гәдәри Азәрбајҹан мәншәлидир. Мәсәлән, Алп Әрән, Мирзаға Аранлы, Һагг Ашығы, Мир Мөһсүн Нәвваб Гарабағи, Гачаг Нәби, Сәмәд Вурғун вә с.

2. **Алынма тәхәллүсләр.** Азәрбајҹан антропонимијасында алынма шәхс адлары олдуғу кими алынма тәхәллүсләр дә вардыр. «Азәрбајҹан тәхәллүс лүғәти»нә дахил олан 580-нә јахын тәхәллүсдән 220-јә гәдәри алынма сөзләр әсасында дүзәлмишдир. Тәхәллүсләр үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, дилимиздә тәхәллүсләрин јаранмасында әрәб вә фарс дилләриндән кечмиш сөзләрин мүәјјән дәрәҹәдә ролу олмушдур. О ҹүмләдән, антропонимијамызда әрәб дилиндән кечмиш сөзләр әсасында 159, фарс дилиндән кечмиш сөзләр әсасында исә 58 тәхәллүс дүзәлмишдир.

а) Әрәб дилиндән кечмиш сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр: *Ариф, Аси, Бәсири, Вагиф, Вазеһ, Ваһид, Вәфа, Видади, Гасир, Гүдси, Закир, Зүлали, Зијаји* вә с.

б) Фарс дилиндән кечмиш сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр: *Баһар, Бикәс, Бинәва, Дидә, Дилбази, Дилхун, Әхтәр, Кәшан, Кишвәри, Күлчин, Мирзә, Накам, Нәва, Новруз* вә с.

---

[1] Г. Мәммәдли. Мирзә Ҹәлилин имзалары, «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, № 41, 8 октјабр 1966.

Тәхәллүсләрин ишләнмә мәгамлары. Тарихән тәшәккүл тапмыш тәхәллүсләрин мүәјјән һиссәси нәсилдән-нәслә, әсрдән-әсрә кечдикчә јени вәзифә, јени функсија дашыјыр вә антропонимин башга бир нөвүнә чевриләчәк ишләнмә мәгамларыны даһа да кенишләндирир.

Тәхәллүсләрдән елми-күтләви шәкилдә бәһс едәрәк, онлары ишләдилмә бахымындан ики група бөлмүшләр[1]:

а) *Фамилијаја чеврилән тәхәллүсләр.*

б) *Кизли имза сәчијјәли тәхәллүсләр.*

1. **Фамилијаја чеврилән тәхәллүсләр.** Бу груп тәхәллүсләр ону дашыјан мүәллифин әсл ады, атасынын ады вә фамилијасы илә јанашы ишләнир, онларла гајнајыбгарышыр. Һәтта, өз мә'налылығы, маһијјәти, аһәнкдарлығы вә поетиклији илә бә'зән рәсми фамилијаны, бә'зән атанын адыны, бә'зән дә мүәллифин шәхси адыны сыхышдырыб арадан чыхарыр вә сонракы дөврләрдә јени бир антропонимик категоријаја — фамилијаја чеврилир. Әлбәттә, тәхәллүсүн белә кениш шәкилдә јајылмасында, сабитләшмәсиндә вә мәшһурлашмасында ону дашыјан мүәллифин тәбии исте'дады, габилијјәти вә јарадычылыг фәалијјәти дә өн планда дурур. Мәсәлән, *Низами Кәнчәви* антропониминә нәзәр салаг. Илк бахышда адама елә кәлир ки, *Низами* шаирин ады, *Кәнчәви* исә фамилијасыдыр. Әслиндә исә белә дејилдир. Шаирин әсл ады Илјас, атасынын ады исә Јусифдир. Јә'ни *Илјас Јусиф оғлу* шаирин автоними (XII әсрдә азәрбајчанлылар арасында фамилија формалашмамышдыр), *Низами* тәхәллүсү, *Кәнчәви* исә нисбәсидир. Илјас Јусиф оғлунун поетик инчиләри дүнја мәдәнијјәти хәзинәсини зәнкинләшдирдикдән сонра онун тәхәллүсү вә нисбәси шаирин әсл автонимини, јә'ни рәсми шәхси адыны вә атасынын адыны сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Дүнја шөһрәти газанмыш шаир Илјас Јусиф оғлуну инди һамы Низами Кәнчәви кими танырыр. Беләликлә дә, тәхәллүс фамилијаја чеврилә билир. Бу сөзләри *Фүзули, Вагиф, Закир* (Гасым бәј) вә башгалары һаггында да демәк олар.

Азәрбајчан антропонимијасында тәхәллүс бә'зән адла бәрабәр ишләнир вә һәтта атанын адыны әвәз едир. Мәсәлән, *Аббас Сәһһәт Меһдизадә, Абдулла Шаиг Талыбзадә, Чәфәр Хәндан Һачыјев* вә с. Илк бахышда адама

[1] Һ. Һәсәнов. Сөз вә ад. Бакы, 1984, сәһ. 76.

елә кәлир ки, бу нүмунәләрдәки *Сәһһәт, Шаиг* вә *Хәндан* антропонимик ваһидләри ата ады функсијасыны јеринә јетирир. Әслиндә исә јох, онлар шаирләрин өз зөвгүнә ујғун гәбул етдикләри тәхәллүсләрдир.

2. **Кизли имза сәчијјәли тәхәллүсләр.** Азәрбајчан антропонимијасында бир груп тәхәллүсләрә раст кәлирик ки, онлар тәхәллүсдән даһа чох кизли имзалары хатырладыр. Ајры-ајры мүәллифләрин вә ја зијалыларын кизлин имза гәбул етмәсинин дә сәбәби ајдындыр. Дөврүн ичтимаи-сијаси һәјатыны, «ачыначаглы вәзијјәтини көрән мүтәрәгги фикирли зијалылар — шаирләр вә јазычылар, һеч шүбһәсиз ки, суса билмирләр, өз сәсләрини учалдырлар. Онлар халгын кәләчәји вә азадлыгы наминә өлкәдәки әдаләтсизлији вә һагсызлығы кәскин шәкилдә тәнгид едирләр. Буна көрә дә онлар дөвләт идарә органларынын вә сензуранын нәзәриндән јајынмаг үчүн кизлин имзалардан истифадә едирләр.

3. Садыговун тәхәллүсләри «сијаси» вә «әдәби-бәдии»[1] олмагла ики група бөлмәси, бизим мүлаһизәмизә көрә, өзүнү доғрултмур. Г. Плехановун «Волкин», С. М. Гәнизадәнин «Јолдаш», М. Пәнаһын «Вагиф», М. Ә. Әлизадәнин «Мүбариз», Г. И. Мусајевин «Илкин», С. Ә. Аббасовун «Дағлы» тәхәллүсләриндә нә «сијаси», нә дә «әдәби-бәдии» мәзмун вардыр. Бириничиси, она көрә ки, һәр бир тәхәллүс ади үмумишләк сөзләр әсасында дүзәлир. Һәмин сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсү дә һәр бир адам өз ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии, елми вә с. фәалијјәтиндән асылы олмадан гәбул едә биләр. Икинчиси, ајрылыгда көтүрүлмүш һеч бир тәхәллүслә ону дашыјан автонимин фәалијјәтини мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Мәсәлән, *Волкин, Јолдаш, Вагиф, Мүбариз, Илкин, Дағлы, Бахыш, Ваһид, Елсевәр, Күрчајлы, Арпачајлы, Чаван* вә с. Илк бахышда, бу тәхәллүсләри дашыјан автонимләрин кимлијини вә фәалијјәтини бир анлыға унутсаг, онда һәмин тәхәллүсләр онлары «сијаси» вә «әдәби-бәдии» олмагла ики група ајырмаг үчүн бизә һеч бир мә'лумат верә билмәз. Бу, мүмкүн дә дејил. Башга сөзлә десәк, тәхәллүсләри «сијаси» вә «әдәби-бәдии» принсипә көрә тәсниф етмәк антропонимик ганунлара ујғун дејил.

---

[1] З. Садыгов. Азәрбајчан дилиндә шәхс адлары (нам. дис.) Бакы, 1975, сәһ. 76.

Азәрбајҹан антропонимијасында кизли имзалардан XIX әсрин икинҹи јарысындан истифадә олунмаға башланса да, бу, әсас е'тибарилә, XX әсрин әввәлләриндә ингилаби һәрәкатла бағлы олараг, даһа кениш вүс'әт алмышдыр. Мәсәлән, «Әли Нәзми 1898-ҹи илдән јазмаға башламыш, сонралар «Шәрги-рус»да, «Молла Нәсрәддин»дә, «Зәнбур»да вә онларла башга мәтбуат органларында өз әсәрләрини *Бикәс* (тәхәллүсдүр — *М. Ч.*), *Әлидәјәнәкли, Һәҹәмәтверди, Ә. С., Әли Мәһәммәдзадә Сәрдаби, Мәшәди Сижимгулу, Кефсиз, Сәрсәри, Ганачагсыз, Шәмшир, Шәмширәк, Пешиман гоҹа, Кәнҹә ҹаванлары, Мүтәшаир, Шаллах, Кав-Маһи, Гоҹа Зыг-зыг, Папиросҹәкән, Һекајәчи* вә с. отуздан артыг мүхтәлиф кизли вә ачыг имзаларла чап етдирмишдир»[1].

Ингилаби сатиранын надир устады М. Ә. Сабирин дә отуза јахын кизли имзасы вә тәхәллүсү олмушдур: «Һопһоп, Бојнубуруг, Гардашоғлу, Гоҹа Әму, Гоҹа Иранлы, Иран гурду, Јетим Гызчыг, Түкәзбан ҹиҹи, Молла Ҹибишдангулу, Бир алим, Гарынгулу, Диндар, Мәсләһәтчи, Әлһәҹ, Обашданчы, Күләјән, Ағлар Күләјән, Јары көнүл, Гоҹа бәј, Ҹинкөз бәј, Имза (...), Илан, Патылан, Паландуз, Низәдар, Көзүјухулу вә с.»[2].

XX әсрин әввәлләриндә фолклоршүнас, тәрҹүмәчи вә драматург кими фәалијјәт көстәрмиш Меһди бәј Һаҹынски «Һәјат», «Иршад», «Тәрәгги», «Молла Нәсрәддин», «Ниҹат», «Јени Иршад», «Мә'лумат», «Игбал», «Каспи», «Баку», «Бакинец» вә дикәр гәзет вә журналларда әмәкдашлыг етмиш вә јүзләрлә нағыл, әфсанә, ләтифә вә һекајә нүмунәләрини «Авара», «Абдал», «Ибнисәбил», «Урфи», «Урфизадә С.», «Сәдрәддин У», «Сәдрәддин Урфизадә», «Сабаһ», «Естет», «Фирдовси», «Битәрәф», «Кәнчи» имзалары вә ја тәхәллүсү илә нәшр етдирмишдир[3].

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, тәхәллүс вә кизли имзаларын јаранмасы ичтимаи-сијаси гурулушу кәскин сатира атәшинә тутан мүәллифләрин чар үсули-идарәсиндән кизләнмәк, полисијанын көзүндән јајынмаг мәгсәдиндән ирәли кәлирди. Т. Һаҹыјевин тә'-

---

[1] Әли Нәзми. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979, сәһ. 5.
[2] Т. Һаҹыјев. Сатира дили, Бакы, 1975, сәһ. 120.
[3] Г. Мәммәдли. Фолклоршүнасын әдәби имзалары, «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, № 42 (2073), 21 октјабр 1983.

бирнчә десәк, «Мүәллиф тәкчә өз хошуна күлүнч ад көтүрмәмишдир. Һәр аддымбашы ону изләјән, өлүмлә тәһдид едән дүшмәнләрдән горунмаг, јаха гуртармаг үчүн бу адлардан галхан (кечмишдә силаһ нөвү—*М. Ч.)* кими истифадә етмишдир»[1]. Бу үсул бүтүн ингилабчы-јазычыларымызын фәалијјәти үчүн ән сәчијјәви вә мүнасиб јол олмушдур.

Тәхәллүс вә онун автонимлә үзвләнмә системи. Тәхәллүсләр үзәриндә мүшаһидә апаракән мә'лум олду ки, онлар автонимлә ишләнмә јеринә көрә мүасир ономаложи просесләр нәтичәсиндә мүхтәлиф антропонимик ваһидләрлә үзвләнир. Бу нөгтеји-нәзәрдән онлары ашағыдакы групплара бөлмәк олар:

1. **Ады, атасынын ады, фамилијасы вә тәхәллүсү илә јазыб-јараданлар.** Бу група дахил олан мүәллифләр мүхтәлиф антропонимик систем үзрә тәхәллүс гәбул етмишләр:

а) шәхси ад вә тәхәллүслә јазыб јараданлар: *Әличан Гөвси* (XVII әср), *Зеһин Бағдатлы* (XVII әср), *Әлиаға Алим* (XVIII әср), Јусиф Вәндамлы (XIX әср), Јәһја бәј *Дилгәм* (XVIII—XIX әсрләр) вә с.

б) шәхси ад, ата ады вә тәхәллүслә јазыб јараданлар: *Мирзә Шәфи Садыг оғлу Вазеһ* (XVIII—XIX әсрләр), *Мәһәммәд Әмин Дилсуз* (XIX әср), *Мирзә Әлигулу хан Әхтәр* (XIX әср) вә с.

в) Шәхси ад, ата ады, фамилија вә тәхәллүслә јазыб јараданлар: *Баһар Аначан Әмирәли гызы Ағаларова* (XIX—XX әсрләр), *Әбдүлбағы Бүлбүлчан Кәрбәлаји Әли оғлу Зүлалов* (XIX—XX әсрләр), *Мирзә Исмајыл Гасир Сәлим оғлу Ахундов* (XIX әср), *Сејфәддин Дағлы Әлиаға оғлу Аббасов* (XX әср), *Мәдинә Күлкүн Нурулла гызы Әләкбәрзадә* (XX әср) вә с.

2. **Јалныз тәхәллүсү илә јазыб-јараданлар.** Бу група һазырда әсл ады мә'лум олмајан, јалныз тәхәллүсү илә јазыб-јарадан вә шөһрәт тапан мүәллифләр аиддир. Әсл ады һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмиш вә елм аләминдә јалныз тәхәллүсләри илә мәшһурлашмыш әдәбијјат вә елм хадимләринин адларына јазылы мәнбәләрдә XIV әсрдән тәсадүф олунур. *Зәлили* (XIV әср), *Аллаһи* вә *Зијади* (XV әср), *Сүсәни* вә *Фәдаи* (XVI әср), *Бүрһан, Ваһид, Әзизи* вә *Мә'лум* (XVII әср), *Бикәс, Зәмири, Мә-*

[1] Т. Һачыјев. Сатира дили, сәһ. 120.

дәди, Мәзлум, Мәлали вә *Мүштаг* (XVIII әср), *Лә'ли, Налан* вә *Пүрғәми* (XX әср) вә с.

Тәхәллүс лүғәтинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, XV—XVI әсрләрдән сонра јазычыларын јалныз тәхәллүслә јазмасы һаллары даһа да күчләнир. Бу да, чох күман ки, һәр шејдән әввәл, халгын мә'нәви гүввәси олан шаирләрин дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләринә, әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апармасы вә ону тәнгид етмәси илә бағлы иди. Тә'гиб олунан шаирләр һаким синфин диггәтини јајындырмаг үчүн јалныз өз тәхәллүсләри илә јазыб-јарадыр вә әсәрләрини халг арасында јајырдылар.

Тәхәллүсләрин мә'на нөвләри. Дилимиздәки бүтүн антропонимик ваһидләр үмумишләк сөзләр әсасында фор-

9-чу схем.

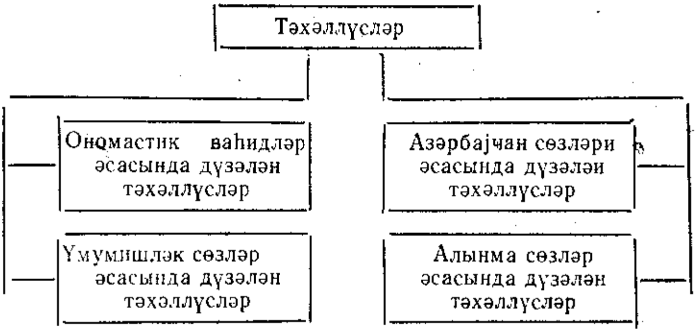

малашдығы кими тәхәллүсләр дә, әсасән, үмумишләк сөзләр әсасында тәшәккүл тапмыш вә башлыча олараг јазылы нитгдә үнсијјәти даһа јахшы сәһмана салмаға хидмәт едир. «Азәрбајчан тәхәллүс лүғәти»ндән ајдын олур ки, истәр тарихән, истәрсә дә мүасир дөвр үчүн сәчијјәви олан тәхәллүсләр әсас е'тибарилә үмумишләк сөзләр, топонимләр, етнонимләр, космонимләр, һидронимләр, зоонимләр вә башга ономастик ваһидләр әсасында тәшәккүл тапмыш вә әсрләрдән-әсрләрә кечдикчә даһа да сәлисләшмиш вә тәкмилләшмишдир. Антропонимијамызда зәнкин вә рәнкарәнк ономастик хүсусијјәтләрә малик олан тәхәллүсләр ифадә етдији мә'на әсасына көрә мүхтәлиф групларa бөлүнүр:

а) Ономастик ваһидләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.

б) Үмумишләк сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.

Ономастик ваһидләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр. Бу група, башлыча олараг, топоним, етноним, космоним, һидроним, зооним вә башга ономастик ваһидләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр аиддир.

1. **Топоним әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Бу груп тәхәллүс Азәрбајчан антропонимијасында гәдим заманлардан бу күнә кими кениш јајылмышдыр. Лүғәтә дахил олан тәхәллүсүн 151-и топонимләр әсасында дүзәлмишдир. Белә тәхәллүсләр антропонимијада XIX әсрин орталарында (фамилија тәшәккүл тапана гәдәр) кениш јајылмыш, сонралар исә тәдричән азалмаға башламышдыр. Лүғәтә дахил олан 91 тәхәллүсдән 60-а гәдәри XIX әсрин орталарына гәдәр, галаны исә XIX әсрин орталарындан сонра јаранмышдыр. Бу тәхәллүсләр чәми 32 топонимдән дүзәлмишдир. О чүмләдән, 29 Ширван, 28 Тәбриз, 7 Гарабағ, 4 Ордубад, 5 Кәнчә, 3 Әрдәбил, 2 Көјчә, 4 Марага, 2 Шәбүстәр, 3 Шәки, 2 Шыхлы вә с. топонимләрдән, галан тәхәллүсләрин һәрәси исә бир топонимдән јаранмышдыр. Мәсәлән, *Пир Һүсејн Ширвани* (XI әср), *Әбунәззам Фәләки Ширвани* (XII әср), *Нийат Ширвани* (XVIII әср), *Сејид Әзим Ширвани* (XIX әср); *Хәтиб Тәбризи* (XI әср), *Әссар Тәбризи* (XIV әср) *Гөвси Тәбризи* (XVII әср), *Јусиф Гарабағлы* (XVII әср), *Мәммәд Сәид Ордубади* (XX әср) вә с.

2. **Етнонимләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Антропонимијамызда бир груп тәхәллүсләрә раст кәлирик ки онлар етноним билдирән үмуми сөзләр әсасында дүзәлмишдир. Мәсәлән, *Бәдурә Әфганлы Мәлик гызы Ағамалова* (мәшһур театр рәссамы, XX әср), *Рза Әфганлы Рүстәм оғлу Чәфәрзадә* (актјор, халг артисти, XX әср). *Садыг бәј Әфшар* (шаир, XVI әср), *Мирзә Мустафа Әфшар* (алим, XIX әср), *Шаһ Исмајыл Хәтаи* (XVI әср) вә с. Бу нүмунәләрдәки Әфганлы, Әфшар вә Хәтаи тәхәллүсләри әфган, әфшар вә хәтаи етнонимләриндән дүзәлмишдир.

3. **Зооним әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Азәрбајчан антропонимијасында зоонимләр, даһа доғрусу, мүәјјән гушларын адыны билдирән сөзләр дә ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән тәхәллүс кими гәбул едилмишдир. Мәсәлән, *Муртуз Мәшәди Рза оғлу Мәммәдов Бүлбүл* (халг артисти, XX әср), *Мирзә Мәһәммәд Тағы Гумри* (шаир, XIX әср), *Тағы Шаһбази Симурғ* (јазычы, XX әср), *Мирзә*

Аббас Шаһин (шаир, XIX әср), *Әбдулбағы Бүлбүлчан Кәрбәлаји Әли оғлу Зулалов* (ланәндә, XIX—XX әсрләр).

Бә'зән исә әрәб дилиндән алынмыш зоонимләр тәхәллүс кими гәбул едилмишдир. Мәсәлән, әрәб дилиндә бүлбүл мә'насында ишләнән «һәзарә» сөзү XIX әсрдә шаир Мирзә Рзагулу тәрәфиндән тәхәллүс (Һәзарә) кими гәбул едилмишдир; һәмчинин әрәб дилиндә «чәннәт гушу» мә'насында ишләнән «Һүмаи» сөзү XVII әсрдә јашамыш бир шаир тәрәфиндән тәхәллүс (Һуман) гәбул едилмишдир. Һуман тәхәллүсү илә мәшһур олан шаирин ады һәләлик әдәбијјат тарихиндә мүәјјән едилмәмишдир.

4. **Һидронимләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Бу груп тәхәллүсләр Азәрбајчан антропонимнјасында аз ишләнир. Һидронимләрдән дүзәлән тәхәллүсләр, әсасән, Араз вә Күр чајларынын ады илә бағлыдыр. Мәсәлән, *Һәмид Араслы* (академик, XX әср), *Мәммәд Араз* (шаир, XX әср), *Әлиаға Күрчајлы* (шаир, XX әср), *Аран Алазанлы* (шаир, XX әср).

5. **Космонимләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Азәрбајчан халгы тарихән фарсларла сијаси, игтисади, мәдәни вә башга әлагәләрдә олмушлар. Бу әлагәләр заманы фарс дилиндән Азәрбајчан дилинә һәјат вә мәишәтин бу вә ја дикәр саһәсиндә аид олан сөзләрлә јанашы бир груп терминләр дә кечмишдир. Дилимизә кечән терминләрин мүәјјән һиссәси космонимләрдән ибарәтдир. Һәмин космонимләрин бә'зиси дилимиздә тәхәллүсләрин јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Бу груп тәхәллүсләр дилимиздә аз ишләнир. Мәсәлән, *Мирзә Әлигулу хан Әхтәр* (XIX әср), *Әсәд Пәрвин* (XIX әср), *шаир Хуршуд* (XVIII әср) вә с. Бурада тәхәллүс гәбул олунмуш «әхтәр» сөзү фарс дилиндә «улдуз», «Пәрвин» сөзү «Үлкәр, Сүрәјја» улдузларынын адыны, «Хуршид» сөзү исә «күнәш» мә'насында ишләнмишдир.

Үмумишләк сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр. Бу група дахил олан тәхәллүсләр антропонимијамызда апарычы рола маликдир. Тәсадүфи дејил ки, китабын сонунда верилән ономастик лүғәтдәки 550 тәхәллүсдән 380-ә гәдәри үмумишләк сөзләр әсасында дүзәлмишдир.

1. **Ашыг, шаир вә насир сөзләри әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Азәрбајчан антропонимијасына нәзәр салсаг көрәрик ки, өз сәнәтинин маһир устасы олан ашыг вә

шаирләрин бә'зиси «Ашыг», «Шаир» сөзләринин өз мә'нәви зөвгләринә ујғун олараг тәхәллүс гәбул етмишләр. Мәсәлән, XVII әсрдә јашамыш Сары адлы ашыг өзүнә «Ашыг», «Һагг ашығы», «Гәриб Ашыг» кими тәхәллүсләр гәбул етмишдир. Лакин һәмин ашыг халг арасында Сары Ашыг ады илә мәшһурлашмышдыр. XIX әсрдә јашамыш шаирләрдән Әбдүррәһман аға Дилбази «Шаир», Аббасаға-исә «Насир» тәхәллүсүнү гәбул етмишдир.

2. **Билик, бачарыг вә мә'лумат билдирән сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Гәдим заманлардан бәри халг арасында өз нүмунәви билији, бачарығы вә мә'луматы илә фәргләнән адамлар тарихән өзләринә һәр шејдән хәбәрдар олан мә'насыны ифадә едән тәхәллүсләр гәбул етмишләр. Бу груп тәхәллүсләр Азәрбајҹан антропонимијасында кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Арифи* (Ариф, әрәбҹә, биләң, биличи, билик саһиби, һәр шејдән хәбәрдар; һәр шејин инҹәлијинә гәдәр баша дүшән, тез дәрк едән), *Акаһ* (фарсҹа, хәбәрдар, билән, ајыг, көзүачыг), *Бәсири* (Бәсир, әрәбҹә, узагкөрән, анлајан, биричи, фәрасәтли), *Вагиф* (әрәбҹә, биличи, мә'луматлы, хәбәрдар), *Мүттәлә* (әрәбҹә, хәбәрдар, мә'луматлы), *Урфани* (әрәбҹә, билик, мә'рифәт, арифлик), *Һали* (әрәбҹә, хәбәрдар, билән, мә'луматлы) вә с. кими тәхәллүсләр бу гәбилдәндир. Шаир *Арифи* — ады мә'лум дејил (XV—XVI әсрләр), шаир *Ариф* — ады мә'лум дејил (XVII әср), шаир Һаҹы Аббас *Акаһ* (XIX әср), шаир *Бәсири* — ады мә'лум дејил (XV—XVII әсрләр), публисист *Не'мәт Бәсир* (XX әср), шаир *Молла Пәнаһ Вагиф* (XVIII әср), мүәллим *Мирзә Казым Әскәрзадә Мүттәлә* (XIX әср), шаир *Урфани* — ады мә'лум дејил (XVIII әср), шаир *Һали* — ады мә'лум дејил (XII әср) вә с.

3. **Гәм, гүссә, дәрд, кәдәр вә с. билдирән сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына әсасланан синифли ҹәмијјәтдә халгын һүгугсуз вә јохсуллуг, һәддән артыг зүлм, әзаб вә ишкәнҹә шәраитиндә јашамасы илә әлагәдар олараг, о дөврүн әдәбијјат вә инҹәсәнәт хадимләри, габагҹыл адамлары өзләринә гәм-гүссә, дәрд-кәдәр, көмәксизлик вә үмидсизлик ифадә едән үмуми сөзләрдән тәхәллүс гәбул етмишләр. Белә тәхәллүсләр тарихән Азәрбајҹан антропонимијасында кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Бикәс* (фарсҹа, көмәксиз, кимсәсиз), *Бинәва* (фарсҹа, сәссиз,

кимсəсиз, көмəксиз), *Бихуд* (фарсча, өзүнү итирмиш, һушсуз), *Дилхун* (фарсча, көнлү, үрəји ган, шиддəтли гəм-гүссəјə мүбтəла олмуш), *Əсири* (əрəбчə јохсуллуг), *Əза* (əрəбчə, јас, матəм, чəфа), *Мəһзун* (əрəбчə, һүзнлү, кəдəрли, гəмли), *Матəми* (əрəбчə, јас сахлајан), *Məлали* (əрəбчə, дүшкүнлүк, гəм, гүссə, кəдəрлəнмə), *Надим* (əрəбчə, пешман олмуш, пешман), *Накам* (фарсча, арзусуна чатмајан), *Налан* (фарсча, налə едəн, ағлајан), *Пүрғəми* (фарсча, чох гəмли) вə с. кими тəхəллүслəр бу гəбилдəндир. О чүмлəдəн, шаир Һачы Молла Һүсејн *Бикəс* (XIX əср), шаир Мирзə Мəһəммəдəли *Бинəва* (XIX əср), шаир Моллаға *Бихуд* (XIX əср), шаир Мирзə аға *Дилхун* (XIX əср), шаир *Əсири* — ады мə'лум дејил (XV—XVI əсрлəр), шаир Молла Баба *Əза* (XIX əср), шаир *Мəһзун* — ады мə'лум дејил (XVIII əср), шаир *Матəми* — ады мə'лум дејил (XV—XVI əсрлəр), шаир *Мəлали* — ады мə'лум дејил (XVIII əср), шаир Мирзə Надим (XIX əср), шаир Исмајыл бəј *Накам* (XIX əср), шаир *Налан* — ады мə'лум дејил (XIX əср), шаир *Пүрғəми* — ады мə'лум дејил (XX əср) вə с.

Дəрдимəнд — Мирзə Һəсəн Таһировун (XIX—XX əсрлəр) тəхəллүсүдүр. О, маарифпəрвəр, Шəки театрынын вə гызлар мəктəбинин тəшкилатчысы, «Молла Нəсрəддин» журналында вə Азəрбајчан дилиндə нəшр олунан гəзетлəрдə чыхыш едəн публисист вə əдəбијјатшүнасдыр.

4. **Севки, мəһəббəт, арзу, достлуг, меһрибанлыг вə с. билдирəн сөзлəр əсасында дүзəлəн тəхəллүслəр.** Бу груп тəхəллүслəр дə Азəрбајчан антропонимијасында кениш јајылмышдыр. Мəсəлəн, *Ешги* (əрəбчə, севкинин ən јүксəк дəрəчəси, еһтирамла севмə; јүксəк һəвəс), *Мүштаг* (əрəбчə, арзулајан, истəјəн, шөвглү, һəвəсли), *Һəбиби* (əрəбчə, дост, севкили, севилəн), *Вəфа* (əрəбчə, əһдə, достлуға мөһкəм олма, садиг олма), *Əзизи* (əзиз, меһрибан, истəкли), *Мүшфиг* (əрəбчə, меһрибан, мəрһəмəтли, мəһəббəтли, севəн) вə с. кими тəхəллүслəр тарихəн антропонимијамыза дахил олмушдур. О чүмлəдəн: шаир Мирзадə *Ешги* (XIX əср), шаир *Мүштаг* — ады мə'лум дејил (XVIII əср), шаир Аббас *Мүштаг* (XIX əср), шаир *Һəбиби* — ады мə'лум дејил (XV—XVI əсрлəр), шаир Меһдигулухан *Вəфа* (XIX əср), шаир Əзизи — ады мə'лум дејил (XVII əср), шаир Микајыл *Мүшфиг* (XX əср), Рамиз *Дујғун* (шаир, XX əср), Əкбəр *Чəмəнли* (шаир, Закир *Фəхри* (шаир, XX əср).

5. **Ријази анлајыш ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән тәхәллүсләр.** Мәсәлән, Азәрбајчан шаири, мәшһур гәзәлхан Әлиаға Мәммәдгулу оғлу Искәндәров сәнәт аләминдә вә еләчә дә халг арасында «Ваһид» тәхәллүсү илә мәшһурлашмышдыр.

Бә'зән бу вә ја дикәр шәхс тәхәллүс көтүрәркән атасынын адынын ја биринчи, ја да икинчи компонентини өз ады илә бирләшдирир вә јени мүрәккәб гурулушлу ад — тәхәллүс дүзәлдир. Мәсәлән, «Нурчаббарын әсл ады Чаббар иди. О күн ки, әлинә гәләм алыб илк нағылыны јазмаға башлады, бах онда атасы Нурәлинин адынын јарысыны өз адынын габағына гојуб, олду Нурчаббар — һамы башлады Чаббара «Нурчаббар» демәјә».

Бу груп антропонимләр һәм шәхс ады, һәм дә тәхәллүс мәгамында ишләнир. Белә антропонимә тәркиби һибрид антропоним дејилир. Чүнки һәм ад, һәм дә тәхәллүс ејни фонетик тәркибдә өзүнү бүрузә верир.

Азәрбајчан антропонимијасында тәхәллүсләрин әмәлә кәлмәси вә һансы мәгсәдләрлә гәбул едилмәси јоллары чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк, мараглы хүсусијјәтләрә маликдир. Лакин бу хүсусијјәтләрин һамысындан ајрыча бәһс етмәји лазым билмәдик. Чүнки Азәрбајчан дилчилијиндә тәхәллүсләрин монографик јолла ајрыча тәдгигата еһтијачы вардыр.

Тәхәллүсләрдән бәһс едәркән бир чәһәти дә хүсусилә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, онлар илк јаранма дөврүндә мүәјјән бир шәхси башгаларындан фәргләндирмәк үчүн јардымчы васитә — антропоним олдуғу һалда, сонрадан һәмин тәхәллүсләр јени доғулмуш оғлан вә гызлара гојулур. Беләликлә дә, тәхәллүсләр хүсуси адларын јаранмасы үчүн бир мәнбә тәшкил едир. Мәсәлән, әввәлләр халг арасында кениш јајылмыш *Хагани, Фүзули, Вагиф, Ариф, Сәһһәт* вә с. кими тәхәллүсләр инди тамамилә хүсуси адлара чеврилмишдир. Һәтта онлары әсл адлардан фәргләндирмәк олмур.

Азәрбајчан ономастикасына нәзәр салдыгда даһа мараглы бир хүсусијјәтә раст кәлирик. Бу да ондан ибарәтдир ки, һәлә орта әсрләрдән Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин Азәрбајчанда да ајры-ајры шәһәрләрә онун хүсусијјәтләрини көрә дәбдәбәли тәхәллүс верилмәси ади һал олмушдур. Мәсәлән, Шираз шәһәринә *Дарүл-елм,* Бағдад шәһәринә Дарүссәлам (Сүлһ еви), Истанбул шәһә-

рннә *Дәрсәадәт,* Әрдәбил шәһәринә *Дарул-иршад,* Тәбриз шәһәринә *Даруссәлтәнә* (һөкумәт еви), Шамахы шәһәринә *Даруләдәб* (әдәб еви) вә с.

Бураја кими дејиләнләрдән белә нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, вахтилә һәлә азәрбајҹанлылар арасында фамилија күтләви шәкилдә јаранмамышдан әввәл (XIX әсрин икинҹи јарысына гәдәр) тәхәллүсләр бир нөв фамилијанын функсијасыны јеринә јетирмишдир. Буна көрә дә Азәрбајҹан антропонимијасында фамилијанын орта әсрләрдә јарадылмасына бәлкә һеч еһтијаҹ да олмамышдыр. Халгымыз арасында фамилија күтләви шәкилдә гәбул едилдикдән сонра (XX әсрин биринҹи рүбүндән сонра) тәхәллүсләрин ишләнмә мигјасы әввәлки дөврләрә нисбәтән мүгајисәедилмәз дәрәҹәдә азалмышдыр.

ЛӘГӘБ

Антропонимиканын тәдгигат мәнбәләриндән бирини дә ләгәб тәшкил едир. Ләгәб[1] ҹәмијјәт үзвләринин бирини дикәриндән фәргләндирмәк үчүн халг тәрәфиндән верилән гејри-рәсми вә јахуд васитәчи (вә ја көмәкчи) бир аддыр. Тәхәллүсдән фәргли олараг, ләгәб ајры-ајры адамлара, онларын заһири көрүнүшү, характери, пешәси, физики камиллији вә мәншәји илә әлагәдар олараг халг тәрәфиндән верилир. Лүғәтләрдә ләгәб белә изаһ едилир: «Мүәјјән бир сәчијјәви хасијјәтинә вә ја башгаларындан ајрылан әламәтләринә көрә адама верилән гејри-рәсми ад»[2]дыр. Мә'лумдур ки, һәр адамын фәрди — шәхси ады вардыр. Лакин һәмин ад бә'зән бир адамы башгасындан фәргләндирмәк иттндарында олмадыгда (бир мәһәлләдә, күчәдә, тәһсил мүәссисәсиндә вә ја иш јериндә аддашлар арасында — *М. Ч.*) онун көмәјинә фәрдиләшдирилмиш ишарә — ләгәб[3] кәлир.

Ләгәбләр инсан коллективиндә вә ја адамлар арасында үнсијјәти асанлашдырдығы кими, гәдим заманлар-

---

[1] Ләгәб әрәб дилиндә бир адамын әсл адындан башга она верилән икинчи ад, ајама демәкдир. *Бах:* Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти, Бакы, 1985, сәһ. 314.

[2] Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти. Бакы, 1983, III ҹилд, сәһ. 231.

[3] Ҝ. Т. Рамазанов. Ајалча сөзүнүн етимолокијасы, Азәрбајҹан ЕА хәбәрләри, Бакы, 1965, № 6, сәһ. 75; В. А. Флоровская, Прозвища в русских говорах Кубани, «Етимология имен», Москва, 1971, сәһ. 141.

дан бәдии әсәрләрин персонажларыны да бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт едән мүһүм васитәдир. «Бәдии әсәрләрдә ад, фамилија, ләгәб сечилмәси, онларын мүхтәлиф жанр вә үслубларда структур өзүнәмәхсуслуғу вә образлылыг функсијасы мәсәләләри бир нечә нүмунә илә шәрһ олуна билмәз. Бу (ләгәб — *М. Ч.*) бәдии әдәбијјат үслубијјатынын чох бөјүк вә мүрәккәб мөвзуларындан[1] олдуғу кими антропонимијанын да әсас саһәләриндән бирини тәшкил едир. Демәли, бәдии әсәрләрдә бу вә ја дикәр персонажын дахили вә јахуд фәрди сәчијјәви чәһәтләрини өзүндә бирләшдирән ләгәбләри үслубијјат; чәмијјәтдә өзүнү бүрузә верән ләгәбләри исә антропонимика тәдгиг етмәлидир. Бу мә'нада хүсуси адлар вә ләгәбләр дилин лексик тәркибини тәшкил едән ваһидләр ичәрисиндә мүһүм јер тутур»[2]. Бу ваһидләри дилчилик бахымындан өјрәнилмәси вачибдир.

Ерамыздан әввәл V—IV әсрләрдә јашамыш гәдим јунан комедијасыны дүнјада таныдан Аристофанын «Атлылар» әсәриндә Афина демократијасынын лидери Клеон кәскин сатира атәшинә тутулур. Әсәрдә бу образ даббаг Клеон ады илә иштирак едир. Клеон тамашада кејдији маскаја көрә *Пафлагонлу* Клеон адланырды. *Пафлагонлу* онун ләгәбидир. Ләгәб һәлә гәдим заманлардан дүнјанын башга халгларында олдуғу кими, халгымыз арасында да јаранмаға башланмышдыр.

Гәдим түркдилли халгларда да ләгәб олмушдур. Мәсәлән, Талас чајы вадисиндә тапылан гәдим түрк руник јазысында Гара Барс вә Оғул Барс гардашларынын ады чәкилир. Түркүстанын әфсанәви һөкмдары сајылан Әфрасијабын епик ләгәби *Алп Әртонга* олмушдур.

Азәрбајчан антропонимијасы тарихинә нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, халг арасында ләгәбләр гәдим дөврдән формалашмышдыр. Антропоним кими ләгәбләрин дә јајылма тарихи гәдимдир. «Дәдә Горгуд» дастанында да бә'зи персонажларын ләгәби олдуғу өзүнү көстәрир. Мәсәлән, дастанын үчүнчү бојунда охујуруг: «Бу мәһәллә әрәнләрин мејданы арсланы, пәһләванларын гапланы, Боз оғлан јетди, бир-ики демәди, кафирләрә гылынч урду... бәзирканларын малыны гуртарды (кери дөнду).

---

[1] В. В. Виноградов. Стилистика. Теория поетических речи «Поетика», Москва, 1963, сәһ. 38.

[2] Г. Казымов. Комик бәдии васитәләр, Бакы, 1983, сәһ. 139.

Бәзирканлар ајдыр: Бәј јикит! Бизә сән әрлик ишләдин...».

Јухарыдакы сәтирләрдә олдуғу кими, бундан сонра да Бејрәк «Боз оғлан» ләгәби илә танынмышдыр.

XIV әсрдә Ағгојунлу һакимләриндән бири Түркалы бәј дә «Боздоған» ләгәби дашымышдыр.

XII әсрин көркәмли азәрбајчанлы алимләриндән бири Камал-әд-Дин Әбу-л-Фәзл Һубејш ибн Ибраһим ибн Мәһәммәд Камал Тифлиси иди. Бу мәшһур алимин Камал әд-Дин вә ја Шәрәф әд-Дин кими ләгәбләри (тәхәллүсләри) вә Тифлиси нисбәси олмушдур.

XII әсрдә Ширваншаһлар дөврүндә Мәнучөһрин оғлу Ахситан (Бөјүк һөкмдар» вә «Дәнизләр падшаһы» ләгәбилә, Султан Маһмуд вә Алп Арслан (Мәлик-әл-ислам» ләгәби илә чағрылыб, Ширваншаһ I Ахситанын оғлу Фәррухзад «Султан ал-мәмәлик» (мәмләкәтләр султаны) ләгәби илә мәшһур олмушдур.

Ширван дөвләти Фәррухзадын оғлу Кәршасбын дөврүндә дә (1208—1225) инкишаф етмәкдә иди. О дөврдә Мәрдәканда тикилмиш гала үзәриндәки китабәдә Кәршасб «мәлик мү'әззәм», «алим», «адил», «мүзәффәр», «галиб», «дүнја вә динин фәхри», «ислам вә мүсәлманларын көмәји» вә с. бу кими титул вә ләгәбләрлә гејд едилир.

Кәршасбын оғлу Фәрибурзун да «малик мү'әззәм», «дүнја вә динин јүксәклији», «ислам вә мүсәлманларын көмәји», «малик вә султанларын тачы» вә с.; II Ахситанын (1243—1260) исә «Ширваншаһ», «ән әзәмәтли Ширваншаһ», «динин көзәллији»; XIV әсрдә Ширваншаһ Шејх Ибраһимин (1382—1417) «султан әзәм», «малик ригаб әл умәм» (халгын ағасы), «султан бин султан», «дүнја вә динин чәлалы» кими титул вә ләгәби олмушдур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «Шејх» онун халг арасында бөјүк һөрмәт вә нүфуза малик олдуғуну көстәрир.

Антропонимија тарихинә нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, «шејх» ләгәби тарихән алимләрә, мүдрикләрә, һөрмәтли адамлара, зијалылара вә нүфузлу адамлара верилмиш үмуми ләгәб олмушдур. Мүасир дөврдә исә һәмин ләгәби бир нөв «мүәллим» сөзү әвәз етмәкдәдир.

Шејх Ибраһим оғлу I Хәлилуллаһын да (1417—1462) «султан ә'зәм», (Ширваншаһ мү'әззәм», Мәлик

мү'эззэм», «султан», «нүсрэт эддин» (дин көмәкчиси), «галиб», «музэффэр» кими титул вә ләгәби олмушдур.

Әлинчә галасынын јахынлығындакы «Ханикаһ» адлы абидәдә гејд олундуғу кими, Гарагојунлу һакими Чаһаншаһ «Һәгигәт» ләгәби илә танынмышдыр.

Һәмчинин XIX әсрдә јашамыш Азәрбајчан шаири Ахунд Молла Һүсејн Газахинин ләгәби *Ағбаш*, тәхәллүсү исә *Сабит* олмушдур.

Азәрбајчан маарифпәрвәрләри «Гафгаз» гәзетинин мүһәррири, «Молла Нәсрәддин» журналында тез-тез сатирик јазылары илә чыхыш едән, Ирәван (Јереван) шәһәриндә нәшр олунан сатирик «Ләләк» журналынын мүдири Мирзә Чаббар Әскәрзадә *Бағчабан* ләгәбини дашыјырды.

Антропонимијамызын тарихиндә мөвчуд олан ләгәбләрин һамысындан әтрафлы бәһс етмәк имкан харичиндәдир. Чүнки онларын тарихи варисләри олмур. Ләгәбләр рәсми характер дашымадығы үчүн мүәјјән рәсми вә ја гејри-рәсми сәнәдләрдә гејд олунмамыш вә бу күнә гәдәр кәлиб чатмамышдыр.

Мә'лумдур ки, ләгәбләр јалныз адамлары вә ја бир шәхси башгасындан фәргләндирмәјә јох, ејни заманда бәдии вә публисист әсәрләрдә күчлү комизм вә јумор јаратмаға хидмәт едир. Бу мә'нада халг арасында чох сәрраст вә тәмкинлә, сәбрлә дүшүнүлмүш јүзләрлә-минләрлә ләгәбләр вардыр ки, бәдии сөз усталары гаршыја гојдуғу бу вә ја дикәр мәсәләни бәдии јолла һәлл етмәк үчүн онлардан бачарыгла истифадә едирләр. Бу мүнасибәтлә Н. В. Гогол «Өлү чанлар» әсәриндә халг ләгәбләриндән бәһс едәрәк јазмышдыр ки, «рус чамааты јаман тутарлы сөзләр дејир! Әкәр о, бир адама бир ләгәб версә, бу ләгәб онун чинсинә, нәслинә кечәр, бу ләгәби өзү илә гуллуға да апарар, исте'фаја чыханда да, Петербурга кедәндә дә, һәтта лап дүнјанын о башына да! Сонра бу адам нә гәдәр кәләк гурса да, өз ләгәбини нә гәдәр һөрмәтә миндирсә дә, алчаг тәбиәтли дәфтәрхана адамларына пул илә өз нәслинин лап гәдим кнјаз нәслиндән олдуғуну јаздырса да һеч бир шеј чыхмаз: бу ләгәб һәр јердә гарға кими сәси јетдикчә гырылдар вә ајдынча көстәрәр ки, бу адам һансы јуванын гушудур. Тутарлы дејилән бир сөз—јазылы сөз кимидир, ону балта илә дә кәсиб атмаг олмаз! Рус елинин ичәриләриндән чыхан һәр

шеј тутарлы олур, о јердә ки, нә алман, нә чухон, нә дә башга бир тајфа вар. Һамысы өз-өзүнә јетишмиш халис русдур, чанлы, чевик рус зәкасыдыр, онлар сөз үчүн мәәттәл галмаз, чүчә чыхаран тојуг кими отуруб көзләмәз, сөзү өмүрлүк верилән паспорт кими бирдән сөјләр. Сонра даһа сәнин ағыз-бурнунун нечә олмасы һаггында һеч бир шеј әлавә етмәк лазым кәлмәз; бирчә сөз илә (ләгәбинлә — *М. Ч.)* сән башдан-ајаға тәсвир едилмиш оларсан!»[1].

Н. В. Гоголдан кәтирдијимиз бу сәтирләр нечә дә јериндә дејилмишдир. Гәдим вә зәнкин мәдәнијјәтә, әдәбијјата вә рәнкарәнк антропонимијаја малик олан халгымыз арасында ләгәблә бағлы белә бир кәлам вардыр: «Өкүз өлдүр, атајын адыны (ләгәбини) үстүндән көтүр». Демәли, ләгәб бәдии әсәрдә мәнфи вә комик характерләр јаратмаг имканына да маликдир.

Бәдии ирсимиздә, хүсусилә «Нәсримиздә комизм јаратмаг үчүн истифадә олунан хүсуси адларын бөјүк бир групуну ләгәбли адлар тәшкил едир. Ләгәбли адлар классик реалист нәсримиздә, хүсусән Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердијев нәсриндә мүһүм јер тутур»[2]. Хүсусилә «Ә. Һагвердијевин әсәрләриндә чох күлүнч ләгәбләр ишләнмишдир: Пишик сатан Һашым, Илан гырхан Сәфтәр, Балыг удан Ҹәфәр («Мүтрүб дәфтәри»), дана Бајрам, чығ-чығ Фәрзалы, Гузғун Сәфи, дурна Балаханым («Шикајәт») кими ләгәбли адлары мисал көстәрмәк олар»[3].

Ләгәбин тарихи чох гәдимдир. Әкәр ләгәбин јаранма тарихи гәдим олмасајды, халгымыз арасында чохдан бәри јајылмыш гыса вә лаконик шәкилдә дејилмиш белә бир кәлам да јарана билмәзди. Лакин һеч бир һөрмәт вә јалварыш халг тәфәккүрүнүн мәһсулу олан ләгәби керн көтүрмәјә гадир дејилдир. Буна көрә дә, һәм валидејнләр јени доғулмуш ушаға ад сечәркән еһтијатлы олмалы, мә'налы вә аһәнкдар сәсләнән ад сечмәлидир, һәм дә бу вә ја дикәр ады дашыјан шәхс мәнсуб олдуғу халгын вә чәмијјәтин адәт-ән'әнәсинә мүнасиб һәрәкәт етмәлидир ки, халг она ләгәб вермәсин.

---

[1] Н. В. Гогол. Әсәрләри, V чилд, Бакы, 1955, сәһ. 125.

[2] Г. Казымов. Комик бәдии васитәләр, Бакы, 1983, сәһ. 149.

[3] Т. Мүтәллибов. Ә. Һагвердијевин әсәрләриндә адлар вә епиграфлар. АДУ-нун Елми әсәрләри, Бакы, 1974, № 5, сәһ. 20.

Адгојма ән'әнәләринә риајәт едилмәдикчә чәмијјәт үзвләри ајры-ајры адамлара мүнасиб ләгәбләр верирләр. Бә'зи тәдгигатчылара көрә, ләгәбләр садә адамлара аид олур.

Белә олдугда «садә адамларын, адәтән, әсас ады вә ону фәргләндирән ләгәбләри вардыр»[1] мүлаһизәси илә разылашмаг олмаз. Чүнки һәмишә вә һәр јердә әсасән әһалинин чүзи бир һиссәсинин ләгәби олур. Һәм дә ләгәб јалныз садә адамлара јох, јүксәк рүтбәли адамлара да верилә биләр. (Ола биләр ки, јүксәк рүтбәли адамлара ләгәб о рүтбәни тутмаздан әввәл верирләр). Тәхәллүс рәсмиләшиб кениш јајылдығы һалда, ләгәб рәсмиләшмир вә мәһәлли характер дашыјыр. Башга сөзлә десәк, ләгәбин јајылма даирәси мәһдуддур. Һәр һансы бир мәһәлләдә, күчәдә вә ја кичик бир кәнддә јашајан адамлары вә јахуд ејни адашлары бир- бириндән фәргләндирмәк мәгсәдилә халг онларын инсани кејфијјәтләрини нәзәрә алараг, мүхтәлиф ләгәбләр адландырырлар. Бу да инсанлар арасында үнсијјәтин асанлашмасына көмәк едир. Мәсәлән, мүшаһидә апардығымыз шивәләрин бириндә ики адашын вә ја сјнадлы адамын һәм ады, һәм атасынын ады, һәм анасынын ады вә һәм дә фамилијаларынын ејни олдуғуна раст кәлирик: Һачы Хыдыр оғлу Мәммәдов (аналарынын ады Набатдыр). Халг үнсијјәт заманы һәмин адашлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн онлара мүхтәлиф ләгәбләр вермишләр. О чүмләдән, 1) *Адол Һачы, Дәли Хыдыр, Чолаг Набат. 2) Чобан Һачы, Хыллој Хыдыр, Кәлмә Набат.*

Белә һала Дманиси (Башкечид) рајонунун Гызыл Килсә кәндиндә тәсадүф олунур. Бу кәнддә Нүбар адлы ики гадын вардыр. Онларын аналары да (Гәләмзәр), аталары да (Вејс) вә фамилијалары да (Мусајева) адашлардыр. Кәнд әһалиси бунлардан бирини өз ады — *Нүбар,* дикәрини исә *Гәләмзәрин гызы* дејә чағырырлар.

Адашларын чохлуғу да ләгәбләрин јаранмасына сәбәб олур. Мәсәлән, Күрчүстан Р-нын Марнеули (кечмиш Борчалы) рајонунун Тәзәкәнд кәндиндә Мәммәд адлы једди нәфәр шәхс јашајыр. Онлары бир-бириндән фәргләндирмәк мәгсәдилә јерли кәнд сакинләри онларын һәрәсинә бир ләгәб гојмушдур: *Гаш Мәммәд, Шәкәр Мәм-*

[1] **Л. Г. Гулиева.** К вопросу об азербайджанской антропонимической модели, сәһ. 21.

мәд, Түлкү Мәммәд, Хашыл Мәммәд, Бич Мәммәд, Бочка Мәммәд, Бала Мәммәд вә с. Һәмчинин Гардабани (кечмиш Гарајазы) рајонунун Гарачалар кәндиндә исә 26 нәфәр Әһмәд адлы шәхс вардыр. Јерли әһали һәмин адашлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн онларын һәрәсинә бир ләгәб вермишдир: *Бүлбүл Әһмәд, Гәләм Әһмәд, Гырмызы Әһмәд, Молла Әһмәд, Чобан Әһмәд, Бағчы Әһмәд, Марјак Әһмәд, Мүәллим Әһмәд, Шофер Әһмәд, Бајдаг Әһмәд, Пушкин Әһмәд, Додаг Әһмәд, Јағјејән Әһмәд, Балача Әһмәд, Кар Әһмәд, Шил Әһмәд, Дәли Әһмәд, Кор Әһмәд. Кечәл Әһмәд, Лал Әһмәд, Арвад Әһмәд, Гыз Әһмәд. Тома Әһмәд, Жорик Әһмәд, Пажарник Әһмәд* вә с.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, үнсијјәт заманы адашлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн ләгәбләрин мүәјјән гәдәр ролу вардыр.

Ләгәбләр, әсасән, милли вә мәһәлли характер дашыјыр. Бундан башга ләгәбләрдән бәдии әдәбијјатда да кениш истифадә едилир. Мәсәлән, бөјүк демократ, мәшһур јазычы вә журналист Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндә «ајама» вә «ләгәб» сөзләрини изаһ едәркән јазыр: «Ајама авам сөзүдүр, ләгәб әрәб сөзүдүр». О, һәмин әсәриндә belә бир епизод вермишдир: «Белә ләгәбләр вар бизим Данабаш кәндиндә ки, десәм уғунуб кедәрсән. Мәсәлән, Кирдик Һәсән, Дәвә Һејдәр, Јаланчы Сәбзәли, Ешшәк Мухтар, Довшан Гасым. Мүттәсир, бу ҹүр ајамалар бизим Данабаш кәндиндә һәдсиздир. Әкәр дурум һамысыны әрз етмәклијә, бүтүн Русијјәтин карханаларында кағыз галмаз».

Јухарыдакы нүмунәдән көрүндүјү кими, шифаһи үнсијјәтдә дә, бәдии әсәрдә дә ләгәбләр үслуби характер дашыјыр, күлүш васитәси кими мә'нанын даһа дәрин вә даһа долғун ифадә олунмасына хидмәт едир. Бу хүсусијјәтә Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» пјесиндә дә раст кәлирик. Әсәрдә Күлүшүн Әбдүләли бәј һаггындакы сөзләри мүлаһизәмизи бир даһа тәсдиг едир: «Бу әфәндинин... адына өзү оланда — Әбдүләли бәј, олмајанда — Әбдүлбәли бәј дејирләр. Таныш олун...». Мүәллиф бу епизодла сәһнәнин сатирик маһијјәтини, күлүшүн мә'налылығыны вә тә'сиредичи күчүнү даһа да артырыр.

Ләгәбләр халг арасында јајылдығы кими, ајры-ајры

бәдии әсәрләрин персонажлары арасында да өзүнә јер тапмышдыр. Мәсәлән, И. Әфәндијевин «Үчатылан» романында Гарадолаг Һачы Ширин, Үчтогга Иман, Пычылты Фәтиш, Түлкү Севдималы кими ләгәбләрә раст кәлирик.

Азәрбајчан нәсринин көзәл нүмунәләрини јаратмыш М. Чәлалын әсәрләриндә дә персонажларын фәрди психолокијасы, пешәси, кејими, давранышы, вәзифәси, ичтимаи јерләрдәки һәрәкәти вә с. әлагәдар олараг јарадылмыш онларла ләгәбләрә раст кәлирик: *Гәссаб Һәсән, Лүт Гәдир, Таскабаб Нағы, Дангыр Аббас, Фәрә Мәсмә, Тајгылча Казым* вә с.

Белә ләгәбләрә И. Һүсејновун Мирзә Чәлилин әзиз хатирәсинә һәср олунмуш «Коллу Коха» әсәриндә даһа чох раст кәлирик: — *Чында гары, Динкә Дәмир, Һәсир Һашым!..* Сијаһы узундур. Бизим Гарачаларда ушаглары вә јенијетмәләри чыхмаг шәрти илә, нечә адам варса, бир о гәдәр дә ләгәб вар. Һамысыны ујдуруб јарашдыран да Кохадыр. Инди онун өзүнүн дә ләгәби вар: *«Коллу Коха»*.

«Дејирләр бу азар, јә'ни адамлара ләгәб гојмаг азары Кохаја атасындан кечиб. Данышырлар ки, чопур киши һәлә мүһарибәдән әввәл Гарачаларда она-буна ләгәб — «лајлағы» јарашдырыб, ахырда кәндин рәһбәр ишчиләринә дә «лајлағы» гојуб онларла савашмыш, бундан сонра да арвадыны да көтүрүб бурадан кетмиш»...

«Ләгәбләр елә сәрраст вә тутарлы иди ки, һәтта рајондан кәлән гонаглар да марагланырдылар... Коха исә «лајлағы» гошмаг азарына тутулмушду. Анчаг бу да гәрибә иди ки, кәнддә һеч кәс ондан инчимирди. Биринчисинин үзүнә «Еј Хаин Хыдыр» дејирди, о бирисини «Чәнә Бағыр» чағырырды...

«— Һәсир Һашым дејирсән, Зыггы Зәби, Чәнә Бағыр дејирсән! Бунлардан да инчимирләр. Түлкү Һејдәр, Хаин Хыдыр! Бунлардан да инчимирләр».

«Мән бирдәнчә ајылыб көрдүм ки, бизим Тәлә-Кәкә нәнәмизин адыны Чында гојублар, инди бүтүн кәнд она Чында дејир».

«Коллу Коха» повестиндә нәинки ајры-ајры персонажларын ләгәбләринә, һәтта бир нечә әввәлчәдән ләгәби олан персонажларын сонракы ләгәбләринә дә раст кәлирик. Мәсәлән: «Даһа Чәфалы дејилсән, Димбуз Чаваншир!..

— Иннэн белә Гылынч Гурбан јох, сән дөнүб олдун Подрат Гурбан!».

Бәдии әсәрләрдә тәсвир олунан һадисәни вә әһвалаты, персонажларын дахили аләмини вә характерини бүтүн инчәликләринә гәдәр вермәк мәгсәдилә јазычылар ләгәбләрдән кениш шәкилдә истифадә едирләр. Мәсәлән, *Кирдик Һәсән, Јаланчы Сәбзәли, Кефли Искәндәр* (Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә); *Пардон Гурбанәли* (М. Ибраһимовун әсәриндә); ***Фәрә Чәфәр, Супуркәсаггал Рәһим, Чүрүк Меһди, Јетим Дадаш, Чыг-чыр Фәрзәли*** (Ә. Һагвердијевин әсәрләриндә) вә с.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, ләгәбләр бир гајда олараг хүсуси шәхс адларынын әввәлинә кәлир. Мәсәлән, *Јекә Хыдыр, Балача Вәзир, Грес Сәмәд* вә с.

Истәр бәдии әдәбијјатда, истәрсә дә шивәләрдә мүшаһидә етдијимиз ләгәбләр өз маһијјәти е'тибарилә мүхтәлиф олур. Онлар һәм әдәби дил, һәм дә шивә сөзләри әсасында әмәлә кәлә биләр. Әдәби дил сөзләри әсасында дүзәлән ләгәбләр, әсасән, аиләви вә мәһәлли; шивә сөзләри әсасында дүзәлән ләгәбләр исә фәрди-шәхси характер дашыјыр. Јә'ни, бир ләгәб бә'зән бир шәхсә, бә'зән бир нәслә вә бә'зән дә бир мәһәлләјә верилир. Бунлары нәзәрә алараг ләгәбләри үч група[1] бөлмәк олар:

1. Фәрди-шәхси ләгәб.
2. Аиләви-нәсли ләгәб.
3. Мәһәлли-коллектив ләгәб.

1) **Фәрди-шәхси ләгәб.** Шәхс адлары нәсилдән-нәслә кечиб әсрләрлә јашадыгы һалда, фәрди-шәхси ләгәбләр узун мүддәт јашаја билмир, нәсилдән-нәслә кечмир вә тезликлә унудулур. Ләгәбләрин өмрү ону дашыјан шәхсин өмрүндән дә аз олур. Тәхәллүсләр әсли-шәхси адлара чеврилиб әсрләр боју кениш јајылдығы һалда, ләгәбләр белә хүсусијјәтләрдән мәһрумдур.

Фәрди-шәхси ләгәбләр јалныз ајры-ајры адамлара аид олур. Белә олдугда онун мәншәјини дә изаһ етмәк асан олур. Аиләви-нәсли ләгәб ајры-ајры адамлара онларын ичтимаи мәншәји, вәзијјәти, сәнәти, пешәси, характери, мә'нәви кејфијјәти, заһири көрүнүшү вә әхлаги

[1] Н. Һ. Поротников. «Групповые и индивидуальные прозвища в говорах Талицкого района Свердловской области» адлы мәгаләсиндә ләгәбләрин бу бөлкүсүндән бәһс етмишдир. *Бах:* Антропонимика, Москва, 1970, сәһ. 150.

камиллијн илә әлагәдар олараг халг тәрәфиндән верилир.

Түркологијада фәрди ләгәбләрин тәдгигинә бу нөгтеји-нәзәрдән јанашанлар ләгәбләри једди групa[1] бөлмүшдүр: 1) Мәншәләринә көрә — миллијјәти вә әразини әкс етдирәнләр; 2) Әламәтләринә көрә — шәхсин сач вә көзләринин рәнкини, шәхсин көрүнүшү вә јеришини, шәхсин чисмани нөгсанларыны әкс етдирәнләр; 3) Шәхсин характер, хүсусијјәт вә мејлини әкс етдирәнләр; 4) Шәхсин пешәси вә атасынын мәшғулијјәтини әкс етдирәнләр; 5) Шәхсин мәшғулијјәти, јахуд вәзифәсини әкс етдирәнләр; 6) Шәхсин ичтимаи вәзијјәтини әкс етдирәнләр; 7) Тарихи ләгәбләр.

Бә'зи тәдгигатчылар исә тәхәллүслә ләгәбин антропонимик хүсусијјәтләрини гарышыг салырлар. «Мүасир дилимиздә ишләнән Гырхларов, Һачызадә, Әфәндизадә, Моллазадә, Дәмирчизадә, Тутунчујева, Чәркәзов, Дибирова, Ќәмәрли, Балышов, Талышлы, Ләмбәрански, Гафгазлы вә с. фамилијалар ләгәбләрдән формалашмышдыр»[2]. Бурада мүәллифин фикри илә разылашмаг чәтиндир. Чүнки Азәрбајчан антропонимијасында титул вә ја рүтбә билдирән *Һачы, Әфәнди, Молла, Дәмирчи, Тутунчу;* мәкан вә кечмиш ханлығын адыны билдирән Талыш (кечмиш ханлыг вә етник груп нәзәрдә тутулур), Ләмбәран (топоним) вә Гафгаз (топоним) топонимләри һеч бир вахт ләгәб функсијасы дашымамышдыр. Она көрә ки, ләгәбләр, әсасән, мәнфи характерли олур. Һәмин сөзләрин ифадә етдији мәзмунда исә һеч бир мәнфи мәзмун јохдур. Әксинә, титул вә рүтбә билдирән сөзләр, һәмчинин топонимләр тарихән Азәрбајчан антропонимијасында шәхс ады вә тәхәллүс функсијасында ишләдилмишләр.

Һеч ким истәмир ки, онун адынын үстүнә әлавә вә һәм дә комик характер дашыјан бир ад гојулсун. Белә хүсусијјәтләрә Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә персонажларын нитгиндә дә раст кәлирик: «Сөз јох ки, мәним адымын гәзетчи олмасына баис јолдашым олубду, нечә өзүнүз дә көрүрсүнүз вә сөз јох ки, мәнә хош кәл-

---

[1] В. А. Гордлевский. Избранное сочинение, Москва, 1960, сәһ. 135.

[2] Р. Д. Исрафилова. Азәрбајчан дилинин антропонимикасы, сәһ. 70.

мир ки, атам-анам гојдуглары адын јанында бир өзкә ад гондаралар; амма мән јенә үрәјими сыхмырам».

Бу вә ја дикәр шәхсә верилән ләгәбләр, һәмин шәхсин һәјатынын мүхтәлиф дөврләриндә ја мүвәггәти, ја даими, ја да дәјишкән[1] характер дашыја билир.

Мүвәггәти ләгәбләр бу вә ја дикәр шәхсә ушаглыг дөврү верилир, о бөјүјүб боја-баша чатдыгдан сонра исә истифадәдән галыр. Мәсәлән, синиф јолдашлары ону «Наполеон» адландырырдылар.

Даими ләгәбләр һәр һансы бир шәхсә верилдији күндән өмрүнүн сонуна кими галыр. Мәсәлән, *Дәли Хыдыр, Сәј Мәһәммәд* вә с.

Фәрди-шәхси ләгәбләр һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир. Киши ләгәбләри: *Дошан Әли, Ничево Әһмәд, Работ Әһмәд, Дүзәләр Әли, Горхаг Һәсән, Хашал Һүмбәт;* гадын ләгәбләри: *Молла Јасәмән, Тојухчу Күлпәри, Алверчи Телли, Киши Көвһәр, Лал Сәнәм* вә с. Киши вә гадын ләгәбләриндән бәдии әсәрләрдә дә кениш шәкилдә истифадә олунур. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлы адлардан бәһс едәркән ондан чох киши (Салдат Бајрам, Ничево Нәҹәф, Какој Абуталыб, Наган Мәммәд вә с.) вә отуздан чох гадын ләгәбиндән (Димдик Күллү, Чин Зөһрә, Кечәл Күлсүм, Коха Лејла, Гочу Фатманисә, Диш Гызханым, Ат Балаханым вә с.) истифадә етмишдир.

Фәрди-шәхси ләгәбләр етимоложи-семантик ҹәһәтдән дә мараглыдыр. Јә'ни бир груп ләгәбләр үнсијјәт заманы мүсбәт, дикәр груп исә мәнфи мә'нада ишләдилир. Мүсбәт мә'нада ишләдилән ләгәбләр: *Гачаг Нәби, Гоч Короғлу, Гәһрәман Бәсти, Чобан Гара, Нефтчи Гурбан, Танкчы Һәзи, Дәнизчи Фарис Сәфәров* вә с. Мәнфи мә'налы ләгәбләр: *Чолаг Һәсән, Чопур Алы, Балаҹа Әһмәд, Гурд Мәһәммәд, Ҹиндар Мәҹид* вә с.

Фәрди-шәхси ләгәбин бир групу исә дәјишкән характер дашыјыр, јә'ни ејни шәхсә бир нечә ләгәб верилир: Искәндәр Зүлгәрнеји, Искәндәр Руми, Искәндәр Кәбир, Македонијалы Искәндәр, Бујнузлу Искәндәр. Бу нөгтеји-нәзәрдән мүшаһидә етдијимиз фәрди-шәхси ләгәбләри ашағыдакы групдара бөлмәк олар:

---

[1] А. Пашајев. Ләгәбләр һаггында. Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты тәдриси, Бакы, 1979, № 1, сәһ. 67

1. *Заһири көрүнүшүнә көрә верилән ләгәбләр.* Бу груп ләгәбләр Азәрбајҹан антропонимијасында даһа кениш јајылмышдыр. Онларда демәк олар ки, инсанларын заһири көрүнүшү өз эксини тапыр. Мәсәлән, *Гујруг-сач Азамат, Балаҹа Зијәддин, Јекә Хыдыр, Ағбаш Алы, Чопур Алы, Кечәл Һәсән* вә с.

Бу груп ләгәбләрә бәдии әсәрләрдә дә раст кәлирик. Мәсәлән, Ә. Һачызадәнин «Иткин кәлин» романында Ҹаһан арвад хәстәликдән сонра кәнд ҹамааты арасында *Кечәл Ҹаһан* ады илә чағырылырды.

2. *Әхлаг вә характер хүсусијјәтләринә көрә верилән ләгәбләр.* Бу груп ләгәбләрә, демәк олар ки, бүтүн Азәрбајҹан кәндләриндә раст кәлмәк олар. Мәсәлән, *Јаланчы Аббас, Дүзәләр Әли, Горхаг Мурад, Түлкү Исмајыл, Копчу Әбдүл, Чығчығ Мәһәммәдәли вә с.*

Халг арасында бу груп ләгәбләрин даһа мараглы бир хүсусијјәтинә дә тәсадүф едирик. Јә'ни арвадлара ләгәб вериләркән «киши», кишиләрә ләгәб вериләркән «арвад» номенклатур сөзләрдән истифадә олунур. Мәсәлән, Марнеули рајонунда *Арвад Һүсејн, Киши Пәри,* Болниси рајонунда исә *Арвад Әлләз, Арвад Һогу, Киши Ҝөвһәр* вә с.

3. *Сәнәт, пешә вә иҹтимаи вәзијјәтлә әлагәдар олараг верилән ләгәбләр.* Бу груп ләгәбләр Азәрбајҹан антропонимијасында кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Дәрзи Камал, Дәмирчи Меһралы, Дүлкәр Нурәддин, Чилинкәр Мүгзәр, Мискәр Нәсиб, Салјарка Хәлил* вә с.

4. *Физики гүсурлары олан адамлара верилән ләгәбләр.* Бу груп ләгәбләр аз јајылмышдыр. Мәсәлән, *Топ Муса, Кар Һәмид, Кор Муту, Чашы Телли, Топал Тејмур, Хыр-хыр Исмајыл, Чолаг Гулу, Голсуз Вәли, Јаныг Бәкир, Лалман Гурбан, Пәлтәк Мүсәмбәр, Лал Ҝүллү* вә с.

Бу груп ләгәбләрә бәдии әсәрләрдә дә раст кәлмәк олар. Мәсәлән, И. Һүсејновун «Саз» повестиндә охујуруг: «Кәнддә Ахсаг Һачы дејилән бир фелдшер варды. Ләгәбиндән көрүндүјү кими, ахсајырды...»

5. *Јашадығы (ишләдији) јерә көрә верилән ләгәбләр.* Мәсәлән, *Кәлмә Мәммәд, Кәлмә Әсәд, Кәлмә гызы, Ормешән гызы, Дағ гызы, Картоф* (картоф битән јердән кәлән) *гызы* вә с.

6. *Аиләви мүнасибәтләрә көрә верилән ләгәбләр.* Мә-

сәлән, *Илк оғлан, Сон бешик, Ортанчыл оғлан, Бөјүк кәлин* (бөјүк гардашын арвады), *Кичик кәлин* (кичик гардашын арвады) вә с.

7. *Вәзифәләрә көрә верилән ләгәбләр* дә азәрбајчанлылар арасында јајылмышдыр. Мәсәлән, *Дәллал Дурсун, Нахырчы Әһмәд, Тукәнчи Меһман* вә с.

Бә'зи тәдгигатларда исә фәрди-шәхси ләгәб дөрд група бөлүнмүшдүр[1].

Беләликлә, демәк олар ки, чанлы Азәрбајчан данышыг дилиндә хүсусилә, шивәләрдә тәсвири характер дашыјан фәрди-шәхси ләгәбләр кениш јајылмышдыр.

2. **Аиләви-нәсли ләгәб.** Азәрбајчанын һәр бир кушәсиндә јашајан сакинләрин мүәјјән һиссәсинин фәрдишәхси ләгәбләри илә јанашы аиләви-нәсли ләгәби дә вардыр. Аиләви-нәсли ләгәб јалныз бир фәрдә вә ја бир шәхсә јох, бүтөвлүкдә гоһумлуг мүнасибәтиндә олан бир нечә нәслә аид олур. Belə ләгәбләрә фамилија-ләгәб дә дејилир. Бу да әсас е'тибарилә һәмин нәслин мәшғулијјәти, сәнәти вә пешәси илә јахындан әлагәдардыр. Мәсәлән, *Гушғыранлар, Зурначылар, Палазлар, Дәмирчиләр, Усталар* вә с. Белә ләгәбләр рәсмиләшдирилмир. Бу груп ләгәбләр нәсилдән-нәслә кечәрәк ишләнир вә јалныз һәр һансы бир шәхси јох, онун һансы нәслә мәхсусилијини ифадә едир. Бу груп ләгәбләрин хәләфләрә вә ја кәләчәк нәслә верилмәси сүбут едир ки, һәмин ләгәбләр демәк олар ки, бир нечә әсрлик тарихә малик ола биләр. Индики нәслин нүмајәндәләри, чох заман, һәмин ләгәбин мәншәјини изаһ едә билмирләр. Аиләви-нәсли ләгәб фәрди-шәхси ләгәбә нисбәтән узун мүддәт јашајыр. Һәмин ләгәби дашыјанлар бә'зән бир кәндин вә ја гәсәбәнин сакинләри олурлар. Аиләви-нәсли ләгәб фәрди-шәхси ләгәбә нисбәтән даһа чох ишләк олур ки, беләликлә дә фамилија јериндә ишләнмәјә јахынлашыр. Һәтта бә'зән рәсмиләшир. Башга сөзлә десәк, антропонимләр сырасына дахил олуб ону зәнкинләшдирир.

3. **Мәһәлли-коллектив ләгәб.** Бә'зи тәдгигатларда ләгәбләрин үчүнчү групуну мәһәлли-коллектив ләгәб[2] адландырмышлар. Бу груп ләгәбләрдә гоһумлуг, аилә вә

---

[1] И. З. Һачыјев. Азәрбајчан дилиндә ләгәб (ајама), «Ономастика Кавказа», Орджоникидзе, 1980, сәһ. 26.

[2] П. Т. Поротников. Групповые и индивидуальные прозвища в говорах Талицкого района Свердловской области», сәһ. 154.

нәсил мүнасибәтләри јох, мәһәлли-әрази бирлији әсас көтүрүлүр вә бүтөв бир кәнд вә ја гәсәбә, кәндин вә ја гәсәбәнин мүәјјән һиссәси һәмин ләгәблә адланыр. Белә ләгәбләр, әсасән, үмуми мәзмунлу сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән, аранда јашајанлар дағ јериндә јашајанлары үмуми шәкилдә «Дағлы», шәһәрлиләр исә кәнддә јашајанлары үмуми шәкилдә «Чөллү» адландырырлар. Һәмчинин бир кәндин сакинләри онлара таныш олмајанлары башга бир кәндин вә ја гәсәбәнин ады илә адландырырлар. Белә һалларда ләгәбләр, әсасән чәм шәкилдә ишләнир. Мәсәлән: *Кәпәнәкчиләр, Гочулулар, Мығырлылар, Сарачлылар, Дәмирлиләр, Бәјтәкәрләр, Сәфәвиләр, Дәлләрлиләр, Чандарлылар* вә с.

Дилимизин лүғәт тәркибиндәки сөзләрин хүсуси вә үмуми олмасыны нәзәрә алараг, ләгәбләри дә хүсуси вә үмуми[1] олмагла ики група бөлмәк тәшәббүсү дә олмушдур. Мүәллиф хүсуси ләгәб ады алтында (Чүчү Рза, Ничево Нәчәф) фәрди-шәхси ләгәбләри; үмуми ләгәб ады алтында исә (Шәләмәнни Ширин) аиләви-рәсми вә мәһәлли коллектив ләгәбләри нәзәрдә тутмушдур.

Мәһәлли-коллектив ләгәбләрдә чоғрафи мөвге вә етноним әсас олур: *Ашағы мәһәллә, Јухары мәһәллә, Чыртданлар мәһәлләси, Түлләр мәһәлләси, Чочулулар мәһәлләси* вә с.

Көркәмли тарихи нәср устасы вә алим Әзизә Чәфәрзадә «Аләмдә сәсим вар мәним» әсәриндә Шамахы шәһәриндә олан Мәһәлли-базарларынын адыны чәкир: *Баггалбазар, Дәрзибазар, Харратбазар, Башмагчыбазар, Күрзәбазар* вә с.

Ләгәбләр инди дә даим јаранып вә чохалыр, анчаг онларын ишләнмә дәрәчәси азалыр. Бунун да әсас сәбәби, һәр шејдән әввәл, үнсијјәт заманы һәр бир шәхсин фәрди ады вә фамилијасы илә адланмасы вә чағырылмасыдыр. Дикәр тәрәфдән, бу вә ја дикәр шәхсин гүсур вә нөгсанларынын үзүнә дејилмәси мәдәнијјәтсизликдир вә бу чох вахт тәһгир кими өзүнү бүрузә верир. Шүбһәсиз, халгын мәдәни сәвијјәси артдыгча, ләгәбләрин дә сајы азалачагдыр.

Бураја кими дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, шәхс ады өмүрлүкдүр, һәр јердә фамилија илә бәра-

---

[1] А. Пашајев, Ләгәбләр һаггында, Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси, Бакы, 1979, № 1, сәһ. 68.

бәр рәсмиләшдирилир; ләгәб мәһдуд даирәдә (аиләдә, күчәдә, кәнддә) ишләнир вә һеч бир рәсми сәнәддә гејдә алынмыр; шәхси-фәрди ләгәб мүвәггәти, аиләви-нәсли вә мәһәлли-коллектив ләгәб исә нисбәтән узун өмүрлүдүр, бир иечә нәсил јашаја билир; шәхс адындан ата ады вә фамилија дүзәлдији һалда ләгәбләрдә бу хүсусијјәт јохдур: ад, фамилија вә тәхәллүс мүстәгил ишләндији һалда, ләгәб мүстәгил ишләнмир; адлар бу вә ја дикәр шәхсә мүрачиәт етмәк, һөрмәт, еһтирам вә јүксәк мәдәнијјәт һесаб олундуғу һалда, ләгәблә мүрачиәт етмәк она күлмәк, лағ етмәк, ону әлә салмаг вә мәдәнијјәтсизлик һесаб олунур; ад бу вә ја дикәр шәхси адландырмаға хидмәт етдији һалда, ләгәб аддашлары бир-бириндән фәргләндирмәјә хидмәт един; ад үнсијјәт заманы вә бәдии әсәрләрдә персонажларын бир-биринә мүрачиәти мәгамында мүсбәт кејфијјәтләрә малик олдуғу һалда, ләгәбләрдә бу кејфијјәтләрлә јанашы мәнфи кејфијјәтләр дә өзүнү бүрузә верир.

VI ФӘСИЛ

АНТРОПОНИМЛӘРИН ФОРМАЛАШМАСЫ ӘСАСЛАРЫ

Дилчилијин сөзләрин вә ифадәләрин мә'наларындан, онларын инкишафы вә дәјишмәсиндән бәһс едән шө'бәси *семасиолокија* вә ја *семантика* адланыр. Башга сөзлә десәк, семасиолокија лексик мә'нанын дәгигләшдирилмәси, сөзләрин мә'на групларынын мүәјјәнләшдирилмәси ганунаујғунлуглары илә јахындан мәшғул олур. Бу мә'нада да дилимиздәки хүсуси адларын тәшәккүлү, инкишафы вә мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләләри илә әлагәдар олараг, онларын ифадә етдији мә'нанын да өјрәнилмәси өн плана чәкилмәлидир. «Сөз вә онун мә'налары мүхтәлиф групларда бирләшир вә бу бирләшмә охшарлыға вә ја мә'наја әсасланыр»[1]. Бу мүлаһизәни ејнилә хүсуси адлара, о чүмләдән дә, антропонимләрә аид етмәк олар. Чүнки һәр бир антропоним дә бу вә ја дикәр мә'на әсасында тәшәккүл тапыр.

Дилин әсас лүғәт фондуна вә ја лүғәт тәркибинә дахил олан һәр бир сөз мүәјјән мә'наја малик олдуғу кими, дилин лүғәт тәркибиндә кениш бир лај тәшкил едән хүсуси адлар, о чүмләдән дә, антропонимләр ифадә етдији бу вә ја дикәр мә'на әсасында формалашмышдыр. Бу бахымдан антропонимләрин лексик-семантик групларынын, онларын тәбиәтинин вә мә'на әсасынын тәдгиги бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки һәр бир дилдә үнсијјәт просесиндә антропонимләрин һәр ан ишләдилмәси објектив һәгигәтләр, објектив мүнасибәтләрлә бағлыдыр. Әлбәттә, антропонимләрсиз күндәлик үнсијјәти ағыла кәтирмәк олмаз. Лакин үнсијјәт просесиндә антропоним үчүн грамматик гурулуш јох, онун ифадә етдији мә'на чалары әсас көтүрүлүр. Мәһз буна көрә дә, Азәрбајчан

[1] Һ. Һәсәнов. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1988, сәһ. 10.

шәхс адларынын да киши вә гадын адларына бөлүнмәси онларын мә'на әсасы илә әлагәдар олмушдур. Мәсәлән *Газан, Бејрәк, Буғач, Аслан, Зија, Мәтанәт* кишиләрә; *Чејран, Көзәл, Көјчәк, Лалә, Чичәк, Јасәмән, Рејһан, Улдуз, Күнәш* гадынлара верилән адлардыр. Көрүндүјү кими, јухарыдакы биринчи груп адларда икидлик, гәһрәманлыг, чәсурлуг, чәсарәтлик, анлајышлары; икинчи груп адларда исә көзәллик, зәрифлик, инчәлик, әтирлилик, парлаглыг, анлајышлары өз әксини тапмышдыр. Антропонимләрин груплашдырылмасы да билаваситә онларын мә'на әсасы илә бағлы олмушдур. Демәли, антропонимләри мә'на анлајышындан кәнарда дүшүнмәк олмаз.

Азәрбајчан антропонимләринин системи онларын һәр бириндә вә ја һәр бир групунда лексик мә'нанын әсас типләрини, онларын лексик-семантик бөлкүләринин арашдырылмасы үчүн кениш имкан ачыр. Бу мә'нада антропонимија бу вә ја дикәр дилдә садәчә олараг, шәхс адларынын топлусу дејил, бир-бирилә гаршылыглы әлагәси олан дил фактларынын тәшәккүл тапмыш мүәјјән системидир. Һәмин системә әсас (шәхси ад, ата ады, фамилија) вә көмәкчи (тәхәллүс, ләгәб) адлар дахилдир. Антропонимик систем өз ифадәсини ајры-ајры шәхсләрә верилән ејни вә ја мүхтәлиф адларын дашыдығы мә'наларда тапыр. Демәли, мүхтәлиф лексик-семантик групларда топланан антропонимләр бир-бирилә, әсасән, мә'на вә мәзмун чәһәтдән ујғун кәлир. Белә групларда антропонимләрин бир-бирилә сабитләшмиш әлагә мүнасибәтләри вә бир-бирини тамамлајан дил үнсүрләри өз әксини тапыр. Антропонимик системдә бир тәрәфдән дил фактларынын формача тәшкили, дикәр тәрәфдән исә мәзмунча тамамланмасы просеси кедир. Башга сөзлә десәк, һәр бир антропонимдә һәм заһири чәһәт (фонетик сәсләнмә), һәм дә дахили чәһәт (мә'на вә мәзмун) гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тамамлајыр. Лакин семантикада икинчи чәһәт, јә'ни мә'на өн чәркәјә кечир. Она көрә дә антропонимләрдә дә фонетик сәсләнмә, мә'нача бүтөвлүк вә анлашыглыг, мүстәгиллилик, сабитлик, аһәнкдарлыг, сабит вурғулуг вә с. хүсусијјәтләр олмалыдыр. Бүтүн бунлар антропонимләрин мадди инкишафы (јени антропонимләрин јаранмасы, көһнәләрин—мәзмунсузларын истифадәдән галмасы), антропонимләрин

фонетик инкишафы (бир антропонимдән дикәринин јарадылмасы — Улдуз — Улдузә, Ајнур—Ајнурә), антропонимләрин семантик инкишафы (киши вә гадын үчүн мүштәрәк вә ејникөклү адларын јаранмасы) вә с. өзүнү бүрузә верир.

Әлбәттә, антропонимик системдә ајры-ајры нитг һиссәләринә аид олан үмумишләк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин дә груплашдырылмасы онларын ифадә етдији мә'на илә бағлы олмушдур.

Бүтүн дүнја халгларынын антропонимијасында олдуғу кими, Азәрбајчан антропонимләринин базасы мә'на вә мәзмунча рәнкарәнк вә мухтәлиф үмумишләк сөзләрдән ибарәтдир. «Чәмијјәт вә каината аид әшја, һадисә, әламәт вә с. анлајышларын адыны билдириб дилдә чох ишләнән сөзләрә үмумишләк сөз дејилир»[1]. «Үмумишләк лексикаја реал варлығын ән кениш анлајышларыны билдирән сөзләр дахилдир»[2].

Һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә вә ејни мә'нада баша дүшүлән белә сөзләр Азәрбајчан антропонимләринин јаранмасы үчүн әсас тәшкил едир. Мәсәлән:

Чан вериб јүз миннәт илә алмышам,
Көндәрирәм сәни јарә, *шамама!*
Тәзә тағдан үзүлүбсән, охшарсан
Јарын гојнундакы нарә, *шамама!*

Еј сүсән-сүнбүлүм, ал зәнахданлым,
Гурбан олсун *лалә, күл* илән сана,
Бу нечә күндүр ки, сәндән ајрыјам,
Санасан *һәсрәтәм* ил илә сана!

Чанын *сәдәфдир,* дишләрин *инчи,*
Санасан ағызын *пүстәдир,* ај гыз!
Хумар көзләрини севәндән бәри,
Дәрдә дүшүб чаным хәстәдир, ај гыз!

(М. П. Вагиф)

---

[1] А. Гурбанов. Муасир Азәрбајчан әдәби дили, Бакы, 1967, сәһ. 200.

[2] Т. Әфәндијева. Азәрбајчан дилинин лексик үслубијјаты. Бакы, 1980, сәһ. 128.

Јајылды *шөһрәти* Азәрбајчана,
Шад олуб севинди дүзләр, јамачлар.
Адыны нәғмәјлә салды *дастана,*
Муған чөлләриндә өтән *турачлар...*

Јохса о саф *мәһәббәтдән*
О *көнүлдән,* о *үлфәтдән,*
Дөвранынмы үзү дөнду?
Гәриб-гәриб тәк дајанма,
О *дилбәрин һәсрәтинә.*
Еј *көјәрчин*, чох да јанма!
Чан евинин *меһтәринә!*

Алды гучағына мәни шәһәрләр,
О һәсрәт галдығым шеһли *сәһәрләр.*

Баһар! Кәл демә ки, ганым сојугдур,
Мәним дә гәлбимдә әмәлләрим вар...
Ким дејир, севкинин мә'насы јохдур?
Көзлә, гырылмасын ортада *илгар,*
Мәним дә гәлбимдә әмәлләрим вар.

Бир мәсәл галмышдыр *ата-бабдан:*
Учарда *турачдыр,* гачарда *чејран.*
Бир мән дејирәм ки, *һүснүнә һејран,*
Шөһрәтин јајылыб һәр јана, чејран!

Јазын *нөвбарысан* бизим дијарда,
Гыврым *телләрини* сана, *бәнөвшә!*
Мән сәни севмишәм бир илк баһарда,
Көнлүмү вермишәм сана, бәнөвшә!

(С. Вурғун)

Мән *е'тибар* едиб о *никарын вәфасына,*
Дүшдүм мәһәббәтин долашыг мачәрасына.

Чанан! илк баһарым сән олмасајдын,
Вәфалы никарым сән олмасајдын,
Күлли-ихтијарым сән олмасајдын,
Көзәлләр талајыб чапарды мәни!

(С. Рустәм)

Ачардым буфети тәләм-тәләсик,
Сәһәрләр кизличә галхыб јеримдән.
Вурулуб *шәкәрин ширинлијинә,*
Онсуз кечинмәздим ушаглыгда мән.

(Һ. Ариф)

Классик вә мүасир Азәрбајчан поезијасындан кәтирилмиш јухарыдакы парчаларда ишләнән *шамама, пүстә, бәнөвшә, лалә, күл, сүнбүл, турач, көјәрчин, чејран; сәдәф, инчи, гумаш, мәһәббәт, көнүл, илгар, телләр; вәфа, вәфалы, чамал, шөһрәт, е'тибар, көзәл, шәкәр, ширин, үлфәт, хумар, дилбәр, һүсн, һејран, баһар, сәһәр, һәсрәт, никар, гурбан* кими сөзләрин һамысы дилимиздә чох јајылмыш үмумишләк сөзләрдәндир. Чүнки бу груп сөзләр Азәрбајчан дилиндә данышанларын һамысы үчүн ејни дәрәчәдә ајдындыр. Бу груп сөзләр, јә'ни «формасында һеч бир дәјишиклик едилмәдән хүсуси ад кими ишләнән үмуми ад»лар апелјатив[1] ад һесаб олунур.

Үмумишләк сөзләр дилимизин лүғәт тәркибинин әсас һиссәсини тәшкил едир вә онлар мадди варлыға, еләчә дә инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләринә аид олараг, ән зәрури мүхтәлиф һәјати анлајышлары өзүндә әкс етдирир. Дилимизин бүтүн үслубларында (бәдии, елми, публисистик, рәсми, епистолјар) ишләнә билән үмумишләк сөзләр нитгдә фикрин ајдынлығы вә аһәнкдарлығы илә фәргләнир. Одур ки, лүғәт тәркибинин ән гәдим вә ән сабит һиссәси олан бу лексика дилимизин бүтүн үслубларында, — данышыг-мәишәт, ишкүзар, елми, техники, бәдии, — кениш шәкилдә ишләнмә ихтијарына маликдир[2]. Һәмин сөзләрин мүәјјән һиссәси данышығын вә ја нитгин кедиши шәраитиндә јүксәк вурғу вә авазла дејилир. Бу да һәмин сөзләрин јени мә'на кәсб етмәсинә сәбәб олур.

Беләликлә дә, дилимиздәки үмумишләк сөзләрдән инсан адлары — антропоним әмәлә кәлир. Башга сөзлә десәк, һамынын баша дүшдүјү, мә'насыны дәгиг шәкилдә анладығы мүстәгил мә'налы ади сөзләрдән антропоним-

---

[1] А. Гурбанов. Азәрбајчан ономалокијасы мәсәләләри, Бакы, 1986, сәһ. 80.

[2] Т. Әфәндијева. Азәрбајчан дилинин лексик үслубијјаты, сәһ. 129.

ләр јарадылыр. Мүасир валидејнләр дә һәр күн бир-бири илә үнсијјәтдә олдуглары вә улу бабаларынын зәнкин ирс гојдуғу доғма дилләриндәки ајры-ајры сөзләри мә'наландыраpаг, өз ушагларына јени-јени адлар верирләр: *Бәнөвшә, Лалә, Күл, Шамама, Пүстә, Сүнбүл, Турач, Чејран, Көјәрчин, Сәдәф, Инчи, Гумаш, Мәһәббәт, Көнүл, Илгар, Телләр, Вәфа, Вәфалы, Чамал, Шөһрәт, Е'тибар, Көзәл, Ширин, Хумар, Үлфәт, Дилбәр, Һүснијјә, Һејран, Баһар, Сәһәр, Һәсрәт, Шәкәр, Никар, Гурбан, Дастан* вә с.

Үмумишләк сөзләр әсасында формалашан јухарыдакы адлардан *Гәриб, Вәфа* вә *Ширин* антропонимләри «гәриб, вәфа вә ширин» сифәтләринин, *Гурбан, Һәсрәт* вә *Һејран* антропонимләри исә «гурбан олмаг, һәсрәт галмаг (олмаз), һејран олмаг (галмаг)» фе'линин семантик конверсија чәһәтдән субстантивләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, антропонимләр һәјат вә мәишәтин бу вә ја дикәр саһәсини әкс етдирән сөзләр әсасында формалашараг, тарих боју үнсијјәт заманы халгымыза хидмәт етмишдир.

Азәрбајчан антропонимләри үзәриндә мүшаһидә апаркән мә'лум олур ки, онлар үмумишләк сөзләр әсасында мүхтәлиф нитг һиссәләриндән јаранмышдыр. Нитг һиссәләри әсасында әмәлә кәлмәсинә көрә антропонимләри ики група бөлмәк олар:

1. *Исим әсасында формалашан антропонимләр.* Бу груп антропонимләр, әсас е'тибарилә, үмуми адларын хүсуси адлара вә јахуд инсан адларына чеврилмәси илә әмәлә кәлир[1]. Мәсәлән, дилимиздә флоралар аләминин бу вә ја дикәр үзвүнүн үмуми адыны билдирән шамама, сүсән, чичәк; зоонимләрин мүәјјән нөвүнүн адыны билдирән товуз, марал, чејран, лачын; космонимләрин бу вә ја дикәринин адыны билдирән улдуз; һәмчинин бу вә ја дикәр конкрет әшјанын адыны билдирән јагут, сәдәф, алмас, күмүш вә с. үмуми адлар әсасында хүсуси шәхс адлары формалашмышдыр; *Шамама, Сүсән, Чичәк, Товуз, Марал, Чејран, Лачын, Улдуз, Јагут, Сәдәф, Алмас, Күмүш* вә с.

Азәрбајчан антропонимијасында бир груп шәхс ады-

---

[1] Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш, Бакы, 1966, сәһ. 176.

504—12

на тәсадүф олунур ки, онлар башга дилләрдән алынмыш үмуми сөз әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Мәсәлән, әрәб дилиндә гијмәтли даш мә'насыны ифадә едән «Һәчәр» вә көзәл мә'насыны билдирән «Һәсән» сөзләри дилимизә кечдикдән сонра шәхс адларынын формалашмасы үчүн әсас олмушдур. Демәк олар ки, орта әсрләрдән бу күнә кими Азәрбајчан антропонимләри сырасында гадынлара верилән Һәчәр вә кишиләрә верилән Һәсән адлары фәал шәкилдә ишләнмәкдәдир.

2. *Ајры-ајры нитг һиссәләринин конверсијасы әсасында формалашан антропонимләр.* Дилчилијин сөз јарадычылығы саһәсиндә кениш шәкилдә јајылмыш олан конверсија, јә'ни «сөзүн бир нитг һиссәсиндән башгасына кечмәси»[1] һадисәси дилимиздә антропонимләрин јаранмасы үчүн дә әсас васитә олмушдур. Конверсија сөз јарадычылығы үсулларындан бири олан лексик-грамматик һадисә кими дилчиликдә аз-чох өјрәнилсә дә, онун антропонимика саһәсиндәки ролу, демәк олар ки, ајрылыгда хүсуси тәдгигат објекти олмамышдыр. Мүхтәлиф рајонлардан вә мәтбу әдәбијјатдан топладығымыз он миндән чох антропоним лүғәти үзәриндә тәдгигат апаркән белә бир нәтичәјә кәлдик ки, антропонимләрин тәшәккүлүндә конверсија апарычы рола маликдир.

«Семантик конверсија мүәјјән бир нитг һиссәсинә дахил олан сөзүн һәмин нитг һиссәси илә бүтүн семантик вә грамматик әлагәләрини итирәрәк јени бир нитг һиссәсинә кечмәсини нәзәрдә тутур. Семантик конверсија, демәк олар ки, тамамилә ономастика саһәсинә аид олуб, даһа чох хүсуси исимләрдә өзүнү көстәрир»[2]. Јухарыда гејд олунанлардан көрүндүјү кими, семантик конверсија субстантивләшмә вә ја исимләшмә илә јахындан бағлыдыр. Азәрбајчан дилиндә исә нитг һиссәләриндән сифәт вә фе'лләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәси даһа чох јајылмышдыр. Бунлары нәзәрә алараг, Азәрбајчан антропонимијасында сөзләрин конверсијасы јолу илә дүзәлән антропонимләри ики група бөлмәк олар:

а) Сифәтләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәси јолу илә дүзәлән антропонимләр. Субстантивләшмә

[1] А. Ахундов. Үмуми дилчилик, Бакы, 1979, сәһ. 145.

[2] А. Ахундов. Үмуми дилчилик, сәһ. 147. Јенә онун :Азәрбајчан дилиндә конверсија, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси», Бакы, 1977, № 1, сәһ. 70—71.

јолу илә дүзәлән бу груп адлар халгымыз арасында һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

Киши адлары: *Балача, Бәхтијар, Гара, Сары, Әзиз, Ләтиф* вә с.

Гадын адлары: *Ағча, Баллы, Көзәл, Көјчәк, Гәшәнк, Јахшы* вә с.

б) Фе'лләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәси јолу илә дүзәлән антропонимләр. Халгымыз арасында кениш јајылмыш бу адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

Киши адлары: *Анар, Горхмаз, Дөнмәз, Дөнүш, Јашар* вә с.

Гадын адлары: *Јетәр, Күләр, Севәр, Севил, Севинч, Севда* вә с.

в) Зәрфләрин семантик чәһәтдән субстантивләшмәси јолу илә дүзәлән антропонимләр: *Сәһәр, Илкин, Күндүз* вә с.

г) Сајларын семантик чәһәтдән субстантивләшмәси јолу илә дүзәлән антропонимләр: *Ваһид, Бирчә, Бирчәханым, Бирчәкүл* вә с.

ғ) Нидаларын семантик чәһәтдән субстантивләшмәси јолу илә дүзәлән антропонимләр: *Афәрин, Иншаллаһ, Машаллаһ* (әлбәттә, бу груп адларын јашадылмасы мәгсәдәујғун дејил).

АНТРОПОНИМЛӘРИН СЕМАНТИК ГРУПЛАРЫ

Тарихән халгымызын ичтимаи һәјатында баш верән бүтүн һадисәләр, инкишаф вә дәјишикликләр дилимизин лүғәт тәркибиндә олдуғу кими, онун антропонимик лајында да бу вә ја дикәр чәһәтдән өз әксини тапмышдыр. Зәнкин вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә малик олан мүасир Азәрбајчан антропонимләрини семантик чәһәтдән ашағыдакы груплара бөлмәк олар[1].

---

[1] Гејд: Һ. Һәсәнов. Азәрбајчан адларынын он алты јолла әмәлә кәлдијини гејд едир. *Бах:* Һ. Һәсәнов. Сөз вә адларын әмәлә кәлмәси, Бакы, 1978, сәһ. 22—24; Н. М. Худијев адларын семантик тәснифиндә ики принсипи әсас көтүрүр: а) Чинс үзрә тәснифат: киши вә гадын адлары; б) Јаранма үсулуна көрә тәснифат: тәбии вә сүн'и адлар. Тәбии адлары да тәсвири, көчүрмә, абстракт мәзмунлу вә дини мәзмунлу олмагла дөрд група бөлүр. *Бах:* Совет дөврү Азәрбајчан әдәби дилинин шәхс адлары һесабына зәнкинләшмәси, «Азәрбајчан ономастикасы проблемләринә даир конфрансын материаллары», Бакы, 1987, сәһ. 32—35.

1. *Топонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында топонимләр[1] әсасында дүзәлән антропонимләр кениш јајылмышдыр. Бу да шүбһәсиз ки, бу вә ја дикәр чоғрафи мөвгедә, еразидә јашајан гәбилә, тајфа вә халгын тарихән јашадығы, бојабаша чатдығы еразинин — Вәтәнин шөһрәтләндирилмәси вә бә'зи микротопонимләрин зијарәтә чеврилмәси илә әлагәдар олмушдур. Чүнки «Вәтән бүтүн халглар үчүн мүгәддәсдир. Вәтәнин мәһәббәти инсанларын гәлбиндә, ады дилиндәдир»[2]. Классик шаиримиз А. Сәһһәт демишкән:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә виҹдан олмаз.

Вәтән мәфһуму һәр бир халгын дилиндә өз доғма сөзләри илә ифадә олунур. Башы даим ағ чалмалы уча дағлар, учсуз-бучагсыз кениш дүзәнликләр, шыр-шыр ахан бүллур чајлар вә дәрин дәрәләр, күмүш кими парлајан мави дәнизләр вә көлләр, кечәләр һәр јана нур сачан електрик лампалы шәһәрләр вә кәндләр, һәр кәсин доғулуб бөјүдүјү евләр вә бағчалар, һәр кәсин јандырдығы чил-чыраг да, од-очаг да вәтәндир, Вәтәнин бир парчасыдыр. Вәтәнин дә, онун һәр бир парчасынын да дилимиздә өз ады вардыр. Белә адлары билдирән сөзләрә ономалокијада *топонимләр* дејилир. «Онлары Вәтән-сөзләри (Вәтән парчаларынын адлары — *М. Ч.)* адландырмаг да оларды... Јер адлары — Вәтән сөзләри торпағын көксүндә халгын тарихинин чанлы изләридир»[3]. Халг да һәлә лап гәдим заманлардан өз Вәтәнини, онун ајры-ајры парчаларыны шөһрәтләндирмәк вә нәсилләрин гәлбиндә јашатмаг мәгсәдилә ајры-ајры топонимләри вә ја јер адларыны өз өвладларына шәхси ад гојмушдур. Бу груп антропонимләрә гәдим заманлардан тәсадүф етмәк олур. Мәсәлән, Оғузун оғланларындан биринин ады Тағ

---

[1] Топоним јунанча «топос» сөзүндән олуб мә'насы јер, мәкан, өлкә демәкдир.

[2] А. Ахундов. Торпағын көксүндә тарихин изләри, Бакы, 1983, сәһ. 3.

[3] А. Ахундов. Торпағын көксүндә тарихин изләри. Бакы, 1983, сәһ. 4.

(Дағ) олмушдур. Өз објектинин мүхтәлифлији вә зәнкинлији илә әлагәдар олараг, топонимләр мүхтәлиф олдуғу кими, онларын адлары әсасында дүзәлән антропонимләр дә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Һәмин груп антропонимләр һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

а) Өлкә адлары билдирән топонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Бу груп антропонимләр әсасән кишиләрә верилир: *Гафгаз, Дағыстан, Күрчүстан, Алтај, Мисир* вә с.

Бу груп киши адларына Газах антропонимијасында да раст кәлирик. Азәрбајчан топоними әсасында газахларда антропоним дүзәлмишдир. Газах совет режиссору, халг артисти, Дөвләт мүкафаты лауреаты Мамбетов Азәрбајчан Мәди оғлу.[1].

б) Ојконимләр; јә'ни јашајыш мәнтәгәләринин адларыны билдирән топонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Мә'лумдур ки, ојконимләр—јашајыш мәнтәгәләри дә әһалисинин сајына, мәшғулијјәтинә, мәдәни-мәишәтинин инкишафына көрә мүхтәлиф олур. Бу нөгтеји-нәзәрдән ојконимләр ики група бөлүнүр: ***астионимләр*** (шәһәр адлары) вә ***комонимләр*** (кәнд адлары).

Астионимләр, јә'ни шәһәр адларыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары: *Губад, Теһран, Тәбриз, Кәнчә, Тифлис* вә с. Күрчүстан Р-нын Сагаречо рајонунун Ләнбәли кәндиндә Газах антропоними дә тәсадүф олунур.

Гадын адлары: *Шамахы*[2], *Губа, Гаһирә, Афина, Фирузә, Фәрганә, Адыкүн, Товуз, Дилман*[3], *Бакы, Шәки* вә с. *Бағдад* вә *Теһран* адлары мүштәрәк олараг, һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

в) Оронимләр вә ја дағ адларындан дүзәлән антропонимләр: *Гошгар, Савалан, Елбрус* вә с.

---

[1] Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы, VI ч. Бакы, 1982, сәһ. 336.

[2] Акад. Бартолда көрә Шамахы топоними кечмишдә бурада јашајан «Ишамахы» тајфасынын ады илә әлагәдардыр. *Бах:* Бартолд. Труды, Москва, 1963.

[3] Гејд: Дилман антропоними Чәнуби Азәрбајчандакы Дилмаган шәһәринин ады илә бағлыдыр. Ағсу рајонунда да Дилман адлы кәнд вардыр. Бу кәндин әһалиси вахтилә Чәнуби Азәрбајчаныи Дилмигaн шәһәриндән көчүб кәлмишдир. Бах: Роза Ејвазова. Кишвәри «Диваны»нын дили, Бакы, 1983, сәһ. 8.

б) Гитә вә бөјүк бир әразинин адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән адлар: *Асја, Туран, Турғај* вә с.

Топонимләр әсасында дүзәлән адлара татар вә башгырд антропонимнјасында да кениш шәкилдә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, татарлар оғлана Марсел, башгырдлар исә *Амур, Елбрус, Памир, Бајкал, Кузбас;* гызлара нсә *Елба, Гренада, Ситсилија, Сыр-Дәрја, Мадрид, Азија* кими адлар гојурлар.*

2. *Ҹоғрафи адлар әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајҹан антропонимијасында бир груп шәхс адларына тәсадүф едилир ки, онлар ҹоғрафи терминләр әсасынформалашыр. Бу гәбилдән олан адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

Кишиадлары: *Дағлар, Саһил, Зирвә, Үфүг, Сәрһәд, Јајла, Сәһра, Мигјас, Маил, Мүһит, Орман* вә с.

Гадынадлары: *Саһилә, Мәсмә* (бәнд), *Мәнзәрә, Дәһанә, Шәлалә, Далға, Мәнбә, Мулајим, Хәзан, Чәмән, Сәвијјә, Мәнсәб, Шәргијјә* вә с.

Ҹоғрафи терминләрлә кечмишдә вәзифә билдирән бәј, хан, вәзир сөзүнүн бирләшмәсиндән дә мүрәккәб антропонимләр дүзәлир: Аранбәј, Аранхан, Чәмәнзәр вә с.

3. *Етнонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасына дахил олан хүсуси шәхс билдирән адларын бә'зиси етнонимләр[1] әсасында дүзәлмишдир. Тарихдән мә'лумдур ки, Азәрбајчанда онларла түркдилли гәбилә вә тајфа јашамышдыр. «... гәдим албан тајфалары бирләшмәсиндә 26 гәбилә олмушдур вә бир чох тарихчиләр көстәрир ки, бунларын һәрәсинин өзүнәмәхсус дили олмушдур. Күман етмәк олар ки, бунларын дилләри дә бир-биринә гоһум дилләр олмушдур»[2]. Сонралар ајры-ајры гәбилә вә тајфалар халг һалында бирләшир. Һәмин гәбиләнин үзвләри өз өвладларына дахил олдуглары гәбилә вә тајфанын адыны гојурлар. Демәли, «халгын шәрәфинә адгојма адәти чох гәдимдир»[3]. Беләликлә дә, етнонимләр әсасында антропонимләр дүзәлир. Етнонимләр әсасында дүзәлән антропонимләрә

---

[1] Етноним јунанча etnonimos сөзүндән олуб гәбилә, халг вә ел демәкдир.

[2] Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы, Бакы, 1967, сәһ. 12.

[3] З. Б. Мухамедова. Личная ономастика у туркмен, сб. «Питания ономастика», Кијев, 1965, сәһ. 155.

демәк олар ки, азәрбајчанлылар јашајан һәр бир кәнддә вә шәһәрдә раст кәлмәк олар. Мәсәлән, Азәрбајчан антропонимијасында һәм хүсуси шәхс ады, һәм дә тәхәллүс кими кениш јајылмыш Сабир антропоними билаваситә Албанијада јашајан Сабир тајфасынын[1] ады илә әлагәдардыр. Әфшар вә Әфшан антропонимләри Әфшар гәбиләсинин[2], Гајтағы гајтағы гәбиләсинин[3], Гачар антропоними исә Гачар гәбиләсинин[4] ады илә бағлыдыр. Муған антропоними (топоними) исә Һеродотун гејд етдији кими, гәдим мидијалылардан олан муғ вә јахуд мағ гәбиләсинин[5] ады илә әлагәдардыр. Өзбәк антропоними исә өзбәк етноними илә әлагәдар олараг мејдана кәлмишдир. XIII әср Елдәкиз һөкмдары Мәһәммәд Чаһан пәһләванын оғлунун ады Өзбәк олубдур. Хәзәр антропоними исә гәдим заманларда Хәзәр дәнизинин шимал-гәрб саһилләриндә јашајан хас//гас тајфасынын[6] ады илә әлагәдар олараг јаранмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын гәһрәманларындан биринин ады Ушун Гоча антропоними дә ушун[7] етноними әсасында дүзәлмишдир. Гашгај антропоними дә Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран вә ады ерамыздан әввәл 1345—1320-чи илләрдә мәнбәләрдә гејд олунан гашгај[8] етноними илә бағлыдыр.

Азәрбајчан вә еләчә дә түркдилли халгларын антропонимијасында халгын, гәбиләнин шәрәфинә адгојма ән'әнәләри лап гәдимләрә кедиб чыхыр. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дилинә нәзәр салдыгда бир сыра гәбилә вә тајфаларла јанашы «ағрулар» «ағрулар өлкәси», «ағру дили» ифадәләринә) етнониминә дә тәсадүф

---

1. Азәрбајчан тарихи. I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 97.
2. Ә. М. Дәмирчизадә. Азәри әдәби дилинин тарихи, Бакы, 1967, сәһ. 49.
3. Јенә орада, сәһ. 49.
4. Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы, Бакы, 1967, сәһ. 48.
5. Јенә орада, сәһ. 48; А. Мәммәдов. Чоғрафи адларын сирри, Бакы, 1969, сәһ. 19—20.
6. Ә. М. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы, сәһ. 48, С. Атанызов. Түркмәнистанын топонимик сөзлүјү, Ашгабад, 1970, сәһ. 45.
7. С. Әлјаров. «Дәдә Горгуд» китабынын әсатири — рәвајәт вә тотемләр дүнјасы: «Гара башым гурбан олсун, гурдум сана», «Улдуз» журналы, Бакы, № 6, сәһ. 52.
8. М. Сејидов. Гашгај вә ајрым антропонимләринин сөз ачымы, «Елм вә һәјат», Бакы, 1984, № 9, сәһ. 13.

едирик. XI əср алими-филологу М. Кашғаринин «Divani лүғәт-ит-түрк» əсәриндә дә ағруларын түрк тајфаларындан олдуғу ајдынлашыр. Тәдгигат әсәрләриндә ағру[1] етнониминин адына VIII әсрдән тәсадүф едилир. Сонралар ағру етнониминдән һәм етнотопоним, һәм дә етноантропоним әмәлә кәлмишдир. Ағру етноними әсасында әмәлә кәлән топонимә 732-чи илдә јазылмыш Билкә хан абидәсиндә тәсадүф едилир: «Екинти анта Арғуда сүнүшдүм» (икинчи дәфә Арғуда дөјүшдүм)[2].

Арғу етноними шәхс адынын дүзәлмәси үчүн дә әсас олмушдур. Бу етноним һәмин гәбиләнин үзвләриндән биринә верилмиш вә тарихән гадын адыны билдирмишдир. Мәсәлән, Һүлакү ханын бөјүк оғлу Тимур Буканын икинчи арвады Арғун Тәкин арғунан нәслинә[3] мәнсуб иди. Түрк алими Көпрүлүзадә күман едир ки, «Divani-һикмәт» әсәринин мүәллифи Әһмәд Јасәви (XI—XII әсрләр) дә арғу тајфасындан[4] имиш.

Азәрбајчан, еләчә дә түркдилли халгларын антропонимијасында оғуз, сәлчуг, гыпчаг вә с. етнонимләр шәхс адларында ишләндији кими, Арғун да орта әсрләрдә ајры-ајры адамлара верилән ад кими кениш јајылмышдыр. Укедеј ханын нәтичәләриндән бири Арғун (Урук Тимурун оғлу), Һүлакү ханын оғланларындан бири Арғун хан олмуш вә Әмир Арғун-әкә (XIII әср)[5] адлы танынмыш сәркәрдә олмушдур.

Түркдилли тајфалардан бири дә гараманлы тајфасы олубдур. Гараманлылар XIII әсрин биринчи јарысында монголларын истилалары дөврүндә Орта Асијадан Азәрбајчана кәлмиш вә бир групу бурада мәскәнләшмишдир.

Башга түркдилли тајфаларла бирликдә гараманлар да Азәрбајчан халгынын етнокенезиндә иштирак етмишләр. Бу тајфанын үзвләри дә өз тајфаларынын адыны шөһрәтләндирмәк мәгсәдилә өвладларыны мәнсуб олдуглары тајфанын ады илә адландырмышлар. Мәсәлән, XV әсрин биринчи јарысында «Гарагојунлу Гара Јусифин

---

[1] Л. Н. Гумилев. Древные тюрки, Москва, 1967, сәһ. 315, 331.
[2] Г. Ајдаров. Язык орхонских памятников древне тюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971, сәһ. 310.
[3] Рашид-аддин. Сборник летописей, Москва, 1960, т. II, сәһ. 71.
[4] Э. Н. Наджип. Тюркоязычный памятник XIV века, «Гулистан» Сейфа-Сараи и его язык, Алма-Ата, 1975, том I, сәһ. 11.
[5] Рашид-аддин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 17, 199—200.

гошун башчыларындан биринин ады Гараман олмушдур»[1]. Муасир антропонимијамызда ишлэнэн Дэмирчи, Эһмэд, Мурадхан адлары да дэмирчи, Эһмэдли вэ Мурадханлы етнонимлэри[2] илэ элагэдардыр.

XV—XVI эсрлэрдэ Сэфэвилэрин һакимијјэти элэ алмасында вэ ваһид Азэрбајҹан дөвлэтинин гурулмасында јахындан иштирак едэн гэбилэлэрдэн бэһс едэркэн Эһмэд Кэсрэви јазыр: «Сэфэвилэр түрк еллэриндэн идилэр. Шаһ Исмајыл ајаға галхдыгда Устаҹлу, Шамлу, Тэкэли, Варсаг, Румлу, Зүлгэдэр, Эшрэф, Гаҹар еллэриндэн башга Азэрбајҹанын Гэрэҹэдағындан да бир сыра дэстэлэр она көмэк етдилэр»[3]. Рус шэргшүнаслары XVI эсрдэ Азэрбајҹанда мэркэзлэшмиш феодал дөвлэтинин јарандығы мүбаризэ иллэриндэн бэһс едэркэн, Сэфэвилэрин архаландығы түрк гэбилэлэринин сырасына Баһарлы[4] гэбилэсини дэ дахил етмишдир.

Јухарыда гејд олунан гэбилэлэрин ады илэ элагэдар јаранмыш антропонимлэр инди дэ халгымыз арасында кениш шэкилдэ ишлэнмэкдэдир: *Устаҹ, Шамы, Эфшар, Гаҹар, Баһар* вэ с.

Муасир антропонимијамызда ишлэк олан *Кэрај, Маны* вэ *Бахшы* шэхс адлары гэдим түркдилли кэрај, мани вэ бағшы гэбилэлэринин (сонра исэ мусиги һаваларынын) ады илэ бағлы олараг дүзэлмишдир. Низами Кэнҹэвинин эсэрлэриндэ дэ Мани адлы ханэндэдэн данышылыр. Күман ки, һэмин ханэндэ үзвү олдуғу гэбилэни шөһрэтлэндирмэк мэгсэдилэ онун адыны гэбул етмишдир. Бэ'зи түркдилли халгларда озана—ашыға «бахшы» демишлэр. Чох күман ки, «бахшы» адланан ел сэнэткары, һэр шејдэн эввэл, Бахшы адлы түркдилли гэбилэнин[5] ады илэ бағлы олмушдур.

Болу антропоними исэ «болур» етноними илэ элагэдардыр. Дилимизин дахили инкишаф ганунлары эсасында «болур» сөзүндэки *«р»* сэси дүшмүш вэ һэмин ад муасир дилимиздэ «Болу» кими сабитлэшмишдир. «Болур»

---

[1] А. Ахундов. Торпағын көксүндэ тарихин излэри, Бакы, 1983, сэһ. 41.

[2] Јенэ орада, сэһ. 9.

[3] *Бах:* М. Сејидов. Азэрбајҹан мифик тэфэккүрүнүн гајнаглары, сэһ. 302.

[4] М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. Москва, 1952, сэһ. 59.

[5] А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии. СПб, 1865, сэһ. 152.

сөзү һазырда Түркмәнистанын Керки рајонунда макротопоним кими ишләнмәкдәдир[1]. Векил антропоними исә «вакил» етнониминдән әмәлә кәлмишдир. Түрк гәбиләләриндән бири векил адланырды[2] «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ишләнән Газан антропоними дә «газан» етноними илә әлагәдар олмушдур. Түрк гәбиләләриндән бири газан адланырды. Газан сөзү инди Түркмәнистанын Гарабекенул вә Хонамбаз рајонларында Газантаган микротопониминин тәркибиндә ишләнмишдир[3]. Күлтәкин антропоними исә гәдим түрк гәбиләләриндән бири олан «гултак»[4] гәбиләсинин ады илә әлагәдардыр. Күлтәк сөзүндәки *г-к, у-ү, а-ә* чеврилмиш вә *-ин* шәкилчиси артырылмышдыр.

Әрәбхан вә Шаһсувар антропонимләри әрәб, сувар етнонимләри вә титул, рүтбә билдирән «хан» вә «шаһ» сөзләринин; Күрчүоғлу антропоними исә күрчү етноними вә гоһумлуг билдирән «оғлу» сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Азәрбајчан антропонимијасында кәнкәр, кәнчә, чираг, кәбир (кәбәр), тәвриз, бојат[5] гәбиләләринин адыны билдирән етнонимләр әсасында дүзәлән Кәнкәр, Кәнчә (Кәнчәви), Чираг (Чыраг), Кәбир, Тәбриз, Бајат антропонимләри дә кениш јајылмышдыр. Азәрбајчан антропонимијасында, һәмчинин, хәзәр, сувар, әрәб, күрчү, сәлчуг, талыш, тачик, түрк, јапон, ләзки, әфган етнонимләри әсасында да антропонимләр дүзәлмишдир. Мәсәлән, Хәзәр, Сувар[6], Әрәб, Күрчү, Сәлчуг, Талыш, Тачик, Түрк, Јапон, Ләзки, Әфган[7] вә с.

Етнонимләр әсасында формалашан *Сабир, Муған, Кәнчәви, Чираг, Тәбриз, Ләзки, Әфган* антропонимләри Күрчүстан Р-ын Борчалы зонасында да кениш јајылмышдыр. Талыш антропоними исә Ағчабәди рајонунда ишләк адлардандыр.

---

[1] С. Атанијазов. Туркменистанын топонимик сөзлүги, сәһ. 52.
[2] Јенә орада, сәһ. 59.
[3] Јенә орада, сәһ 61.
[4] Јенә орада, сәһ. 91.
[5] Г. Гејбуллајев. Чоғрафи адлар тарихи мәнбәдир, «Елм вә һәјат» (журнал), Бакы, 1975, № 11, сәһ. 16—17; М. Кашкари. Девану луготит-турк, III чилд, Тошкенд, 1969, сәһ. 186.
[6] Г. Гејбуллајев. Хәзәр дәнизи вә хәзәрләр. «Елм вә һәјат» (журнал), Бакы, 1976, № 9, сәһ. 27.
[7] З. А. Садыгов. Личные имена в Азербайджанском языке, АКД, Баку, 1975, сәһ. 19.

Антропонимиіамызда бир груп шəхс адларына тəсадүф олунур ки, онлар түрк гəбилə, таіфа вə халгларынын адыны билдирəн сөзлəр əсасында формалашмышдыр: *Алтај, Газах, Гыпчаг* вə с. Бүтүн бунларла јанашы мүасир антропонимнјамызда *Губад, Кəнкəр, Саат, Сарван, Түркан, Чобаны, Чəлаир, Шəки* вə *Ширван* кими етнонимлəр əсасында тəшəккүл тапан адлар да кениш јајылмышдыр. Губад антропоними XVI əсрин сонунда Азəрбајчана көчмүш Губад[1] нəслинин; Кəнкəр антропоними 826—827-чи иллəрдə əрəблəрə гаршы мүбаризə апаран азəрбајчанлылара көмəјə кəлмиш (Орта Асијадан) гыпчаг тајфаларындан кəнкəрлинин[2]; Саат антропоними саатлы етнонимнин[3], Сарван антропоними гыпчаглара мəхсус Кəнкəрли тајфасынын бир групунун адыны билдирəн сарван[4] етнонимилə, Түркан антропоними XII əсрдə Азəрбајчанда мəскунлашмыш јени түрклəрин[5]. Чобан антропоними кечмишдə Чəнуби Азəрбајчанда јашајан вə һəрби сəнəтə мəһарəтлə јијəлəнмиш Чобаны (вə ја Чəпни) гəбилəсинин[6], Чəлаир антропоними XIII əсрдə Азəрбајчана көчмүш түркдилли чəлаир гəбилəсинин[7], Шəки антропоними түркдилли сакин вə ја Шəки[8] тајфасынын, Ширван антропоними исə Ширван[9] тајфасынын ады илə əлагəдар олараг јаранмышдыр.

Антропонимијамызда кениш јајылмыш Аббас, Абдал, Баһар, Бајат, Хыдыр, Чираг (Чыраг)[10] шəхс адлары да ејниадлы етнонимлəр əсасында тəшəккүл тапмышдыр. Ономотолог Т. Əһмəдовун гејд етдији кими, сонралар һəмин тајфаларын Азəрбајчан əразисиндə мəскунлəшмəси илə əлагəдар олараг, ејниадлы бир сыра етнонимлəр дə јаранмышдыр.

Азəрбајчан антропонимијасында етнонимлəр əсасында формалашан антропонимлəр кениш шəкилдə ишлəндији кими, антропонимлəр əсасында формалашан бир

---

[1] Н. Нəбијев. Чоғрафи адлар, Бакы, 1984, сəһ. 70.
[2] Јенə орада, сəһ. 114.
[3] Јенə орада, сəһ. 204.
[4] Јенə орада, сəһ. 210.
[5] Јенə орада, сəһ. 246.
[6] Јенə орада, сəһ. 271.
[7] Јенə орада, сəһ. 274.
[8] Јенə орада, сəһ. 279.
[9] Јенə орада, сəһ: 281.
[10] Т. Əһмəдов. Ел-обамызын адлары, Бакы, 1984, сəһ. 14, 15, 32, 34, 84, 89.

груп етноним характерли адлара да тәсадүф олунур. Көрүндүјү кими, антропонимләрлә етнонимләр арасында икитәрәфли әлагә вардыр[1]. Бә'зән антропонимләр нәсил-тајфа вә ја кичик инсан коллективинин адынын формалашмасына сәбәб олур. Башга сөзлә, антропонимләр тарихән етнонимләрә чеврилир. Белә етнонимләр, әсасән, 5—7 нәсил јашајыр, гоһумлуг мүнасибәтләринин билдирир. Мәсәлән, *Һәлмәләр, Абдаллылар, Сары Мәммәдлиләр, Усталлар* (уста алылар) вә с.

4. *Һидронимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында һидронимләр әсасында дүзәлән хүсуси шәхс адлары да кениш шәкилдә ишләнир. Бу да һәлә гәдим заманлардан түркдилли халгларын сују һәјат һесаб етмәси вә она олан инам вә е'тигадла әлагәдардыр. Гәдим јунан мәнбәләриндә[2] вә Албан — Арран тарихчисинин әсәриндә дә түркләрин суја инамы һаггында мә'лумат вардыр[3]. Сујун мүгәддәслији һаггында гәдим түрк јазылы абидәси «Тонјугуг» китабәсиндә дә мә'лумат вардыр. Һәтта халг арасында белә бир ифадә инди дә јашамагдадыр: *Сујун саламы һаггы, Су ајдынлыгдыр, Дәрдини суја сөјлә, Јухуну суја ач.*

Тәсадүфи дејил ки, Оғуз өз оғлунун адыны Тениз (Дәниз) гојмушдур. Буну әсас тутан халгымыз тарихән өз өвладларына су аләминин ады илә әлагәдар олараг адлар гојмушлар. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары: *Араз* (чај), *Арал* (дәниз), *Хәзәр* (дәниз) вә с. Көчмишдә титул билдирән бәј вә хан сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән адлар: *Аразбәј, Аразхан, Аралбәј, Аралхан.*

Гадын адлары: *Дәрја, Умман, Чајлы, Шаллы, Аллы, Сајлы* вә с.

«Дәрја вә Күр» сөзләри илә «зәр, күл, наз, нур, үз, ханым» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән адлар: *Дәрјазәр, Дәрјакүл, Дәрјаназ, Күрназ, Дәрјанур, Күрүз, Дәрјаханым, Нурдәрја* вә с.

---

[1] З. Г. Ураксин. Башкирские антропонимы из етнонимов, сб. «Ономастика Поволжя», книга 3, Уфа, 1973, сәһ. 56.

[2] Ф. Симокатта. История (перевод С. П. Кондратьева), Москва, 1957, сәһ. 161

[3] М. Гагангатлы. Ағван өлкәсинин тарихи (ерманичә). Москва, 1860, сәһ. 191.

5. *Зоонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында зоонимләр, јә'ни һејван вә гуш адлары әсасында дүзәлән хүсуси шәхс адлары да кениш јајылмышдыр. Бу да һәр шејдән әввәл, түркдилли халгларын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә јахындан иштирак етмиш гәбилә вә тајфаларын бә'зи әфсанәви һејванлары вә гушлары өзләринә табе етмәләри вә онлара ситајиш етмәләри илә әлагәдардыр. Онлар ситајиш етдији мифин адыны һәмишә гәбилә бирләшмәсинин биличисинә — дини башчысына, хаганына, бөјүкләринә дә верирмишләр»[1]. Мидија шаһы Астијағын ады Әждаһадыр, «Еһтимал ки, шаһын адынын әждаһа олмасы илан — әждаһаја ситајишлә әлагәдарды»[2]. Илана инамын галыгларына инди дә халгымыз арасында тәсадүф етмәк олар. Гәдим заманлардан бағлы олараг бу инам халг арасында белә ифадә олунур: «Илан бөјүкдүр»[2], һәтта јухуда илан көрмәји дә мүсбәт һал кими гијмәтләндирир вә ону—јухукөрәнин бәхтинин кәтирмәси кими јозурлар. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг улу бабаларымыз өз өвладларына тотемләринин адыны гојмушлар. Мәсәлән: Оғузун атасы—өкүз, анасы—Ај гаған, алтајларда улу әчдад Һишидунун анасы — гурд, јакутларда гу гушу—улу нәнәдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан халгынын сојетник тәркибиндә Ағгојунлу вә Гарагојунлу гәбилә бирләшмәләринин дә бөјүк ролу олмушдур. «Һәмин гәбиләләрдә гојун тотем олмуш вә гәбилә дә онун ады илә адланмышдыр»[3]. «Әксәр түркдилли халгларда гурд вә аслан Күнәшин рәмзи, һејвани тәчәссүмү[4], «мүһарибәдә оғузларын һамиси» һесаб едилирди. Бә'зи түркдилли халгларда боз рәнкли атлар да тотем һесаб едилирди. Һәтта, халгымыз арасында белә бир ифадә инди дә кениш шәкилдә ишләнмәкдәдир: Ат мураздыр. Јухусунда ат көрән муразына чатар. Боз атын тотем олмасына «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да тәсадүф едилир: Боз атлы Хызыр (Илјас) мәнә кәлди. Үч кәрә јарамы сығады. Бу јарадан сәнә өлүм јохдур — (деди). Дағ чичәји анан сүдү

---

[1] М. Сејидов. Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. сәһ. 17.

[2] Јенә орада, сәһ. 18.

[3] Јенә орада, сәһ. 29.

[4] Јенә орада, сәһ. 29—30.

сәнә мәлһәмдир — деди». «Мәлик Дучар» нағылында көјәрчинләр онун судан өтрү имансыз гары тәрәфиндән чыхарылан көзүнүн сағалмасы үчүн јарпаг верир. «Мәлик Чобан» нағылында исә көјәрчин донлу пәри гызын вердији јарпағы Сүсән «әзиб сујуну ичир» вә јенә оғлан олур. Көрүндүјү кими, көјәрчинләр ашиг гәһрәмана онларын тотеми кими көмәк едир.

«Һәр бир оғуз гәбиләси мүәјјән гуша ситајиш едирди. Гәбиләнин үзвләри һәмин гуша тохунмаз вә онун әтини јемәздиләр. Белә тотемләри онгон вә ја ујғун адландырырдылар»[1]. Бүтүн бунлары нәзәрә алан улу бабаларымыз өз тотемләрини вә ја илаһиләрини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә онларын адларыны өвладларына гојмушлар.

Зоонимләр әсасында тәшәккүл тапмыш антропонимләрә VI—VII әсрләрин јазылы китабәси Дәдә Горгуд дастанларында да тәсадүф етмәк олар. Мәсәлән, *Габанкүчү, Ширшәмсәддин* вә с. Белә адлара орта әср тарихи мәнбәләриндә, о чүмләдән азәрбајчанлы тарихчи Һәсәнбәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» («Тарихләрин ән јахшысы»)[2] әсәриндә дә раст кәлмәк олур. Сары Гаплан (Әлаүддинлә Зүлгәдәрин оғлу) вә с. Бу фактлар көстәрир ки, һәлә лап гәдим заманлардан халгымызын улу бабалары зоонимләрдән антропоним кими истифадә етмишләр. Зоонимләр әсасында формалашан адлар ики група бөлүнүр:

1. *Һејван адлары әсасында дүзәлән антропонимләр.* Бу груп антропонимләр һәр ики чинсдән олан инсанлара верилир.

Кишн адлары: *Арслан, Аслан, Бәбир* вә с.

Әрәб дилиндә «аслан» мә'насында ишләдилән «гәзәнфәр» вә фарс дилиндә ишләдилән «әждаһа», бөјүк илан мә'насыны билдирән «әждәр» сөзләри дилимиздә антропоним кими кениш јајылмышдыр. «Шир» сөзү илә «-зад, -әддин» морфеминин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән адлар: *Ширзад,* Ширәддин; «аслан вә шир» сөзләринә «шаһ, паша, хан, оғлан, гара» сөзләринин вә «Әли» антропониминин бирләшмәси илә дүзәлән адлар: *Аслан-*

---

[1] В. В. Бартолд. Очерки истории туркменского народа, «Туркмения», Ленинград, 1929, т. I. сәһ. 28.

[2] Ш. Фәрзәлијев. Азәрбајчан XV—XVI әсрләрдә, Бакы, 1983, сәһ. 15.

паша, Ширхан, Ширәли, Широғлан, Шираслан, Гарашир, Шаһпәләнк (Бакы) вә с.

Зоонимләр әсасында формалашан адлара күрчү антропонимијасында да раст кәлмәк олур. Бу груп адлар күрчү антропонимијасында һәлә христианлығын гәбул едилмәсиндән әввәл формалашмышдыр. Күрчүләрдә оғланлара верилән *Дато, Вепхиа, Мгела, Қориа* антропонимләри күрчү дилиндә ајы, мә'насында ишләнән «датви», пәләнк мә'насыны билдирән «вепхи», чанавар мә'насында ишләнән «мгели» вә гырғы мә'насыны ифадә едән «кори» сөзләриндән формалашмышдыр.

Гадын адлары: *Аһу, Чејран, Марал, Довшан* вә с.

Күрчүстан Р-нын Марнеули рајонунун Әзизкәнд кәндиндә Довшан ады оғланлара да гојулмушдур.

Орта Асија халглары вә газахларын адәтинә көрә јени доғулан ушаға гырх күндән сонра палтар кејдирирдиләр. Һәмин көјнәји «ит көјнәји» адландырырдылар. Бурадан да онларда *Итбаи* (ит бәји), *Итбас* (ит баш), *Италмас* (ит алмаз), *Қушик* (күчүк), *Қушинбои* (күчүк бәј), *Боран* (ит чинсиндән бири), *Кандек* (балача ит) кими адлар мејдана кәлмишдир. Ит сөзүндән дүзәлән адлара әрәбләрдә, русларда вә һәмчинин Қутаиси күрчүләриндә дә раст кәлмәк олур. Буна көрә дә етнографик әдәбијјатда хүсуси «ит адлары» термини ишләдилир. Һазырда белә адларын изләри анчаг фамилијаларда өзүнү көстәрир[1].

2. *Гуш адлары әсасында дүзәлән антропонимләр.* Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир. Гуш адлары әсасында дүзәлән адлар гурулуш е'тибарилә садә вә мүрәккәб олур.

Киши адлары: *Шаһин, Бүлбүл, Сәмәндәр* вә с.

Гадын адлары: *Гумру, Дурна, Зүмрүд, Қәклик, Көјәрчин, Товуз, Турач, Туту, Сона, Лачын, Чүрә* (өрдәјин бир нөвү), *Сәмәндәр* (әфсанәви гуш); «аһу, туту, сона» сөзләри илә «наз, зәр, нур» морфемләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән адлар: *Тутузәр, Тутунур, Тутунар, Нурсона, Соназәр, Сонанур, Зәрсона, Нарсона* вә с.

6. *Флоралар әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасына дахил олан хүсуси шәхс адларынын мүәјјән һиссәси флоралар, јә'ни битки аләминин

---

[1] Т. Ж. Ж а н у з а к о в. Обычаи и традиции в казахской антропонимии этнография имен, Москва, 1971, сәһ. 102.

бу вә ја дикәр нөвүнүн ады әсасында дүзәлир. Бу, һеч дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки һәлә гәдим заманлардан башга түркдилли халглар кими, халгымызын улу бабалары да бир сыра ағачлары вә биткиләри мүгәддәс сајмышлар. О чүмләдән, «Мәлик Мәммәд» нағылында алма ағачыны, «Тапдыг» нағылында «дирилик ағачы» вә «дирилик күлү»нү мүгәддәс сајмышлар. Онларын хәстәјә шәфа верән јарпаглары вә мејвәләри гәдим дүнјанын бир чох халгларынын мифолокијасында өзүнү бүрузә верән Дүнја ағачы илә әлагәдардыр.

Јухарыда адлары гејд олунан нағыллардан көрүндүјү кими, өлмүш Тапдығы, Шәмси ханымы «дирилик ағачынын јарпағы», «дирилик күлү» һәјата гајтарыр[1]. «Дирилик ағачы» инсана һәјат верир, халгын мифик тәсәввүрүнә көрә күл вә јахуд һәјат ағачы инсанлара аг күн — хошбәхт һәјат, Јер үзүнә исә бол-бол хејир-бәрәкәт кәтирир. Һәлә гәдим заманлардан гәбирләрин башдашлары үзәриндә чәкилмиш күл шәкли дә һәјат ағачына олан инамын нишанәсидир[2]. Буну нәзәрә алан улу бабаларымыз бә'зи ағачлары вә биткиләри өзләринә тотем етмишләр. Онлар өз тотемләринин адларыны әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә онларын адыны өз өвладларына гојмушлар.

«Ағач зооморфик тотеми түркдилли халгларда о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, бә'зи гәбиләләрә, сојлара, бојлара, адлы-санлы сәркәрдәләрә, дөвләт адамларына ағачы (ағач адыны — *М. Ч.*) ад гојмушлар»[3]. Бә'зи тәдгигатлара көрә, бир чох түркдилли халгларда ағач онгону да олмушдур. Һәтта, бә'зи тарихи шәхсијјәтләр бу груп адларла мәшһурлашмышлар. XIII әсрдә јашамыш Ујғур дөвләтинин баш вәзири Билә-Боғанын гардашы Арыг-Тәкинин гајынатасы, «Гара Ағач Бујруг», Гарагојунлу гәбилә бирләшмәләриндән олан бир сој исә «Ағач ериләр» ады илә танынмышдыр.

Түркдилли халглар тарихән «бөјүк ағача да танры дејир». Һәлә XIX әсрдә Алтајда јашајан түркдилли халглар тәк-тәнһа чинар ағачларына гурбан кәсир вә она си-

---

[1] *Бах:* Азәрбајчан нағыллары, Бакы, 1962.

[2] *Бах:* М. Е л л и. «Ағасы күлүм, оланын...» «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, Бакы, 7 август, 1984.

[3] М. С е ј и д о в. Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары сәһ. 173.

тајиш едирдиләр. Буртајлар вә онларын түркдилли гоншулары ағчагајыны «ана ағач» адландырырлар. Азәрбајчанда бу чүр ағач пирләр, хүсусилә чинар пирләр индијәдәк галмагдадыр. Онлар (азәрбајчанлылар — *М. Ч.*) ситајиш етдикләри ағачлара анд ичир, илдә бир дәфә исә гурбан кәсирләр. Ағачын, һәтта бә'зи кичик мешәләрин мүгәддәслијинә инам Азәрбајчанда кениш јајылмыш вә мүгәддәс ағачларын, мешәликләрин шәрәфинә гурбан да кәсирләрмиш. Ағача ситајиш әламәтләринә надир һалларда инди дә Азәрбајчанын бә'зи рајонларында, Күрчүстан Р-инин сабиг Борчалы зонасында тәсадүф олунур. (Марнеули вә Гардабани рајонларынын бә'зи кәндләриндә Новруз бајрамы күнләриндә мүгәддәс сајылан Чинар ағачынын јанына топлашыб халг тамашалары — ојунлары көстәриб шәнлик едирләр). Битки аләминә дахил олан бә'зи чичәкләр вә күлләр өз көзәллији илә, хошакәлән әтри, инчәлији вә зәрифлији; мејвәләр исә өз заһири әламәти вә дады илә инсанларын зөвгүнү охшајыр. Буна көрә дә валидејнләр өз ушагларына мејвә вә чичәкләрин адыны верирләр. Беләликлә дә, флоралар әсасында антропонимләр дүзәлир. Белә антропонимләр дөрд група бөлүнүр:

1. *Чичәк адлары әсасында дүзәлән антропонимләр.* Өз көрпә балаларына ад верән валидејнләр кәләчәкдә онларын күл вә чичәк кими көзәл, көјчәк, әтирли, зәриф вә инчә олмаларыны арзуламыш, арзу вә истәкләрини адларда ифадә етмишләр. Валидејнләр чичәкләрин бу вә ја дикәр нөвүнүн адыны сечиб онун адыны өз гызларына вермишләр: *Бәнөвшә, Гәрәнфил, Јасәмән, Нәркиз, Лалә, Гөнчә, Михәк, Нанә, Рејһан, Чичәк, Сусән, Жалә, Чәмән* вә с.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында дүзәлән адлар: Дилимиздә чичәк вә күлләрин үмуми адыны билдирән *күл-* сөзүнүн мүхтәлиф лексик шәкилчиләрин бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр дә дилимиздә кениш јајылмышдыр. Белә адлар әсасән гызлара гојулур.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында дүзәлән адлар тәркибиндәки шәкилчиләрин мәншәјинә көрә ики група бөлүнүр:

1. *Дилимизин өз шәкилчиләри илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар:*

504—13

-лу, -ху; «күл» сөзү вә *-лу, -ху* шәкилчиләринин бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: ***Күллу, Күлху*** вә с.

-ләр шәкилчиси вә «күл» сөзүнүн бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: ***Күлләр*** вә с.

-үн, -у мәнсубијјәт шәкилчисинин «күл» сөзүнүн бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: ***Күлсүн, Күлсум*** вә с.

-сүн, (-сум) — *(-сум* шәкилчиси III шәхс тәкин фонетик вариантыдыр) — шәкилчиси илә «күл» сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: ***Күлсүн, Күлсум*** вә с.

-үш — (гарышыг мә'налы фе'лләр әмәлә кәтирән лексик-грамматик шәкилчи) шәкилчиси илә «күл» фе'линин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: ***Күлүш*** вә с.

-әр — фе'лдән субстантив исимләр әмәлә кәтирән лексик шәкилчи илә «күл» фе'линин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: ***Күләр*** вә с.

2. *Дилимизә фарс дилиндән кечән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр:*

-задә. Фарс дилиндә фамилија дүзәлдән *-задә* шәкилчиси Азәрбајчан дилинә кечдикдән сонра бир сыра сөзләрә бирләшир вә һәмин сөзләр әсасында шәхс адлары әмәлә кәтирир: *Күлзадә, Ханзадә, Шаһзадә* вә с.

-дан, -баз. Фарс дилиндән кечмиш *-дан, -баз* шәкилчиләри дә бир сыра сөзләрә бирләшир вә һәмин сөзләр әсасында антропонимләр јарадыр: *Күлдан, Күлбаз* вә с.

-үстан. Фарс дилиндән кечмиш *-үстан* шәкилчисинин көмәји илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Күлүстан* вә с.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан адлар да мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлир:

а) Мејвә вә битки чичәкләрини билдирән сөзләр әсасында дүзәлән адлар әсасән гызлара гојулур: *Бадамкүл, Наркүл, Пүстәкүл, Хурмакүл, Алмакүл, Мејвәкүл, Һејвакүл; Күлбадам, Күлалма, Күлнар, Күлһејва* вә с.

б) Мүхтәлиф чичәк адларынын бирләшмәсиндән әмә-

лә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Күлчичәк, Лаләкүл, Гөнчәкүл, Чичәккүл, Михәккүл* вә с.

в) Битки вә күл билдирән сөзләрин бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Буғдакүл, Шамамакүл* вә с.

г) Кејфиііјәт билдирән сөзләрлә *күл* сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Нарынкүл, Сарыкүл, Күлбәјаз, Тәзәкүл, Сәринкүл, Тәркүл, Көзәлкүл, Инчәкүл, Дәстәкүл, Вәфакүл, Күлдәстә, Сәфакүл, Јанаркүл* вә с.

ғ) Чичәк адлары илә *нур* вә *зәр* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Чичәкнур, Лаләнур, Михәкнур, Күлнур, Лаләзәр, Гөнчәзәр, Нанәзәр* вә с.

д) *Күл* сөзү илә кечмишдә вәзифә билдирән *хан, шаһ, паша* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Күлхан, Күл, Күлшаһ, Күлпаша, Ханкүл, Шаһкүл* вә с.

е) *Күл* сөзү илә астрономик терминләрин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Күлһумај, Күлаләм, Күлчаһан, Күлај, Күлбаһар, Күлјаз, Күлјај, Мајкүл, Аләмкүл, Ҹаһанкүл, Јазкүл, Јајкүл, Күлһава, Күлкүн* вә с.

Күрчү дилиндә дә күлүн бир нөвүнү билдирән *иа* (бәнөвшә) фитоними илә *мзе* (күнәш) космониминин бнрләшмәсндән Иамзе антропоними дүзәлмишдир.

ј) *Күл* сөзү илә *бәнд, чин, зәни* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Күлбәнд, Күлчин, Күлзәни* вә с.

ж) *Күл* сөзү илә *шәһәр* сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Күлшәһәр* вә с.

з) «Күл» сөзү илә севинч вә кәдәр билдирән *шән, шад, хар* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Бу груп адлар да гызлара гојулур: *Күлшән, Күлхар, Күлшад* вә с.

л) Азәрбајчан дилиндә антропоннмләрин јаранмасында фе'лләрин дә бөјүк ролу вардыр. «*Күл*» сөзү ил фе'л әсасындан дүзәлән антропоннмләр дөрд група бө лүнүр:

Күл сөзү илә *ара, дүз* фе'лләринин бирләшмәсин дән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропоним ләр: *Күлара, Күлдүз* вә с.

Дилимиздә *күл* сөзү илә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиси *(-ар, -әр)* гәбул етмиш, *ач, јан, әс, сев, кәз, әк, сәп* фе'лләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Күлачар, Күлјанар, Күлсевәр, Күлкәз, Күләкәр, Күлсәпәр* вә с.

Күл сөзү илә *-ан, -ән* фе'ли сифәт шәкилчиләрини гәбул етмиш *ач, дәр* фе'линин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Күлачан, Күлдәрән* вә с.

Күл сөзү илә *наз етмәк, наз еләмәк,* мүрәккәб фе'лин тәркибиндәки наз сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Күлназ* вә с.

Күл сөзү илә бә'зи гоһумлуг билдирән *ана, бачы, кәлин* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Анакүл, Бачыкүл, Күлана, Күлбачы, Күлкәлин, Кәлинкүл* вә с.

м) *Күл* сөзү илә бир сыра киши адларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән антропонимләр дә дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән: *Күлмәммәд, Күлһүсејн, Күләһмәд, Күлалы, Күлмирзә, Күлзаман, Күлрза, Күлгасым, Күлмәдәд* вә с.

и) *Күл* сөзү илә *бала, баба, оғлан, аға, гыз* сөзләринин вә *-ү* мәнсубијјәт шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Күлбала, Күлбаба, Күлоғлан, Күлаға, Күлүгыз* вә с.

о) *Күл* сөзү илә *гызыл* сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Гызылкүл* вә с.

ө) *Күл* сөзү илә *сәһәр* сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Күлсәһәр, Сәһәркүл* вә с.

2. *Мејвә адлары әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздәки гадын адларынын бир групу дадлы мејвәләрин адыны билдирән ади сөзләрдән ибарәтдир. Башга сөзлә десәк, валидејнләр өз ушагларынын һәјатынын хош кечмәсини арзулајараг, онлара дадлы мејвәләрин адларыны гојмушлар.

Садә көк сөзләр әсасында дүзәлән адлар: Дарчын, Бадам, Килас, Моруг, Мошу (мош сөзүндәндир), *Хурма Пүстә, Портағал, Һејва, Алма, Набат, Луму* (лимон) вә с.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында дүзәлән адлар: Хурмаjы вә с.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән адлар:

Меjвә адлары илә *зәр, наз, нар, нур, килә, минә* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Бадамзәр, Бадамназ, Бадамнур, Нәрминә, Пүстәзәр, Пүстәнар, Пүстәнур, Нурбадам, Нурпүстә, Зәрбадам, Зәрпүстә, Нарпүстә, Назбадам* вә с.

Меjвәнин мүәjjән нөвүнү билдирән *килә* (киләмеjвә) сөзү илә *зәр, наз, нур, нар* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Киләзәр, Киләназ, Киләнар, Киләнур, Зәркилә, Наркилә, Нуркилә* вә с.

Азәрбаjчан антропонимиjасында *меjвә* сөзү илә *нур* сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән сөзләр әсасында дүзәлән адлара да тәсадүф етмәк олур: *Меjвәнур, Нурмеjвә* вә с.

Гара вә *ғат* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Гараға*т вә с.

3. *Фитонимләр* (битки адлары, *фито* јунанча *битки* демәкдир) *әсасында дүзәлән адлар.* Азәрбаjчан антропонимиjасында фитонимләр әсасында дүзәлән адлара да раст кәлмәк олар: *Човдар*[1], *Буғда, Сүнбүл, Буғдазәр, Буғданаз, Буғданар, Буғданәр; Зәрбуғда, Назбуғда, Нурбуғда, Нурсүнбүл, Нарсүнбүл, Зәрсүнбүл* вә с.

4. *Ағач адлары әсасында дүзәлән антропонимләр.* Бу үсул антропонимләр дилимиздә сон вахтлар формалашмаға башламышдыр. Һәләлик дилимиздә јалныз *чинар* ағачынын ады илә ики антропоним формалашмышдыр. Онлардан *Чинар* ады оғланлара, *Чинарә* исә гызлара верилир. Белә адлара бәдии әсәрләрдә дә раст кәлмәк олар.

Шаир Мустафа Искәндәрзадәнин сон илләрдә нәшр олунмуш китабы «Чинарлы баһарым» адланыр. Бу китабдакы ше'рләрдән бири шаирин өз оғлуна һәср олунуб. Шаирин оғлунун ады Чинардыр. Бу ше'рләр китабы һаггында проф. Ҹ. Әһмәдов «Поетик ахтарышлар» адлы рә'јиндә јазыр: «Шаир өз оғлуна Чинар ады гојмушдур.

---

[1] Гејд. Һазырда Күрҹүстан Р-нын Марнеули (Борчалы) рајонунда «Човдар» сөзү шәхси ад кими јох, фамилиjа (Човдаров, Човдарлы) кими ишләнмәкдәдир.

Көрүнүр ата өз өвладыны Вәтәнин чинары кими уча, вүгарлы, әзәмәтли көрмәк, она вәтән үчүн әсл оғул кими бөјүјүб јетишмәји арзу едир. Бу бүтүн валидејнләрин өз өвлады һаггында нәчиб арзусу кими сәсләнир[1]. Чинар ағачынын адындан да гызлара верилән Чинарә ады дүзәлир.

7. *Космонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасына нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, валидејнләр өз өвладларына дәрин мәһәббәт бәсләмиш, онларын һәјатынын фәза чисимләри кими парлаг олмасыны арзуламышлар. Буна көрә дә, валидејнләр өз өвладларына бу вә ја дикәр фәза чисимләринин адыны гојмушлар. Беләликлә дә космонимләрдән[2] антропонимләр төрәмәјә башламыш вә азәрбајчанлылар арасында кениш јајылмышдыр.

Мәсәлән, гәдим заманлардан азәрбајчанлылар гызлара Сара, Саран адлары гојмушлар. Сара сөзү гәдимләрдә *ај, ајбәниз* мә'наларында ишләнимишдир. Одур ки, көрпәјә бу ады вермәкдә кәнч ата-ананын нијјәти бу имиш ки, онларын өвлады *фәза кәлини* (Ај) кими көзәл олсун, һәмишә ај кими гаранлыг кечәләрә ишыг сачсын. Бу шүбһәсиз ки, түркдилли халгларын, о чүмләдән азәрбајчанлыларын һәлә гәдим заманлардан космик фәза чисимләринә ситајиш етмәси вә онлары өзләринә тотем сајмалары илә бағлы олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, Оғуз гәбиләләринин (24 оғуз гәбиләси олмушдур) әфсанәви улу бабасы Оғузун оғланларынын ады фәза вә фәза чисимләринин адындан көтүрүлмүш вә каинатла символик шәкилдә әлагәләндирилмишдир: *Күн, Ај, Улдуз, Көј.*

«Агван өлкәсинин тарихи» вә гәдим Чин мәнбәләринә көрә түркдилли халгларда Күнәш мүгәддәс сајылыр. XIII—XIV әср мәнбәләриндә түркдилли халгларын Күнәшә инамы, бә'зи халгларын исә доған Күнәши ја үч, ја да доггуз дәфә саламламасы, Алтај гамларынын — шаманларынын сон заманлара гәдәр Күнәшә анд ичмәләри дә Күнәшә инамла бағлыдыр. Азәрбајчанлыларын әчдады ишыгла әлагәдар олараг фәза чисимләриндән улдуза да инам бәсләмишләр. Һәтта халг арасында белә

---

[1] Ч. Әһмәдов. Поетик ахтарышлар. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 15 мај, 1981.

[2] Космоним јунанча (kosmosios сөзүндән олуб, фәза, аләм, каинат мә'насыны билдирир.

бир инам јаранмышдыр ки, һәр бир адамын өз улдузу вардыр. Бу вә ја дикәр аиләдә ушағын анадан олмасы илә ејни вахтда онун улдузу да доғулур, улдузун парлаглығы ушағын кәләчәк хошбәхт һәјатындан хәбәр верир. Белә улдузлардан бири дә Үлкәр улдузудур. Буну нәзәрә алараг, валидејнләр өз өвладларыны фәза чисимләринин ады илә адландырмышлар.

Садә көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр гыз вә оғланлара верилир.

Гадын адлары: *Зөһрә* (әрәбчә Венера, планетинин ады), *Венера, Гәмәр* (әрәбчә Ај демәкдир), *Сәјјарә* (әрәбчә һәрәкәт едән улдуз демәкдир), *Хуршуд* (фарсча Күнәш демәкдир), *Афтаб* (фарсча Күнәш демәкдир), *Көвкәб* (әрәбчә улдуз демәкдир), *Үлкәр* (улдуз) вә с.

Киши адлары: *Бәһрам* — әрәбчә Марс планетинин адыдыр. Бу ад дүнја поезијасынын маһир устады Низами Кәнчәвинин мәшһур «Једди көзәл» поемасында да ишләнмишдир. *Бәдир* (әрәбчә он дөрд кечәлик ај мә'-насында ишләнән Бәдр сөзүндәндир) вә с.

Һилал (әрәбчә ајпара демәкдир) антропоними һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара гојулур.

Космонимләр башга түрк халгларынын антропонимијасында да ишләнир: татар вә башгырдларда Венера түрк мәншәли Чолпан вә әрәб мәншәли Зөһрә ады илә бәрабәр ишләнир вә гадынлара верилир; татар вә башгырдларда *Марс,* гырғызларда *Уран, Јупитер* адлары кишиләрә верилир. Һәмчинин гырғызлар оғлана *Марсбек,* гыза *Марсина* адыны да гојмушлар.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр бу вә ја дикәр космонимә лексик шәкилчиләрин бирләшмәсилә әмәлә кәлир. Мәсәлән, *Гәмәријјә, Улдузә, Бәдирә, Сәмајә* гадын адлары, *Бәдрәддин* исә киши адыдыр.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Дилимиздә космонимләр әсасында дүзәлән мүрәккәб антропонимләр дә кениш јајылмышдыр. Бу груп антропонимләр дә мүхтәлиф јолларла дүзәлир.

Ики космонимин бирләшмәсиндән дүзәлән антропонимләр: *Ајкүн, Күнај, Ајулдуз* вә с.

«Ај вә Гәмәр» космонимләри илә «дәмир, бәниз, габаг, күл, наз, нишан, нур, зәр, пара, тән, үз (үзлү)» сөзләринин бирләшмәси илә дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр

әсасында јаранан антропонимләр дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Ајдәмир, Ајбәниз, Ајкүн, Ајназ, Ајнишан, Ајнур, Ајзәр, Ајпара, Ајүз, Ајүзлү, Ајтән; Гәмәрназ, Гәмәрүз, Дәмирај, Күлај, Зәрај, Тәнај, Ајтәнин, Ајдәниз, Ајтәмиз, Пакај, Ајсу* вә с.

Әрәб дилиндә он дөрд кечәлик ај мә'насында ишләнән *Бәдр* космоними илә кечмишдә вәзифә билдирән *хан, шаһ, бәј* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр дә дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Бәдирхан, Бәдиршаһ, Бәдирбәј* вә с.

Әрәб дилиндә Ај (планет) мә'насында ишләнән *Гәмәр* космоними *күл, чан, наз, нур, зәр, ханым, күл, шам, шән, шад* сөзләринин бирләшмәсиндән эмәлә кәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Гәмәркүл, Гәмәрчан, Гәмәрнур, Гәмәрзәр, Гәмәрханым, Гәмәршам, Гәмәршән, Гәмәршад* вә с.

Фарс дилиндә Ај (планет) мә'насында ишләнән *маһ* космоними илә *нур, пара, наз, зәр, тән, јаз* сөзләринин бирләшмәси илә дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Маһнур, Меһпарә, Меһназ, Маһзәр, Маһнар, Маһтән, Маһјаз* вә с. «Маһы, Маһизәр, Маһнур, *Маһтаб* адларында да маһ сөзү вардыр. Меһпарә вә Меһри адларынын әсли Маһпарә (ај парчасы) вә Маһру (ај үзлү) сајылыр»[1].

Космонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр газах дилиндә дә ишләнир; *Ајхан, Күнхан, Јулдузхан, Ајтуар, Жулдыз, Кунтуар* вә с. Бу гәбилдән олан адлар күрчү антропонимијасында да кениш јајылмышдыр: *Мзиа, Мзекала, Мтвариса, Тсисана* вә *Тсиала* вә с., күрчү дилиндә күнәш мә'насында ишләнән *мзе* сөзүндән *Мзиа,* күнәш вә гыз мә'наларыны билдирән *мзе* вә *кали* сөзләринин бирләшмәсиндән *Мзекала;* ај—планет мә'насыны ифадә едән *мтваре* сөзүндән *Мтвариса;* сәма, көј мә'наларыны билдирән *тса* (һәрфән сәма гызы) сөзүндән *Тсисана;* шәфәг, ишыг, парылты мә'наларыны ифадә едән *Тсиали* сөзүндән *Тсиала* антропонимләри дүзәлмишдир.

8. *Астронимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында астронимләр (астрономик терминләр) әсасында дүзәлән антропонимләр дә

---

[1] Ш. Сә'диjев. Адлар нечә јаранмышдыр, Бакы, 1969, сәһ. 88.

кениш јајылмышдыр. Валидејнләр тарихән илин, фәслин вә ајын бу вә ја дикәр чәһәтләрини билдирән сөзләри сечнб өз өвладларына ад гојмушлар. Беләликлә дә, астронимләр антропонимләрә чеврилмишләр. Бу груп антропонимләр әсасы е'тибарилә мүхтәлнф олур.

Садә көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Астроннмләр әсасында дүзәлән антропоннмләр күн, ај, фәсил вә с. адыны бнлдирән сөзләр илә нфадә олунур. Мәсәлән, *Чүмә, Сәһәр, Еркән, Апрел, Мајыс* (сөзүн көкү мајдыр адлары кишиләрә гојулур. *Баһар* (јаз фәслн) *ады* гадынлара, кишиләрә верилән *Заман* вә с. адлар нсә кишнләрә верилнр. Күрчүстан Р-нын Марнеули рајонунун Алкет кәндиндә исә *Јанвар, Феврал* адларына да раст кәлмәк олур.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Дилимиздә аз ишләнән бу груп антропонимләр *-га, -ијјә, -әт* шәкилчиләринин сөз көкүнә бирләшмәси јолу илә дүзәлән сөзләр әсасында јараныр: *Мајга, Сабаһијјә, Сәбаһәт, Баһаријјә* вә с.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Бу груп антропоннмләр мүхтәлнф јолларла дүзәлнр.

а) *Ил* вә *фәсил* адларыны бнлдирән сөзләрин бнрләшмәсн јолу илә дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Илјаз, Илјај, Баһарјаз, Јазјај, Јазбаһар* вә с.

б) *Ил* вә *шад, шән, јас* сөзләрнннн бнрләшмәсн илә әмәлә кәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Илјаз, Илшән, Илјас* вә с.

в) Заман мә'насыны ифадә едән *дөвр* сөзү илә *Әли* антропониминин бнрләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Дөврәли* вә с.

Мај, Баһар, Јаз, Јај терминләрилә *зәр, күл, күн, наз, нар, нур, шән, шад* сөзләринин бирләшмәси нлә әмәлә кәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Мајзәр, Мајкүл, Мајкүн, Мајназ, Мајнар, Мајнур, Мајшән, Мајшад, Баһаркүл, Баһаркүн, Баһарназ, Баһарнар, Баһарнур, Баһаршән, Баһаршад, Јазкүл, Јазкүн, Јазнар, Јазнур, Јазшән, Јазшад, Јајзәр, Јајкүл, Јајкүн, Јајназ, Јајнар, Јајнур, Јајшән, Јајшад, Зәрмај, Күлмај, Күнмај, Назмај, Нәрмај, Нурмај, Шанмај, Шадмај, Күлбаһар, Күнбаһар, Назбаһар, Нарбаһар, Нурбаһар, Шәнбаһар, Шадбаһар, Күлјаз, Күнјаз, Нарјаз, Нурјаз,*

Шәнјаз, Шадјаз, Зәрјај, Күлјај, Назјај, Нарјај, Шәнјај, Шадјај вә с.

г) *Күл* сөзү илә *еркән, сәһәр,* ај сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр; *Күлеркән, Күлсәһәр, Күлај, Күлбәнд* вә с.

Сәһәр вә *сабаһ* сөзләрилә *зәр, күл, күн, наз, нур, шән, шад* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Сәһәрзәр, Сәһәркүл, Сәһәркүн, Сәһәрназ, Сәһәрнур, Сәһәршән, Сәһәршад, Сабаһзәр, Зәрсәһәр, Күлсәһәр, Назсәһәр, Шәнсәһәр, Шадсәһәр, Зәрсабаһ, Күлсабаһ, Күнсабаһ, Назсабаһ, Нурсабаһ, Шәнсабаһ, Шадсабаһ* вә с.

9. *Тәхәллүсләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында тәхәллүсләр тарихән кениш јајылмышдыр. Әввәлләр, дилимиздә ајры-ајры әдәбијјат, инчәсәнәт вә елм хадимләри тәрәфиндән гәбул едилән тәхәллүсләрин әксәријјәти сонралар үмумишләк һала кечмиш вә халгымыз арасында антропоним кими кениш шәкилдә ишләнмәјә башламышдыр. Өз өвладларына бөјүк шөһрәт арзулајан валидејнләр јени доғулмуш ушагларына бәшәри шөһрәт газанмыш адамларын тәхәллүсләрини ад гојурлар. Беләликлә дә, тәхәллүсләр антропонимләрә чеврилир. Мәсәлән, *Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Сәбуһи, Сәһһәт, Гәмкүсәр, Вурғун*[1] вә с.

10. *Бәшәри идејалар ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында бәшәри идејалар ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр дә кениш јајылмышдыр. Валидејнләр өз өвладларына бөјүк кәләчәк, хошбәхт һәјат арзулајараг ушагларына бәшәри идејалар ифадә едән сөзләри сечиб ад гојурлар. Беләликлә дә, бәшәри идејалар ифадә едән сөзләр әсасында антропонимләр мејдана кәлир. Бу груп антропонимләр әсасы е'тибарилә мүхтәлиф олур:

Садә көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр һәм оғланлара, һәм дә гызлара гојулур. Мәсәлән, *Бәшәр, Гадир* оғлан адларыдыр; *Дүнја, Аләм, Бәхт, Талеһә* гыз адларыдыр.

[1] Бу барәдә кениш мә'лумат алмаг үчүн «Тәхәллүс» бәһсинә бахмалы.

Чаһан вә Тале һәм оғланлара, һәм дә гызлара гојулан мүштәрәк аддыр.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр дилимиздә аз јајылмышдыр. Мәсәлән, *Аләмә, Гәдирә, Бәхтијјә, Ағыллы* гадын адларыдыр; *Чаһандар, Чаһанкир, Елдар* исә киши адларыдыр.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Дилимиздә кениш јајылмыш бу груп антропонимләр мүхтәлиф јолларла дүзәлир.

Дүнја сөзү илә *малы* вә *ханым* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Дүнјамалы* (оғлан ады), *Дүнјаханым* (гыз ады) вә с.

Аләм вә *ел* сөзләрилә *зәр, зар, наз, нур, күл, шән, шад* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Аләмзәр, Аләмзар, Аләмназ, Аләмнар, Аләмнур, Аләмкүл, Аләмшән, Аләмшад, Елзәр, Елзар, Елнур, Елкүн, Елшән, Елшад, Зәраләм, Назаләм, Нараләм, Нураләм, Күлаләм, Шәналәм, Шадаләм* вә с.

Ел сөзү илә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиси гәбул етмиш *бәз, кеч, көз* фе'лләринин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Елбәзәр, Елкечәр, Елкәзәр* вә с.

Ел сөзү илә *вар* фе'линин бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Елвар* вә с.

Ел сөзү илә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш *бәј* сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Елбәј, Елбәји* вә с.

Исмин јерлик һал шәкилчисини гәбул етмиш *ел* сөзү илә *кәз* фе'линин бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Елдәкәз* вә с.

Нур вә *чаһан* сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Нурчаһан, Чаһаннур* вә с.

11. *Тәбиәт һадисәләрини билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә бир груп антропонимләр вардыр ки, онлар тәбиәт һадисәләрини билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

Кишиләрә верилән адлар: *Ајаз, Булуд, Илдырым, Күршад, Боран, Думан* вә с.

Боран (Буран, Буранбај, Буранғол), *Думан* (Туман, Томан, Туманхан) адларына башгырд вә түркмән антропонимијасында да раст кәлмәк олар. Гәдим дини ән'әнәләрлә әлагәдар олараг башгырдларда *Јамгырсы* (јамгыр), *Елкәј* (јел, күләк) антропонимләри дә формалашмышдыр.

Гадынлара верилән адлар әсасына көрә мүхтәлиф олур:

Садә көк сөзләр әсасында адлар: *Иглим, Һава, Шәфәг, Думан* вә с.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында јаранан адлар: *Иглимә* вә с.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан адлар: *Абһава, Нурһава, Һавазәр, Һаванур* вә с.

12. *Нумизонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар нумизонимләр, јә'ни пул вә ја пул истеһсал олунан әшјалары билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Белә адлар әсасән гадынлара верилир.

Садә көк сөзләр әсасында дүзәлән адлар: *Динар* гадынлара, *Алтун* исә кишиләрә верилир.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында јаранан адлар: *Ахга, Ахчалы, Динарә, Пуллу* вә с.

Ағча гадын ады. Бу шәхс ады һәлә гәдим заманлардан дилимиздә күмүш, гаш-даш мә'наларыны билдирән *аг* сөзү илә кичилтмә билдирән *-ча* шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Гәдим Орхон—Јенисеј абидәләриндә *аг* сөзү (ак сөзү) чаваһират, даш-гаш мә'наларыны дашымышдыр. Кичик Күлтәкин абидәсиндә Һәдијјә (ағысы јымшаг ермис һәдијјәси јумшаг (инчә) имиш)[1]. Бөјүк Күлтәкин абидәсиндә исә *инчи* (бир түмен ағы: бир түмән инчи)[2], Тонјугуг абидәсиндә *гијмәтли һәдијјә* (ағы—гијмәтли шеј)[3] мә'насында ишләдилмишдир. Сонралар Азәрбајчанда вә Түркијәдә пул ваһиди кими ишләдилән *ағча* термининдә

---

[1] А. Мәһәррәмов. Гәдим түрк руник јазылы абидәләр, Бакы, 1967, сәһ. 9.

[2] Јенә орада. сәһ. 15.

[3] Ә. Ч. Шүкүров, А. М. Мәһәррәмов. Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили, Бакы, 1976, сәһ. 88.

дә бунун изләри көрүнмәкдәдир. Belә ки, *ағча* әксәр һалларда күмүш сиккә — пул мәфһумуну ифадә етмишдир.

Азәрбајҹан дилинин гәдим јазылы абидәси «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын «Бајбуранын оғлу Бамсы Бејрәк бојуну бәјан едәр» бојунда да *ағ* сөзү *гызыл, күмүш* мә'насында ишләнмишдир. Һәмин бојда Банычичәк, гырмызы гафтан кејиб ојнајаркән Бејрәкин севкилисинә гошдуғу маһныда дејилир:

Гызыл, алтун кәтирин,
Хан гызына бармаг јонун!
Ағ, күмүш кәтирин,
Хан гызына дырнаг јонун!

Дилимизин гәдим дөврләрдә *гызыл* — пул сөзүнүн һәм гијмәтли метал, һәм дә гырмызы сифәтини ифадә етдијини нәзәрә алсаг, демәк олар ки, дилимиздә тарихән *ағ* сөзү һәм дә гијмәтли метал, күмүш пул, гаш-даш мә'насыны ифадә етмишдир. Бурадан да *ағ* сөзү илә *-ча* шәкилчисинин бирләшмәсиндән *«Ағча»* антропоними јаранмышдыр.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Гызылкүл, Күлдинар, Пуллузәр, Зәрпуллу ады гадынлара, *Алтунбај* ады исә кишиләрә верилир.

13. *Бәдән үзвләринин адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајҹан антропонимијасында бәдән үзвләринин адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән адлар да кениш шәкилдә ишләнир. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары: *Бағыр, Бағырмәммәд, Мирбағыр* вә с.

Гадын адлары: *Ајбәниз, Алакөз, Алјанаг, Гарагаш, Гәләмгаш, Гаракөз, Күлбәниз, Күләндам, Сүлдәһан, Күлјанаг* вә с.

14. *Инзибати-әрази бөлкү билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә бир груп инзибати-әрази бөлкүсү билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрә дә тәсадүф олунур. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

Киши адлары: *Вилајәт, Мәркәз, Мухтар* (вилајәт мә'насында) вә с.

Киши вә гадынлар үчүн мүштәрәк олан адлар: *Маһал, Мәмләкәт* вә с.

15. ***Силаһ адларыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.*** Дилимиздә бә'зи антропонимләрә тәсадүф едилир ки, онлар көһнә силаһ адларыны билдирән сөзләр әсасында формалашмышдыр. Бу һеч дә тәсадүфи дејил. Чүнки лап гәдим заманлардан түркдилли халглар, о чүмләдән, азәрбајчанлыларын сојкөкүндә иштирак едән гәбиләләр јаја-оха еһтирам бәсләмишләр. Буну тарихи мәнбәләр дә тәсдиг едир. Мәсәлән, XII әсрдә Тоғрул бәјин дамғасында (мөһүрүндә) јај вә ох шәкли һәкк олунмушдур. Бу мә'луматы гәдим әсрләрин јазылы мәнбәләри дә тәсдиг едир. XIII әсрдә Әбүл-Фәрәч (Сурија мүәллифи) јазыр ки, Тоғрул бәјин Хәлифә Әл-Гаимә јаздығы мәктубун башланғычында јај илә ох шәкли чәкилмишдир. Һәмин мә'лумата XIV әср тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвининин әсәрләриндә дә раст кәлирик.

Көрүндүјү кими, јај-ох култу оғузларда да кениш јајылмышдыр. Буна «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында вә бајатыларда да тәсадүф едирик: «Оғуз заманында бир јикит ки, евләнсә ох атарды. Оху нә јерә дүшсә орда кәрдәк тикәрди. Бејрәк хан дәхи охун атды, дибинә кәрдәјин тикди».

Бајатыларда:

Садағы тәр, оху тәр,
Садаг сахлар оху тәр,
Кирпикләрин тәрпәтмә,
Гәм түнлүкдү ох итәр.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, јај-ох һәм дүшмәнлә вурушмаг, һәм дә аилә гурмаг үчүн символик инам олмушдур. Халгымыз да бу инамы әбәдиләшдирмәк үчүн силаһ адлары әсасында бир груп адлар дүзәлдиб, өз өвладларына гојмушлар. Бу груп адлар, әсасән, кишиләрә верилир: ***Мисир, Гылынч, Каман, Камандар, Каманзәр, Садаг*** вә с.

16. ***Гоһумлуг билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.*** Азәрбајчан антропонимијасына нәзәр салсаг, көрүрүк ки, халгымыз тарихән инсанларын бир-биринә мүнасибәтини, јахын вә узаг гоһумлуғуну билдирән үмумишләк сөзләр әсасында да бир груп киши вә

гадын адлары јаратмышдыр. Башга сөзлә десәк, һазырда халгымыз арасында бир сыра шәхс адлары кениш јајылмышдыр ки, онларын бир гисми кишиләрә, бир гисми исә гадынлара аид олан гоһумлуг билдирән ади сөзләр әсасында формалашмышдыр.

«Гоһумлуг терминләринин өзү бә'зән ад дүзәлдир вә ја мүрәккәб адын компоненти јериндә ишләнир. Мәсәлән: *Бөјүкбачы, Халабачы, Ширбаба, Шаһбачы, Гызкәлин, Кәлингыз, Ағадајы, Әзимбаба, Балаәми, Атабаба, Инчибиби, Ағабиби, Нәнәгыз, Ахундбала, Мирзәбала.*

Дилимиздәки гоһумлуг билдирән *ата, баба, дајы, әми, гардаш, оғул, оғлан, бала, дәдә, дадаш* (ата вә ја бөјүк гардаш мә'насында) *ана, гыз, бачы, нәнә, хала, биби* вә с. кими сөзләр башга адлара — титул, вәзифә, мәнсәб вә чинс билдирән үмумишләк сөзләрә бирләшәрәк, чохлу мигдарда киши вә гадын адлары әмәлә кәтирир.

К и ш и а д л а р ы. Бу гәбилдән олан антропонимләр мүхтәлиф јолларла дүзәлир:

1. Гоһумлуг билдирән садә көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Ата, Баба, Дадаш* (һазырда халгымыз арасында Атајев, Бабајев, Дадашов фамилијалары да вардыр).

Күрчү дилиндә исә *оғлан, оғул* мә'наларыны билдирән *важи* сөзүндән *Важа* антропоними дүзәлмишдир.

2. *Гоһумлуг билдирән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Атабала, Атабаба, Балагардаш, Балададаш, Дадашбала, Баләми* (бала вә әми), *Гардашбала, Дадашбала* вә с.

3. *Гоһумлуг вә кечмишдә титул, вәзифә вә с. ифадә едән сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында әмәлә кәлән антропонимләр Атабәј, Атахан, Бабабәј, Бабахан, Балаға* (бала вә аға сөзләриндән әмәлә кәлиб), *Баламирзә, Баласолтан, Балабәј, Гардашхан, Бабамирзә, Бабасолтан; Ағабаба, Ағадајы, Ахундбала, Ағабала, Бәјбала, Мирзәбала, Мирбала, Сејидбала, Ханбала, Һачыбала, Шаһбала, Шаһбаба, Һачыбаба, Ханбаба, Сејидбаба, Мирзәбаба, Ахундбаба, Ағададаш* (дадаш ата вә ја бөјүк гардаш мә'насында), *Бәјдадаш, Дәдәхан* вә с.

4. *Гоһумлуг вә чинс билдирән сөзләр әсасында фор-*

малашан антропонимләр: Атакиши, Бабакиши, Балоғлан (бала вә оғлан сөзләриндән әмәлә кәлиб) вә с.

5. *Гоһумлуг билдирән сөзләрлә үмумишләк сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Әмичан, Әзимбала* (Әзим бөјүк мә'насындадыр), *Әзизбала, Ширбаба, Дәдәчан* вә с.

6. *Үмумишләк титул вә чинс билдирән сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Бөјүкаға, Ағакиши, Ханоғлан, Бөјүккиши* вә с.

7. *Гоһумлуг билдирән сөзләрлә фе'лин кечмиш заман формасынын бирләшмәсиндән дүзәлән көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Бабаверди, Балаверди* вә с.

Гадын адлары: Гоһумлуг билдирән сөзләр вә онларын башга сөзләрлә бирләшмәси нәтичәсиндә дүзәлән сөзләр әсасында формалашан гадын адлары да мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлир:

1. *Гоһумлуг билдирән сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Анабала, Анагыз, Анабачы, Анакәлин, Балагыз, Балабачы, Гызбачы, Гызкәлин, Кәлингыз, Нәнәбачы, Нәнәгыз, Нәнәкәлин* вә с.

2. *Гоһумлуг вә титул билдирән сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Анаханым, Гызханым, Нәнәханым, Ағабачы, Ағанәнә, Ағабиби, Ханбачы, Ханана, Шаһбачы, Шаһнәнә* вә с.

3. *Кејфијјәт вә гоһумлуг билдирән сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Бөјүкгыз, Бөјүкбиби, Бөјүккәлин, Инчибиби, Инчигыз, Көјчәккәлин* вә с.

4. *Кејфијјәт, титул, зооним вә гоһумлуг билдирән сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Кичикханым, Чејранкәлин* вә с.

Беләликлә, бу нәтичәјә кәлмәк олур ки, гоһумлуг анлајышыны ифадә едән сөзләрдән киши чинсини билдирән сөзләрин иштирак етдији антропонимләр, бир гајда олараг, кишиләрә, гадын чинсини билдирән сөзләрин иштирак етдији антропонимләр исә гадынлара аид олур.

17. *Јаш билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә бир нечә антропоним вардыр ки, он-

лар јаш анлајышыны ифадә едән сөзләр әсасында формалашмышдыр. Белә адлар, әсасән оғланлара гојулур: *Чаваншир, Гоча, Чаван, Кәнч* вә с.

Гадын адлары: *Бөјүкханым, Кичикханым* вә с.

18. *Кечмишдә вәзифә, титул вә с. билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Мүасир Азәрбајчан антропонимијасында кечмишдә вәзифә, титул вә с. билдирән сөзләр әсасында дүзәлән адлар кениш јајылмышдыр. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары әсасы е'тибарилә мүхтәлиф олур:

Садә көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Ахунд, Вәзир, Вәкил, Паша, Һачы, Сејид, Имам, Мүрүд, Мүршүд, Мирзә, Сәрдар, Солтан, Хан* вә с.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр: *Бәјләр, Ханлар.*

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Аббасаға, Абдалбәј, Абдыхан, Ағабаба, Ағапаша, Ағамеһди, Алхан, Ағачан, Диванбәј, Әлипаша, Елхан, Гонагбәј* вә с. Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы *Гонагбәј Мөвлан оғлу Новрузәлијев.*

Гадын адлары: *Ағабачы, Ағабәји* вә с.

Киши вә гадынлара верилән мүштәрәк адлар: *Султан (Солтан)* вә с.

19. *Конкрет әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә бир груп антропонимләрә тәсадүф едилир ки, онлар конкрет олараг әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Бу груп адлар һәм кишиләрә вә һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары: *Дәмир, Полад* вә с.

Гадын адлары: *Алмаз, Брилјант, Јагут, Инчи, Көвһәр, Мирвари, Сырға, Сәдәф, Ипәк* вә с.

Бир груп гадын адлары исә гызыл мә'насында ишләнән *зәр* сөзү илә *гәләм, наз, нур, нисә, ханым, тач* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән: *Зәргәләм, Зәрназ, Зәрнур, Зәрнисә, Зәрханым, Зәринтач, Гәләмзәр, Ханымзәр, Чәмәнзәр, Көвһәртач* вә с.

Конкрет әшја адынын көмәјилә дүзәлән мүрәккәб антропонимә Дәдә Горгуд дастанында да раст кәлирик: *Дәмиркүрчү, Дәмирјајлы* вә с.

20. *Сәнәт-пешә билдирән сөзләр әсасында дүзәлән ан-*

тропонимләр. Дилимиздә аз јајылмыш олан бу груп антропонимләр әсасән кишиләрә верилир: *Дәмирчи,* (Дәмирчизадә, Дәмирчијев), *Зәркәр, Мискәр, Овчу, Һәким, Тарзән, Чобан, Натиг, Сәјјаһ, Тәбиб* вә с.

21. *Мүчәррәд мә'налы сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.*

Азәрбајчан антропонимијасында мүчәррәд мә'налы сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр дә кениш шәкилдә јајылмышдыр. Бу груп адлар да һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары: *Агил, Адил, Нәчиб, Илһам, Шөвги, Инсаф, Малик, Салам* вә с.

Гадын адлары: *Вәфа, Нәчибә, Үлфәт, Нәзакәт, Тале, Хошбәхт, Һәдијјә* вә с.

Бу гәбилдән олан адлара күрчү дилиндә дә раст кәлмәк олар. Мәсәлән, күрчү дилиндә тәсәлли мә'насыны ифадә едән *нугеши* сөзүндән *Нугеша* антропоними дүзәлмишдир.

22. *Һәрби терминләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан халгы арасында һәрби терминләр әсасында дүзәлән антропонимләрә дә тәсадүф етмәк олур. Валидејнләр өз өвладларыны икид, чәсур вә шүчаәтли көрмәк истәмиш, онлара дәрин вәтәнпәрвәрлик һиссләри ашыламағы әсас мәгсәд һесаб етмишләр. Бу мүнасибәтлә ушагларына бир сыра һәрби терминләрлә әлагәдар олан адлар гојмушлар. Оғланлара верилән адлар ики група бөлүнүр:

а) Һәрби рүтбә билдирән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Забит, Ордухан, Јүзбашы, Сәркар, Сәрдар, Мајор, Әскәр* вә с.

Күрчүстан Р-нын Болниси рајонунда оғланлара *Маршал,* Дманиси рајонунда исә гадынлара верилән *Мајор* адына да тәсадүф олунур.

б) Һәрби һиссәләрин адыны билдирән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Алај, Гошун* вә с.

23. *Бәдии сөз сәнәтинин бу вә ја дикәр саһәсини билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар бәдии сөз сәнәтинин бу вә ја дикәр саһәсилә, о чүмләдән, јазычылыг вә әдәби жанр билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Белә адлар кәсб етдији мә'на е'тибарилә ики група бөлүнүр.

а) *Бәдии сөз сәнәткарларынын бу вә ја дикәр групунун үмуми адыны билдирән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Ашыг, Насир, Алим* адлары кишиләрә; *Шаирә, Алимә* адлары исә гадынлара верилир.

Өзбәк антропонимијасында Шоирә адына тәсадүф олунур.

б) *Әдәби жанр нөвләрини билдирән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: Дастан, Роман, Нәср, Рүбаил* адлары кишиләрә, *Новелла, Һекајәт* адлары исә гадынлара гојулур.

24. *Дини вә әфсанәви анлајышлар ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајҹан антропонимијасында бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар әсас е'тибарилә мүсәлман дини вә әфсанәви анлајышлары ифадә едән сөзләр әсасында формалашыр. Белә әфсанәви адларын бә'зиләри азәрбајҹанлыларын мөвсүмлә бағлы инамлары әсасында әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән, јазын кәлмәси мәрасими илә бағлы мифоложи *Хызыр// Хыдыр* образы ады тәшәккүл тапмышдыр. Хызырла бағлы бир ше'рдә Хызырла Нәби гоша хатырланыр:

Хызыр Нәби, Хызыр—Илјас
Битди чичәк, олду јаз.

Ше'рдән көрүндүјү кими, јазын истилијинин, һәрарәтинин инсаниләшдирилмиш образы *Хызыр;* истилијин, һәрарәтин кәлдијини *Нәби* хәбәр верәндир. Көрүндүјү кими, һәлә гәдим заманлардан халгымызын антропонимијасында дини вә әфсанәви анлајышларла бағлы адлар олмуш вә инди дә белә адлар һәјати олараг јашамагдадыр. Белә антропонимләр үч група бөлүнүр:

а) *Дини анлајышлар билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Ислам, Мүслүм* (мүсәлман сөзүндәндир), *Аллаһверди, Танрыверди, Имамверди, Ҹәннәт, Күлҹәннәт* вә с.

Бу гәбилдән олан адлара башга түрк халгларында да тәсадүф едилир. Көјә, аја, чаја пәрәстишлә әлагәдар олараг гәдим татарларда *Тенгеребирдә, Ајтуган, Ајман;* көјә, суја, торпаға, аја ситајиш етмәклә әлагәдар олараг өзбәкләрдә *Тангереберди, Куныбек, Ојзода, Ојхан* кими адлар формалашмышдыр.

б) *Әфсанәви анлајышлар билдирән сөзләр әсасында*

дүзәлән антропонимләр. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир:

Киши адлары: *Ризван* (беһиштин хәзинәдары, чәннәтин бағбаны), *Лоғман* (әфсанәви һәким), Бәһмән (әфсанәви пәһләван), *Чәбрајыл* вә с.

Гадын адлары: *Һумај,* (хәјали гуш, чәннәт гушу), *Һүрү* (чәннәт көзәли), *Һүрүмәләк, Мәлека, Мәрјәм, Фатма* вә с.

XX әсрин 30-чу илләриндән башлајараг антропонимијамызда дини вә әфсанәви анлајышлары ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр кет-кедә азалыр. Мәшһур антропонимист В. А. Никоновун һесабламасына көрә 1968-чи илдә Бакы шәһәриндә доғулмуш оғлан ушагларынын һәр мин нәфәриндән үчүнә Ислам ады верилмишдир. Һәмин илдә Бакыда анадан олмуш гыз ушагларынын һәр мин нәфәриндән дөрдүнә, Ағдам вә Күрдәмир рајонларында он бир нәфәринә Фатма ады верилмишдир. Көрүндүјү кими, сон јарым әсрдә антропонимијасында дини характерли адлардан узаглашмаг мејлләри күчләнмишдир.

в) *Итһаф олунмуш адлар.* Ислам дини вә онун тәблиғатчыларынын адыны «әбәдиләшдирмәк» мәгсәдилә мүсәлманлар—түркләр онларын адыны өз өвладларына верирләр. Бунунла әлагәдар олараг антропонимијамызда *Абдулла, Аллаһгулу, Мәһәммәд, Абдулкәрим; Ајишә, Хәдичә, Фатма* кими адлар әмәлә кәлмишдир. Бу гәбилдән олан адлар башга түрк халгларында да вардыр. Мәсәлән, *Худоиберди* (аллаһ верди), *Фатхислам* (исламын гәләбәси), *Заинетдин* (динин бәзәји), һәмчинин, аллаһын 99 фәзл адларындан бирини өвладларына верирләр. *Абдулкәрим* (Гүдрәтлинин гулу), *Абдурашид* (Мүдрикин гулу), *Абдулрахим* (Мәһәммәтлинин гулу); һәмчинин, шиәләрин илк хадимләри олан Әлинин (Мәһәммәдин күрәкәни) *Риза, Ајишә, Хәдичә* (Мәһәммәдин арвадлары) кими адлар кениш јајылмышдыр.

25. *Инсанларын психоложи хүсусијјәтләрини әкс етдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында кениш јајылмыш адларын бир групу инсанларын психоложи хүсусијјәтләрини әкс етдирән сөзләр әсасында формалашыр. Бу груп адлар да ифадә етдији мә'на е'тибарилә мүхтәлиф олур:

а) *темперамент билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Гәһрәман, Ҹүр'әт, Шүҹаәт, Сакит* вә с.

б) *мүәјјән характерик ҹәһәтләри өзүндә екс етдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: Әмәксевәр, Күлшад, Тәвазөкар, Ујғун* вә с.

26. *Мә'нәви-гијмәт вә мүнасибәт билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә кениш јајылмыш бир груп адлар ишләнир ки, онлар әсасән мә'нәви гијмәт вә мүхтәлиф мүнасибәтләр билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Бу груп адлар әсасән гадынлара верилир. Мәсәлән, *Гијмәт, Дәјанәт, Әзизә, Јахшы, Хејирхаһ, Һәдијјә, Иззәт, Мәрһәмәт* вә с. Бу гәбилдән олан *Һөрмәт, Мә'рифә* кими адлар исә кишиләрә дә верилир.

27. *Физики вә физиоложи гијмәт билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајҹан антропонимијасында бир груп кениш јајылмыш адлара тәсадүф едилир ки, онлар физики вә физиоложи гијмәт билдирән сөзләр әсасында формалашмышдыр. Бу груп адлар әсасән кишиләрә верилир. Бу да, һәр шејдән әввәл, кишиләрин физики вә физиоложи ҹәһәтдән инкишаф етмиш олмасы илә әлагәдардыр. Мәсәлән, *Гүввәт, Гүдрәт*[1], *Күмраһ, Арыг, Пәһләван* вә с.

28. *Заман билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајҹан антропонимијасында бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар заман ифадә едән сөзләр әсасында формалашыр. Белә адлар, әсасән гадынлара верилир.

Мәсәлән: *Санијә, Саат, Күнај, Тәзәил, Баһар, Јетәр, Күнтамам, Ајтамам.*

Гәдим антропоними исә јалныз кишиләрә верилир.

Түкәнәҹәк анлајышыны ифадә едән тамам вә гыз сөзләринин *гыз* вә *наз* сөзләринә бирләшмәси нәтиҹәсиндә дә антропонимләр дүзәлир. Мәсәлән, *Гызтамам, Назтамам, Гызјетәр, Назјетәр* вә с.

29. *Севинҹ вә шәнлик анлајышларыны ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајҹан антропонимијасында кениш јајылмыш бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар, севинҹ, шәнлик вә хошбәхтлик анлајышларыны билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Бу груп адлар, әсасән, гадынлара верилир. Мәсә-

[1] Ге ј д. Гадынлара да Гүдрәт ады гојулур.

лəн, *Севил, Севинч, Севда, Бəхтли, Бəхтикүл, Хошбəхт, Варшəн* вə с. Бу адлардан бə'зилəри даһа кениш јајылараг «шаһ» адлар сəвијјəсинə јүксəлмиш вə Бакы шəһəриндə 1968-чи илдə, Күрчүстан Р-нын Болниси рајонунда 1974—1975-чи иллəрдə анадан олан гыз ушагларына гојулмушдур. О чүмлəдəн, Бакы шəһəриндə Севинч ады 55 гыза, Севда ады 33 гыза, Болниси рајонунда исə Севинч ады 8 гыза, Севда ады 13 гыза верилмишдир.

Бəхт, тале, хошбəхтлик, севинч вə шəнлик анлајышларыны ифадə едəн сөзлəр əсасында формалашан антропонимлəр татар дилиндə дə кениш јајылмышдыр.

Мə'лумдур ки, кечмишдə хошбəхтлијин əсас шəрти вар-дөвлəт һесаб олунурду. Бунунла əлагəдар олараг, антропонимијамызда *Дөвлəт, Дөвлəтбəј, Дөвлəтхан, Сəрмајə* кими адлар мејдана кəлмишдир. Белə адлара башга түрк халгларынын антропонимијасында да раст кəлмəк олур. О чүмлəдəн газахлар кишилəрə *Којлыбај* (Гојунлу бəј), *Тјуебај* (дəвəли бəј); гырғызлар *Бакыт, Бактыбек, Бактыгјул* кими адлар гојурлар. *Бəхтијар* адына өзбəк, гырғыз вə газах антропонимијасында да тəсадүф олунур....

30. *Арзу, истəк, билдирəн сөзлəр əсасында дүзəлəн антропонимлəр.* Азəрбајчан антропонимијасында бир груп антропонимлəр ишлəнир ки, онлар арзу вə истəк билдирəн сөзлəр əсасында формалашмышдыр. Мəсəлəн, *Арзу, Уғур, Уғурлу, Илгар, Самир, Илһам, Елчин* вə с. кими адлар антропонимијамызда «шаһ» адлар кими шөһрəтлəнмиш вə азəрбајчанлылар јашајан бүтүн рајонларда јајылмышдыр. 1969-чу илдə Бакыда доғулмуш оғлан вə гыз ушаглары арасында бə'зи адлар даһа кениш јајылмыш вə ишлəк олмушдур. Оғлан адлары: Илгар 38, Илһам 24, Елчин 24. Гыз адлары: Арзу 46, Күлнара 33 вə с. Күман ки, бу груп адлар һəлə гəдим заманлардан халгымызын јола инамы вə ситајиши илə бағлы олмушдур. Чүнки, адəтəн, сəфəрə чыхан һəр бир кəсə уғур арзуламышлар. Одур ки, улу бабаларымыз јол танрысынын адына Уғур демишлəр. Белə ифадəлəрə һəлə XI əсрин мəнбəлəриндə дə тəсадүф олунур: «Јол уғур булсун». М. Кашғарлы хатырладыр ки, «Бу сөз фəгəт сəфəрə кедəркəн дејилир». Халг арасында да инди бу гəбилдəн олан ифадəлəрə тез-тез раст кəлирик: Уғурлар олсун. Јолун уғурлу олсун. Иши уғурла баша вурасан. Бу ифадə-

ләрдә ишләнән уғур сөзү дә Уғур вә Уғурлу адларынын јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Уғур ады тарихи мәнбәләрдә вә бир чох мүасир дилләрдә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә дә ишләнир.

XIII әср тарихчиси Һүсејнин «Бәда-је-үл-вәгаје» әсәриндән көрүнүр ки, Азәрбајчан гәбиләләриндә — Ағгојунлуларда Уғурлу адлы тарихи шәхсијјәт олмушдур. Бухаралы алим Шејх Сүлејман Әфәндинин гејд етдији кими, Уғур һәм дә кечмишдә гәбиләләрдән биринин ады олмушдур. «Уғур» хошбәхтлик, тајфа демәкдир.

XIII әсрин мәнбәләриндә, хүсусилә «Фәхрәддин Мүбарәкшаһын» әсәриндә түрк гәбиләләринин сијаһысына Уғур (Уғур гәбиләсинин дә) ады дахил едилмишдир. Бу о демәкдир ки, Уғур гәбиләси XIII әсрә гәдәр мүстәгил гәбилә кими јашамышдыр.

31. *Достлуг вә јолдашлыг анлајышларыны ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында достлуг вә јолдашлыг анлајышларыны ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр дә кениш јајылмышдыр. Бу груп адлар, әсасән, гадынлара верилир. Мәсәлән: *Досту, Достханым, Меһрибан, Рәфигә* вә с.

32. *Рәнк билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында бир груп кениш јајылмыш антропонимләрә тәсадүф едилир ки, онлар әсасән, ушагларын дәрисинин вә сачынын рәнкинә көрә гојулур. Белә адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара гојулур.

Киши адлары: *Гара, Гарахан, Гарашир, Гарача, Гаралы, Сары* вә с.

Һәмин адлара Дәдә Горгуд дастанында да тәсадүф олунур: *Ағ Мәлик, Гара Чәкур, Гонур Гоча, Сары Чобан.*

Гадын адлары: *Ағбәниз, Гарагыз, Ағгыз, Гарагаш, Күлбәниз, Гаракилә* вә с.

Бу хүсусијјәтә Алтај антропонимијасында да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, алтајлылар гадынлара рәнкинә көрә «Сары» адыны гојурлар.

33. *Мигдар анлајышыны ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар мигдар анлајышыны ифадә едән сөзләр әсасында формалашыр. Һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара белә адлар гојулур.

Киши адлары: *Ваһид, Ифрат, Мигдар, Минбала, Гырхлар, Јүзбəј, Минбəј* вə с.

Гадын адлары: *Бирчə, Јеканə, Милјон, Бирчəкүл, Бирчəназ, Минзəр, Минкүл, Минназ, Миннур, Минхал, Миннар* вə с.

Бу адлардан фамнлијалар да дүзəлир.

Мараглыдыр ки, мигдар анлајышыны ифадə едəн сөзлəр əсасында дүзəлəн антропонимлəр өзбəк дилиндə дə ишлəнир, башга түрк диллəриндə дə тəсадүф едилир. Лакин бунларын əмəлəкəлмə просеси бир гəдəр фəргли-дир. Мəсəлəн, өзбəк дилиндə мигдар анлајышыны ифадə едəн сөзлəр əсасында дүзəлəн антропонимлəр дə кениш јајылмышдыр. Өзбəклəрдə јени доғулан ушаға атасынын јашы илə əлагəдар Алтмышбој (алтмыш), Саксанбој (сəксəн), Туксонбој (дохсан); атасынын гојунунун мигдары илə əлагəдар Јүзбој (јүз), Минғбој (мин) кими адлар верилир. Анатоллу түрклəри исə гызларына Бешбине (беш мин) адыны гојурлар ки, бу да гызы əрə верəркəн беш мин түрк лирəси алмаг арзусундан ирəли кəлмишдир.

34. *Саһиблик мə'насыны ифадə едəн сөзлəр əсасында дүзəлəн антропонимлəр.* Азəрбајчан антропонимијасында бу груп адлар аз јајылмышдыр. Белə адлардан *Саһиб, Мүлкү, Мүлкəдар* кишилəрə, *Саһибə* исə гадынлара верилир.

35. *Гадын чинсини ифадə едəн сөзлəр əсасында дүзəлəн антропонимлəр.* Азəрбајчан антропонимијасында гадын чинсини ифадə едəн сөзлəр əсасында да бир груп антропонимлəр формалашмышдыр. Һəмин адлар јалныз гызлара верилир. Мəсəлəн: *Бану, Бəјим, Бикə, Нисə, Ханым, Гызкəлин, Бикəханым, Бикəзəр, Бикəназ, Бикəнур, Күлнисə, Күлханым, Нисəханым, Нарнисə, Дүрнисə* вə с.

36. *Инсанлар арасында узунјашама мə'наларыны ифадə едəн сөзлəр əсасында дүзəлəн антропонимлəр.* Азəрбајчан антропонимијасында бир груп хүсуси шəхс адлары вардыр ки, онлар узун јашама мə'наларыны ифадə едəн сөзлəр əсасында формалашыр вə əсасəн оғланлара верилир. Мəсəлəн: *Јашар, Өлмəз, Минјашар, Сабит, Дурсун, Дурмуш, Дурмушхан, Солмаз* вə с. Бу адлардан Дурсун һəм кишилəрə, һəм дə гадынлара (Күрчүстан Р-нын Дманиси рајонунда), *Солмаз* ады исə јалныз гадынлара верилир.

Бу хүсусијјәтә түркдилли башга халгларын антропонимијасында да раст кәлмәк олур. Мәсәлән, газахларда *Мынгжасар* (минјашар), өзбәкләрдә *Улмаз* (өлмәз), кумыкларда *Қалсын* (өлмәз мә'насында) адлары кениш јајылмышдыр.

37. *Һәдијјә мә'насыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында һәдијјә, совгат мә'насыны билдирән адлара да тәсадүф олунур. Бу груп адлар, әсасән, гадынлара верилнр: *Һәдијјә, Совгат, Төһфә* вә с.

38. *Гијмәтли әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә гијмәтли әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр дә кениш јајылмышдыр. Бу груп хүсуси шәхс адларынын мүәјјән һиссәси кишиләрә, мүәјјән һиссәси исә гадынлара гојулур.

Киши адлары: *Алтун, Күмүш, Јагут, Алмас* вә с. Бу адлар XI әсрин мәшһур дилчиси Маһмуд Қашгарлынын «Дивани-лүғәт-ит-түрк» китабында гадын адлары кими хатырланмышдыр.

Гадын адлары: *Алмас, Брилјант, Инчи, Зәрли, Зүмрүд, Јагут, Көвһәр, Мирвари, Сырға, Сәдәф, Фирузә* вә с.

Бу груп адлар башга түрк халгларынын антропоиимијасында да кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, түркмәнләрдә инчи мә'насыны ифадә едән *Гаухар, Садан:* газахларда *Меруерт, Дурија;* гырғызларда *Бермет,* алтајларда *Дьиндьи* вә с.

39. *Мүсбәт кејфијјәтли анлајышлары билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында мүсбәт мә'налы кејфијјәтләри ифадә едән антропонимләр дә кениш јајылмышдыр. Белә адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара гојулур.

Кишн адлары: *Баһадыр, Галиб, Гәһрәман, Дөнмәз, Әдаләт, Икид, Зәфәр, Мүбариз, Һаггы, Өткүн, Өткәм, Горхмаз* вә с.

Гадын адлары: *Абһәјат, Гәшәнк, Ипәк, Көзәл, Һәгигәт* вә с.

40. *Руһаниләр тәрәфиндән «мүгәддәс» сајылан јер вә әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Дилимиздә бир груп антропонимләрә тәсадүф едилир ки, онлар руһаниләр вә диндарлар тәрәфин-

дән мүгәддәс һесаб олунан јер вә әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында формалашыр. Белә адлар да мүхтәлиф мә'налы сөзләр әсасында дүзәлир:

а) Топонимләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Кәрбәла, Мәдинә, Мәккә, Пири* (пир сөзүндән) вә с.

б) Мүгәддәс һесаб олунан јерләри билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр: *Очаг, Пир* вә с.

Бу груп антропонимләрин јаранмасы түркдилли халгларын, о чүмләдән, азәрбајчанлыларын гәдим заманлардан ода ситајиш етмәси илә әлагәдар олмушдур. Түркләр ода даһа чох һөрмәт едирләр, бөјүк еһтирамла анырлар... Очаг, Очаггулу, Очагверди кими антропонимләр мәһз ода-очаға ситајишлә, инамла әлагәдар олараг формалашмыш вә индн дә ишләк адлардандыр.

в) Мүгәддәс һесаб олунан *очаг, пир* сөзләринә *Гулу, Мәммәд* адларынын вә *вер* фе'лининн бирләшмәси нәтичәсиндә дүзәлән мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан адлар: *Очаггулу, Пиргулу, Мирмәммәд, Очагверди, Пирверди* вә с.

41. *Көзәллик, зәрифлик, инчәлик вә с. билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында көзәллик, зәрифлик, инчәлик вә с. мә'налары ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән адлар чох зәнкин вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә маликдир[1]. Әсасән гадынлара бу адлар гојулур. Мәсәлән: *Ајдан, Ајкүл, Зәрифә, Зиба, Инчи, Ипәк, Көзәл, Көјчәк, Күлчичәк, Күнај, Ширин* вә с.

Гызларын көзәл, чәлбедичи, меһрибан, шәфагәтли вә ләтиф олмаларыны әкс етдирән адлар башга түрк халгларында кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, түркмәнләрдә *Ширин, Ләззәт, Нигара* (портрет), газахларда *Жибек* (ипәк), *Алма, Ај, Ситарә, Јулдуз* (улдуз) кими адлара да тәсадүф олунур.

42. *Неолокизм сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында бир груп антропонимләрә тәсадүф едилир ки, онлар өлкәмиздә сон илләрдә јаранмышдыр: Мәсәлән, *Сүлһијјә, Сүлһзәр, Сүлһнур,*

[1] **Гејд: Азәрбајчан антропонимијасында көзәллик, зәрифлик,** инчәлик вә с. мә'налары ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр чох кениш јајылмыш вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә маликдир. Бүтүн бунлар ајрыча тәдгигат мәнбәји олдуғу үчүн бурада гыса мә'лумат вермәклә кифајәтләндик.

Сүлһнурә антропонимләри өлкәмизин илк күндән е'тибарән јеритдији сүлһ сијасәти илә әлагәдар олараг ади сөзләрдән әмәлә кәлмишдир.

Өлкәмиздә јени јаранан ичтимаи гурулушла әлагәдар олараг дилимиздә вәзифә билдирән бир груп ади сөзләр јараныр. Һәмин сөзләр исә сонралар дилимиздә үмумишләк сөзләрә чеврилир вә антропонимләрин формалашмасына сәбәб олур. Мәсәлән, гадынлара верилән *Вәзифә* антропоними вәзифә сөзү, *Сәдр* вә *Катиб* антропонимләри исә вәзифә билдирән сәдр вә катиб сөзләри әсасында формалашмышдыр.

43. *Доғум шәраитини билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Доғум шәраитини билдирән адлар заман вә мәкандан асылы олараг ики група бөлүнүр:

а) *Заман билдирәнләр.* Бураја тәгвими ајларын адыны билдирән сөзләр әсасында формалашан адлар дахилдир. *Рамазан, Рәчәб, Бәдирә* (он дөрд күнлүк ај). Бу гәбилдән олан адлара газахларда вә гырғызларда да раст кәлмәк олур: *Толгонаи* (бүтөв ај).

б) *Мәкан билдирәнләр.* Дилимиздә бир груп адлар вардыр ки, онлар ушағын доғулдуғу јерин ады әсасында формалашмышдыр. Бу да, әсасән, әһалинин көчәри һәјат сүрмәси илә әлагәдардыр. Мәсәлән, *Гошгар, Елбрус* (Гошгар вә Елбрус дағы илә әлагәдардыр), *Араз* (Араз чајы саһили илә әлагәдардыр) *Дағлар* (үмумијјәтлә, дағла әлагәдардыр), *Аран* (аранла әлагәдардыр), *Гатар* (гатарла әлагәдардыр) вә с. Түркләрдә вә нагојларда да бу гәбилдән олан адлар вардыр. *Јајлы* (јајлы, јајлаг сөзүндәндир).

44. *Мәнфи кејфијјәтли сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасында мәнфи кејфијјәтләр ифадә едән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, *Күлүмсәр, Бәрбәр, Бәбәш* вә с. Һәмин адлардан *Күлүмсәров, Бәбәшов, Бәрбәрзадә* фамилијалары да дүзәлир.

45. *Фе'л әсасында дүзәлән антропонимләр.*

Азәрбајчан антропонимијасында фе'л әсасында дүзәлән антропонимләр дә кениш шәкилдә јајылмышдыр. Сон заманлара гәдәр бу саһә Азәрбајчан антропонимијасында ајрыча тәдгигат објекти олмамышдыр. Нәинки Азәрбајчан дилчилијиндә, үмумијјәтлә, түрк дилләриндә фе'лләрин семантик конверсијасы әсасында дүзәлән ан-

тропонимләрин дәриндән тәдгигинә бөјүк еһтијач вардыр. Доғрудур, түрк дилләриндә бу саһәдә илк аддымлар атылмышдыр[1] вә бир сыра әсәрләр јазылыб чап олунмушдур.

Азәрбајчан антропонимијасында фе'лләр әсасында дүзәлән антропонимләрин гәдим тарихи вардыр. Бу һеч дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки фе'лләр дилин тарихини, гәдимлијини вә миллилијини өзүндә экс етдирән лексик ваһидләрдир. «Азәрбајчан халгынын, онун дилинин, әдәбијјатынын, мәдәнијјәтинин, инчәсәнәтинин гәдимлијинә шүбһә илә јанашаилар, хор бахан накәсләр, өз илкини, көкүнү, гајнағыны, улусуну дананлар гој көзләрини ачыб бу халгын дилиндәки фе'лләрин тарихинә, бу дилин ән јахшы кешикчисинә јахшы-јахшы бахсынлар. Онда көрәрләр ки, Азәрбајчан халгынын вә оңун дилинин тарихи дејилән вә јазыланлардан да гәдимләрә кедиб чыхыр»[2]. Бу мә'нада фе'лләр дилимизин милли орижиналлығыны горујуб сахладығы кими, ондан дүзәлән антропонимләр дә һәмин вәзифәјә хидмәт едән мүһүм дил ваһидидир. Мәсәлән, *Гонаг, Әмән, Басат, Гыјан, Чырпан, Дүјәр, Ајлан, Елкәз, Дөзән, Дөнәбилмәз, Дөндәр, Доғсун* вә с. кими адлар бу гәбилдәндир. Бу груп адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир.

Киши вә гадын адлары фе'л әсасында мүхтәлиф морфоложи әламәтләрин артырылмасы илә дүзәлир.

-лы... шәкилчиси илә чал сифәтинин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан шәхс адлары: *Чаллы.*

-инч шәкилчиси васитәсилә шәхс ады билдирән субстантив исимләр дүзәлдән сөзләр әсасында јаранан адлар гадынлара верилир: *Севинч.*

-ыш, -иш, -уш, -үш фе'лин гарышыг нөв шәкилчиләрилә фе'лдән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар: *Бахыш, Дөнүш, Көрүш, Күлүш.*

---

[1] К. Ашыралијев. Киргыз тилиндеги адам аттары, Изв. АН Киргизской ССР, чилд 6, бурахылыш I (лингвистика). Фрунзе, 1964, сәһ. 61—71. Е. Бегматов, Номнар вә адамнар. Тошкент, 1966; Г. Ф. Саттаров. Отглагольные антропонимы в татарском языке, «Ономастика Поволжья», 3-чү китаб, Уфа, 1973, сәһ. 41—48; М. Н. Чобанов. Азәрбајчан антропонимијасынын әсаслары, Тбилиси, 1983, сәһ. 42—43; Јенә онун: Азәрбајчан шәхс адларынын семантикасы вә орфографијасы, Тбилиси, 1990, сәһ. 91—92.

[2] Һ. Мирзәјев. Азәрбајчан дилиндә садә фе'лләр, Бакы, 1984, сәһ. 7.

-ил фе'лин мәчһул нөв шәкилчисинин фе'л көкүнә бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар гадынлара верилир: *Севил.*

-ән фе'ли сифәт шәкилчиси илә фе'лдән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар гадынлара верилир: *Күсән, Күлән, Дилән* вә с.

-муш кечмиш заман фе'ли сифәт шәкилчиси васитәсилә фе'лдән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар кишиләрә верилир: *Дурмуш.*

-ар, -әр, -р гејри-гәти заман шәкилчиләри шәхсијјәт заманы вәзијјәтдән асылы олараг «лексик-грамматик мә'на дашыјыр» вә мүхтәлиф фе'лләрә бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир: *Јашар, Јетәр, Күләр, Севәр* вә с.

-маз, -мәз морфоложи әламәтләри әслиндә инкар шәкилчиси илә мүзаре заманы шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб субстантив исимләр әмәлә кәтирән сөзләр әсасында дүзәлән адлар һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилир: *Горхмаз, Дөнмәз, Солмаз* вә с.

-к шәкилчиси илә фе'лин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан адлар гадынлара верилир: *Истәк.*

-гун, -ғун, -күн, -күн шәкилчиләри фе'лин тә'сирли вә ја тә'сирсизлијиндән асылы олмајараг һал-вәзијјәт билдирән субстантив исимләр әмәлә кәтирән сөзләр әсасында јаранан адлар: *Чошғун, Вурғун, Өткүн, Күскүн, Дујғун* вә с.

-да грамматик шәкилчисилә фе'лин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан шәхс адлары: *Севда.*

-сун, -сүн фе'лин әмр шәклинин, үчүнчү шәхс тәкинин шәкилчиси исә фе'лдән дүзәлән сөзләр әсасында јаранан шәхс адлары: *Дурсун, Күлсүн* вә с.

Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә олдуғу кими фе'лләр антропонимләрин јарадылмасында да башлыча рола маликдир.

46. *Мәишәт сөзләри әсасында дүзәлән антропонимләр.* Азәрбајчан халгы арасында мәишәт сөзләри әсасында формалашан адлара чох аз тәсадүф олунур. Belә адлар јалныз гадынлара верилир: *Пијалә* (фарс дилиндә чам, гәдәһ демәкдир).

47. *Мүхтәлиф әфсанә вә әсәрләрдән кәлән антропонимләр.* Мүасир Азәрбајчан антропонимијасында бир

чох адлара тәсадүф едилир ки, онлар мүхтәлиф әфсанә вә нағыллардан кәлиб дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *Сәмәндәр* (әфсанәви гуш), *Фәрһад, Сән'ан, Мәчнун; Сәба, Ширин, Лејли* вә с. Белә адлар Ш. И. Хәтаинин әсәрләриндә дә чох ишләнмишдир.

48. *Киши адлары әсасында морфоложи јолла дүзәлән гадын адлары.* Азәрбајчан антропонимијасында нәзәрдиггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә киши адларындан морфоложи јолла, јә'ни киши адыны билдирән сөз әсасында мүәјјән шәкилчинин артырылмасы илә гадын адларынын вә јахуд антропонимик паралелләрин әмәлә кәлмәсидир. Дил үнсијјәт васитәси олмаг е'тибарилә өз гајда-ганунларыны даим сәлисләшдирир вә нормалашдырыр. Дилдәки бу гајдалар шәхс адларынын нормалашмасында да өз әксини тапыр. Бу нормалар бүтүн түрк халгларынын антропонимијасында олдуғу кими, Азәрбајчан антропонимијасы үчүн дә сәчијјәвидир.

Мә'лумдур ки, түрк дилләриндә грамматик чинс јохдур. Буна көрә дә түркдилли халгларын антропонимијасында шәхс адлары чинсә көрә лазыми сәвијјәдә инкишаф етмәмишдир. Мәһз буна көрә дә, һәлә лап гәдим заманлардан бә'зи вәһши һејванларын вә силаһларынадлары, икидлик, шүчаәт вә чәсарәтлик билдирән сөзләр киши адлары; күл-чичәк вә гијмәтли әшјаларын адлары, ләтифлик, нәзакәт, инчәлик вә зәрифлик билдирән сөзләр исә гадын адлары кими формалашмышдыр. Әлбәттә, бу бөлкүнү бүтүн адлара аид етмәк олмаз. Чинсә көрә адлары фәргләндирмәк үчүн дилимиздә *-ә, -әт, -ијјә* кими лексик шәкилчиләр вардыр. Бу шәкилчиләрин киши адларына бирләшмәси нәтичәсиндә дилимиздә јүздән чох јени гадын ады дүзәлир.

-ә шәкилчиси илә дүзәлән адлар: *Абид — Абидә, Агил—Агилә, Адил—Адилә, Азад—Азадә, Аләм—Аләмә, Амил—Амилә, Бәдир — Бәдирә, Гаил—Гаилә, Әзиз—Әзизә, Забит—Забитә, Илһам—Илһамә, Камал—Камалә, Маил—Маилә, Наил—Наилә, Расим—Расимә, Сабир—Сабирә, Саһил—Саһилә, Фируз—Фирузә, Һәзин—Һәзинә, Ваһид—Ваһидә, Назир—Назирә.*

-әт шәкилчиси илә дүзәлән адлар: *Ариф — Арифәт.* Ариф адына *-ә* шәкилчисини артырмагла да гадын ады дүзәлир: *Арифә.*

-ијјә шәкилчисилә дүзәлән адлар: *Гәриб — Гәрибијјә, Зәки—Зәкијјә, Мави—Мавијјә, Әһмәд—Әһмәдијјә, Шәмси—Шәмсијјә, Мәммәд—Мәммәдијјә, Гәдир—Гәдиријјә, Шөвги—Шөвгијјә* вә с. Гәриб антропониминдән *-ә* шәкилчисинин көмәјилә *Гәрибә; зәр, күл, наз, нар, нур* сөзләринин бирләшмәсилә исә *Гәрибзәр, Гәрибкүл, Гәрибназ, Гәрибнар, Гәрибнур* кими гадын адлары әмәлә кәлир.

Һәм кишиләр, һәм дә гадынлар үчүн мүштәрәк олан *Вүсал* адындан да *-ә* шәкилчиснин көмәјилә *Вүсалә* гадын ады дүзәлир.

Азәрбајчан антропонимијасында гадын адындан киши адынын дүзәлмәси, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир. Татар вә башгырд антропонимијасында исә гадын адларындан киши адларынын әмәлә кәлмәси һаллары сон заманларда өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. О чүмләдән, 1967-чи илдә алты нәфәр татар оғлан ушағына *Венер* (гадын ады билдирән Венера сөзүндәндир) ады гојулмушдур. Башгырд антропонимијасында онларла *Венер* вә *Чулет* (гадын ады билдирән Чүлетта сөзүндәндир) адлары вардыр.

VII ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМИЈАСЫНДА АДГОЈМА ӘН'ӘНӘЛӘРИ

Азәрбајчан халгынын тарихиндә аиләдә өвладын доғулуб, аләмә көз ачмасы һәмишә севинч, шәнлик, тәнтәнә илә гаршыланмышдыр. Бу севинч вә шәнликләрдә исә јени доғулмуш өвлада ад гојурлар. Халгымызын тарихинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, ата-ана, гоһум-әграба өвлада ад гојулмасына һәмишә никбин мүнасибәт бәсләмишләр. Онлар тарихән өвладларына мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф шәраитдә адгојма мәрасимләри вә тәнтәнәләри дүзәлтмишләр. Бу адәт-ән'әнә инди дә халгымыз арасында кениш шәкилдә јашамагдадыр.

М. Ф. Ахундовун образлы дили илә десәк, «Сағлыгда халгын севимлиси вә өлдүкдән сонра ады (һәм мәчази, һәм дә һәгиги мә'нада — *М. Ч.*) тарихин бәзәји олмаг дүнјада ән бөјүк сәадәтдир». Инсан һәјатынын илк сәадәти исә она верилән шәхси ады илә башланыр вә һәмин ад она өмүрлүк хидмәт едир. Одур ки, јени доғулан өвлада адгојмада јүз өлчүб бир бичмәк лазымдыр ки, она чәмијјәтин ән'әнәсинә мүнасиб мәзмунлу вә аһәнкдар ад верилсин. Чүнки «инсанын кәрәк һәр шеји көзәл олсун: үзү дә, палтары да, гәлби дә, фикирләри дә» (А. П. Чехов), һәтта ады да. Чүнки Индонезија аталар сөзүндә дејилдији кими «Пәләнк өлүр — дәриси, фил өлүр—сүмүјү, инсан өлүр—ады (һәм мәчази, һәм дә һәгиги мә'нада) галыр».

Македонијалы Искәндәрин тә'бdefault тә'бириничә десәк, «Кишидән јадикар өвлад дејил, хејирли әмәл вә јахшы ад галыр».

XII әсрин Азәрбајчан шаири, поезија баһадыры Низами Кәнчәви јазыр:

«Кечәни, күндүзү чох вермә бада,
Јахшы ад уғрунда чалыш дүнјада».

Бурада «ад» сөзү һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'нада ишләдилмишдир. Һәгиги мә'нада о ад јадикар гала биләр ки, о мәзмунлу вә аһәнкдар олсун. Белә адлар истәр тарихилик бахымындан, истәрсә дә мүасирлик бахымындан «шаһ адлар» сәвијјәсинә јүксәлә биләр.

Буна көрә дә валидејнләр өз өвладларына ад сечәркән адын ифадә етдији мә'на вә мәзмуну, онун чәмијјәтин зөвгүнә нә дәрәчәдә ујғун олуб-олмамасыны чәтинлик чәкмәдән мүәјјән етмәлидирләр.

«Гәдим аләм һејранедичидир. Онун һәјатында даһилик, аличәнаблыг, фәдакарлыг рүшејми вар. Чүнки онун һәјатынын әсасыны шәхсијјәтин әзәмәти, тохунулмазлығы, ләјагәти тәшкил едир»[1]. Бүтүн бу кејфијјәтләр шәхсијјәтин адында өз әксини тапмалыдыр.

Н. Г. Черишевскинин фикринчә «көзәл о һәјатдыр», «көзәл о мәхлугдур ки, онда биз һәјаты өз анлајышымыза көрә көрмәк истәдијимиз кими көрүрүк, көзәл о предметдир ки, һәјаты ифадә едир вә ја бизә һәјаты хатырладыр»[2]. Бу мә'нада һәр бир хүсуси адда, о чүмләдән дә шәхс адларында о ады јарадан халгын тарихи, онлара үнсијјәт васитәси кими хидмәт едән дилин тарихи, мәишәти вә һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Одур ки, адларын да естетик-ме'јары вә мүасир чәмијјәтин тәләбинә чаваб вермәси зәруридир. Јүксәк естетик зөвгә вә мәдәни инкишафа малик олан халгын өзү кими ады да аһәнкдар, мә'налы, бәдии вә мәзмунлу олмалыдыр. Чүнки шәхси ад естетик категоријаларын илкин бүнөврәсини тәшкил едир. Бу мә'нада демәк олар ки, инди халгымыз арасында бәдии јарадычылығын јени бир нөвү—адјаратма (антропонимјаратма) амилләри формалашмышдыр.

Шәхсијјәтин мә'нәви инкишафы, онун мәдәнијјәт вә әхлагынын јүксәлдилмәси, чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн вәтәндашлыг вә сијаси јеткинлијинин мөһкәмләндирилмәси мәсәләләри халгымызын даим диггәт мәркәзиндә олдуғу кими, инсанларын мә'нәви һәјатында илкин һәдијјәси олан адлары да чәмијјәт үзвләринин естетик зөвгүнү охшамалыдыр. Халгымызын бу мүдрик мүлаһизәси мәишәт естетикасынын бир категоријасы олан хүсуси адларда, хүсусилә антропонимләрдә өз парлаг ифадәсини

[1] В. Г. Белински. Соб. соч. Москва, 1956, том 12, сәһ. 51—52.

[2] Н. Г. Чернышевски. Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәтләри, Бакы, 1956, сәһ. 24.

тапмалыдыр. О, муасир адгоjма шәнликләринин һимни кими сәсләнән «Гоjмаjаг»[1] ше'риндә өз көзәл бәдии әксини тапмышдыр:

Көрпә көзәл муждәдир, доғмалара, јадлара,
Өлкәдә јол вермәјәк халга јасаг адлара.
Күлмәли ад гоjмаjаг күл кими өвладлара,
Комбаjн, Обком, Заjом, Фирма, Парад гоjмаjаг,
Күл кими өвладлара күлмәли ад гоjмаjаг!

Аj кими оғлан ки, вар, олмасын Аjхан нечин?
Күн кими гыз нурланыб, кәлмәсин Аjдан нечин?
Ја демәjәк Аjханым, Аjдәмир, Аjдын нечин?
Ја нечин Аjсел, Күнеj, Леjла, Суад гоjмаjаг?!
Күл кими өвладлара күлмәли ад гоjмаjаг...

Көрпә оjунчаг деjил, көрпәjә һөрмәт гоjаг,
Јурддашымыздыр сабаһ, шанына гиjмәт гоjаг.
Бир тәзә ад тапмасаг, Натәван, Иззәт гоjаг.
Кәбләнисә гоjмаjаг, Мәшәди Ибад гоjмаjаг,
Мәсхәрәjә гоjмасын онлары јад, гоjмаjаг!
Күл кими өвладлара күлмәли ад гоjмаjаг!

Адгоjма ән'әнәсинин һимни кими сәсләнән бу поетик парчада аиләнин көзәл муждәси олан өвлада аһәнкдар, саф вә сәмими мә'налар билдирән адлар верилмәси проблеми өз бәдии әксини тапмышдыр. Бу һамынын үрәjиндән хәбәр верән һимндир. Чүнки «Ушаг евин күлүдүр», «Ушаглы евдә һәр күн тоj-баjрамдыр», «Ушаг гығылтысы ән көзәл мусиги сәдасыдыр». Евин күлүнә, тоj-баjрам саһибинә исә күл кими зәриф, инчә, ләтафәтли, аһәнкдар вә көзәл адлар гоjулмалыдыр. Адларда көзәллик анлаjышы чох кениш мә'наjа малик олмалыдыр. Чүнки адлар халгын һәjат һадисәләриндә, инсана мүнасибәтиндә өзүнү тәзаһүр етдирир. Адларда «көзәллик анлаjышы халгын естетик идеjасы, үлвилик, гәһрәманлыг» вә с. үзви сурәтдә јахындан бағлыдыр.

Адвермә просесиндә һәр бир валидеjн вә ја ад сечән шәхс ашағыдакы чәһәтләрә диггәт јетирмәлидир:

---

[1] Ше'р Рәфиг Зәка Хәнданындыр.

1. *Ад (антропоним) дилимизин аһәнкдар сәсләнән көзәллији вә зәрифлијилә фәргләнән сөзләри әсасында дүзәлдилмәлидир.*

2. *Ад ифадә етдији мә'на вә мәзмун е'тибарилә һамынын мә'нәви зөвгүнү охшајан сөзләр әсасында дүзәлдилмәлидир.*

3. *Ад, әсасән, садә көк сөзләр әсасында дүзәлдилмәлидир.*

Антропонимијамызын инкишафы тарихиндә халгымыз һәлә лап гәдим заманлардан адларын көзәллнјинә, аһәнкдарлығына вә мәзмунуна хүсуси диггәт јетирмишдир. Улу бабаларымыз мөвчуд адлары һәм заһири, һәм дә дахили (мә'на) чәһәтдән тәкмилләшдирмиш, сәлисләшднрмиш, јени адлар јарадаркән миллилик, тарихилик, адәт-ән'әнә, инам вә мүасирлик принсипләрини әсас тутмушлар. Башга сөзлә десәк, ад јаратмада антропонимин садәлијинә, аһәнкдарлығына, көзәл сәсләнмәсинә мә'налылығына, үрәјә јатан олмасына бөјүк әһәмијјәт вермишләр. Бәлкә бунун нәтнчәсидир ки, адларымызын әксәријјәти ики, үч вә надир һалларда дөрд һечалы сөзләр әсасында дүзәлмишдир. Демәли, «естетик зөвгү олан һеч кәс (валидејн — *М. Ч.*) өз ушағыны гарға, гырғы, өрдәк, кечә, гаранлыг, хијар, бадымчан, кавалы, гасырға (сөзләри әсасында дүзәлән адларла — *М. Ч.*) адландырмыр». Лакин бир груп валидејнләр өз өвладларына гондарма вә сүн'и адлар гојурлар. Ушаглар бөјүјүб боја-баша чатдыгда чәмијјәт үзвләри арасында белә адлардан хәчаләт чәкир вә валидејнләринин илк һәдијјәсиндән — гојдуғу мәзмунсуз адлардан имтина едир вә онун дәјишдирилмәси үчүн артыг әзијјәт чәкир вә әлагәдар тәшкилатлары да өз әсас ишиндән јајындырмалы олур. «Бүро ишчиләри вахтилә валидејнләринин тәгсири үзүндән өвладларына верилән гондарма, күлүнч вә мә'насыз адларын дәјишилмәсинә дә фикир верир, вәтәндашларын бу барәдә олан мүрачиәтинә һәссаслыгла јанашырлар. Сон ајлар бурада Хозејин, Јарымшаһ, Шулмен, Роман, Баксовет, Вариант, ... адлары Саһиб, Јашар, Шамил, Рамиз, Пакизә, Фуад, Елдар кими көзәл адларла әвәз едилмишдир».

4. *Ад көзәл вә зәриф олмалыдыр.* Адвермә тәнтәнәсиндә халгымызын көзәл бир кәламы да унудулмамалыдыр: «Ады көзәл оланын өзү дә көзәл олар». Ола би-

ләр ки, һәмин адын саһиби кәләчәкдә валидејнин илк һәдијјәси — шәхси ады илә әдәбијјат, елм вә мәдәнијјәт тарихиндә әсрләрлә јашамаг игтидарына малик олачагдыр. Бу заман онун ады фәалијјәтинин мәзмунуна ујғун олар вә һамы тәрәфиндән севилә-севилә хатырланар... Буна көрә дә, евин күлүнә — өвладлара комик вә күлмәли адлар гојмаг олмаз.

Бә'зи валидејнләримиз елә бил гәсдән өвладларына мүнасиб олмајан, мә'нача комик, аһәнкдар сәсләнмәјән адлар сечмәклә антропонимијамызын тәбнәтини вә көзәллијини корламаг истәјирләр. Бүтүн бунлар исә антропонимијамызы, дилимизи, нитг мәдәнијјәтимизи корлајыр. Буна мүасир инкишаф етмиш чәмијјәтимиздә јол вермәк олмаз. Она көрә ки, антропонимијамызын зәнкинлији вә аһәнкдарлығы дилимизин тәмизлији, зәнкинлији вә көзәллнји демәкднр. Башга сөзлә десәк, халгымызын јүксәк мәдәнијјәтә малик јеткинлији демәкдир. Одур кн, адларын көзәллији вә аһәнкдарлығы кешијиндә валидејнләр, знјалылар, јазычылар, алимләр вә бүтүн халг дурмалыдыр. Бу үмумхалг әһәмијјәтли дөвләт ишндир, тарнхи категоријадыр. Ада лагејд мүнасибәт бәсләмәк олмаз.

Һөрмәтли валидејнләр, кәлин ада — антропонимә, ады дашыјан күл балалара белә һөрмәтсизлик етмәјәк, онлары учуз тутуб јерли-јерсиз сөзләрлә адландырмајаг. Ахы, валидејн үчүн ад, өвлад ады һәр шејдән гијмәтли олмалыдыр. Чүнки өвладын ады валидејнин дахили аләминин вә мә'нәви гүввәтинин ифадәсидир; валидејн өз хош тәәссүратыны, кәләчәк хәләфләринин хошбәхтлијини, чәмијјәт үзвләри арасындакы мөвгејини әввәлчәдән дүшүнмәли вә өвладына ад вермәлидир. Валидејн ад васитәсилә өвладын гәлбинә јол тапыр, чүнки ата-ананын өвлада илк һәдијјәси адларла өзүнү бүрузә верир. Буна көрә дә ады сева-севә сечиб ишләтмәк лазымдыр. Унутмамалы ки, ад дилдә нитг фәалијјәтн илә јахындан бағлыдыр. Адсыз (антропонимсиз) инсанлар арасындакы үнсијјәти тәсәввүр етмәк олмаз.

Јени доғулан өвладлара адгојма мәрасиминдә бир мәсәләни дә јаддан чыхармаг олмаз. Бу да ондан ибарәтдир ки, адгојма просеси дәркетмә вә өјрәнмә просеси илә јахындан бағлыдыр. Өвлада мүсбәт мә'налы вә аһәнкдар сәсләнән көзәл ад сечмәк бачарығы да била-

васитә дили, дилин лүғәт тәркибини вә гајда-ганунларыны дәриндән билмәк, ондан тәчрүби шәкилдә истифадә етмәкдән ибарәтдир. Јә'ни «һәр бир адландырма акты ејниләшдирилән вә диференсиаллашдырылан үнсүрләр әсасында јараныр». Башга сөзлә десәк, «адландырма заманы мә'на микросистеми әмәлә кәлир» ки, бу да демәк олар ки, дүнја халгларынын антропонимијасында ејни характерә маликдир.

Һәр бир валидејн јени доғулан өвладларына ад верәркән өз ана дилинин лүғәт тәркибини, онун антропонимјаратма хүсусијјәтини, сөзләрин лексик-семантик чәһәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Әлбәттә, бүтүн дилләрин сөз еһтијаты кими, адјаратма имканлары да ејни дәрәчәдә ола билмәз. Бә'зи дилләрин адјаратма имканлары чох зәнкин вә рәнкарәнк, бә'зи дилләрин адјаратма имканы исә зәиф вә бәситдир. Адјаратма имканына көрә, шүбһәсиз ки, бизим ана дилимиз биринчиләр сырасына дахилдир.

«Ад... инсанларын заһири әламәтләринә, әхлаги кејфијјәтләринә, аиләдәки вәзијјәтинә, аиләнин вә гоһумларын она мүнасибәтинә көрә верилир». Бизчә, бу фикирдә мүәјјән дәрәчәдә долашыглыг вардыр. Чүнки јени доғулмуш ушаға ад верәркән һеч кәс онун «әхлаги кејфијјәтләринә» мәһәл гојмур, бәлкә, һеч бу барәдә дүшүнмүр дә.

Дүнја халгларынын тарихән өзүнәмәхсус адәт-ән'әнәси формалашдығы кими, онларда адгојма ән'әнәси дә формалашмышдыр. Бу чәһәтдән дүнја халглары вә онлара үнсијјәт васитәси кими хидмәт едән дил мүхтәлиф олдуғу кими, адвермә просесиндә дә мүхтәлифлик өзүнү бүрузә верир. Мәсәлән, «аслан» анлајышы демәк олар ки, дүнја халгларынын һамысында вардыр. Бу зооним (һејван ады) ејни анлајышы мүхтәлиф дилләрдә мүхтәлиф шәкилдә, мүхтәлиф формада ифадә едир, јә'ни һәр бир халг аслана өз дилинә ујғун олараг ад вермишдир. Дүнја халгларынын әксәријјәти «Аслан» зоониминин күчлү, чәсур олмасыны нәзәрә алараг, өз өвладларына бу ады гојмушлар. О чүмләдән, азәрбајчанлылар оғланларына Аслан//Арслан, әрәбләр Әсәд, франсызлар Леон кими адлар гојмушлар.

Көрүндүјү кими, адларын истәр формасында, заһири әламәтиндә; истәрсә дә дахили әламәтиндә (мә'насында) зәрифлик, инчәлик вә чәлбедичилик олмалыдыр.

Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәти вә елми тарихиндә мүһүм рол ојнамыш орта әсрләр Шәргиндә бөјүк енсиклопедијачы алим, көркәмли философ Нәсирәддин Мәһәммәд Туси дә «Әхлаги-насири» әсәриндә халгымыз арасында јајылмыш адгојма ән'әнәләрилә әлагәдар олараг јазырды: «Ушаг олчаг илк нөвбәдә она јахшы бир ад гојмаг лазымдыр. Намүнасиб ад гојсалар, бүтүн өмрү боју бундан дилхор олар, ганы гаралар»[1]. Көркәмли алимин бу кәламына һамы риајәт етмәлидир. Чүнки јени доғулмуш өвлад кәләчәк чәмијјәтин фәал үзвләриндән бири олмалыдыр. Онун ады исә чәмијјәт үзвләри арасында аһәнкдар вә мә'налы сәсләнмәли, ону дилхор етмәмәлидир.

Бә'зән исә валидејнләр өвладларына ад гојаркән оригиналлыг, адјаратма хатиринә елә адлар гојурлар ки, ешитмәсән јахшыдыр. Мода вә јахуд «мүасирлик» хатиринә јаранан белә адлар тезликлә чәмијјәт үзвләри тәрәфиндән наразылыг доғурур, һәтта нифрәтә сәбәб олур.

«Узаг кечмишдә бабаларымыз адлары өвладлара «јени доғулаида» *(М. Ч.)* дејил, ушағын боја-баша сатдығы вә халг арасында «өз сәнәти вә икидлији илә» *(М. Ч.)* танындығы дөврдә вермишдир. Ушаг бөјүјүр, јаша долур, өзүнү мәшһурлашдырыр. Сонра исә ушаг саһибләри (валидејнләр — *М. Ч.*) она ад вердирирләр (гојдурурлар — *М. Ч.*)[2].

IX—XII әсрләр арасында Азәрбајчанда үмумхалг Азәрбајчан дилиндә дәдәләр, озанлар тәрәфиндән јарадылмыш вә јајылмыш шифаһи халг әдәбијјатымызын гәдим јадигары олан «Дәдә Горгуд» дастанларында адгојма мәрасимилә әлагәдар олараг гәрибә бир һадисәјә раст кәлирик. Һәмин дастанларда Дәдә Горгуд инсанлара вә әшјалара ад гојан тарихи шәхсијјәт кими гәләмә верилир. «Белә бир чәһәти хүсуси гејд етмәк лазымдыр ки, азәрбајчанлылар арасында, Өвлија Чәләбинин һәлә XVII әсрдә гејд етдији кими, Дәдә Горгуд мүгәддәс шәхс сајылдығы кими, әфсанәләшдирилмишдир дә, һәтта халг арасында белә бир е'тигад јаранмышдыр ки, куја дилдә

---

[1] *Бах:* Бабаларын һикмәти вә нәсиһәтләри, (тәртиб едәни: М. Султанов), Бакы, 1980, сәһ. 22.

[2] Ш. Сә'дијев. Адлар нечә јаранмышдыр, сәһ. 7.

олан сөзләри Дәдә Горгуд јарадыб мә'наландырмышдыр»[1].

«Азәрбајчан халгы арасында тәкчә адамларын дејил, һәтта бүтүн әшјанын адларыны да Горгуд тәрәфиндән гојулмуш олдуғу барәдә рәвајәт вардыр. Бу рәвајәтдә дејилир ки, бүтүн шејләрә ад гојмуш Дәдә Горгуд сонрадан дәрк етмишдир ки, дөрд ады јанлыш гојмушдур»[2]. Буну дастандакы мисралар да тәсдиг едир:

Кәлинә ајран демәдим мән Дәдә Горгуд,
Ајрана дојран демәдим мән Дәдә Горгуд.
Ијнәјә тикән демәдим мән Дәдә Горгуд,
Тикәнә сөкән демәдим мән Дәдә Горгуд.

Гәдим түркләрин, әсасән, һәддн-бүлуға чатдыгдан сонра шәхси адлары оларды. «Авропалылар кими, түркләр анадан оланадан өләнә гәдәр бир ад дашымырдылар. Түркүн ады һәмишә онун чәмијјәтдәки вәзијјәтини көстәрирди. О, оғланларда ләгәб, кәнчләрдә чин (рүтбә — *М. Ч.*), кишиләрдә титул (рүтбә — *М. Ч.*), әкәр о хан оларса, онда рүтбә тутдуғу вәзифә илә әлагәдар олараг дәјиширди»[3]. Бу мүнасибәтлә инкилис алими Чофреј Луис «Китаби-Дәдә Горгуд»ун инкилисчә тәрчүмәсинин «Кириш»индә епосдакы ислам аләминә јад олан бу ән'әнәви әхлаги кејфијјәтләри хатырладыр: «Доғулан ушаг бөјүјүб дөјүшдә ад чыхармајынча она ад гојулмур». Бу ән'әнә башга түрк халглары арасында да гәдимдән кениш јајылмышдыр. Һәмин ән'әнә түрк олмајан, о чүмләдән, тачик халгы арасында да јајылмышдыр.

Монголларда да һәдди-бүлуға чатдыгдан сонра адларын дәјишмәси характерик һалдыр. Мә'лумдур ки, *Чинкиз ханын* ушаглыгда ады *Темучин* иди. О, *Чинкиз* адыны *хан* титулу илә бирликдә алмышдыр.

Гәдим түрк халгларында инсанлара әсасән, онун һәјатда тутдуғу мөвгедән вә тәчрүбәдән асылы олараг, ад верилмәси бир ән'әнә олмушдур.

---

[1] Ә. М. Дәмирчизадә. **«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили**, Бакы, 1959, сәһ. 12.
[2] Һ. Араслы. **«Китаби-Дәдә Горгуд һаггында», «Китаби-Дәдә Горгуд**. Бакы. 1962, сәһ. 9.
[3] Л. Н. Гумилев. **Древние тюрки, Москва, 1967, сәһ. 21, 90.**

Мараглыдыр ки, Дәдә Горгуд јенн доғуланлара дејил, кәнчләрә—бөјүкләрә ад верир. Кичик јашларда ушагларын адлары олмурду, онлар валидејнләринин вә ја тајфаларынын—нәсилләринин вә ја ағсаггалларынын ады илә танынырды. Буну биз «Китаби Дәдә Горгуд» дастанынын «Дирсә хан оғлу Буғачын бојуну бәјан едәр» бојунда ајдын шәкилдә көрүрүк. Дирсә ханын оғлу (һәлә ад гојулмамышдыр) Бајындыр ханын буғасыны дөјүш мејданында јыхыб кәсир. Һамы онун икидлијинә әһсән дејир. Дәдә Горгуд кәлиб Дирсә ханын оғлуна буғаны јыхдығына көрә *Буғач* (хан) ады верир.

Бу ән'әнә дастанын башга бојларында да өз әксини тапмышдыр. «Бәкил оғлу Имранын бојуну бәјан едир» голунда Вәтәнин кешијини, гаровулуну чәкдијинә көрә Имранын оғлуна Бәкил (бәкләмәк, көзләмәк сөзүндәндир); «Бајбуранын оғлу Бамсы Бејрәк бојуну бәјан едир» бојунда Бајбуранын оғлу бәзирканлары гулдурлардан азад етдијинә көрә Дәдә Горгуд она боз ајғырлы Бамсы Бејрәк адыны верир. Һәмчинин Дәдә Горгуд кәнчләрә күчлү, дәмир кими мөһкәм олдуғуна көрә Дәмиркүч, һәр чүр чәтинлијә вә әзаблара дөзүмлү олдуғуна көрә Дөзән вә с. кими аһәнкдар вә мәзмунлу адлар верәрди.

Халгымыз арасында бу вә ја дикәр кәнчә фәалијјәти илә бағлы олараг адвермә ән'әнәси XX әсрдә дә өзүнү бүрузә верирди. Мәсәлән, мәшһур ханәндә, халг артисти Хан Шушинскинин әсл ады Исфәндијар Чаванширов иди. Хан Ағдамын Новрузлу кәндиндә тој мәчлисиндә мәһарәтлә охујур, онун сәси вә сәнәти һамыны валеһ едир. Сәнәтә вә сәнәткара даим һөрмәт едән халгымыз онун ханәндәлик мәһарәтини јүксәк гијмәтләндирирләр. «Охујандан сонра чамаатын һамысынын хошуна кәлди. Дедиләр лап Әбүлһәсән хан кими охујур. Буну ешидән Секаһ Ислам деди:

— Елә исә бу күндән Исфәндијар Азәрбајчанын Ханы олсун...

Устад ханәндәнин дедији кими шән кечән һәмин тој мәчлисиндән сонра о, Гарабағда, сонра исә Азәрбајчанда (дүнјада — *М. Ч.*) Хан Шушински кими танынды».

Демәли, «чәмијјәтә ичтимаи бахышдан доған, инсанлара әмәлинә көрә ад вермәк ирси (ән'әнәси — *М. Ч.*) адамлары бир-бириндән фәргләндирмәк гајәсинин нәтичәсидир».

Бу ән'әнә илә бағлы олараг халгымыз арасында инди дә зәрби-мәсәл мөвгејиндә ишләнән белә бир кәлам вардыр: хошхасијјәт оғлунун адыны Интигам гојду. Бу кәламдан өз-өзлүјүндә ајдындыр ки, јени доғулан ушағын нә хошхасијјәт, нә дә бәдхасијјәт олдуғуну габагчадан мүәјјән етмәк олур. Демәли, белә адлар тарихән өвладлара һәдди-бүлуға чатдыгдан сонра, аиләдә вә гоһумлар арасында хасијјәтинин билинмәсиндән сонра верилир.

Бу гәбилдән олан сәһнәләрә дастанын «Бајбуранын оғлу Бамсы Бејрәк бојуну бәјан едир» бојларында вә «Короғлу» епосунда да растлашырыг. Дәдә Горгуд өз гәһрәманына һәдди-бүлуға чатыб шан-шөһрәт газандыгдан сонра ад вердијн кими, «Короғлу» дастанында да дәлиләрин һәјатда тутдуғу мөвгејә көрә адларынын дәјишдирилмәси һалларына тәсадүф олунур. Мәсәлән. *Рөвшән — К о р о ғ л у, Һәсән — К ү р д о ғ л у* вә с.

Халгымызын антропонимнја тарихинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, һәлә гәдим заманларда вә орта әсрләрдә өвладлара валидејнләр јох, ушаглара мүнасиб адлар гојан һөрмәтли адвермә (адгојма) пешәсинә көрә халг арасында танынмыш шәхсләр олмушдур. Башга сөзлә десәк, «ад мәсәләсини валидејнләр дејил, анчаг белә адамлар һәлл едәрдиләр. Кечмишдә аилә башчылары ушаг анадан оланда ону мүнасиб адла адландырмаг үчүн дөврүнүн мәшһур вә ја алим шәхсләринин, адвермә пешәсинә көрә танынмыш адамларын јанына кедәрдиләр. Онлар да хоша кәлән бир ад сечәрәк ушаға һәмин адын верилмәсини мәсләһәт көрәрдиләр». Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан халг дастанларында јени доғулан көрпәләрә Ағыллы Гоча, Ипәк Гары, Ағсаггал Дәрвиш, Пајверән Дәрвиш, Аға Дәрвиш кими ағыллы мәсләһәтчиләр вә әфсанәләшдирилмиш шәхсләр ад гојардылар. Мәсәлән, Ағыллы Гоча «Гурбани» дастанында Мирзалынын оғлуна Гурбани, Ипәк Гары «Алы хан» дастанында Һачы Сајадын оғлуна Мәһәммәд, гызына исә Пәри, Ағсаггал Дәрвиш «Ләтиф шаһ» дастанында Дәрдли шаһын оғлуна Ләтифшаһ, Пајверән Дәрвиш «Шаһ Исмајыл» дастанында Әдил падшаһын оғлуна Шаһ Исмајыл, Аға Дәрвиш «Гул Маһмуд» дастанында сөвдәкәр Алынын оғлуна Гул Маһмуд адыны гојур.

Зәнкин халг дастанларымыз вә нағылларымызда ағыллы гочалар, ипәк гарылар вә дәрвишләр тәрәфи-

дән јени доғуланлара адгојма мәрасими[1] ајрыча тәдгигат објектн олмадығы үчүн верилән нүмунәләрлә кифајәтләндик.

Динин һаким олдуғу дөврләрдә белә шәхсләри моллалар вә ахундлар әвәз етмишләр. Һәр һансы бир аиләдә ушаг доғуланда валидејн она ад гојдурмаг үчүн молланын јанына кедәр, әввәлчә китабын (Гур'анын) үстүнә нәзир гојар, сонра исә кәлднји мәтләбн моллаја бәјан едәрди. Молла китабыны ачар, орада раст кәлдији илк ады ушаға гојмағы мәсләһәт көрәрди. Валидејнләр исә молланын китабдан (Гур'андан) гојдуғу ады мүгәддәс һесаб едәрдиләр.

Мүсәлман өлкәләрнндә дииин һөкмран олдуғу бир дөврдә аллаһа инанмаг, «аллаһдан башга ситајиш едиләчәк бир мә'буд јохдур» ифадәсинин һамынын дилиндә әзбәр олдуғу заман аллаһа инамы даһа да артырмаг мәгсәдилә һаким сннфин нүмајәндәләри вә руһаниләр өз мәнафеләри наминә өвладларына аллаһ вә пејғәмбәрләрин адыны гојардылар. Бу мәгсәдлә дә «мө'мин мүсәлманлар аллаһын ән көзәл адларынын» сијаһысыны дүзәлтмишдиләр: бу сијаһыда («аллаһ» ады да дахил олмагла) там јүз ад вардыр». «Даһа сонракы заманларда аллаһын адларыны тәдгиг едән мүсәлман илаһијјатчылары (еһтимал ки, хрнстиан илаһијјатынын тә'сири илә) бу адларын алтында кизләнән атрибутлары (сифәтләри) ахтармаға вадар олдулар»[2]. Бу да Азәрбајчан антропонимијасында јерли адларла јанашы, бир сыра алынма адларын мејдана кәлмәсинә вә бир груп адларын тәркибнндә «аллаһ» сөзүнүн ишләнмәсинә сәбәб олмушдур. О чүмләдән, *Аллаһгулу, Аллаһверди, Аллаһверән, Аллаһјар, Әбдүлваһаб, Әбдүлваһид, Әбдүлгәдир, Әбдүлсәмәд, Әбдүлрәһман, Әбдүлкәрим, Әбдүлраһим, Ағакәрим, Әмрулла, Нәсрулла* вә с. Бу антропонимләрин тәркибиндәки *Ваһаб, Ваһид, Гәдир, Рәһим, Сәмәд, Рәһман, Кәрим* «аллаһын ән көзәл адлары»ндан биридир.

Јахуд да моллалар, онлара мүрачиәт едән валидејнләрин ушагларына ад гојаркән «аллаһын ән көзәл адлары»ндан бирини гојардылар.

---

[1] Гејд. Азәрбајчан антропонимијасында бу мөвзунун ајрыча тәдгигата еһтијачы вардыр. Чүнки бу саһәни тәдгиг етмәдән Азәрбајчан антропонимикасынын тарихини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир.

[2] А. Массе. Ислам, Бакы, 1964, сәһ. 115.

Белә ән'әнә бүтүн мүсәлман Шәргиндә олдуғу кими, түрк халгларынын, о чүмләдән, азәрбајчанлыларын да тарихән адәт-ән'әнәсинә чеврилмиш вә VII әсрдән XX әсрин әввәлләринә гәдәр ислам дини илә әлагәдар олараг давам етмишдир. XX әсрин 30—40-чы илләриндә башга халгларда олдуғу кими, азәрбајчанлылар арасында да әсасән шәһәрләрдә өз ушагларына Авропасајағы адлар гојурдулар: *Елвина, Елита, Жасмен, Есмиралда* вә с.

Бу, һәр шејдән әввәл, Авропа өлкәләри јазычыларынын әсәрләринин күтләви шәкилдә тәрчүмәси, кинофилмләринин нүмајиши, мәдәни-турист әлагәләринин күчләнмәси вә с. илә әлагәдар иди.

Азәрбајчан антропонимијасы үзәриндә тарихи аспектдә апардығымыз мүшаһидәләр белә нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, артыг 50-чи илләрдән сонра валидејнләр өз өвладларына ад сечмәкдә мүстәгил һәрәкәт едир вә дилимизин өз аһәнкдар вә мәлаһәтли сөзләри әсасында адјаратмағы үстүн тутмушлар. Бир сөзлә, «кәнчлијин нүмајәндәләринин адландырылмасында јенилик чалары олан адлара мејл даһа чох һисс олунур»[1].

Әлбәттә, бу ишдә дөври мәтбуатын, бәдии әдәбијјатын вә зијалы күтләсинин ролу мүһүм олмушдур. Халгымызын мәдәни инкишафы илә әлагәдар олараг, бир сыра ичтимаи јерләрә, о чүмләдән, шәнлик евләринә кафеләрә, мағазалара, театрлара вә с. белә адлар верилир. Мәсәлән, *Сәадәт сарајы, Лалә* вә *Нәркиз кафеләри, Тәранә мағазасы, Натәван клубу* вә с.

Өлкәнин никаһ вә аилә һаггында гәбул етдији ганун мәчәлләсиндә өз әксини тапан гәрара әсасән валидејнә өз зөвгүнә ујғун олараг, өвладына ад сечмәк һүгугу верилмишдир. Бу һүгугу гијмәтләндирмәк вә ондан чәмијјәт вә өвлад гаршысында мәс'улијјәтлә истифадә етмәк лазымдыр. Тәәссүф ки, валидејнләрин мүәјјән групу бу сәрбәстлијин маһијјәтини вә мәс'улијјәтини баша дүшмүр. Адгојмада «орижиналлыг» хатиринә өвладларына нечә истәсә елә дә ад гојур. Оғлана *Спутник, Диференсиал,* гыза *Ракета, Сулфидин, Ојсадых, Нөгтә, Галет, Шагалат* вә с.

[1] Г. Казымов. Комик бәдии васитәләр, Бакы, 1983, сәһ. 141.

Бә'зи валидејнләр исә өвлад мәнимдир, нечә истәсәм елә дә ад гојачам, дејәрәк чәмијјәтин үмуми адәт-ән'әнәсини позур вә һәтта ушағына мәишәтә ујғун олмајан, күлүнч адлар верирләр. Валидејн унутмамалыдыр ки, онун өвлады чәмијјәтин бир үзвү олдуғу кими, һәмин чәмијјәтин дә адәт-ән'әнәсинә, гајда-ганунуна риајәт етмәли вә чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәт дашымалыдыр.

Ерамыздан әввәл V—IV әсрләрдә јашамыш јунан философу Платонун тә'бирינчә «Вәтән һүгуглары валидејн һүгугларындан даһа кенишдир». Бу мә'нада чәмијјәтдән кәнарда һеч бир фәрд јохдур вә ола да билмәз. Демәли, һәр бир валидејн адгојма мәрасиминдә Вәтән ән'әнәсинә, Вәтән һүгугуна табе олмалыдыр.

Әсрин әввәлләриндә өлкәмиздә кениш мәктәб шәбәкәси тәшкил едилир, савадсызлыг ләғв олунур, бөјүк зијалылар ордусу јараныр, гәзет вә журнал, мүхтәлиф сијаси вә бәдии әдәбијјат, радио вә телевизија верилишләри халгымызын мәишәтиндә өзүнә кениш јер тапыр. Бу да халгымызын тарихиндә өзүнә јер тапан адгојма мәрасимләриндә дәјишикликләр едилмәсинә сәбәб олмушдур. Инди дә јени доғулан ушаға адгојма мәрасими вә јахуд ад күнү севинч вә шадлыгла гејд олунур. Ел-оба адәтинә көрә јахын-узаг танышлар, гоһумлар јығылыб кәлир, аиләјә көзајдынлығы верир. Мәчлис гурулур, шәнлик едир, ширни пајлајырлар. Мәчлисдәкиләр ушаға (оғлана вә ја гыза) мүасир һәјат вә мәишәтлә сәсләшән јени мә'налы вә јени мәзмунлу көзәл бәдии адлар гојурлар. Чүнки «Ушаг евин күлүдүр». Адгојма мәрасиминдә зијалыларымызын, хүсусилә мүәллимләримизин дә јахындан иштиракы вачибдир.

Бу мүнасибәтлә Ч. Чаббарлы һәлә 1925-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналынын 44-чү нөмрәсиндә «Тарихи адлар» башлығы илә чап етдирдији мәгаләсиндә јазмышдыр: «Бир чох гоһум-гардашым вә дост-ашналарым һәмишә ушаглары олаида јаныма кәлиб дејирләр ки, сән көһнә јазычысан, биләрсән, ушагларымыза нә ад гојаг?

Доғрудан да, ушаға ад тапмаг, ушағын өзүнү дүнјаја кәтирмәкдән чәтиндир. Бунда ишимиз јох.

Бир тәрәфдән јухарыдакы сәбәби нәзәрә алыб, бир тәрәфдән дә азәри (Азәрбајчан — *М. Ч.)* әдәбијјатына бир хидмәт олмаг үчүн отуз илдән бәри чәкдијим зәһмәт-

ләр вә чалышмагларын нәтичәсиндә адлар һаггында газандығым мүвәффәгијјәтләри бу күн «Молла Нәсрәддин» сәһнфәләриндә чап етдирәм вә күманым будур ки, мәним зәһмәтими һамы алгышлајачагдыр».

Көрүндүјү кими, Ч. Чаббарлы адјаратма вә адсечмә саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрмиш вә јени доғулан өвладлара адгојма ишиндә валидејнләрә гијмәтли мәсләһәтләр вермишдир. Демәли, «Ч. Чаббарлы шәхс адлары мәсәләсинә чох чидди јанашмыш, она хүсуси диггәт јетирмишдир. Јазычынын шәхс адларына мүнасибәти онун бәдии јарадычылығында даһа ајдын нәзәрә чарпыр». Бу чәһәтдән Ч. Чаббарлыны бәдии әдәбијјатымызда јарадылан шәхс адлары галарејасынын пионери һесаб етмәк олар.

Адгојма ән'әнәләринә мүасир бәдии әсәрләримиздә дә тәсадүф едирик. Мәсәлән, Әлибала Һачызадәнин «Әфсанәсиз илләр» романында беләбир епизодла гаршылашырыг: Әһәдулланын сәккиз гыздан сонра дүнјаја кәлән оғлуна знјалы Елмәддин ад гојур.

«Елмәддин алныны гашыјыб:

— Вәтәнјар гојурам тәзә вәтәндашын адыны, —деди. — Гој Вәтән она, о да вәтәнә јар олсун, Әһәдулла. Нечәди, хошуна кәлир?

— Вәтәнјар! — дејә ата севинчлә тәкрар етди бу гәшәнк ады.

— Көзәл исимди, дилинә гурбан олум».

Әлбәттә, ушаға ад гојаркән тәләсмәк лазым дејил. Ушаға елә ад гојмаг лазымдыр ки, о, евдәки шәнлик кими көзәл вә гәшәнк олсун, ады дашыјан шәхсә шәнлик, хошбәхтлик вә севинч кәтирсин, онун башгаларынын јанында утанмасына вә алчалдылмасына сәбәб олмасын. Башга сөзлә десәк, ушаға ад сечәркән онун башгаларынын јанында утанмасына вә алчалдылмасына сәбәб олмасын. Јә'ни, ушаға ад сечәркән онун мә'насыны вә етимолокијасыны да унутмаг олмаз. Чүнки бә'зән ад аһәнкдар сәсләнсә дә, мә'на чәһәтдән чәмијјәтә вә мәишәтә ујғун кәлмир. Һәмин ады дашыјанын алчалдылмасына сәбәб олур.

Ушаға ад гојаркән бир чәһәти дә јаддан чыхармаг олмаз. Јә'ни өвлада елә ад гојмаг лазымдыр ки, һәмин ады ушағын нә атасынын, нә анасынын гоһумлары, нә дә јахын гоншулары дашысын. Чүнки бир нәсилдән

вә ја гәбилдән олан аддашлар (ејнн адлылар) бөјүјүб боја-баша чатанда, охујанда, истеһсалатда ишләјәндә вә днкәр рәсми јерләрдә бир-бирилә гарышдырыла биләр. Буна көрә дә, бнр шәһәрдә, бир кәнддә, бир мәһәлләдә, бир күчәдә јашајан јахын вә узаг гоһумлар, елоғлулар арасында олан бир шәхснн адыны бир нечә ушаға вермәкдән һәмишә чәкинмәк лазымдыр. Чүнки бир мәһәлләдә вә ја бнр синифдә нки-үч аддаш — Әдаләт. Һәгигәт варса, онлары бир-бирнндән фәргләндирмәк үчүн онлардан бнринә ләгәб гојулур. Ләгәбләр исә, әсасән, мәзмунсуз вә комик олур. Бу да, о ады дашыјан адамын шәхснјјәтинин алчалдылмасына сәбәб ола биләр.

Инди валидејнләр өз өвладларына елә адлар гојурлар ки, ешитсән инанмазсан. Елә адлар ки, бә'зиләри «күлмәли», бә'зиләри «ағламалы», бә'зиләри «чәлбедичи», бә'зиләри дә тамамилә комик, гәлиз вә мә'насыздыр. Бә'зи валидејнләр өз ушагларына *Фургон, Фунгалет, Кичикханым, Балача, Шагалат* вә с. кими мәзмунсуз, комнк, тәһгиредичи, һеч бир мә'на ифадә етмәјән адлар гојурлар. Бакыда *Кичикханым,* Ҹәбрајылда *Соғанверди,* Ҹәлилабадда *Духи,* Зәрдабда *Ҹәллад,* Газахда *МТС, Разбор, Вајна;* Гасым Исмајыловда *Сандыг;* Ағсуда *Фындыг,* Гутгашендә *Истәмәз,* Лерикдә *Исте'фа,* Варташендә *Нар,* Јевлахда *Хәзәл,* Саатлыда *Ахталы,* Көјчајда *Комиссија,* Салјанда *Габнисә* кими гәрибә адлара раст кәлмәк олур.

Һәмчннин Бакы шәһәрнндә оғланлара *Восток, Иттифаг, Әлиф, Дурхан, Фәтуллаһ, Атабала, Худабахыш, Бозај, Адыш, Изафә, Ағабаба, Гисмәт, Актив, Мәликбала, Бәјверди, Әливерди, Шаһкәлди, Мәси* вә гызлара *Фаизә, Илаһә, Достубәј, Нафизә, Кәлинханым, Јахшыханым, Мүлинҹәлхан;* Имишли рајонунда гызлара *Шокалад,* Ағдам рајонунда гадынлара *Бахшејш;* Гәбәлә рајонунда кишиләрә *Сијаһ,* Бејләган рајонунда гадынлара *Зафта,* Фүзули рајонунда *Шәми* (Шәмијев), Саатлы рајонунда оғланлара *Әлигисмәт,* Нефтчала рајонунда *Өлмәз,* Сумгајытда *Әбусәт, Наһид, Тәзәхан,* Гусар рајонунда гызлара *Солидә,* Хачмаз рајонунда оғланлара *Бејрут, Хәзәрбаба,* Балакән рајонунда оғланлара *Мө'минәт,* гадынлара *Шәһри,* Шамахы рајонунда гызлара *Зәрәнкиз* вә с. кими адлар верилмәсинә тәсадүф олунур. Бу груп адлара Күр-

чүстан Р-нын сабит Борчалы зонасында, о чүмләдән Марнеули рајонунда оғланлара *Савад, Кумә,* Дманиси (Башкечид) рајонунда оғлана *Артыг, Суддар,* гызлара *Ојсандых, Әскик, Фигура, Рајком;* Болниси вә Логодехи рајонларында оғланлара *Побед, Мәти, Машаллаһ, Иншаллаһ,* Гардабани (Гарајазы) рајонунда оғланлара *Һөкмдар, Дөвләтдар, Шаһиндар, Депутат,* гызлара *Галет, Конфет;* Телави рајонунда исә *Чәпәр* кими гәрибә адлар гојулмасына раст кәлмәк олур. Бу груп адлар исә ушаҹлар бөјүјүб боја-баша чатыб, ичтимаијјәтә дахил олдугда истәр-истәмәз онун комик вә күлүнч вәзијјәтә дүшмәсинә, она комик вә истеһза илә јанашылмасына; дикәр тәрәфдән исә белә адлары мүәјјән бир ифадә вә ја чүмлә дахилиндә ишләтдикдә мә'на вә мәзмунун гәлизләшмәсинә вә чәтин баша дүшүлмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, *«Кичикханым ондан кичикдир. Соғанверди соған алды. Духи сачына духи төкүрдү. Чәллад чәллад кими һәрәкәт етди. Сандыг пулу сандыға гојду. Фындыг базардан фындыг алды. Вајна мүһарибәјә кетди. Истәмәзи чох истәјирәм. Исте'фа исте'фа верди. Нарын тоју олду. Хәзәл хәзәли тәмизләди. Комиссијаны әрә вердиләр. Рәһбәри кәндә рәһбәр сечдиләр. Ихтијарын бу ишә ихтијары јохдур. Шоколад шоколад алды. Савад савадсыз иди. Кумә кумәјә дәрман вурду. Артығын пулу артыг олду. Ојсандығын нағылы бизи ојсандырды. Әскикин пулу әскик олду. Фигураның фигурасы јахшыды. Рајком рајкома кетди. Машаллаһ олсун, Машаллаһын оғлу бөјүјүб. Иншаллаһ, Иншаллаһ да кәлди. Өлкәнин һөкмдары һөкмүдардыр. Галет мағазадан галет алды. Конфет конфет јејирди. Депутаты депутат сечдиләр. Чәпәр чәпәр чәкирди* вә с. кими ифадәләри вә чүмләләри ешидәндә сөһбәтин нәдән кетдији анлашылмыр, ад саһиби хәчаләт чәкир, белә адлары ешидән вә динләјән исә һәмин адларын «ихтирачылар»ына нифрәт едир.

Бә'зи валидејнләр исә кија адларын бир групунун көһнәлиб, дәбдән дүшмәсини бәһанә едәрәк ушагларына «јени» адлар гојурлар. Мәсәлән, *«Артел, Трактор, Мә'рузә, Зинһар, Дәхыл, Зәрбә, Мачан, Матан, Кәниз, Сумах, Ныга, Күсү, Фәрәнисә, Сәдр, Дәставуз, Фактура, Сессија, Булвар, Балыг, Сифон, Фабрик, Кассир; Әризә, Әсәр, Нөгтә, Мәктуб, Рајон, Рәгәм, Интерес, Сапјор, Шәрбала, Мүлкәдар, Алвер, Аилә, Комуш, Анкина»* вә с. *Трактор,*

Комбајн, Идарә, Командир, Сәдр, Сулфидин кими адлары өвладлара гојмаг вә онлары јашатмаға еһтијач јохдур. Чүнки белә адлар ушаглар арасында наразылыг доғурур, ушағын әлә салынмасына, күлүнч вә комик вәзијјәтә дүшмәсинә сәбәб олур. С. Маршак бир ше'free риндә белә адлара е'тиразыны билдирәрәк валидејнә мүрачиәтлә дејир ки, «әкәр сән ағыллысанса, онда өз ушағына Пратон, Атом кими мүәммалы, күлмәли адлар вермә. Ана сарышын гызына Диктатура адыны гојур. Евдә ону Дити кими чағырырлар. Гыз адына көрә валидејнинә ачыглы (һирсли—*М. Ч.*) иди. Валидејн о бири гызы үчүн дә ујдурма ад ахтарыр. Гызын ады Идеја олур. Аиләдәкиләр ону Идеја, һәјәт ушаглары исә Индејка дејә сәсләјирләр».

Сејран Сәхавәтин «Биологун јазы масасы» һекајәсиндә охујуруг: «Һөрмәтли мүәллим! Сизин бу стол ичәри кирмәди. Отуз манат да верин столу ашағы дүшүрәк. Бизлән инчимәјин. Биз сиздән разы кетдик. Бачы да бизә јахшы һөрмәт еләди. Күн о күн олсун оғлунун тојуна кәләк. Тојларда... Имза *Бәбәш...*

Биолог мәктубун ахыр сөзләрини бир дә охуду: «Имза Бәбәш». Сонра арвадындан сорушду:

— *Бәбәш* ады ешитмисән?

— Јох...

— Һеч мән дә ешитмәмишәм, — деди».

Мүасир дөврдә дә ушаглара мәзмунсуз вә комик адларын верилмәси һаллары давам етдирилмишдир. Мәсәлән, *Ингилаб, Комендант, Дипломат, Комиссар, Командир, Бајрагдар; Савад, Кимја, Тарих, Сәдр, Рәис, Макина, Мукафат, Самавар, Галет, Шагалат, Комбајн, Колхоз, Совхоз, Сәрхош, Ачы, Һөчәт, Мәһбус, Мәһбусә, Мејханым, Дахыл, Култиватор, Чәһрә, Дараг, Һәвә, Ингубатор, Балкон, Елеватор, Испалком, Бригадир, Дајандур, Диләнчи, Мөвһумат, Јарымшаһ, Вариант* вә с.

Азәрбајчан антропонимикасы илә јахындан мәшғул олан тәдгигатчыларын нәзәр-диггәтини мә'насыз вә ја мәнфи мәзмунлу, комик вә күлүнч адларын дәјишдирилмәси дә чәлб етмишдир. Тәдгигатчынын мүшаһидәсинә көрә Мәстан (Азәр), Шевли (Шамил), Кәлвәли (Вүгар), Шәрәбаны (Ханым), Дајандур (Надир), Мөвһумат (Ваһидә), Диләнчи (Рамиз), Китабулла (Камил), Чәллад (Фиридун), Песәрәк (Адил), Шорјејән (Мәһәммәд),

Кукла (Күлсүм), Алман (Елман), Гызгајыт (Тәранә), Сәфигулу (Тофиг), Әбдүрраһман (Јашар)[1] кими мәзмунсуз адлар аһәнкдар вә мүасир адларла әвәз едилмишдир. Һәмчинин, 1971—1985-чи илләрдә Хачмаз рајонунда да бир груп вәтәндаш өз адыны мүасир вә мәзмунлу адларла дәјишдирмишдир. О чүмләдән, *«Һөкумәт, Готур, Сәризә, Минадин, Атасы, Јашго, Хатун, Газма, Һејва, Моллага, Султаннисә, Хурмаханым, Надиршаһ, Володја, Нобат»* адлары *«Әһмәд, Чабир, Нәзакәт, Тофиг, Ваһид, Јашар, Халидә, Гијам, Лејла, Сәбуһи, Нисә, Хураман, Надир, Валеһ, Раһилә»*[2] адлары илә әвәз едилмишдир.

Белә адлар да һәмин ушагларын — һәјатын кәләчәк гуручулары олан кәнчләрин сонралар адларыны дәјишдирмәк үчүн Вәтәндашларын Вәзијјәтини Актлашдырма Гејдијјаты идарәләринин ишчиләринин күнләрлә вахтларыны бош јерә итирмәсинә вә ад саһибинин чәмијјәт үзвләри арасында хәчаләтиндән башга јерсиз әзнијјәт чәкмәсинә сәбәб олур. Бурада халгымызын јаратдығы бир кәламынын да хатырламаг јеринә дүшәрди: «Бир дәли көлә бир даш атды, јүз ағыллы јығылыб чарә тапмады». Јә'ни валидејн өвладына елә бир ад гојур ки, бу да сонралар онларла идарә ишчисинин наһаг јерә ишләмәсинә сәбәб олур.

Адлары исә өзбашына дәјишмәк олмаз. Адлар Вәтәндашларын Вәзијјәтини Актлашдырма Гејдијјаты идарәләринин гејдә алдығы кими галмалыдыр. Дүнјаја јенича көз ачан, чәмијјәтин јени үзвүнүн ады да бу јолла рәсмиләшдирилир.

АНТРОПОНИМИЈАДА АДӘТ-ӘН'ӘНӘЛӘР

Мүасир түркологијада олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијиндә дә антропонимија аз өјрәнилмиш саһәдир. Антропонимијанын дәриндән тәдгиг едилмәси һәм тарихи-дилчилик, һәм дә етнографик материалларын өјрәнилмәсини тәләб едир. Түрк халгларынын шәхс адлары рәнкарәнк дилчилик-етнографик материаллары илә зән-

[1] М. Адилов. Шакирдләрин адларына диггәт јетирмәли, «Азәрбајчан мүәллими», 19 апрел 1972-чи ил.

[2] А. Гурбанов. Азәрбајчан дилинин ономалокијасы, Бакы, 1988, сәһ. 209.

киндир. Халгын адәт-ән'әнәләри исә шәхс адлары илә јахындан әлагәдардыр. Бу саһәдә түрколокијада бир сыра елми-тәдгигат әсәрләри дә мејдана чыхмышдыр. О чүмләдән, Н. И. Мелиоранскинин, В. И. Вербитскинин, В. К. Магнитскинин, Ч. Ч. Валихановун, В. А. Гордлевскинин, А. Н. Самојловичин, А. А. Сатыбаловун, В. Наливкин вә М. Наливкинанын, К. Дыихановун, М. Губоглонун, Т. Жанузаковун, Н. А. Баскаковун, Е. А. Бегматовун, З. Б. Мухаммедованын вә башгаларынын әсәрләриндә бә'зи адларын адәт-ән'әнәләрлә әлагәдар олараг јарандығындан бәһс олунмушдур. Бу да тәсадүфи дејил, чүнки адәт-ән'әнә ән гәдим вә ән күчлү хәлги кејфијјәтдир; о, әсрләр бoју дамла-дамла газанылыр, халг тәрәфиндән мин бир сынагдан чыхарылыб мадди-мә'нәви һәјата дахил олур. «Дил исә бу адәт-ән'әнәјә елә бичим верир ки, о, халгын мә'нәви аләминә һәкк олунур, онун әдәби-мә'нәви сәрвәтинә чеврилир»[1]. Бу хүсусијјәт халгымызын тарихән формалашмыш антропонимијасында адгојма ән'әнәсиндә дә өз әксини тапмышдыр.

Адгојма адәт-ән'әнәси илә бағлы Дәдә Горгуд дастанында «Дирсә хан оғлу Буғачын бојуну бәјан едәр» бојунда белә бир сәһнә илә растлашырыг: «Дәдәм Горгуд кәлсин, бу оғлана ад гојсун. Биләсинчә алыб бабасына варсын. Бабасындан оғлана бәјлик истәсин, тахт алыб версин — дедиләр».

«Бајындыр ханын ағ мејданында бу оғлан чәнк етмишдир. Бир буға өлдүрмүш. Сәнин оғлун ады Буғач (хан) олсун». Јухарыдакы нүмунәдән көрүндүјү кими, адамлара ад верәркән онларын бу вә ја дикәр фәргләндиричи сифәтләри, көркәми, хасијјәти нәзәрә алынырды. Дастандакы *Гаратикан Мәлик, Буғачыг Мәлик, Ағ Мәлик* адлары да онларын көркәминә, бој-бухунуна, хасијјәтинә вә кејиминә көрә верилмишдир. Бу да һәр шејдән әввәл, түрк халгларынын һәлә гәдим заманлардан көј сәмаја, күнәшә, суја, торпаға ситајиш етмәси вә һәтта, онлары мүгәддәс һесаб етмәләри илә әлагәдардыр. Бүтүн бу тәсәввүрләр, тәбиәтә пәрәстиш онларын адәт-ән'әнәләринин формалашмасына тә'сир етмиш вә бир сыра шәхс адларынын јаранмасына сәбәб олмушдур. Гәдим

[1] Е. Әлибәјзадә. Әдәби шәхсијјәт вә дил, Бакы, 1982, сәһ. 93.

түрк шәхс адлары *Танрыверди, Ајсулу, Күнај, Күндоғар* адлары да бу гәбилдәндир.

Бүтүн түрк халгларынын адлары, о ҹүмләдән дә, Азәрбајҹан шәхс адлары һәм форма, һәм ифадә етдији мә'на вә мәзмун, һәм дә јаранма үсулуна вә ән'әнәсинә көрә бир-биринә јахындыр. Белә јахынлыг, шүбһәсиз ки, түркдилли халгларын мәншәји, тарихи-мәдәни шәраити, адәт-ән'әнәси илә әлагәдардыр. Бу бахымдан халгымызын адәт-ән'әнәси илә бағлы олараг јаранан шәхс адларыны ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. *Тарихи гәһрәманларын шәрәфинә гојулан адлар.* Азәрбајҹан халгынын тарихини вәрәгләдикҹә јүзләрлә икид, ҹәсур, гәһрәман, намуслу вә виҹданлы вәтәндашларын гәһрәманлыгла долу адларына раст кәлирик. Онларын арасында халгымызын гәһрәман оғуллары Ҹаваншир, Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби вә башгалары шәрәфли јер тутур.

Вәтәнин мүдафиәси һәр бир вәтәндашын мүгәддәс борҹу е'лан едилир. Вәтәнимизин мүдафиәсиндә халгымызын јүзләрлә оғлу бөјүк шүҹаәт көстәрир вә өз икидликләри илә әбәди шөһрәт газанырлар. Онларын арасында вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы Әли, Бөјүк Вәтән мүһарибәси ҹәбһәләриндә Вәтәнимизин азадлығы уғрунда гәһрәманлыгла мүбаризә апаран Совет Иттифагы Гәһрәманлары кенерал Һәзи Аслановун, әфсанәви партизан Меһди Һүсејнзадәнин, Фарис Сәфәровун, Гафур Мәммәдовун адлары тарихә әбәди һәкк олунмушдур. Һәр бир валидејн дә өз оғулларынын икид, ҹәсур, горхмаз вә јенилмәз бир вәтәнпәрвәр гәһрәман олмасыны арзулајырлар вә өвладларына — *Ҹаваншир, Бабәк, Фәхрәддин, Короғлу, Нәби, Һәзи, Меһди, Фарис, Гафур* кими гәһрәманлыг вә шүҹаәт рәмзи олан адлар гојурлар. Азәрбајҹан халгынын тарихиндә онларла ҹәсур, икид, намуслу гәһрәман гадынларын адына раст кәлирик. Онларын арасында Томирисин, Һәҹәрин адлары фәхрлә чәкилир. Һәр бир валидејн евләриндә гыз ушағы доғуларкән өз гызларынын да онлар кими икид, намуслу бир гәһрәман олмасыны арзулајыр, өз көрпәләринә онлардан бирини адыны гојур.

Халгымызын тарихиндә өз ағыллы мәсләһәтләри, дәрин зәкасы, саф виҹданы, ҹәсурлуғу, гәһрәманлығы вә тәмиз ана гәлби илә фәргләнән гадынларымыз да аз

олмамышдыр. Онлардан Нүшабәнин сүлһсевәр сијасәти, Никар ханымын ағыллы мәсләһәтләри, Мәһсәти ханымын, Натәванын, Нәбатинин вә Һејран ханымын дәрин зәкасы вә онларын инсан гәлбини диндирән, үрәјә јатан ше'р вә гәзәлләрнинин чәзбедичи сәдалары инди дә сәсләнмәкдәдир. Одур кн, һәр бир кәнч валидејн дә өз гызларыны ағыллы, намуслу, һәр шејә гадир бир инсан кими көрмәк истәјир. Бу артыг халгымыз арасында бир ән'әнәјә чеврилмиш вә һәр бир валидејн дә өз көрпә гызларыны *Нүшабә, Никар, Мәһсәти, Натәван, Нәбати* вә *Һејран* (Һејран ханым) адландырырлар. Инди азәрбајчанлыларын елә бир кәнди вә гәсәбәси јохдур ки, орада бу адлар кениш јајылмасын.

2. Гәдим заманлардан азәрбајчанлыларда белә бир адәт-ән'әнә вардыр ки, әкәр аиләдә гызлар далбадал олурса, сонунчу гыза Бәсти, Јетәр, Тамам, Гызтамам, Гызгајыт, Гызјетәр, Кифајәт, Нәһајәт, Овсандыг, Кәрәкмәз вә с. кими адлар гојурлар ки, ондан сонра аиләдә оғлан олсун. Бу адәт-ән'әнә демәк олар ки, башга түрк халгларында да вардыр. Адәт-ән'әнәләр әсасында јаранан бир сыра чох ишләнән адлар демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә бу вә ја дикәр вариантда кениш јајылмышдыр. О чүмләдән, газахларда Токтасын, Турсын (дурсун), Токтар (дурар), Токтамыс (дурмуш), Ултуар (оғул доғар), түркмәнләрдә Турсун, Турды, Јетәр (јетәр), өзбәкләрдә Турсун (дурсун), Тохта (көзлә, дајан), кумыкларда Олмес (өлмәз), Калсын (гој галсын) кими адлар гојурлар. Әкәр аиләдә бир нечә гыз далбадал олурса, һеч оғлан олмурса онда ахырынчы гыза белә ад верирләр: газахларда Кызтумас (гыз олмаз), кумыкларда Кыстаман (гызтамам) вә ја Улангерок (оғлан-кәрәк), гырғызларда Бурулчу (чеврил, гајыт), Токтобубу (дајан бубу).

3. Азәрбајчан антропонимијасында бир груп адлара тәсадүф едилир ки, онлар һәлә лап гәдимдән халгымызын адәт-ән'әнәләрнни өзүндә әкс етдирән бајрамлар вә ја мәрасимләрлә әлагәдардыр. Јә'ни валидејнләр бајрам әрәфәсиндә доғулан өвладларына һәмин бајрам тәнтәнәсинин адыны гојурлар. Белә адлара *Новруз, Тәзәил, Гурбан, Оруҹ, Хыдырнәби, Бајрам, Намаз* вә с. мисал көстәрмәк олар.

Бүтүн дүнја халгларында олдуғу кими, Азәрбајчан халгы да тәзә илин кәлмәсини сәбирсизликлә көзләмиш, тәнтәнә вә шәнликлә гаршыламышлар. Халгымыз әсрләр боју тәзә илә новруз демишләр. Новруз сөзүнүн мә'насына шаир Осман Сарывәллинин Чәнуби Азәрбајчан һаггында јазылмыш «Мәһбусларын сөһбәти» ше'риндә ајдын чаваб верилмишдир. Чаван мәһбусларын биринин суалыны ешидән гоча мәһбус белә чаваб верир:

— Новрузун мә'насы, бил, јени күндүр,
Бу һәфтә һәр јанда тојдур, дүјүндүр.

Новруз сөзү тәзә мә'насында ишләнән *нов* вә *күн* мә'насында ишләнән *руз* сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Тәзә ил антропоними дә тәзә вә ил сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Новруз оғланлара, Тәзәил исә гызлара верилән адлардыр. Валидејнләр дә һамы үчүн әзиз олан вә бир-биринин синонимини тәшкил едән Новруз вә Тәзәил адларыны өз өвладларына гојмушлар. Аталар демишкән, «Бала балдан шириндир». Буна көрә дә, ата-аналар өз көрпәләринә ән әзиз адлар сечиб гојурлар.

Антропонимијамызда кениш јајылан *Оруч* ады «оруч тутмаг» ифадәсиндәки оруч, *Гурбан* ады «гурбан бајрамы» бирләшмәсиндәки гурбан, *Хыдырнәби* ады Күрчүстанда јашајан азәрбајчанлыларын бир һиссәси арасында јајылмыш дини хыдырнәби бајрамы бирләшмәсиндәки хыдырнәби, *Намаз* ады намазлыг дини бајрамынын адындан көтүрүлмүшдүр. Халг арасында, үмумијјәтлә, тәнтәнә мә'насында ишләнән бајрам сөзүндән көтүрүлмүш *Бајрам* антропоними дә кениш јајылмышдыр.

4. Азәрбајчан халгы арасында әсрләрдән бәри белә бир адәт вардыр ки, аиләдә узун мүддәт ушаг олмур, валидејнләр ону сәбирсизликлә көзләјир. Узун мүддәтдән сонра аиләдә доғулан ушаглара валидејнләр белә адлар гојурлар: *Арзу, Арзуман, Истәк, Јеканә, Ваһид, Ваһидә* вә с. Бунлардан *Ваһид* оғланлара; *Арзу, Арзуман* һәм оғланлара, һәм дә гызлара; *Истәк, Јеканә, Ваһидә* адлары исә гызлара гојулур.

5. Азәрбајчан антропонимијасында бә'зи адлар вардыр ки, онлар аиләдә илк дәфә доғулан ушаглара гојулур: *Әзәл, Илкин, Бирчәкүл, Нубар.* Бу адлардан *Әзәл,*

Илкин оғланлара, *Бирчәкүл* вә *Нубар* исә гызлара гөјүлур.

6. Азәрбајчанлылар арасында бир нечә гыздан сонра доғулан оғлан ушагларына *Тапдыг, Кәлдиш, Хошкәлдин, Варолсун, Шаһкәлди* кими адлар гојдугларына да раст кәлмәк олур.

7. Азәрбајчан халгы аиләдә ушағын олмасыны һәмишә севинчлә гаршыламыш вә инди дә гаршылајыр. Азәрбајчан, еләчә дә түркләр арасында өвлад ән гијмәтли не'мәт сајылмыш, оғул вә ја гыз олмасы онлар үчүн о гәдәр дә әсас шәрт олмамышдыр. Анчаг аиләдә өвлад олмасы зәрури сајылмышдыр. Бу хүсусијјәти бнз мәдәнијјәт тарихимизнн гәдим инчиси олан Дәдә Горгуд дастанларында да ачыг-ашкар көрүрүк. «Дирсә хан оғлу Буғачын бојуну бәјан едир» голунда ханлар ханы Бајындыр «— Оғлу оланы ағ отаға, гызы оланы гызыл отаға гондурун. Кимнн ки, оғлу-гызы јох, гара отаға гондурун, гара кечә алтына дөшәјин...». сәрәнчамыны верир.

Иникилнс алими Чофреј Лүисин гејд етдији кими, «Оғузларда гадынлар там азаддыр». Онлара һәмишә һөрмәт вә еһтирам көстәрилир. Тәсадүфи дејил ки, гызы оланлар гызыл отагда әјләшдирилир. Көрүндүјү кими, улу бабаларымызын мүлаһизәләринә көрә, аиләнин гаршысында дуран ән мүгәддәс борч—өвладын кәләчәк нәслин артмасы гајғысына галмагдыр, чүнки вәтәнин кешикчиси кәнч нәснлдир.

Дастанда тәсвир олундуғу кими, Оғуз бәјләри өвладлары олмаса да аилә мәһәббәтини һәр шејдән мүгәддәс сајырлар, өз «көрклүләриндән», «һалалларындан» ајрылмырлар, ваһид аилә гајғысыны јүксәк тутурлар, тәбиәт дә бу сәдагәтә вә мәһәббәтә көрә онлара өвлад верир. Тарихән халгымыз арасында олдуғу кими, дастанда да өвладсызлыг валидејни доғрудан да нараһат едир, дүшүндүрүр: «Бир күн ола дүшәм өләм, јеримдә-јурдумда кимсәнә галмаја» кими сонсузлуг фикри нараһатчылыг доғурур. Бу идеја инди дә халгымызын мүгәддәс идејасы һесаб олунур.

Биз «Короғлу» епосунда да белә бир сәһнә илә растлашырыг: Никар ханым да өвладсызлыгдан шикајәт еднр. Сонсузлуг ону сыхыр. Одур ки, Ашыг Чүнун мәмләкәти ахтарыр, «Короғлуја вә Никара лајиг бир оғлан

тапыр. Еjваз Чәнлибелә кәлир. Онларын фәхр етдиjи өвлад олур».

Лакин халгымыз кечмишдә бир сыра ичтимаи-сиjаси просесни, ннсанын инсан тәрәфиндән истисмар едилдиjи, игтисади вәзиjjәтләринин ағыр олдуғу, һаким синфә гаршы мүбаризәдә икид вә чәсур кәнчләрин—кишиләрин гүввәсинә еһтиjач дуjулдуғу заман аиләдә бә'зән чох гыз олмасыны арзу етмәмнишләр. Аталар мәсәлиднр: «Гыз jүкү, дуз jүкү». Буна көрә дә, онлар аиләдә гыз олмасын деjә ахырынчы ушаға *Бәсти, Гызбәсти, Гызбәс, Күлбәсди, Күлбәс; Jетәр, Гызjетәр, Күлjетәр, Назjетәр; Гызгаjыт, Күлгаjыт, Назгаjыт, Нәһаjәт, Тамам, Гызтамам, Күлтамам, Назтамам, Тамамназ; Тамеjлә, Истәмәз, Кәрәкмәз, Оғланкәрәк, Кифаjәт, Нафилә, Наһаг* вә с. кими адлар гоjмушлар. Бу мүнасибәтлә J. В. Чәмәнзәминли «Азәрбаjчан арвадларынын вәзиjjәти» адлы етнографик-публисистнк әсәриндә jазырды: «Аталар деjнрләр ки, «гызын олду, гырмызы донуну чыхарт». Доғрудан да, гызын олду, аилә үчүн бөjүк мүсибәт һесаб олунур: һамы кефсиз, ачыглы, чох евләрдә заһы арвада гыз доғдуғу сәбәбдән гулаг асан олмур вә бичарә jатагдан вахтсыз галхыр, зәнф икән ев ишләринә киришир. Гызлара верилән «Гызjетәр», «Гызтамам», «Гызбәс» кими адлар онлара олан еjни гүввәни даһа аjдын көстәрмирмн?». Белә адлар, әсасән, ингилабдан әввәл анадан олмуш jашлы гадынлара гоjулмушдур. Индн исә бу груп адлар кет-кедә азалмаг үзрәднр. Антропоннмиjамызда артыг һәмнн адларын jерини *Аjбәниз, Аjкүн, Аjкүл, Күләр, Севил, Дүрданә, Тәранә, Һүсниjjә* кими мүаснр вә аһәнкдар адлар тутур.

Газахларын адәтинә көрә, аиләдә чох гыз олдугда ахырынчы доғулан гыза *Жаныл, Жанылхан* (Jанлыч) ады гоjурлар ки, ана кәләчәкдә jанылмаjыб, оғлан доғсун. Һәмчинин газахлар сонунчу гыза *Ултуган* (оғул олду) ады да верирләр ки, о, өзүндән сонра оғлан доғулмасы үчүн әламәтдар олсун. Бу адәтлә әлагәдар олараг өзбәкләр гыза *Зиеда* (тачикләрдән кечиб), *Ортик* (артыг, һәддән артыг); түркмәнләр гыза *Бессир* (бәсдир), *Дотдун* (доjдуг) вә jа *Гызсоны* (сонунчу гыз), һәмчиннн *Оғулчерек* (оғулкәрәк) кимн адлар гоjурлар.

8. Гәднм заманлардан азәрбаjчанлылар арасында белә тәсәввүр jаjылмышдыр ки, куjа ушағын адынын

мүвәффәгнјјәтлә сечнлмәси вә ја гојулмасы она тәһлүкәдән горујар, өлүмдән хнлас едәр вә узун јашамасына сәбәб ола бнләр. Буна көрә дә валндејнләр ушаглары өлүмдән горумаг мәгсәдилә онлара *Дурсун, Дурмуш, Дурмушхан, Дурар, Дајандур, Јашар, Солмаз* вә *Сәкинә* кими адлар гојурлар. Бу адәт-ән'әнә газах вә түркмән халглары арасында да кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, газахлар ушағын һәјатыны тәһлүкәдән вә өлүмдән горумаг үчүн јеин доғуланлара *Мынжасар* (Миијашар), *Жузбаи* (Јүзбәј), *Жанузак* (Кенишгәлб) вә с. кими адлар гојурлар.

«Әкәр киминсә, әввәлки ушаглары өлүрсә, онда оғлан ушағы Дурсун (инди гызлара да вернлир. — *М. Ч.*), гыз ушағы исә Јетәр (јә'ни даһа өлмәсин) адландырылыр». Мүәллиф бу мүлаһизәләрнин сонракы әсәрләрндә даһа да дәгигләшднрәрәк јазмышдыр: «Мүсәлман анләсиндә көрпәләрин бнр-бирининн ардынча вәфат етмәләринин вә бу кимн башга бәдбәхт һадисәләрнн гаршысыны алмаг үчүн ничат јолуну онлар исламијјәтдән әввәлки адгојма адәтләрнннн јенидән бәрпа едилмәсиндә көрүрләр. Белә ки, доғулан ушаглары шәр гүввәләрдән горумаг, онларын саламатлығыны мүһафизә етмәк үчүн көрпәләрә Дурсун, Дурмуш, Јашар кнмн адлар верилирди».

Газахларда белә бир адәт дә вардыр. «Әкәр ушағы арыг, ејбәчәр, чиркин мә'налы адларла адландырсан, о, узун јашајар вә она һеч бир бәдбәхтлик үз вермәз». Буна көрә дә кечмишдә белә адлар јаранмышдыр: *Ултарак* (тәрлнк), *Шулгаубај* (чорабы бол олан), *Жаман, Жаманбај* (јаман, пис) вә с. Һазырда газахларда бу груп сөзләр әсасында дүзәлән шәхс адларына тәсадүф еднлмнр. Белә адлар јалныз фамилија кими сахланмышдыр.

Инди дә кечмншдә нслам дининнн һөкмранлығы алтында олан татар вә башгырд халгларында алынма јаланчы-ејбәчәрлик, кифнрлнк; чнркнлнк вә с. билдирән адлар вардыр. Мәсәлән, *Ахтам* (дишсиз), *Агдам* (әјрнајаглы); бу гәбилдән олан түрк мәншәли адлар газахларда *Жуындыбај* (жунды—чиркли су, чиркаб; габ сују), алтајларда *Багај* (пнс, чиркин вә јарамаз); һәмчннин нифрәтли һејван адлары әсасында алтајларда *Гыжык* (күчүк), түркмәнләрдә *Курре* (ешекчик); түркмәнләрдә, башгырдларда вә башга халгларда *Ителмес* (ит алмаз); еһтимал кн, хакасларда гыза гојурлар. Јаман

(пис, чиркин) ады да бу мүлаһизә илә әлагәдар олараг формалашмышдыр. Күман ки, дилимиздәки *Арыг, Диләнчи, Даначы* вә *Гурдоғлу* кими шәхс адлары да беләадәт-ән'әнәләрлә бағлы олараг мејдана чыхмышдыр. Һазырда бу адлардан *Даначы* вә *Гурдоғлу* фамилија вәзифәсиндә дә ишләдилир. Түркмәнләр дә ушағы өлүмдән горумаға чәһд едәрәк, онлара *Секине* вә *Шазада* кими адлар гојурлар. Белә адлар аиләдә кичикјашлы бир нечә ушағын өлүмүндән сонра доғулан гызлара верилир. Иранда бу адлар типик гадын адлары һесаб олунур;

Гызларын *Шазадои* адландырылмасы Синтезјан ујгурларынын антропонимијасы үчүн дә сәчијјәвидир. Белә адлара башга түркмән диалектләриндә дә раст кәлмәк олур: *Олмез* (Өлмәз), *Дурсун* (Дурсун), *Солмаз* (Солмаз) вә с. Бу груп адлара өзбәкләрдә *Улмас* (өлмәз), бир чох түрк халгларында исә *Сабит,* кумыкларда *Калсын* (галсын), гырғызларда *Тохто* шәклиндә раст кәлмәк олур.

9. Адәт-ән'әнәјә көрә, ана доғум вахты өләркән ушаглара *Сакит, Ағламаз, Јазыгкүл, Ағларкүл, Солғун, Интизар* кими адлар гојурлар. Бу адлардан Сакит оғланлара, галанлары исә гызлара гојулур. Бакы шәһәриндә исә *Галјатдин* (гал, јат, дин фе'лләринин бирләшмәсиндән дүзәлмишдир) адына да тәсадүф едилир.

10. Дәрд, гәм, гүссә вә кәдәрлә әлагәдар олараг, атанын өлүмүндән сонра доғулан ушаглара исә *Һәсрәт, Мирас, Һәдијјә, Тәһминә* кими адлар гојулур. Бу заман бә'зи валидејнләр атанын адыны ушаға гојурлар. Бу адлардан *Тәһминә* гызлара, *Һәсрәт, Јадикар* исә оғланлара верилир. Бу хүсусијјәтә түркмән адәт-ән'әнәләриндә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, атасы өләндән сонра доғулан гыза *Хесрет* (әрәбчә «һәсрәт» сөзүндәндир), доғум вахты анасы өлән гыза исә *Гчарыпжемал* (јазыг көзәл) кими адлар гојурлар. Бу груп адлара башгырд, түркмән вә дикәр түркдилли халгларда да тәсадүф олунур.

11. Көһнә Азәрбајчан адәтинә көрә аиләдә кичик јашында өлән ушагдан сонра доғулан ушаглара *Әвәз, Әзиз, Өткәм, Өткүн, Наил, Наилә, Һәдијјә* кими адлар гојулур. Бу хүсусијјәтә газах халг адәтләриндә дә тәсадүф етмәк олур. Онлар кичик јашында өлән ушагдан сонра доғуланлара *Отеген, Отемис* (әвәз олунмуш), *То-*

леген, Толемис, Толенди (өдәнилмиш, өдәнилмиш хәрч), *Орынбасар* (әвәз едән) кими адлар гојурлар. Һазырда бу адларын ушаглара гојулмасы газах халгы арасында ән'-әнәјә чеврилмишдир. Татарларда вә башгырдларда фәрәһли, һәдијјә мә'насыны ифадә едән *Наил* ады да ишләнир.

Азәрбајчанлылар арасында белә бир адәт дә вардыр ки, онлар анлә үзвләриндән вә ја гоһумларындан бири өләрсә, онун адыны әзизләмәк вә ја «әбәдиләшдирмәк» мәгсәдилә јени доғулан ушаглара гојурлар.

Бу ән'әнәјә бәдии әсәрләримиздә дә тәсадүф едирик. Мәсәлән, И. Мәликзадәнин «Дәдә палыд» повестинин персонажларындан биринин ады Бағырдыр. О, илк өвладына анасынын адыны вермәк вә анасыны һеч олмазса бир-ики нәсил әбәдиләшдирмәк, јашатмаг истәмишдир. Бу мүнасибәтлә повестдә охујуруг: «Назлы Бағырын мәрһум анасынын ады иди вә Бағыр гызы Назлыны анасы Назлы гәдәр истәјирди». Лакин Назлы көрпә икән өлүр. Бир нечә илдән сонра онун икинчи өвлады дүнјаја кәлир. Бу дәфә дә Бағыр һәм анасынын, һәм дә илк өвлады Назлынын адыны әбәдиләшдирмәк үчүн «икинчи гызы дүнјаја кәләндә Бағыр онун да адыны «Назлы» гојду».

Белә ән'әнәјә халгымызын тарихи кечмишиндән, етнографијасындан, адәт-ән'әнәләриндән, онун өзүнәмәхсус милли психолокијасындан бәһс едән М. Сүлејманлынын «Көч» романында да тәсадүф едирик. Һәмин романда Гаракәллә көкүнүн ағсаггалы, мәсләһәтчиси вә башчысы Дәдә өлүр. Арадан хејли кечдикдән сонра бу көкдә бир ушаг дүнјаја кәлир. Гары алачығын гапысыны ачыб:

«— Оғлумуз олуб, ај кишиләр!.. Дәдә гајытды. Дәдәнин адыны верәк, өмрүнү танры версин».

Јенә һәмин романда охујуруг: «Алај бир-бир оғулларыны атасынын гуллуғуна кәтирди.

— Бу илк оғлумду, ата, ады Бејрәкди, өз Бејрәјимизин адын гојдум. Саз өјрәтмишәм, бир дә алын јазымызы, јазыб охумағы билир.

— Бу кичијимизди, ад гојмамышам, адыны сән вер, өмрүн танры версин! Өзү түфәнк дүзәлдир...

— Ел, — деди, — өз адымы верирәм кичик нәвәмә, өмрүнү танры версин, ады Бәкил олсун». Көрүндүјү кими, баба Бәкил, өз адыны нәвәсинә гојур вә сонра әлавә

едир: «Ушагларын һансынын гызы олса, адыны Чичәк гој, Чичәк бәјимин дә ады галсын, — дејә нәнә Чичәјин адыны нәвәсинә гојмағы мәсләһәт едир.

Өз араларында дүшмәнчилик, әдавәт сахлајан аиләләр — көкләр дүшмәнләрини ајыг салмамаг мәгсәдилә бә'зән јени доғулан оғлан ушағыны гыз дејә халг арасында јајыр вә ушаға он беш јашына кими гыз ады верир вә гыз палтары кејиндирирләр.

Тарихән халгымыз арасында белә бир ән'әнә олдуғу тарихи етнографик мөвзулара һәср олунмуш бәдии әсәрләрдә дә өз әксини тапмышдыр. Бу ән'әнәјә «Көч» романында да тәсадүф едирик. Көјүш арвады Сәнәмә дејир: «Оғлун олса, адыны Имир гојарсан. Оғлан олдуғуну билдирмәзсиз. Ону да Бикә кими елијәрсиз, дејәрсиз гызды. Он беш јашына кими гыз палтарындан чыхартмазсан. Анама де, Бикәнин ады Бәкилди. Бирдән јадындан чыхмыш олар. Һөрүјүн кәсмәјә һәлә тәләсмәјин...

Ганыг нәслинин ағбирчәкләри Гаракәллә көкү илә барышыг eләдиләр. Бундан сонра «Ағсаггаллар Бикәнин һөрүјүнү кәсиб адыны Бәкил гојдулар».

Адгојма илә бағлы белә ән'әнәјә башга халгларын антропонимијасында да тәсадүф етмәк олур. XVI—XVII әсрләрдә јашамыш инкилис јазычысы В. Шекспир бу мүнасибәтлә белә јазыр:

Версән өз өмрүнү өвладына сән,
Онун варлығында өмр ејләјәрсән.

Бу адәт-ән'әнәјә бир сыра башга халгларда да тәсадүф етмәк олур. Мәсәлән, Шималда јашајан нганасанлар, Јенисејдә јашајан нецләр, тачикләр, түркмәнләр арасында јени доғулан ушаглара өлмүш сәләфләринин адыны верирләр.

12. Бүтүн түрк халгларынын адәт-ән'әнәләри, дили вә мәдәнијјәти бир-биринә јахын олдуғу кими, онларын әкиз ушаглара ад гојмаларында да бир-биринә ујғунлуг вардыр. Бу заман валидејнләр өвладларына ад сечәркән, һәмин адын ифадә етдији мәзмундан чох, онун заһири сәсләнмә аһәнкдарлығыны вә һәмгафијәлијини нәзәрә алырлар. Мәсәлән, азәрбајчанлылар 1968-чи илдә Бакы шәһәриндә әкиз оғланлары *Натиг* вә *Намиг*, *Елман* вә *Елнур*, *Елчин* вә *Елхан*; Ағдам рајонунда исә әкиз гызлары *Нәсибә* вә *Наһидә*, *Заһидә* вә *Заһирә*; Күрчүстан

Р-нын Болниси рајонунда экиз оғланлары *Ашыр* вә *Бәшир* (1951), *Күлмәммәд вә Пирмәммәд* (1968); *Намиг* вә *Натиг* (1974); экиз гызлары *Сајалы* вә *Сәјјарә* (1953), *Мәлаһәт* вә *Кифајәт* (1961), *Сәмирә* вә *Әсмира* (1957); Дманиси рајонунда исә экиз оғланлары *Мөвлуд* вә *Умуд* (1953), *Заман* вә *Зәманә, Камал* вә *Чамал;* Руставн шәһәриндә экиз гызлара *Ана* вә *Сона* вә с. кими адлар гојмушлар.

Бу хүсусијјәт башга түрк халгларынын антропонимијасы үчүн дә сәчијјәвидир. Мәсәлән, ислам дини илә кечән адәтләри көзләјәрәк экиз гызлара *Фатма* вә *Зөһрә,* экиз оғланлара *Һәсән* вә *Һүсејн* (Мәһәммәдин нәвәләри); мүхтәлиф чинсдән олан экизләрдән биринчи гыз, икинчи оғлан олса, онда онлары *Фатма* вә *Һүсејн,* әкәр эксинә биринчи оғлан, икинчи гыз олса, онда онлары Һәсән вә Зөһрә адландырырлар. Газахлар экиз оғланлара *Асан* вә *Усен* (Һәсән вә Һүсејн), *Ерлан* вә *Нурлан;* экиз гызлара *Күлзира* вә *Назира* (Күлзира вә Нәзирә); гырғызлар экиз оғланлара *Арстанбек* вә *Рустанбек;* экиз *гызлара* *Елмира* вә *Күлмира, Динара* вә *Таалајкүл, Нурбек* вә *Нуркүл* кими адлар гојурлар.

13. Азәрбајчанлылар өвладларына ад сечәркән оғлан адларынын бир, гыз адларынын да башга бир аһәнкдарлыг вә ја гафијә илә адландырылмасына һәмишә диггәт јетирмишләр.

Азәрбајчан антропонимијасы тарихиндән мә'лум олур ки, халгымыз һәлә гәдим замандан өвладларынын адларынын аһәнкдар вә ја һәмаһәнк олмасына әһәмијјәт вермишләр. Бу хүсусијјәти әдәби дилимизин илк мө'тәбәр јазылы абидәси олан Дәдә Горгуд дастанында да көрмәк олур. Дастанын «Ушун Гоча оғлу Сәкрәјин бојуну бәјан едир» бојунда белә бир сәһнә илә растлашырыг: Ушун Гочанын ики оғлу варды. Улу оғлунун ады Әкрәк, кичик оғлунун ады Сәкрәк иди. Бир күн Әкрәк дүшмәнлә вурушда әсир дүшүр, ону Әлинчә галасына салырлар... Күнләрин бириндә Сәкрәјин јолу дәрнәјә дүшдү, једиләр-ичдиләр, Сәкрәк мәст олду. Ајыланда көрүр ки, бир касыб оғлан бир гызла чәкишир. Сәкрәк онларын һәрәсинә бир шиллә вурур. Касыб оғлан дејир:

— Мәрә, бизим өксүзлүкүмүз јетмәзми? Бизи нијә урурсан? Һүнәрин вар исә гардашын Әлинчә гал'әсиндә әсирдир, вар, ону гуртар! — деди.

Сәкрәк ajытды:

— Мәрә, гардашымын ады нәдир?

Ajытды:

— Әкрәкдир.

Ajытды:

— Имди Әкрәjә Сәкрәк jарашыр. Гардашым сағмыш»... деjәрәк атына миниб евләринә кәлир. Анасындан гардашынын олдуғуну өjрәниб, атасы-анасы вә jеничә кәрдәjә кәлмиш нишанлысы илә видалашыб Гарагоч атына миниб Әлинчә гәл'әсинә jола дүшдү. Онун кәлмәсини дүшмән — Тәнур билир. Ону тутмаг үчүн әввәлчә алтмыш, сонра jүз атлы көндәрир ки, Оғуздан кәлән икиди тутсунлар. Һәр ики вурушда Сәкрәк дүшмәни гырыр. Үчүнчү дәфә Сәкрәjин үстүнә гошун кетмир. Кафирләр — Тәкурун буjруғу илә Әкрәjи зиндандан Сәкрәjин үстүнә көндәрир. Әкрәк кәлиб көрүр ки, белиндә гопуз бир оғлан — Сәкрәк jатыр. Гопузу алыб ону оjадыр. Сәкрәк jухудан оjаныб гәл'әниздә дустаг вармы, — деjә ондан сорушур. Әкрәк бу икидин кичик гардашы олдуғуну баша дүшүб, онун кимлиjини вә һарадан олмасыны сорушур. Бу заман Сәкрәк деjир:

Мәним адым сорар олсан Сәкрәк,
Гардашым вармыш ады Әкрәк — деди.

Гардашлар бир-бирини таныjыр, дүшмәни мәһв едиб евләринә кәлирләр...

Дастандан кәтирдиjимиз беjтдән көрүндүjү кими, өвладларын — кичик гардаш Сәкрәjлә бөjүк гардаш Әкрәjин ады бир-биринә һәмаһәнк олараг гоjулмушдур.

Дастанда нәинки өвладларын, һәтта, ата вә оғул адларынын һәмаһәнкдарлығы да өз әксини тапмышдыр: Гаракүнә оғлу Гарабудаг вә с. Дастандакы бир груп башга гәһрәманларын ады да бир-биринә jарашдыралараг гоjулмушдур: Беjрәк—Jеjнәк, Ганлы Гоча оғлу Гантуралы вә с. Адларын һәмаһәнкдарлығы демәк олар ки, антропонимиjамызда узун бир тарихә малик олмушдур. XV әсрдә jашамыш көркәмли Азәрбаjчан шаири Әфсәһәддин Һидаjәтин ады илә гардашынын ады да бир-бирилә һәмаһәнк олмушдур: Инаjәтуллаһ — Һидаjәтуллаһ (Әфсәһәддин).

Гардашлара *Мәдәд, Сәмәд, Әһмәд,* бачылара исә *Күлназ, Телназ, Миназ, Хошаваз, Күлаваз, Минаваз* ад-

лары верирләр. Бә'зән исә гардаш вә бачынын ады һәмаһәнк сәсләнир: оғланы *Чинкиз*, гызы исә *Нәркиз* адландырырлар.

Адларын һәмаһәнк олмасы һалларына бәдии әсәрләрин персонажларына верилән адларда да раст кәлирик. Мәсәлән, М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романынын әсас образларындан бири олан Муса киши өз өвладларына аһәнкдар адлар гојмушдур: *Күлназ, Ајаз, Нијаз, Алмаз*. Көрүндүјү кими, бу груп адларда антропонимләрин һәмаһәнкләшмәси сон һеча үзрә апарылмышдыр. С. Рәһимовун «Сачлы» романындакы персонажларын адлары да бу гәбилдәндир: *Рухсарә, Ситарә* вә с.

Адлар арасындакы һәмаһәнкдарлыг әсасән адларын сон вә илк һечасы үзрә дүзәлдилир. Аһәнкдарлыг сөзүн сон һечасы үзрә дүзәлир:

а) Ата вә оғул адларынын һәмаһәнкдарлығы; ата *Һәсәнәли* — оғул *Күләли;* ата *Салман* — оғул *Сарван*, ата *Мәммәд* — оғул *Әһмәд* вә с.

б) Гардаш адларынын һәмаһәнкдарлығы: *Заһид, Ваһид; Алмәрдан, Күлмәрдан; Алмәммәд, Күлмәммәд, Пирмәммәд, Нурмәммәд; Илкин, Мәтин* вә с.

в) Әми вә гардашоғлу адларынын һәмаһәнкдарлығы: Әми *Мәдәд* — гардашоғлу *Сәмәд*, әми *Сәјјад* — гардашоғлу *Сәјјар* вә с.

Күрчүстан Р-ин Марнеули рајонунда әми *Гушан* — гардашоғлу *Дошан* кими аһәнкдар сәсләнән, лакин комик мәзмун кәсб едән адлара да тәсадүф олунур. Әлбәттә, belә адлар чәмијјәт үзвләри арасында икраһ һисси доғурур.

г) Баба вә нәвә адларынын һәмаһәнкдарлығы: баба *Нағы* — нәвә *Тағы*, баба *Чавад* — нәвә *Чаван* вә с.

ғ) Ана вә гыз адларынын һәмаһәнкдарлығы: ана *Анаханым*—гыз *Нәнәханым*, ана *Симназ*—гыз *Ханымназ*. наз.

д) Бачы адларынын һәмаһәнкдарлығы: *Күлназ, Телназ, Миназ; Тәранә, Дүрданә; Телләр, Күлләр* вә с.

е) Хала вә бачы гызы адларынын һәмаһәнкдарлығы: хала *Балаханым*—бачыгызы *Күлханым;* хала *Шаһнар*—бачыгызы *Шаһназ* вә с.

Адларын аһәнкдарлығы сөзүн илк һечасы үзрә дүзәлир:

а) Гардаш адларынын аһәнкдарлығы: *Елшән, Елчин; Заһид, Заһир; Бәшәр, Бәшир* вә с.

б) Бачы адларынын һәмаһәнкдарлығы: *Ajкул, Ajкун; Афаг, Афәт; Вәзифә, Вәсилә; Әсмәр, Әсмәт; Исмәт, Истәк; Күнаj, Күнел; Леjла, Леjлан* вә с.

Адларын һәмаһәнкдарлығы антропонимик паралелләр үзрә дә апарылыр: *Адил—А д и л ә, Азад—А з а д ә, Наил—Н а и л ә, Фируз—Ф и р у з ә, Вүсал—В ү с а л ә, Ҹәмил — Ҹ ә м и л ә, Һасил — Һ а с и л ә, Хәjал — Х ә-j а л ә, Амал — А м а л ә, Бәдир — Б ә д и р ә, Ваһид—В а һ и д ә, Гаил — Г а и л ә, Динар—Д и н а р ә, Забит—З а б и т ә, Сабир—С а б и р ә, Заһир—З а һ и р ә, Илһам—И л һ а м ә, Камил—К а м и л ә, Маил—М а и л ә* вә с.

Адларын һәмаһәнкдарлығына экиз өвладлара адвермә мәрасиминдә даһа чох диггәт jетирир.

а) Оғлан экизләрә верилән адлар: *Намиг — Натиг, Елман—Елмар, Камил—Шамил, Әфшан—Әфшар, Рамил—Рамин* вә с.

б) Гыз экизләрә верилән адлар: *Мәлаһәт—Кифаjәт, Сәмирә—Әсмирә, Фәрганә—Фәрданә, Хәjалә—Хәjаләт, Киләназ — Киләнар, Күлбәjаз — Күлбәjан, Күлзәми — Күлзәни, Күнаj—Күнел, Мәнзәр—Мәнзәрә, Сәмазәр—Сәманаз* вә с.

в) Оғлан вә гыз экизләрә верилән адлар: *Абид—Абидә, Агил—Агилә, Афаг—Афигә, Бәдир—Бәдирә, Варис—Варисә, Гаил—Гаилә, Заһид—Заһидә, Мәс'уд—Мәс'удә, Рамил—Рамилә* вә с.

Күрҹүстан Р-ын Болниси вә Лагодехи раjонларында гардашлара **Машаллаһ** вә **Иншаллаһ** кими адларын гоjулмасына да тәсадүф едилир. Әлбәттә, мүасир дөврдә өвладлара белә «кәлиши көзәл аһәнкдар» адларын верилмәсини мүсбәт һал кими гиjмәтләндирмәк олмаз.

Еjни һадисәjә өзбәкләрдә дә тәсадүф етмәк олур: ата **Маткарим,** оғул **Мадраим;** газахларда ата **Халимулла —** оғул *Абибулла;* ата *Керимбеш* — оғул *Аскербек* — нәвә *Жумабеш;* ата *Нарбек*—оғул *Агабеш*—нәвә *Атабеш;* башгырдларда ата *Радик*—оғул *Рафик,* ата *Фарит*—оғул **Фаиз;** ана **Факиjа**—гыз **Фанира,** ана **Камилә**—гыз **Назилә,** ана **Һәлимә**—гыз **Сәлимә.** Башгырдларда «адларын сечилмәсиндә вә аһәнкдарлығында ушағын адынын әввәл

вә сон һиссәсинин атанын, ананын вә ја бөјүк гардаш вә бачынын ады илә һәмаһәнк олмасынын әһәмијјәти аз дејил».

Дејиләнләрдән беләнәтнчәјә кәлмәк олар кн, адларын әлагәси бир нечә аһәнкдарлыг дәрәчәсиндә ола биләр: әкизләрин, гардашларын вә ја бачыларын; аилә үзвләринин вә ја јахын гоһумларын адларынын аһәнкдарлығы.

VIII ФӘСИЛ

АНТРОПОНИМИК ҺАДИСӘЛӘР

Үнсиjjәт просесиндә һәр кәс һәр күн, һәр дәгигә вә һәтта, һәр ан дилимизин лүғәт тәркибиндә вә әсас лүғәт фондунда фәал шәкилдә ишләдилән jүзләрлә үмумишләк сөзләрдән, онларын грамматик гурулушундан, зәнкин вә рәнкарәнк хүсусиjjәтләрә малик олан ономастик ваһидләрдән кениш шәкилдә истифадә едир. Дилин мүвафиг саһәләриндә, о чүмләдән, фонетик системдә, лүғәт тәркибиндә, әсас лүғәт фондунда вә грамматик гурулушунда баш верән һәр бир дәjишиклик вә инкишаф еjни заманда онун ономастик лаjларында да өзүнү көстәрир.

Ономастик ваһидләр, о чүмләдән дә, антропонимик ваһидләр тарихән jарадылыр, jашадылыр вә мүәjjән вахтдан, әлбәттә, бир нечә әсрдән сонра бир групу истәр заһири, истәрсә дә дахили чәһәтдән тәдричән көһнәлир вә фәалиjjәтдән галыр, ономастик лаjы тәрк едәрәк геjри-фәал фонда кечир; икинчи груп антропонимләр вә jахуд шәхс адлары халгын һәjат тәрзи вә мәишәти илә бағлы олараг jениндән jарадылыр; үчүнчү груп антропонимләр өзүнүн истифадә даирәсини даһа да кенишләндирир вә һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилмәк үчүн ортаглы—мүштәрәк характер кәсб едир; дөрдүнчү груп антропонимләр бир нечә мүстәгил сөзүн вә jа антропонимин илк сәсләринин вә jа мүхтәлиф һечаларынын бирләшдирилмәси нәтичәсиндә меjдана кәлир; бешинчи груп антропонимләр исә (ән азы икиси) бир шәхси билдириб полинимләрә вә jа чохадлылыға чеврилир. Беләликлә дә, антропонимләрдә мүхтәлиф истигамәтләрдә дәjишмә вә инкишаф просеси баш верир. Белә һадисәләрин мүәjjән һиссәси үмуми (бир нечә дилдә вә jа дил аиләсиндә), мүәjjән һиссәси исә хүсуси (конкрет бир дилдә) маһиjjәт кәсб едир вә ономастик системдә ганунлаша билмәjиб кечичи вә тәсадүфи характер дашы-

јыр. Башга сөзлә десәк, Азәрбајҹан антропонимијасында һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара верилән адларын ортаглыгы — мүштәрәклији (Арзу, Сәһәр), полинимлији вә ја чохадлылыгы (Балаханым—Тоггу, Сүмәли—Јашар), палиндромиклији (Әзизә, Тәләт), аббревиасијасы (Мелс, Мелан) да мүәјјән дәрәҹәдә антропоним јарадыҹылыгы илә јахындан баглыдыр. Антропонимик системдә өзүнү көстәрән белә һалларын һамысы үмуми шәкилдә антропонимик һадисәләр адланыр. Азәрбајҹан антропонимијасында антропонимик һадисәләрин ашагыдакы нөвләри вардыр: 1. Мүштәрәк (ортаглы) антропонимләр, 2. Полиним антропонимләр, 3. Палиндромик антропонимләр, 4. Аббревиатур антропонимләр.

МҮШТӘРӘК АНТРОПОНИМЛӘР

Азәрбајҹан антропонимијасында 130-дан чох шәхс адларына тәсадүф едилир ки, онлар мүштәрәк олараг һәм оғланлара, һәм дә гызлара гојулур. Бу да демәк олар ки, һәр шејдән әввәл, ушагын доғулдуғу шәраит, аиләнин вәзијјәти вә адәт-ән'әнә илә јахындан баглыдыр. Башга сөзлә десәк, һәр һансы бир аиләдә узун мүддәт ушаг олмур. Илләр боју өвлад һәсрәти чәкән ата вә ја ана өз јени доғулан ушагына *Агибәт, Ајдан, Арзу, Вусал, Гејрәт, Гүдрәт, Дәјанәт, Әгидә, Зәфәр, Мәтләб, Сәһәр, Шәрәф, Ширин* вә с. кими адлар гојур. Јахуд ана һамилә икән ата вәфат едир. Атанын өлүмүндән сонра доғулан ушаг ата үзүнә һәсрәт галыр. Буна көрә дә, јени доғулан ушаға ҹинсиндән асылы олмадан *Һәсрәт, Јадикар, Интизар* кими адлар гојурлар.

Бурадан белә нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, илләр боју өвлад һәсрәтини чәкмиш валидејнләр аиләдә ушаг доғуланда онун оғлан вә ја гыз олмасындан асылы олмајараг севинир, шадлыг едир. Ушаға севинч, шәнлик, хошбәхтлик, арзу вә истәклә әлагәдар олан адлар гојурлар. Беләликлә дә, оғлан вә гызлар үчүн мүштәрәк адлар јараныр. Јә'ни, бир рајонда вә ја кәнддә оғланы билдирән ад башга рајонда вә ја кәнддә гызы билдирир. Бә'зән дә бир кәнддә вә ја бир мәһәлләдә мүәјјән бир адла һәм оғлан, һәм дә гыз адланыр. Мәсәлән, Күрҹүстан Р-нын Болниси рајонунун Дәрбаз кәндиндә *Е'тибар, Зинјәт, Һилал* вә *Мәмләкәт* адлары һәм оғлана, һәм дә гызлара

верилмишдир. *Чаһан* вә *Шәрәф* адлары исә гоншу кәндләрин бириндә оғлана (Аракел кәнди), бириндә исә гыза (Дарбаз кәнди) верилмишдир. Әлбәттә, белә һаллары алгышламаг олмаз. Чүнки белә адлар оғланы вә гызы фәргләндирмәјә имкан вермир.

Мүштәрәк антропонимләрин јаранмасы, һәр шејдән әввәл, халгын адәт-ән'әнәсилә дә јахындан бағлыдыр. Түркдилли халгларын, о чүмләдән, газахларын антропонимијасында да ән'әнә илә бағлы олараг јаранан адлара раст кәлмәк олур. Адгојма мәрасиминдә ән чох гыз олан аиләләрдә оғлана гыз, гыза исә оғлан ады гојурлар. Мәсәлән, гыза *Алтај, Болат* (Полад), *Жаныл* (Јаныл), *Жанылхан* (Јанылхан) кими адлар вермиш вә онлары оғлан кими тәрбијә етмишләр. *Жаныл* (Јаныл) вә *Жанылхан* (Јанылхан) адларыны гызлара верәндә белә дүшүнмүшләр ки, даһа аиләдә гызын олмасы өз јолуну јанылар вә оғлан олар. Белә адәт-ән'әнә дә һәм оғлан, һәм дә гызлара верилән мүштәрәк адларын јаранмасына мүәјјән дәрәчәдә имкан јаратмышдыр.

Ш. Сә'дијев антропонимијамызда өзүнү көстәрән бу һадисәни дүзкүн һесаб етмәјәрәк јазыр: «Мүәјјән адын һәм оғлана вә һәм дә гыза верилмәси ән'әнәјә көрә дүзкүн дејил. Бу һадисә ичтимаи һәјатда үнсијјәт заманы мүәјјән чәтинлик төрәдир». Мәсәлән, сиз Тәрлан, Һәјат, Ширин, Гумру адларыны ешидәндә онун кимлијини, јә'ни оғлан вә ја гыз олмасыны мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкәчәксиниз. Чүнки бизим антропонимијамызда Тәрлан, Һәјат, Ширин, Гумру һәм оғлана, һәм дә гыза верилән аддыр. Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасыны, Һ. Меһдинин «Тәрлан», Ә. Әбүлһәсәнин «Јохушлар» романларыны, С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин», М. Ибраһимовун «Һәјат» пјесләрини охумушсунуз. Бу әсәрдәки Тәрлан вә Һәјат киши, Ширин вә Гумру исә гадындыр. Ширин вә Гумру адында кишиләр дә вардыр. Һалбуки белә адларын кишиләрә верилмәсини мүсбәт һал кими гијмәтләндирмәк олмаз. Чүнки киши вә гадын адлары ифадә етдији мә'на вә мәзмунуна — чәсарәт вә мәрдлијинә, икидлик вә чүр'әтинә, шүчаәт вә гәһрәманлығына, гүввәт вә гүдрәтинә; гәшәнк вә көзәллијинә, инчә вә зәрифлијинә, ләтиф вә тәмизлијинә, вичдан вә паклығына вә с. чәһәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнмәлидир. Бу чәһәтләрдән биринчиләри өз мәзмунунда

ифадә едән адлары кишиләрә; икинчиләри әкс етдирән адлары исә гадынлара вермәк мәгсәдәујгундур.

Мүштәрәк адлардан бир групу бизим китаба дахил едилмишдир: *Азад, Ајаз, Ајнур, Афәт, Брилјант, Дурсун, Әдаләт, Зивәр, Исмәт, Јагут, Јадикар, Јашар, Көнүл, Күнәш, Күнеј, Марал, Ниһад, Рәшад, Рөвшән, Туран, Үлфәт, Хавәр, Хуршуд, Һумај; Чинар, Ҹаваһир, Шәфәг* вә с.

Башга түрк халгларында да һәм оғланлара, һәм гызлара гојулан мүштәрәк адлар вардыр. Мәсәлән, газахларда, *Алтаи, Болат, Анкән, Ансар, Жанар, Жанат* вә с. Бу хүсусијјәт тувин антропонимијасында да кениш јајылмышдыр. «Справочник личных имен народов РСФСР» китабында тувинләрин мүштәрәк олараг һәм оғланлара, һәм дә гызлара вердији 67 ад гејд олунмушдур.

Белә адлара иранлылар вә монголлар арасында да тәсадүф олунур.

Мүштәрәк антропонимләрин икинчи бир нөвү исә тарихи шәхсијјәт ады илә бәдии персонаж ады арасында өзүнү бүрузә верир. Мәсәлән, Македонијалы Искәндәр һәм тарихи шәхсијјәтдир, һәм дә Низаминин мәшһур «Искәндәрнамә» поемасында әдәби сурәтдир. Искәндәр һәм тарихи шәхсијјәт, һәм дә бәдии образ кими бөјүк кејфијјәтләрә маликдир. Онлар тарихилик бахымындан ејниләшсәләр дә, мә'нәви ҹәһәтдән бир-бириндән фәргләнирләр. Биринҹидә фатеһлик, бөјүк дөвләтчилик идејасы күчлү олдуғу һалда, икинҹидә гүдрәтли, мүдрик, ағыллы бир образ охуҹунун нәзәриндә ҹаналыр.

Јахуд Вагиф һәм тарихи шәхсијјәт, бөјүк дөвләт хадими, дипломат, шаир, һәм дә С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин баш гәһрәманыдыр. Һәр ики Вагиф дә һарадаса ејниләшир, бири дикәрини тамамлајыр, һарадаса бир-бириндән ајрылыр, фәргләнир. Лакин һәр ики шәраитдә Вагиф өз Вагифлијиндә галыр.

Јухарыда гејд олунан биринҹи Искәндәр вә Вагиф тарихи сәнәдләрдә, икинҹи Искәндәр вә Вагиф исә бәдии тәфәккүрдә — бәдии әсәрдә өзүнә јер тапмыш вә халгын нәзәриндә ҹаналмышдыр. Антропонимијада бу груп шәхс адларыны да мүштәрәк антропоним һесаб етмәк олар. Чүнки ејни ад мүхтәлиф саһәдә — тарихи сәнәдләрдә вә бәдии әсәрдә ишләдилмишдир. Мәнбә мүхтәлифлији, мәзмун вә идеја исә һәмин ады бир нөв ортаглашдырмыш, мүштәрәкләшдирмишдир.

ПОЛИНИМ АНТРОПОНИМЛӘР

Азәрбајҹан антропонимијасы әсасларыны тәдгиг едәркән ҹанлы данышыг дилиндә — јерләрдә бир груп полинимләрә, јә'ни бир шәхсин мүхтәлиф адларла адландырылмасына да тәсадүф етдик. Башга сөзлә десәк, белә адлардан бири һәмин шәхсин рәсми, дикәри исә гејри-рәсми адыдыр. Мәсәлән, *Балаханым — Т ә г г у, Гурбанәли — Д у м а, Ашыр — Е г а* вә с. Бу антропонимләр бир-биринин варианты јох, мүхтәлиф адлардыр. Буна бахмајараг, онлар — биринә јахындан әлагәдар олур вә ејни бир шәхси билдирир.

Бә'зи валидејнләр исә јени доғулмуш ушагларына бир ад гојур, ону аиләдә севә-севә сахладыглары заман башга бир адла чағырырлар. Нәтиҹәдә онун рәсми ады унудулур, о, халг арасында икинҹи, васитәчи ады илә танынныр.

Белә һаллара мүасир бәдии әсәрләримизин персонажларынын адларында да раст кәлирик. Мәсәлән, Ә. Һаҹызадәнин «Иткин кәлин» романында белә бир епизодла гаршылашырыг:

«Ајын 15-дә мәни Чаһарраһыје-Тур Аббасханда көзлә, саат 9-да. Сејид Мустафа». Сејид Мустафа әслиндә Сејид Мустафа дејилди. Бу, һәлә тәзә-тәзә јаранмагда олан дәстәнин кизли рәһбәри Бәбрәкин шәрти ады иди... Анҹаг онун икинҹи ады да варды ки, буну анҹаг Рәһкүзәр билирди. Вә онун бүтүн мәгаләләри бу имза илә чыхырды: Шәрәфәддин Дәрмәнд.

Әкрәм Әјлислинин «Киләнар чичәјинә дедикләрим» повестиндә әсл ады Валја олан персонаж әсәр боју Вилма ады илә танынып. Мәс.: «Паспортунда Вилманын ады Валја иди. Азәрбајҹанча, о, өзү өз адыны Валидә гојмушду... «Вилма, Валја, Валидә, шәкәр дадыр дили дә». Бурасы Мәзаһирин јарадыҹылығынын мәһсулу иди вә «шәкәр дадыр» мәсәләсиндә шаиримиз, Вилманын бизим дилдә тәмиз данышмағыны нәзәрдә тутурду».

Белә нүмунәләрин сајыны артырмаг да олар. Лакин буна артыг еһтијаҹ јохдур. Јухарыдакы нүмунәләрдә көстәриләи вәзијјәтин гаршысыны алмаг үчүн белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, кичик бир кәнддә, бир мәһәлләдә, бир күчәдә, бир бинада (шәһәр јериндә олан үмуми јашајыш биналары нәзәрдә тутулур), һәтта јахын вә узаг

гоһумлар арасында олан бир шәхсин адыны бир нечә ушаға гојмагдан вә јени доғулмуш ушағын ады рәсмиләшдирилдикдән сонра онун башга икинчи бир адла әзизләнмәси вә чағырылмасы мүсбәт һал дејилдир. Буна көрә дә, һәмишә вә һәр вахт белә һаллардан чәкинмәк лазымдыр. Чүнки белә һалларда чох заман мүсбәт вә ја мәнфи (әксәр һалларда) кејфијјәтли ләгәбләр әмәлә кәлир. Бу да бә'зән һәр һансы бир адамын шәхсијјәтинин алчалдылмасына сәбәб олур.

ПАЛИНДРОМИК АНТРОПОНИМЛӘР

Азәрбајчан антропонимијасында бир груп палиндромик јолла әмәлә кәлән адлара да тәсадүф етмәк олур. Бу груп адлар, әсас е'тибарилә, әввәлләр формалашмыш олан антропонимин сағдан-сола вә јахуд әксинә охунмасы нәтичәсиндә јараныр. Сөзләрин вә ја антропонимләрин белә үсулла дүзәлдилмәсинә палиндромик сөзләр (антропонимләр) дејилир.

Азәрбајчан антропонимијасынын вердији фактлара әсасән палиндромик антропонимләри ашағыдакы група ајырмаг олар:

1. *Ејни фонетик тәркибә вә ејни мә'наја малик олан палиндромик антропонимләр.* Палиндромик сөзләр (антропонимләр), мә'лумдур ки, елә сөзләр (антропонимләрә) вә ја чүмләләрә дејилир ки, онлар «солдан сағa вә сағдан-сола ејни һәрфләрлә охунур» вә ејни мә'наны ифадә едир. Мәсәлән, *Ата, Ана, Аға, Әзизә, Тәләт* вә с.

2. *Ејни фонетик тәркибә вә мүхтәлиф мә'наја малик олан палиндромик антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимијасына дахил олан бир груп адларын әксинә охунмасы нәтичәсиндә ејни сәс комплексиндән (сәсләрин дүзүлүшү вә ја сырасы е'тибарилә) ибарәт олан јени бир сөз вә ја антропоним јараныр. Јени јаранмыш сәс комплекси башга бир аһәнклә (мә'лумдур ки, һәр бир сәс сөзүн мүхтәлиф јериндә мүхтәлиф аһәнкә малик олур—*М. Ч.)* сәсләнир вә јени бир мә'на дашыјыр. Мәсәлән: *Ајна—Анја, Афәр—Рәфа, Зәрифә—Әфирәз, Назим—Мизан, Һатәм—Мәтаһ* вә с.

Рус антропонимијасында да белә јени сөздүзәлтмә гајдасы илә дүзәлән сөзләрә вә ја антропонимләрә тәсадүф олунур. Мәсәлән: ОМ—МО (електрик мәфтили ваһиди) вә с.

Азәрбајҹан антропонимијасында ики компонентли адлар да кениш јајылмышдыр. Мүрәккәб антропонимләрин тәркибиндәки компонентләрин јерини дәјишмәклә дә јени адлар әмәлә кәлир. Белә антропонимләри дә палиндромик антропонимләр сырасына дахил етмәк олар. Мәсәлән, *Бабахан—Ханбаба, Әлијусиф—Јусифәли, Гасымәли—Әлигасым, Јармәммәд—Мәммәдјар, Нурдәрја—Дәрјанур; Күлназ—Назкүл, Күлјаз—Јазкүл, Килә нар—Наркилә, Күлај—Јајкүл, Ајкүн—Күнај, Күлбадам — Бадамкүл, Гәләмзәр — Зәргәләм, Нургәләм — Гәләмнур, Әмиркүл—Күләмир* вә с.

АББРЕВИАТУР АНТРОПОНИМЛӘР

Бүтүн дүнја дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндә дә антропонимләрин аббревиасијасынын вә јахуд ихтисарла јазылмасынын вә шифаһи нитгдә ихтисарла тәләффүз едилмәсинин узун бир тарихи вардыр. Бу хүсусијјәт, јә'ни хүсуси адларын ихтисары инди дә Азәрбајҹан дилиндә өзүнү кениш шәкилдә көстәрир.

Үмумијјәтлә, антропонимик вә ја башга ихтисарлар дилин инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә аббревиасијанын бир чох үмуми дилчилик вә грамматик ганунауіғунлуглары илә јахындан әлагәдардыр. Һәмин ҹәһәтләрин мејдана чыхарылмасы исә антропонимија үчүн мараглыдыр. Бунлары нәзәрә алараг аббревиасијаја уғрамыш хүсуси адлары ики група бөлмәк олар: антропонимләрин ихтисарла јазылмасы, антропонимләрин ихтисарла тәләффүз едилмәси.

1. *Антропонимләрин ихтисарла јазылмасы.* Дилимиздә бүтүн хүсуси адлар кими, онун кениш јајылмыш бир саһәсини тәшкил едән мүрәккәб антропонимләр дә чох һалларда ихтисарла јазылыр. Бу да әсасән јазынын сүр'әтинин артырылмасы вә мәтнин һәҹминин азалмасы ҹәһәтдән әһәмијјәтлидир. Мәсәлән: *Г-әли* (Гурбанәли), *М—Д—малы* (Дүнјамалы), *И—хәлил* (Ибраһимхәлил), *М—әли* (Мәһәммәдәли), *Н — әли* (Нијазәли), *Һ — мәммәд* (Һачымәммәд) вә с.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, дилимиздә, әсасән, икикомпонентли вә ја мүрәккәб антропонимләр аббревиасија һадисәсинә уғрајыр. Башга сөзлә десәк, мүрәккәб антропонимин аббревиасијасы заманы би-

ринчи компонентин баш һәрфи вә икинчи компонентин өзү бүтөвлүкдә јазылыр.

Јазылы дилдә антропонимләрин аббревиасијасынын мүсбәт вә әһәмијјәтли чәһәтләри олдуғу кими, мәнфи вә зәрәрли чәһәтләри дә вардыр. Бу да һәр шејдән әввәл, һәмин антропонимләрин гејри-дәгиг вә чәтин охунмасы илә әлагәдардыр.

Антропонимләрин аббревиасијасы, әсасән, кизли имзаларла јазмаг вә ја ајры-ајры шәхсләрин имзасынын сирли галмасы нөгтеји-нәзәрдән чох әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, бөјүк халг шаири Сабир ингилаби руһлу сатирик әсәрләринин әксәријјәтини *«Һопһоп, Ағлар-күләјән, Әбунәср—Шејбани, Гоча әми, Бојнубуруг, Фазил, Дин дирәји, Бојну јоғун, Чајда чапан, Түкәзбан чичи, Гоча Иранлы, Јары көнүл, Севдаја, Јарамаз, Бир алим», Ә. С. Низедар,* Азәрбајчан нәсринин көркәмли нүмајәндәси М. С. Ордубади кениш халг күтләләринин ағыр һәјат шәраитиндә јашамасыны вә һаким синфә гаршы е'тираз етмәсини тәсвир етдији әсәрләрини: *«Һәрдәмхәјал», «С», «М. С.», «Сәид», «М. Сәид», «Сәид Һачағазадә», «Фељетончу», «Тат», «Лүт», «Бәһа», «Маса», «Тәәссүбкеш»* вә башга кизли имзаларла јазмышдыр.

Мәшһур гәзәлхан Әлиаға Ваһид дә өз сатирик ше'рләринин әксәријјәтини «Молла Нәсрәддин», «Бабаји-Әмир», «Тути», «Мәзәли» вә с. журналларда вә «Коммунист» гәзетиндә «Моллабалбала», «Таһир Әјјар», «Мөһкәм», «Мәхфи», «Һачы Әграб», «Тәнбәл» кими кизли имзаларла јазмышдыр. Ә. Ваһидин мүасирләриндән шаир Һәсән Сәјјар «Мүлһид», шаир Ибраһим Таһир Мусајев исә «Нофәл кими кизли имзаларла јазмышлар.

Исте'дадлы дөвләт хадими, XX әср Азәрбајчан реалист вә ингилаби-демократик әдәбијјатынын гүдрәтли јарадычыларындан бири, драматуркијамызда тарихи фачиә жанрынын баниси, көзәл насир, гүдрәтли публисист, садә мүәллим вә гајғыкеш һәким олан Н. Нәриманов да јери кәлдикчә кизли имзалардан истифадә етмишдир. Мәсәлән, Н. Нәриманов «Бир кәндин сәркүзәшти», јахуд «Әли» һекајәсини (1915) «Нар» имзасы илә чап етдирмишдир.

Хүсуси адларын аббревиасијасынын бир дә әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар јени антропонимләрин дүзәлмәсинә сәбәб олур.

Дилимиздә хүсуси адларын аббревиасиjасы нәтичәсиндә эмәлә кәлән антропонимләри ики група бөлмәк олар:

а) *Инзибати-сиjаси адлары билдирән сөзләрин аббревиасиjасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән антропонимләр;* АБШ (Америка Бирләшмиш Штатлары).

б) *Антропонимләри вә башга ичтимаи-сиjаси һадисәләри билдирән сөзләрин аббревиасиjасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән антропонимләр.* Јухарыда дејиләнләрдән беләә нәтичәјә кәлмәк олар ки, аббревиасиjа елә бир сәчиjjәви һадисәдир ки, о мә'лум олдуғу кими дилин инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә лаконик шәкилдә инкишаф едир. Хүсуси адларын аббревиасиjасы јолу илә јени антропонимләр јараныр. Мәсәлән, *Ханифүз* (Хагани, Низами, Фүзули), *Марвен* (Марс, Венера), *Хеирәли* (Хејрәисә, Әли) вә с.

Түрк халгларынын антропонимиjасында адларын аббревиасиjасынын башга хүсусиjјәтләринә дә тәсадүф олунур. Јә'ни антропонимләр хүсуси адларын биринчи һиссәсинин аббревиасиjа јолу илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

в) *Хүсуси адларын экс аббревиасиjасы әсасында јаранан антропонимләр.* Азәрбајчан антропонимиjасында бә'зи шәхс адларына тәсадүф олунур ки, онлар бу вә ја дикәр хүсуси адын экс аббревиасиjасы вә јахуд парчаланмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Шаир Мәммәд Асланын «Әрзрумун кәдиjинә варанда» силсиләсиндән олан «Азәр-Бајчан» ше'риндә белә бир епиграф—башлыға тәсадүф олунур. Һәмин башлыгда дејилир: «Түркиjәнин Башкөј илчәсинин (рајонунун) Јухары Аратан кәндиндә јашајан Һүсејн Арас, оғлу Әнвәрин ушагларынын адындан өзүнә бир тәсәлли сәлтәнәти јарадыб: гыз нәвәсинә Азәр, оғул нәвәсинә Бајчан ады вериб. Нәвәләринин ады бабанын дилиндә, јаддашында гәрибә сыраланыб. Нечә олур олсун әввәл, Азәри чағырыр, сонра Бајчаны...». Һәмин ше'рдә охујуруг:

Чүт баласы вар чаһанда:
Азәр бири, *Бајчан* бири!..
Азәр бурда, *Бајчан* бурда!
Бурда онлар Аразсызды!
Азәр, Бајчан бир ахарда:

Сағ јох, сол јох, арасызды!
Дил өјрәшиб десин мүдам:
Әввәл: — *Азәр,*
Сонра: — *Бајчан!*
Чағырдыгча сәһәр-ахшам
Бүтөвләшир Азәрбајчан.

Јухарыдакы ше'р парчасында ишләдилән Азәр, Бајчан антропонимләри Азәрбајчан топониминин экс аббревиасијасы вә ја парчаланмасы јолу илә әмәлә кәлмишдир.

Азәрбајчанлылар арасында гызлара верилән *Ревмира* (револ мирова) адына да тәсадүф олунур. (Ревмира Көчәрли).

2. *Антропонимләрин ихтисарла тәләффүз едилмәси.* Јазылы әдәби дилимиздә олдуғу кими, шифаһи нитгдә дә хүсуси чағырыш заманы антропонимләрин аббревиасијасы өзүнү көстәрир. Башга сөзлә десәк, Азәрбајчан дилиндә гејри-рәсми олараг шифаһи мараглы бир хүсусијјәт дә нәзәрә чарпыр. Бу да дилимиздә кениш јајылмыш узун вә ја чохһечалы антропонимләрин ихтисарла (гыса) тәләффүз олунмасыдыр. Мәсәлән, *Мәһи* (Мәһјәддин), *Ибиш* (Ибраһим), *Нәси* (Нәсими), *Хејри* (Хејрәддин), *Фәхри* (Фәхрәддин), *Гими* (Гијамәддин) вә с.

IX ФӘСИЛ

АНТРОПОНИМЛӘРИН ГУРУЛУШУ

Антропонимләрин гурулушу мәсәләсинин тәһлилинә кечмәздән әввәл сөз вә антропоним анлајышыны мүәјјәнјәнләшдирмәк вачибдир. Сөз лексик, антропоним исә антропонимик ваһиддир. Сөз вә антропоним дилчилијин ајры-ајры саһәләринин тәдгигат објекти олса да, онлары бир-бириндән тәчрид етмәк вә ајрылыгда өјрәнмәк олмаз. Чүнки онларын һәр икиси дил ваһиди олмаг е'тибарилә бири, дикәрини тамамлајыр, бири дикәринин јаранмасы үчүн әсас тәшкил едир. Демәли, сөз хүсуси адларын, о чүмләдән дә антропонимләрин јаранмасы үчүн мадди базадыр. Бу база олмадан дилин ономастик лајыны тәсәввүр етмәк олмаз. Башга сөзлә десәк, үмумишләк характерә малик олан истәр садә көк сөзләр (ај, күл, хан, лалә, көнүл), истәр дүзәлтмә көк сөзләр (дәмир-чи, ов-чу, бал-лы, күл-лү) вә истәрсә дә мүрәккәб көк сөзләр (күлчичәк, Лаләзәр, абһәјат, мејвәкүл) өз тәркиб һиссәләринә ајрылмадан конверсија јолу илә бүтөвлүкдә хүсуси ада — антропонимә чеврилир вә һәр бири бир шәхс ады јериндә ишләдилир. Јухарыда гејд олунан сөзләр әсасында дүзәлән *Ај, Күл, Хан, Лалә, Көнүл; Дәмирчи, Овчу, Баллы, Күллү; Күлчичәк, Лаләзәр, Абһәјат, Мејвәкүл* вә с. антропонимләри дә бу гәбилдәндир.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, үмумишләк сөзләрин һамысынын әсасында дүзәлән антропонимләр садәдир, бирүзвлүдүр. Чүнки онларын әсасында дуран үмумишләк дүзәлтмә сөзләринин һамысынын тәркиб һиссәләри олан көк вә шәкилчиләр, мүрәккәб сөзләрин компонентләри бир-бириндән тәчрид едилмиш һалда, ајрылыгда јох, бүтөвлүкдә конверсијаја уғрамышдыр. Әкәр дүзәлтмә вә мүрәккәб көк сөзләрин тәркиб һиссәләри ајрылыгда конверсијаја уғраја билсәјди, әлбәттә, онда дүзәлтмә антропонимләрин варлығындан да да-

нышмаг олардыр. Тәәссүф ки, дилин дахили инкишаф ганунлары белә бир һадисәнин баш вермәсинә һеч чүр имкан верә билмир. Дилин дахили ганунауjғунлуғуна көрә «овчу» сөзүнүн тәркиб һиссәләри олан *ов* вә *-чу* һеч вахт аjрылыгда конверсиjаjа уғрамаг, jә'ни ономастик (антропонимик) ваһидә кечмәк имканына малик деjилдир. Чүнки онлардан *ов* үмумишләк сөз олса да, *-чу* дилдә аjрылыгда ишләдилмәjән, һеч бир мә'на вә мәзмун кәсб едә билмәjән лексик шәкилчидир. Аjры-аjры сөзләрин конверсиjаjа уғрамаг имканлары олса да, шәкилчиләр белә имканлардан мәһрумдур. Бу да дүзәлтмә антропонимләрин варлығындан данышмаға һеч чүр әсас вермир.

Jухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүjү кими, һәм садә, һәм дүзәлтмә, һәм дә мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр jалныз бир антропонимик ваһиддән (шәхс адындан) ибарәт олуб садә антропонимләр һесаб олунур. Садә антропонимләр исә онун әсасында дуран үмумишләк сөзләрин гурулушундан (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб) асылы олмадан бирүзвлү антропонимик ваһидләрдир. Чүнки һәр бир антропоним аjрылыгда өз гурулушу е'тибарилә адлыг чүмләни хатырладыр. Адлыг чүмләләрдә мүхтәлиф шәхсләрин, әшjаларын, һадисә вә просесләрин ады чәкилиб, онлар һаггында мүәjjән мә'лумат верилмәдиjи кими, нитг просесиндә дә аjры-аjры шәхсләрин ады чәкилир, лакин онлар һаггында әлавә мә'лумат белә сөjләнилмир. Бу хүсусиjjәт дә антропонимин адлыг чүмләjә jахынлашдырыр. Чүмләнин дүзәлтмә нөвү олмадығы кими, антропонимләрин дә дүзәлтмә нөвүнүн варлығындан сөһбәт ачмаг олмаз. Бу мә'нада чүмлә гурулушча садә вә мүрәккәб олдуғу кими, антропонимләр дә садә вә мүрәккәб олур.

Демәли, антропонимләрин гурулушу илә антропонимләрин әсасыны тәшкил едән үмумишләк сөзләрин гурулушу аjры-аjры анлаjышлардыр. Онлары бир-биринә гарышдырмаг олмаз. Чүнки онлар дилчилиjин мүхтәлиф шө'бәләринин тәдгигат обjектидир. Нәһаjәт белә нәтичәjә кәлмәк олур ки, антропонимләр гурулушча садә вә мүрәккәб, антропонимләрин әсасында дуран үмумишләк сөзләр исә гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб көк сөзләрдән ибарәт олур.

Демәли, Азәрбаjчан антропонимләри гурулуш е'тибарилә ики група бөлүнүр: садә антропонимләр, мүрәккәб антропонимләр.

Садə антропонимлəр. Садə антропонимлəр јалныз бирүзвлү, јахуд бир антропонимик ваһиддəн ибарəт олур. Мəсəлəн, Араз, Вагиф, Вүгар; Лалə, Шəфəг вə с.

Азəрбајчан антропонимијасына дахил олан садə адларын əсасы мə'на, мəзмун вə аһəнкдарлығы е'тибарилə рəнкарəнк үмумишлəк сөзлəрдəн ибарəт олдуғу кими, онлар гурулуш чəһəтдəн дə мүхтəлифдир. Мүəллифин өһдəсиндə олан вə шəхсəн һазырладығы картотекə он минə јахын, о чүмлəдəн, 4.345 киши, 5.485 гадын ады вə 150-јə јахын мүштəрəк ад дахил едилмишдир. Киши адларындан 1.708-и садə, 1.089-у дүзəлтмə вə 1.478-и мүрəккəб көк сөзлəр əсасында; гадын адларынын исə 1.524-ү садə, 1.046-ы дүзəлтмə вə 2.915-и мүрəккəб көк сөзлəр əсасында дүзəлмишдир.

Азəрбајчан антропонимијасына дахил олан адларын əсасы гурулушча садə, дүзəлтмə вə мүрəккəб көкдəн ибарəт олур.

Садə көк əсасында дүзəлəн антропонимлəр. Садə адлар бир көк сөздəн ибарəт олур. Бу груп адларын əксəријјəти, əсасəн, лексик јолла үмумишлəк Азəрбајчан сөзлəри əсасында формалашыр. Башга сөзлə десəк, үмуми исимлəрин хүсуси исимлəрə кечмəси јолу илə чохлу миғдарда адлар əмəлə кəлир. О чүмлəдəн, һејван адларындан *Аслан, Чејран, Марал;* гуш адларындан *Туту, Лачын, Көјəрчин, Сона;* битки адларындан *Чичəк, Бадам, Нəркиз, Бəнөвшə;* чансыз əшја адларындан *Алмаз Дəмир, Полад, Брилјант, Ајна* кими онларла адлар јаранмыш вə дилимизин антропонимијасына дахил олмушдур.

Сифəтлəрин субстантивлəшмəси нəтичəсиндə дə онлардан исимлəр төрəјир вə онлар өз тə'сирини елə күчлү шəкилдə көстəрир ки, онун исим кими тəсəввүр едилмəси даһа да мөһкəмлəнир вə исмлик мəфһумуна чеврилəрəк антропонимлəрин јаранмасына сəбəб олур. Дилимиздəки *Гəһрəман, Гоча, Көзəл, Јахшы, Көјчəк вə Гəшəнк* кими шəхс адлары бу гəбилдəндир.

Садə адлар бир, ики вə бə'зəн дə үчһечалы сəс тəркибинə малик олурлар.

Бирһечалы адлар Азəрбајчан антропонимијасында аз ишлəнир. Мəсəлəн, *Ај, Гоч, Зал, Кул, Хан.*

Икиһечалы көк сөзлəр əсасында формалашан һəм

киши, һәм дә гадын адлары Азәрбајчан антропонимија-сында кениш јајылмышдыр.

Киши адлары: *Абид, Агил, Адил, Азәр, Ајаз, Акиф, Афәт, Араз, Ариф, Аслан, Вүгар, Габил, Гәшәм, Гошгар, Әвәз, Забит, Зирвә, Сабир* вә с.

Гадын адлары: *Адәм, Афаг, Баһар, Вәфа, Гәмәр, Гумру, Гөнчә, Дилбәр, Зиба, Зүмрүд, Јавәр, Көнүл, Лалә* вә с.

Үчһечалы көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр арасында гадын адлары кишиләрә нисбәтән чохлуг тәшкил едир. Киши адлары: *Әдаләт, Әзәмәт, Икамәт, Фәзаһир* вә с. Гадын адлары: *Гәнирә; Гәрәнфил, Гијмәт, Гијафәт, Диларә, Әнтигә, Изтираб; Мәһбубә, Мүлајим, Нәһајәт, Накизәр, Рәфигә, Судабә, Тамаша, Тәранә* вә с.

Дилимиздәки бә'зи бир вә икиһечалы үмуми сөзләр шәхс адына чевриләркән антропонимијанын дахили тәләб вә ганунларына табе олараг ики вә үчһечалы сөзләрә кечирләр. Мәсәлән, дилимиздәки бирһечалы нәшр вә һөкм сөзләри хүсуси адлара чевриләркән икиһечалы шәкилдә ишләнир. *Нәсир, Һөкүм(ә).*

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр. Азәрбајчан антропонимијасында кениш шәкилдә јајылмыш бу груп шәхс адлары әсас е'тибарилә үмумишләк дүзәлтмә көк сөзләр әсасында формалашыр. Башга сөзлә десәк, антропонимләрин јаранмасында морфоложи просесин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада, биринчи нөвбәдә, көкләрә шәкилчиләр артырмагла јени дүзәлтмә сөз көкләри әмәлә кәлир вә һәмин дүзәлтмә көк сөзләр антропонимин дүзәлмәси үчүн әсас олур. Мәсәлән, *вәфа+лы—Вәфалы, баһа+лы—Баһалы, тел+ли—Телли, сәфа+лы—Сәфалы* вә с.

Дүзәлтмә көк сөзләр әсасында антропонимләрин јаранмасы да узун бир тарихә маликдир. Өз тарихи е'тибарилә морфоложи јолла јени антропонимләрин јаранмасы синтактик јолла антропоним јарадычылығынын мүәјјән бир мәрһәләсини тәшкил етмишдир. Башга сөзлә десәк, морфоложи јолла антропоним јарадылмасы просеси синтактик јолла антропоним јарадычылығы просесиндән јаранмышдыр.

«Дилимизин гәдим дөврләриндә узун заман садә сөзләрдән мүрәккәб сөзләр дүзәлмәси просеси мүһүм јер-

ләрдән бирини тутмушдур. Сонралар мүрәккәб сөзүн тәркибиндә олан бир сөзүн (мүрәккәб сөзүн компонентләриндән биринин — *М. Ч.*) шәкилчијә чеврилмәси јолу илә морфоложи просес мејдана кәлмишдир»[1]. Бу мүддәаны ејнилә антропонимләрин јаранмасына да шамил етмәк олар.

Азәрбајҹан антропонимијасында морфоложи јолла шәхс адларынын јаранмасы чох зәнкин семантик вә формал хүсусијјәтләрә маликдир. Морфоложи јолла антропоним јарадычылығы просесиндә иштирак едән шәкилчиләрин үмуми ҹәһәтләрини нәзәрә алараг, онлары ики група бөлмәк олар: лексик шәкилчиләр, грамматик шәкилчиләр.

Лексик шәкилчиләр мүәјјән мәфһумун адыны билдирән јени лексик ваһидләр јарадыр ки, һәмин ваһидләрин мүәјјән һиссәси дә дилимиздә антропоним дүзәлдилмәси үчүн әсас тәшкил едир. Белә шәхс адлары дилимиздә кениш јајылмышдыр.

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә антропоним дүзәлдилмәсиндә иштирак едән бүтүн лексик шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг, онлары нитг һиссәләри үзрә белә груплашдырмаг олар: исимләрдән исим дүзәлдәнләр; сифәтдән исим дүзәлдәнләр; сајдан исим дүзәлдәнләр; фе'лдән исим дүзәлдәнләр; зәрфдән исим дүзәлдәнләр.

Исимдән исим дүзәлдән шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән дүзәлтмә сөз көкләринин тәркибиндә ишләнән шәкилчиләрин мәншәјинә көрә морфоложи јолла формалашан антропонимләри ики група бөлмәк олар:

Азәрбајҹан дилинин лексик шәкилчиләрилә дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр:

-лыг, -лик. Бу шәкилчиләр васитәсилә мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә әкс етдирән сөзләр әсасында антропонимләр дүзәлир: *Шадлыг, Шәнлик* вә с.

-чы, -чи, -чу. Бу шәкилчиләрин сөз көкүнә бирләшмәсилә мүәјјән пешә саһибини билдирән сөзләр әсасында антропонимләр дүзәлир: *Дашчы, Дәмирчи, Елчи, Јолчу, Овчу* вә с.

-лы, -ли, -лу, -лү. Бу шәкилчиләр васитәсилә әшјанын мөвҹудлуғуну, мүәјјән шәхсијјәтә мәнсубијјәтини, һәги-

[1] С. Ҹәфәров. Мүасир Азәрбајҹан дили, сәһ. 161.

ги мә'насындан чох мәчази мә'на билдирән атрибутив исимләр әсасында антропонимләр формалашыр.

Кишн адлары: *Ајналы, Вәфалы, Бинәли, Безнәли, Зәрбәли, Пәнчәли, Уғурлу, Көрклү:*

Гадын адлары: *Ағыллы, Баллы, Вәфалы, Назлы, Дилли, Әтирли, Пуллу, Тојлу, Күллү* вә с.

-ча, -ча, -чә. Бу шәкилчиләр васитәсилә дилимиздә әшјанын кичилдији вә ја кејфијјәтинин азалдығыны билдирән сөзләр дүзәлир ки, һәмин сөзләр дә бир сыра антропонимләрин формалашмасы үчүн әсас олар. *Бағча, Бағчалы, Балача, Гарача, Ағча.*

-даш. Дилимиздә бу шәкилчи васитәсилә шәриклик билдирән субстантив исимләр әсасында да антропонимләр дүзәлир: *Елдаш, Јолдаш, Гардаш* вә с.

-лар, -ләр. Бу шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләр әсасында да дилимиздә бир сыра антропонимләр јаранмышдыр: *Ағалар, Ајлар, Бәјләр, Дағлар, Елләр, Көјләр, Ханлар, Гызлар, Күлләр, Телләр* вә с.

-мар. Бу шәкилчи васитәсилә дүзәлән сөзләр әсасында дилимиздә мүәјјән антропонимләр дүзәлир: *Елмар, Јелмар, Шаһмар, Јолмар, Илмар, Зилмар* вә с.

-әт. Бу шәкилчи васитәсилә дә дилимиздә көк сөзләрдән бир сыра антропонимләр дүзәлир: *Бәсирәт, Вәзирәт, Закирәт, Мәрданәт, Хәјаләт, Сәбаһәт* вә с.

-ы, -и, -у. шәкилчиләринин сөз көкүнә бирләшмәси нәтичәсиндә охшарлыг, бәнзәтмә кејфијјәтләрини ифадә едән сөзләр әсасында бир груп антропонимләр јараныр: *Досту, Хурмајы, Нәсими, Низами, Нијази, Сәбри, Хагани, Шөвги, Күлү* вә с.

-ә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә гејри-мәһсулдар олан бу шәкилчидән антропонимдән антропоним јарадылмасында кениш шәкилдә истифадә олунур: *Азадә, Наилә, Назилә, Пакизә* вә с.

-ман (-манд) шәкилчиси васитәсилә үстүнлүк кејфијјәтинә малик олан сөзләр әсасында антропоним дүзәлир: *Арзуман, Елман, Әһлиман, Меһман, Арзуманд* вә с.

-им, -үм. Бу шәкилчиләр васитәсилә дә мәнсубијјәт билдирән сөзләр әсасында антропонимләр дүзәлир: *Бәјим, Күлүм.*

-чын, -чин. Сәбәб, аидлик вә тамамлыг мәзмунуну ифадә едән *«-үчүн»* гошмасынын шәкилчиләшмәсиндән төрәјән *-чин* шәкилчисинин сөз көкүнә бирләшмәси илә

јаранан сөзләр әсасында антропоним дүзәлир: *Ајчын, Јалчын, Елчин, Илчин, Күлчин, Көјчин.*

-ых. Дилимиздә аз мәһсулдар олан бу шәкилчи васитәсилә дүзәлән исим әсасында антропоним јараныр: *Телых.*

-хы, -ху. Әдәби дилимиз үчүн сәчијјәви олмајан бу шәкилчиләрин мүәјјән исимләрин сонуна бирләшмәси јолу илә дүзәлән сөзләр әсасында бир сыра антропонимләр јараныр: *Балхы, Лалхы, Кулху.*

-ә, -ш. Бу шәкилчи васитәсилә дүзәлән исимләр әсасында антропонимләр јараныр: *Күнәш, Нәнәш* вә с.

-н: шәкилчисинин сөз көкүнә бирләшмәсилә дүзәлән сөз әсасында кениш јајылмыш бир антропоним јараныр: *Лејлан.*

-ләт//рәт. Бу шәкилчи васитәсилә дилимиздә дүзәлтмә көк әсасында антропоним јараныр: *Зәкаләт, Зијаләт, Зәкарәт, Зијарәт* вә с.

-сы. Бу шәкилчи васитәсилә кечмишдә титул билдирән аға сөзүндән антропоним дүзәлир: *Агасы.*

-сум шәкилчиси васитәсилә күл сөзүндән антропоним дүзәлир: *Кулсум.*

-кур. Бу шәкилчи дилимиздә бир сыра шәхс адларына гошулараг морфоложи јолла јени антропонимләр дүзәлдир: *Бәһрамкур, Бутакур, Заманкур.*

Әрәб вә фарс дилләриндән кечән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр. Мә'лумдур ки, тарихән әрәб вә фарс дилләриндән дилимизин лүғәт тәркибинә бир чох сөз кечмишдир. Һәмин сөзләрин әксәријјәти дилимизин грамматик гурулушу вә әсас лүғәт фондунун мөһкәм мүгавимәти, кәскин мүбаризәси нәтичәсиндә дилимизин лүғәт тәркибиндән чыхарылмышдыр. Кечмә сөзләрин бир гисми исә халгымыз арасында кениш јајылмыш вә Азәрбајҹан дилиндә вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр. Дилимизин лүғәт тәркибиндә кечмә сөзләрлә јанашы бир нечә әрәб вә фарс мәншәли шәкилчиләр дә галмыш вә һазырда дилимиздә ишләнмәкдәдир. Кечмә шәкилчиләрин көмәјилә дилимиздә формалашмыш дүзәлтмә көк сөзләр олдуғу кими, һәмин сөзләрин әсасында тәшәккүл тапан антропонимләр дә вардыр.

-кәр, -кир. Дилимиздә фарс дилиндән кечән бу шәкилчи бир сыра алынма сөзләрә гошулараг атрибутив

исимләр әмәлә кәтирир ки, өз нөвбәсиндә һәмин исимләр әсасында да антропонимләр формалашыр: *Зәркәр, Севдәкәр, Чаһанкир* вә с.

-баз. Дилимиздә фарс дилиндән кечән бу шәкилчи бә'зән мәнфи сәчијјәли атрибутив исимләр әмәлә кәтирир вә һәмин исим антропоним үчүн әсас олур: *Шаһбаз.*

-дан. Дилимизә фарс дилиндән кечән бу шәкилчи бир сыра субстантив исимләр дүзәлдир ки, һәмин исимләр дә бир нөв антропонимин әсасыны тәшкил едир: *Ајдан, Күлдан, Шамдан* вә с.

-дар//-дәр. Фарс дилиндә даштен мәсдәри олуб, дилимиздә шәкилчи кими ишләдилир вә субстантив исимләр дүзәлдилир ки, һәмин исимләр әсасында да Азәрбајчан дилиндә антропонимләр формалашыр: *Бәһмәндар, Елдар, Јолдар, Қамандар, Меһмандар, Чаһандар; Дилдар, Сәмәндәр* вә с.

-үстан. Фарс дилиндә сетәдән (тутмаг, алмаг) мәсдәри олуб, дилимиздә шәкилчи кими ишләдилир вә субстантив исимләр әмәлә кәтирир. Бу шәкилчи дилимизин дахили инкишаф ганунларына ујғун олараг самитлә битән сөзләрә артырыларкән јеринә көрә *ы, и, у, ү* саитиндән бирини гәбул едир. Бу хүсусијјәт антропонимләрин формалашмасында да өзүнү көстәрир: *Күлүстан, Күрчүстан, Дағыстан* вә с.

-каһ, -хаһ. Фарс дилиндән кечән бу шәкилчиләр васитәсилә дилимиздә јаранан сөзләр әсасында антропонимләр дүзәлир: *Сејкаһ, Үмидкаһ, Азадхаһ* вә с.

Фарс дилиндән алынмыш накам (*на* өн шәкилчиси, *кам* сөзүн көкү) сөзү дә дилимиздә антропоним кими ишләнир: *Накам.*

-ијјә, -ијјәт. Әрәб дилиндән кечмиш бу шәкилчи васитәсилә јаранан сөзләр әсасында да антропоним дүзәлир: *Үлвијјә, Үлвијјәт* вә с.

Сифәтдән исим дүзәлдән шәкилчиләрин васитәсилә дүзәлән сөз көкләри әсасында да антропонимләр әмәлә кәлир:

-ча, -чә: Балача, Гарача, Сарыча, Ағча, Көјчә, Көзәлчә.

-ш: Гараш.

-үш: Көјүш. Дилимиздә сајдан исим дүзәлдән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөз көкләри әсасында да ан-

тропонимләр әмәлә кәлир. Лакин бу груп антропонимләрә дилимиздә чох аз тәсадүф олунур.

-чә: Бирчә, Тәкчә; Бирчә вә *Тәкчә* антропоними *күл, наз, нур, јар* исимләри илә бирләшәрәк синтактик јолла әлагәјә кирәрәк јени антропонимләр дә әмәлә кәтирир: *Бирчәкүл, Бирчәназ, Бирчәнур, Бирчәјар; Тәкчәкүл, Тәкчәназ, Тәкчәнур, Тәкчәјар.* Белә адлар, әсасән, аиләдә тәк олан гызлара верилир.

-лар: Гырхлар.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр дә кениш јајылмышдыр.

-гын, -ғун, -күн: Дашгын, Вурғун, Чошғун, Өткүн, Күскүн, Күркүн вә с.

-ыш, -үш: Бахыш, Дөнүш, Күлүш, Көрүш.

-ар, -әр: Јанар, Јашар; Јетәр, Күләр, Севәр, Үлкәр.

-ил: Севил.

-инч: Севинч.

-да: Севда.

-ән: Күсән:

-әш: Биләш (киши ады).

-дыг: Тапдыг (киши ады).

-дик: Севиндик.

-к: Истәк.

-кәм: Өткәм (киши ады).

-маз, -мәз: Горхмаз, Дөнмәз; Солмаз, Сөнмәз.

-ман: Гылман.

-муш: Дурмуш, Дурмушхан.

-сун, -сүн: Дурсун; Күлсүн.

-ки+ли: Севкили.

Азәрбајчан антропонимијасында зәрфдән исим дүзәлдән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләр әсасында формалашан шәхс адларына надир һалда тәсадүф олунур.

-ин: Илкин.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр. Азәрбајчан антропонимнјасына дахил олан шәхс адларынын тәхминән 50%-ә гәдәрини мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр тәшкил едир.

Гејд етдијимиз кими, дилимиздә антропонимләрин формалашмасы чох зәнкин вә рәнкарәнк хүсусијјәтләрә

маликдир. Бу хүсусиј̇јәтләрин бир гисмн мүрәккәб антропонимләрин формалашмасында парлаг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Дилимиздә бир груп елә сөзләр вардыр ки, онларын һәр бири онларла мүрәккәб киши вә гадын адларынын дүзәлмәси үчүн әсас тәшкил едир. Мәсәлән, дилимиздә «күл» сөзүнүн көмәји илә 308, «нур» сөзүнүн көмәјилә 257, «зәр» сөзүнүн көмәјилә 204, «наз» сөзүнүн көмәјилә 187, «нар» сөзүнүн көмәјилә 132, «хан» сөзүнүн көмәјилә 88, «ханым» сөзүнүн көмәјилә 81, «бәј» сөзүнүн көмәјилә 58, «шаһ» сөзүнүн көмәјилә 53, «аға» сөзүнүн көмәјилә 67, «ел» сөзүнүн көмәјилә 33, «јар» сөзүнүн көмәјилә 28, «чан» сөзүнүн көмәјилә 11 антропоним дүзәлдилмишдир[1]. Белә сөзләри дилчиликдә антропонимтөрәдичи сөзләр адландырмалы олдуг.

Антропонимтөрәдичи сөзләрин мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин тәркнбиндәки јерини вә мигдарыны көстәрән

чәдвәл

Антропонимтөрәдичи сөзләр	Киши адлары		Гадын адлары		Чәми
	антропонимин 1-чи компоненти	антропониминн 2-чи компоненти	антропонимин 1-чи компоненти	антропонимин икинчи компоненти	
күл	19	5	129	157	308
нур	—	30	33	194	257
зәр	—	6	33	162	204
наз	—	9	16	171	187
нар	—	—	6	125	132
хан	13	1	8	7	101
ханым	—	73	9	72	81
аға	41	—	7	—	67
бәј	4	19	1	3	58
шаһ	18	50	20	4	53
ел	26	11	7	—	33
јар	—	—	4	11	28
чан	—	13	—	5	11

[1] Гејд: **Антропонимтөрәдичи сөзләр һаггында көстәрдијимиз** статистик мә'лумат сон һәдд дејилдир. Чүнки биз бүгөвлүкдә Азәрбајчан антропонимләринин статистик мә'луматыны топламаг имканындан мәһрумуг.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан адлар синтактик јолла адлардан дүзәлән антропонимләрдир. Белә антропонимләр ики вә даһа артыг садә көк сөзүн вә ја дикәр морфемин бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Мүрәккәб көк сөзләрдә[1] олдуғу кими сөзләр әсасында формалашан антропонимләрдә дә вурғу вә мүрәккәб көк сөзүн тәркибиндә иштирак едән грамматик үнсүрләрин тамамилә дашлашмасы әсас амилдир.

Үмуми характерә вә чох инчә хүсусијјәтә малик олан вурғу мүрәккәб сөз әмәлә кәләркән биринчи сөздә дүшүр вә һәмин сөз икинчи сөзүн вурғусунун тә'сири алтына дүшүр. Мәсәлән, *Аббасгулу, Ағамәрдан, Балакиши, Күлмәммәд, Күлоғлан; Гаракилә, Дәрјанур, Дүнјаханым, Әслизәр, Күлназ, Күлбаһар, Хошгәдәм* вә с.

Башга сөзлә десәк, мүрәккәб көк сөз әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти самитлә битиб, икинчи компоненти саитлә башладыгда (Аббасәли, Әмираслан, Нәзәрли, Ханымана), биринчи компоненти самитлә битиб, икинчи компоненти самитлә башладыгда (Алләммәд, Асланпаша, Әрәбхан, Мәммәдјар, Азадкүл, Ајбәниз, Ајпара, Билназ, Гајтанзәр, Дүрсәдәф, Күлназ, Күлсабаһ, Күлсәфа), биринчи компоненти саитлә битиб икинчи компоненти самитлә башладыгда (Бабајар, Әлибала, Әлигулу, Һачыбаба, Ајнакүл, Бинәзир, Бусәнур, Вәфанур, Әсмәкүл, Лаләзәр), биринчи компоненти өз вурғусуну даһа тез итирир. Әкәр мүрәккәб антропонимин биринчи компоненти саитлә битиб, икинчи компоненти дә саитлә башлајырса, бу һадисә нисбәтән кеч баш верир вә чох заман биринчи компонентин сон саити дүшүр: *Ағәли, Бутәли, Әлаға, Әлисә, Әликрам, Мирзаға, Мирзәли* вә с. Бә'зән исә белә һалларда мүрәккәб көк сөз әсасында дүзәлән антропонимин компонентләри арасында мүвафиг самит артырылыр. Мәсәлән, *Атамоғлан* вә с.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин бир гисми предикатив сөз бирләшмәләринин лексикләшмәси јолу илә дүзәлир. Мәсәлән: *Аллаһверди, Гызбәсди, Гызјетәр, Күлгајыт, Назгајыт, Назбәсти, Танрыверди* вә с.

[1] Гејд. Мүрәккәб адлар дедикдә мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашан шәхс адлары нәзәрдә тутулур.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин бир групу табесизлик вә табелилик әлагәси әсасында дүзәлир:

а) Табесизлик әлагәси әсасында дүзәлән антропонимләрин компонентләри мүхтәлиф мә'налы вә мүхтәлиф формалы исимләрин бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир: *Әликрам, Кәрәмәли, Һачымурад, Шыхәли, Анаханым, Бајрамәли*[1] вә с.

Бу груп мүрәккәб антропонимләрин бә'зиси исә ејни көк сөзүн тәкрары илә әмәлә кәлир: *Најнај, Назназ* вә с.

б) табелилик әлагәси әсасында дүзәлән антропонимләрин бир групу да биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси әсасында формалашыр: *Зәргәләм, Күлпәри, Күлсәфа, Назкүл* вә с.

Дилимиздәки мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин бир гурупу ән'әнә јолу илә әмәлә кәлмишдир. Бу да, һәр шејдән әввәл, дини е'тигад вә мөвһуми анлајышларла бағлы олмушдур. Белә груп мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр, демәк олар ки, ислам дининә хидмәт едән халгларын һамысында үмуми бир характерә маликдир. Мәсәлән, *Әлмәммәд, Әлимурад, Әлиһәсән, Сејидәли, Мәһәммәдәли* вә с.

«Ән'әнә нәтичәсиндә әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр шәхс адларыны ифадә етмәк үчүн ишләдилир. Мүасир дилимиздә Аллаһ, Мәһәммәд, Әли вә с. бу кими сөзләр башга сөзләрлә бирләшәрәк мүхтәлиф комбинасијаларда дүзәлмиш хејли мүрәккәб хүсуси исимләр вардыр. Мәсәлән: *Аллаһгулу, Аллаһверди, Руһулла, Һәбибулла, Мәммәдрәсул, Мәммәдәли, Мәммәдгулу...»*[2].

Дилимиздә *имам, јар, танры* сөзләринин башга сөзләрлә бирләшмәси нәтичәсиндә дә ән'әнәјә көрә мүрәккәб көк сөзләр әсасында јаранан антропонимләр дүзәлир: *Имамверди, Имамһүсејн, Имамәли, Аллаһјар, Имамјар, Танрыверди, Танрыгулу* вә с.

Антропонимик просесинин гәдим нөвләриндән олан бу гајда мүасир әдәби дилимиздә адјаратманын инкишафында да мүһүм рол ојнајыр. Синтактик јолла адјаратма просесинин тәдгиг објекти мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашан адлардыр. Бу груп адлар исә мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлир. Мә'лумдур ки, бир гисм тә'-

---

[1] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дили, сәһ. 220.
[2] Јенә орада. сәһ. 210.

јини сөз бирләшмәсинин инкишафы мүрәккәб сөзлүјә доғру кедир. Бу инкишаф дилимизин чох гәдим дөврләриндән башланмышдыр. Мүасир дилимиздә мүрәккәб исим, мүрәккәб сифәт адландырдығымыз бир сыра сөзләр, шүбһәсиз, тә'јини сөз бирләшмәләриндән әмәлә кәлмишдир. Бу күн мүрәккәб һесаб олунан *Шаһсәнәм, Мирзаға, Ағабачы, Ханымана, Күлсәнәм, Күләндам, Күлчөһрә, Гызбачы, Анаханым, Бөјүккиши, Хошгәдәм*[1] вә с. шәхс адлары биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән әмәлә кәлмишдир.

Антропонимијамыздакы *Аббасгулу, Ағабәји, Ағагулу, Вәлигулу, Аллаһгулу, Әлигулу, Меһдигулу, Гәнбәргулу, Јарадангулу; Ағадосту, Мејвәкүлү, Гөнчәкүлү, Севкүлү, Һејвакүлү* кими адлар исә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри әсасында формалашмышдыр. Белә адларын компонентләри јанашма әлагәси илә бирләшир.

Азәрбајҹан антропонимијасында мүрәккәб аддүзәлтмә формаларындан бири дә садә ҹүмләнин бир вурғу илә ишләдилмәси нәтиҹәсиндә дүзәлән сөзләр әсасында шәхс адларынын формалашмасыдыр. Белә адлар да дилимиздә кениш јајылмышдыр: *Аллаһверди, Танрыверди, Имамверди, Худаверди, Гарјағды, Күлбәсди, Гызбәсди* вә с. Бу груп мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән адларын компонентләри исә узлашма әлагәси илә бир-биринә бирләшмишдир.

Дилимиздәки бә'зи мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр исә идарә әлагәси илә јарадылмышдыр: *Ајабәнзәр, Күләбәнзәр, Нарсевәр, Нурсевәр* вә с.

Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрдән бәһс едәркән бир ҹәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр компонентләринин ајрылыгда шәхс ады билдириб-билдирмәмәсинә көрә мүхтәлиф олур:

1. Азәрбајҹан антропонимијасына дахил олан мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән адларын мүәјјән һиссәсинин һәр ики компоненти ајрылыгда шәхс ады билдирир: *Аббасгулу, Аббасәли, Әбүлгасым, Әбүлһәсән, Әли-*

[1] М. Һүсејнзадә. Тә'јини сөз бирләшмәләри, «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», II һиссә, Синтаксис, Бакы, 1959, сәһ. 12.

сәфдәр, Әлишәриф, Ајнаханым, Аләмкүл, Әслибаһар, Инчиханым, Јавәркүл, Күладисә, Күлбаһар, Күлбәсди; Күлпүстә, Күлтамам, Мејвәкүл, Пәричаһан, Һаваханым, Күлбудаг, Күлбута вә с.

2. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән адларын компонентләринин биринчиси мүстәгил шәхс ады билдирир: *Аббасчан, Абдычан, Азаддајы, Гәдәмшаһ, Әзәлнур, Бикәнур, Гәмәрүз, Күлбирчәк, Күлгајыт* вә с. Бу антропонимләрин компонентләриндән икинчисини тәшкил едән чан, дајы, шаһ, нур, үз, бирчәк вә гајыт-үмумишләк сөзләр олуб, ајрылыгда шәхс ады јериндә ишләнә билмир.

3. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән адларын компонентләринин икинчиси мүстәгил шәхс ады билдирир: *Абуталыб, Баласултан, Елсевәр, Абакүл, Анаханым, Бадсәфа, Ертәкүл* вә с. Бу антропонимләрин компонентләриндән икинчиси *Талыб, Султан, Севәр, Күл, Ханым, Сәфа* ајрылыгда шәхс ады билдирдији һалда, биринчиси *абу, бала, ел, аба, ана, бад, ертә* сөзләри исә һеч бир шәхс ады билдирмир.

4. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин компонентләринин һәр икиси ајрылыгда шәхс ады билдирмир: *Ағамалы, Ағајар, Ағакиши, Атакиши, Балабәј, Бөјүкаға, Бөјүккиши, Елкечәр, Ағназ, Балагыз, Билзәр, Билназ, Доғруназ, Дүртәкин* вә с.

5. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин компонентләри арасында мүәјјән морфем артырылыр. Бу заман морфемләрдән бири мүстәгил шәхс ады билдирдији һалда, дикәри үмумишләк сөздән ибарәт олур: *Бағдакүл.*

6. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин компонентләри ајры-ајры үмуми сөзләрдән ибарәт олур вә онларын арасына мүәјјән морфем артырылыр: *Бағдасар.*

7. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропоним шәхс ады вә «тәк» сөзү илә *-ин* морфеминин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән, Ајтәкин, Күлтәкин, Дүртәкин вә с. Бу мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин илк компонентләринин мә'насы ајдындыр, икинчи компоненти «тәк» сөзү исә «бәнзәр, сој» мә'наларыны билдирир. Ајтәкин—Ајабәнзәр вә јахуд Ајсојлу, Күлтәкин—Күләбәнзәр вә јахуд Күлсојлу, Дүртәкин—Дүррәбәнзәр вә ја Дүррсојлу вә с. Еркән орта

әсрләрин јазылы мәнбәләриндә гејд олундуғу кими, түркдилли халглар, о чүмләдән, оғузлар адларда таг (тәк) сөзүндән истифадә етмишләр[1]. Мәсәлән, Давтәк (VII әсрдә јашамыш Азәрбајчан сәнәткары, шаир) Бу антропонимин мә'насы дагтәк, дағсојлу, дағчинсли, дағабәнзәр демәкдир.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән адларын компонентләринин јерини вә јахуд мөвгејини ашағыдакы дүстурлар үзрә мүәјјәнләшдирмәк олар.

1. А=Б+Б
2. А=В+Д
3. А=Д+Г
4. А=Д+Д
5. А=Д+Ј+Б
6. А=Д+Ј+Д

Бурада А—мүрәккәб антропоним, Б—мүрәккәб антропонимин тәркибиндәки мүстәгил шәхс ады, В—мүрәккәб антропонимин биринчи компоненти, Г—мүрәккәб антропонимин икинчи компоненти, Д—мүрәккәб антропоним тәркибиндәки үмумишләк сөз, Ј—мүрәккәб антропоним арасында морфем.

Мүрәккәб сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр гурулуш е'тибарилә ики чүр олур: садә көк сөзләр әсасында формалашанлар, садә вә мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашанлар.

1. Садә көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр нитг һиссәләринә мүнасибәтинә көрә мүхтәлиф олур:

Исимлә исмин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Һүсејнгулу, Күләһмәд, Аббасгулу, Достәли, Әбдүләли, Әлијусиф, Ибраһимхәлил, Күлмәммәд, Ајбәниз, Ајкүл, Ајнур, Мајакүл, Наркүл* вә с.

Исимлә сифәтин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Ағаширин, Дилшән, Дилширин, Дилхош, Елшад, Әбдүлвәфа, Нурвәфа* вә с.

Исимлә фе'лин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб

[1] М. Сеjидов. Давтәкин (Давтағын) соју һаггында, «Елм вә һәјат» журналы, Бакы, 1983, № 10, сәһ. 17.

көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр ики група бөлүнүр:

Исимлә фе'лин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Гызгајыт, Күлгајыт, Назгајыт, Тезгајыт* вә с.

Исимлә заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'лин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Ағаверди, Аллаһверди, Бәјкәлди, Гарјағды, Имамверди, Очагверди, Танрыверди, Пирверди, Худаверди, Һагверди, Шаһверди; Гызјетәр, Елсевәр*[1], *Күлачар, Дилачар* вә с.

Сифәтлә исмин бирләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Алјар, Алмәдәд, Балабәј; Алјанаг, Гарагыз, Гарагаш, Гаракилә, Сарыкүл, Тәзәкүл, Тәзәнар, Тәзәнур* вә с.

Исимлә әвәзлијин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Аллаһмән, Елбу, Әлиман, Күлнијә, Күлсән.*

Исимлә зәрфин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Јүзбәј, Минбәј; Бирданә, Биркүл, Бирчә, Бирчәбачы, Бирчәкүл, Бирчәназ, Бирчәнур, Минбала, Минназ, Минјашар, Минкүл, Миннар, Миннур, Минзәр* вә с.

Фе'ллә исмин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Дурбала, Дурсунәли, Севдималы; Билзәр, Билназ, Билнар, Билнур* вә с.

Заман шәкилчиси гәбул етмиш фе'ллә исмин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр: *Кәлдибәј, Кәлдијар, Јанардағ, Севдијар* вә с.

2. *Садә вә дүзәлтмә көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр.* Дилимизин антропонимијасында бу груп шәхс адлары да кениш јајылмышдыр. Белә адлары шәкилчиләрин мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин компонентләринә бирләшмәси јеринә көрә ики гисмә ајырмаг олар:

Биринчи компоненти садә, икинчи компоненти дүзәлтмә сөздән ибарәт олан мүрәккәб көк сөзләр әсасында формалашан антропонимләр мүхтәлиф олур:

---

[1] Гејд. Мүрәккәб антропонимин икинчи компоненти грамматик шәкилчи гәбул етдијинә көрә бу група дахил етмишик.

Антропонимин биринчи компоненти садә, икинчи компоненти исә мәнсубијјәт шәкилчиси *(-им, -ы, -и, -у)* гәбул етмиш сөздән ибарәт олур: *Гөнчәбәјим, Ағабәји, Ағадосту, Ағамалы, Елбәји* вә с.

Антропонимин биринчи компоненти садә, икинчи компоненти исә исмин һал шәкилчисини *(-а, -ә)* гәбул етмиш сөздән ибарәт олур: *Елнурә, Ағнурә, Күлнурә* вә с.

Антропонимин биринчи компоненти садә, икинчи компоненти исә фе'ли сифәт шәкилчиси *(-ан, -ән)* гәбул етмиш сөздән ибарәт олур: *Ајдоған, Күлдәрән* вә с.

Антропонимин биринчи компоненти садә, икинчи компоненти исә сифәт шәкилчиси гәбул етмиш сөздән ибарәт олур: *Ајкүнлү*.

Јухарыдакы антропонимләрин икинчи компоненти *-и, -у, -ы; -а, -ә; -ан, -ән; -лү* шәкилчиләринин сөз көкүнә бирләшмәси илә дүзәлдилмишдир.

Биринчи компоненти дүзәлтмә, икинчи компоненти садә сөздән ибарәт олан мүрәккәб сөзләр әсасында формалашан антропонимләр:

Антропонимин биринчи компоненти исмин јөнлүк *(-а, -ә)* вә јерлик *(-да, -дә)* һал шәкилчиләрини гәбул едир, икинчи компоненти исә садә сөздән ибарәт олур: *Абакүл, Диләнар, Диләнур; Бағдакүл, Бағдазәр, Бағдасәр, Елдәкөз* вә с.

Антропонимин биринчи компоненти мәнсубијјәт шәкилчиси *(ы, -им, -үм, -ы, -ү)* гәбул едир, икинчи компоненти исә садә сөздән ибарәт олур: *Атамоғлан, Бәјимзәр, Бәјимназ, Бәјимнур, Күлүмсәр, Адызәр, Адыкүл, Адынур, Халыкөзәл, Завгүшән, Адыкөзәл* вә с.

Антропонимин биринчи компоненти фе'ли сифәт шәкилчиси *(-ын, -муш)* гәбул едир, икинчи компоненти исә садә сөздән ибарәт олур: Бахышәли, Дурмушхан вә с.

Антропонимин биринчи компоненти сифәт дүзәлдән шәкилчи *(-лы, -ли, -лу, -ча, -чә)* гәбул едир, икинчи компоненти исә садә сөздән ибарәт олур: *Халлызәр, Зиллисултан, Теллизәр, Пуллузәр, Пуллуназ, Пуллунур, Ағчазәр, Бирчәкүл, Бирчәнур* вә с.

Антропонимин биринчи компоненти чәм шәкилчиси *(-лар, -ләр)* гәбул едир, икинчи компоненти исә садә сөздән ибарәт олур: *Ағларкүл, Гызларкүл*.

Антропонимин биринчи компоненти лексик шәкилчи

(*-ки*) гәбул едир, икинчи компоненти исә садә сөздән ибарәт олур: *Севкизәр.*

Һәр ики компоненти шәкилчи гәбул едән мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр дилимиздә аз јајылмышдыр. Белә антропонимин биринчи компоненти чәм шәкилчиси (-лар), икинчи компоненти исә мәнсубнјјәт шәкилчиси (*-сы*) гәбул едир: *Ајлархан, Гызларағасы* вә с.

Дилимиздә бир сыра мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр вардыр ки, онларын тәркиби үч компонентдән ибарәт олур: *Әлјарбәј.*

1) А=Б+Б'
2) А=В+Г
3) А=Д+Б
4) А=Б+Ғ
5) А=Б+Ә
6) А=Ә+Б
7) А=Ж+Б
8) А=Б+З
9) А=И+И+И

1. Беләликлә, Азәрбајчан антропонимијасына дахил олан бүтүн мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән шәхс адларыны ашағыдакы дүстурла ифадә етмәк олар: А—мүрәккәб антропоним, Б—мүрәккәб антропонимин тәркибиндәки көк сөздән ибарәт олан шәхс ады, В—мүрәккәб антропонимин көк сөздән ибарәт олуб шәхс ады билдирән биринчи компоненти, Г—мүрәккәб антропонимин көк сөздән ибарәт олуб шәхс ады билдирән икинчи компоненти, Д—мүрәккәб антропонимин тәркибиндәки дүзәлтмә көк сөздән ибарәт олуб, шәхс ады билдирән биринчи компоненти, Ғ—мүрәккәб антропонимин тәркибиндәки дүзәлтмә көк сөздән ибарәт олуб, шәхс ады билдирән икинчи компоненти, Ә—мүрәккәб антропонимин тәркибиндәки дүзәлтмә көк сөздән ибарәт олан үмумишләк сөз, Ж—мүрәккәб антропонимин биринчи компонентиндә баш верән сәсдүшүмү, З—мүрәккәб антропонимин икинчи компонентиндә баш верән сәс дүшүмү, И—мүрәккәб антропонимин ајрылыгда шәхс ады билдирмәјән компоненти.

Азәрбајчан антропонимијасы семантик чәһәтдән мүхтәлиф вә рәнкарәнк мүрәккәб шәхс адлары илә чох зәнкиндир. Азәрбајчан антропонимијасына нәзәр салдыгда ајдын олур ки, азәрбајчанлы валидејнләр јени доғулмуш өвладларына мүхтәлиф әшјаларын адыны вә ја кејфијјә-

тини билдирән сөзләрлә титул, рүтбә, гоһумлуг вә с. билдирән сөзләрин синтактик јолла бирләшмәси илә дүзәлән сөзләр әсасында адлар гојурлар.

Антропонимијамыз үчүн сәчијјәви олан мүрәккәб көк сөзләр әсасында шәхс адларыны семантик чәһәтдән ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

1. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти садә адлардан, икинчи компоненти исә кечмишдә мүәјјән титул вә ја рүтбә билдирән сөзләрдән ибарәт олур: *Аббасмирзә, Аббасхан, Абдалбәј, Агилбәј, Арифхан, Әлибәј, Әлимирзә, Әлипаша, Әскәрбәј, Әслихан, Зөһрәханым, Назханым, Тутуханым, Шаһханым* вә с.

2. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти садә адлардан, икинчи компоненти исә гоһумлуг билдирән сөзләрдән ибарәт олур: *Әлибаба, Әлибала, Гардашәли* вә с.

3. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти сифәт, икинчи компоненти исә кечмишдә титул билдирән сөзләрдән ибарәт олур: *Балабәј, Кичикханым* вә с.

4. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти кечмишдә титул билдирән сөзләрдән, икинчи компоненти исә садә адлардан ибарәт олур: *Ағагулу, Ағамеһди, Ағакәрим, Ағамуса, Бәјалы* вә с.

5. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти кечмишдә титул билдирән сөзләрдән, икинчи компоненти исә сифәтләрдән ибарәт олур: *Ағаширин, Шаһкөзәл* вә с.

6. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти кечмишдә титул билдирән сөзләрдән, икинчи компоненти исә гоһумлуг анлајышыны ифадә едән сөзләрдән ибарәт олур: *Ағабаба, Ағабала, Ағадајы, Ағабачы, Ханымана, Ханымбачы, Ханымгыз, Шаһнәнә, Шаһгуз, Шаһбачы, Шаһкәлин* вә с.

7. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин һәр ики компоненти кечмишдә титул билдирән сөзләрдән ибарәт олур: *Ағамирзә, Ағапаша, Ағахан, Ағабәји, Бәјхан, Шаһханым, Шаһханы* вә с.

8. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин биринчи компоненти гоһумлуг, икинчи компоненти

исә кечмишдә титул билдирән сөзләрдән ибарәт олур: *Бабабәј, Бабахан, Анаханым, Нәнәханым* вә с.

9. Мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимин һәр ики компоненти гоһумлуг билдирән сөзләрдән ибарәт олур: *Анагыз, Анабачы, Гызбачы, Гызкәлин, Нәнәбачы, Халабачы* вә с.

Мүрәккәб антропонимләр. Мүрәккәб антропонимләр чохүзвлү, јахуд бир нечә антропонимик ваһиддән ибарәт олур. Мәсәлән, *Сәркар Әли оғлу, Натиг Аббас оғлу; Дилшад Новруз гызы, Көнүл Хыдыр гызы; Сәмәд Вурғун, Гылман Илкин, Һүсејн Ариф, Сәадәт Бута; Азад Нәбили, Араз Мәммәдли, Елшән Садыглы, Сона Һәсәнли, Шәфәг Һүсејнли; Азад Илгар оғлу Нәбили, Араз Ајдын оғлу Мәммәдли, Сона Јашар гызы Һәсәнли, Ајнур Вагиф гызы Бајрамлы, Әлаға Ваһид Мәммәдгулу оғлу Искәндәров* вә с. Јухарыда гејд олунан биринчи груп мүрәккәб антропонимләр шәхс ады вә ата адындан, икинчи груп антропонимләр шәхс ады вә тәхәллүсдән, үчүнчү груп антропонимләр шәхс ады вә фамилијадан, дөрдүнчү груп антропонимләр шәхс ады, ата ады вә фамилијадан, бешинчи груп антропонимләр шәхс ады, ата ады, фамилија вә тәхәллүсдән дүзәлән мүрәккәб антропонимләрдир.

Јухарыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, дилимиздәки бүтүн чохүзвлү антропонимләр гурулушча мүрәккәбдир. Онларын маһијјәти там ајдын олдуғу үчүн бир груп мүрәккәб антропоними нүмунә көстәрмәклә кифајәтләндик.

АНТРОПОНИМЛӘРИН ГРАММАТИК ҺАЛЫ

Антропонимләрә формал мәнтиги чәһәтдән јанашдыгда ајдын олур ки, онлар исмин һәм тәк, һәм дә чәм һалында ишләнә билирләр. Дилимиздәки антропонимләр исмин чәм шәкилчисини гәбул едиб-етмәмәсинә көрә ики група бөлүнүр:

1. Јалныз тәк һалда ишләнән (сингулјар) антропонимләр. Бу груп адлар Азәрбајчан антропонимијасында кениш јајылмышдыр: *Афәт, Азад, Бәбир, Гүрур, Вүгар, Елдар, Елчин, Әвәз, Закир, Сабир, Тофиг; Аләм, Афаг, Баһар, Бикә, Вәзифә, Вәфа, Гәмәр, Гумру, Дурна, Зиба, Јагуб, Јавәр, Көзәл, Көјчәк, Лалә, Мәнзәр* вә с.

2. Јалныз чәм һалда ишләнән (плјурал) антропоним-

ләр. Дилимиздә аз јајылмыш олан бу груп антропонимләр һәм огланлара, һәм дә гызлара гојулур. Плјурал антропонимләр тәркибиндәки морфемләрин ифадә етдији мә'насына көрә ики група бөлүнүр:

Һәм сингулјар, һәм дә плјурал һалда ишләнән антропонимләр: *Аға — Ағалар, Хан — Ханлар; Күл — Күлләр* вә с.

Јалныз плјурал һалда ишләнән антропонимләр. Бу груп антропонимләрин әсас морфемләри ајрылыгда антропоним јериндә ишләнмир. Онлар јалныз чәм шәкилчиси *(-лар, -ләр)* гәбул етдикдән сонра антропоним кими ишләнир: *Бәјләр, Елләр, Шаһлар; Гызлар, Назлар, Телләр* вә с.

X ФӘСИЛ

АДЛАРЫН МӘНШӘЈИ

Мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләр мүхтәлиф мәншәли олдуғу кими, онун кениш бир саһәсини тәшкил едән антропонимија лүғәтинә дахил олан адлар да, тәбии ки, мүхтәлиф мәншәли олмалыдыр. Азәрбајчан антропонимија лүғәтиндән ајдын олур ки, антропонимләримизин бир гисми халис Азәрбајчан мәншәли, бир гисми гәдим вә мүасир түрк дилләрилә ортаглы, дикәр гисми исә тамамилә башга системли дилләрдән алынма адлардан ибарәтдир. Бүтүн буилары нәзәрә алараг Азәрбајчан антропонимнјасына дахил олан шәхс адларыны мәншә е'тибарилә ики група бөлмәк олар:

I. Азәрбајчан адлары.

II. Алынма адлар.

I. *Азәрбајчан адлары.* Дилин миллилијини, сафлығыны вә өзүнәмәхсуслуғуну мүһафизә едән, горујан һәр бир дилин әсас лүғәт фонду вә онун тәркиб һиссәсини тәшкил едән үмумишләк сөзләр вә грамматик гурулушудур. Јухарыда гејд олундуғу кими, үмумишләк сөзләр антропонимләрин әсасында дурур вә семантик конверсија илә онун јаранмасында башлыча рол ојнајыр. Дилин лүғәт тәркиби тәдричән дәјишиб инкишаф етдији, сафлашдығы, сәлисләшдији вә тәкмилләшдији кими, лүғәт тәркибинә дахил олан үмумишләк сөзләрин конверсијасы заманы јаранан антропонимләр дә өз миллилији вә тарихилији е'тнбарилә даһа да зәнкинләшир вә инкишаф еднр. Башга сөзлә десәк, антропонимләр һәр бир дилин миллнлијини вә варлығыны, зәнкинлијинн вә сәлислијини көстәрән дил фактларыдыр, халг үнванларыдыр. Һәмин үнвана һөрмәт етмәк, онун кәләчәк нәслә бүллур булаг сују кими тәмиз вә шәффаф тәгдим едилмәси һамынын вәтәндашлыг борчу олмалыдыр. Бу мә'нада һәр бир анләдә дүнјаја көз ачан өвлада нлк нөвбәдә елә ад гој-

маг лазымдыр ки, һәмин ад өз мәзмуну е'тибарилә үрәк ачан вә аһәнкдар сәсләнән олсун, доғма ана дилимизин ән'әнәви антропонимләринә ујғун кәлсин. Чүнки һәјата јени гәдәм гојан бу ушаг өз адында мәнсуб олдуғу халгы да, онун вәтәнини јашатмалыдыр.

Азәрбајчан дили түрк системли дилләр аиләсинә мәнсубдур. Мәһз буна көрә дә, Азәрбајчан антропонимијасында гәдим вә мүасир түрк адларынын ишләнмәсинә тәсадүф етмәк олур.

Түрк системли дилләр һәлә бизим ерадан чох-чох габаг монгол вә тунгус-манчурларла бир ичтимаи-сијаси бирлик тәшкил етдикләри үчүн (Түрк дилләринин Алтај епохасы) онун, јә'ни түрк дилләринин лексик тәркибинә һәмин дилләрлә ортаглы күлли мигдарда үмумишләк сөзләр дахил олмушдур. Түрк дилләринин лүғәт тәркибинә монгол сөзләринин күтләви шәкилдә дахил олмасы просеси бир дә орта түрк дөврүндә (X—XV әсрләр) өзүнү көстәрмишдир. Мәһз бу тарихи инкишаф просесинин нәтичәсидир ки, мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә вә онун антропонимијасында монгол мәншәли сөзләр вә адлар һәлә дә мүһафизә едилмәкдәдир. Мә'лумдур ки, һәр бир халгын антропонимијасы чәмијјәтин тарихи инкишаф просесинин мүәјјән чәһәтләрини өзүндә әкс етдирәрәк зәнкинләшир. Буна көрә дә, јени јаранан әшјаларын вә баш верән һадисәләрин бу вә ја дикәр чәһәтләрини (адыны) билдирән сөзләр дилдә тезликлә үмумишләк олур вә субстантивләшир. Һәмин сөзләрдән исә валидејнләр хүсуси шәхс ады кими истифадә етмәјә башлајыр вә өз ушагларына ад гојурлар. Беләликлә, халгымызын антропонимијасы бир тәрәфдән дилимизин варис олараг өз мәнбә дилиндән (гәдим түрк системли дилләрдән) алдығы вә мүхтәлиф дөврләрдә өзүнү јаратдығы адларын (морфоложи вә синтактик үсулла јаранан адлар) һамысы халис Азәрбајчан адлары һесаб олунур. Белә адлары башга гоһум түрк дилләри үчүн дә халис һесаб етмәк олар.

Азәрбајчан антропонимијасынын башлыча вә әсас һиссәсини халис Азәрбајчан адлары тәшкил едир. Бу да гәдим бир тарихә малик олан дилимизин милли мүстәгиллијинин инкишафынын әсас амилидир.

Дилимизин антропонимија лүғәтинә дахил олан ад-

лары гоһум вә јахын дилләрлә олан мүнасибәтинә көрә ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

Әсил Азәрбајҹан адлары. Азәрбајҹан антропонимијасы тарихинә нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, тарихән халгымыз арасында кениш јајылмыш антропонимләр әсасән дилимизин өз сөзләри әсасында формалашмышдыр. Буну антропонимләрлә зәнкин олан Дәдә Горгуд дастанында ајдын шәкилдә көрүрүк. Дастанын баш гәһрәманлары вә сурәтләринин адларынын, демәк олар ки, һамысы сырф Азәрбајҹан-түрк сөзләри әсасында формалашмышдыр. Мәсәлән, *Буғаҹ, Газан, Гыјан, Гоҹа, Јејнәк, Елин, Сары, Гумаш, Әрән, Гаракүнә, Гарабудаг, Бејрәк, Бајындыр, Дөзән, Дөзәбилмәз, Охчу, Әјлик, Голча, Дөләк, Доғсун, Илалмыш, Бәкил, Имран, Гонур, Аруз, Јүклү, Јапаглы, Чобан, Әврән, Аслан, Дәмиркүчү, Тәрсузамыш, Дүјәр, Бәкдүз, Басат; Бурла хатун, Гысырҹа Јенкә, Боғазҹа Фатма, Селҹан хатун, Габа Ағҹа, Баныҹичәк* вә с. Әкәр дастан гәһрәманларынын адларыны сонралар онлара верилән тәхәллүс вә ләгәбләрлә биркә гејд етмиш олсаг, даһа зәнкин бир антропонимија галерејасы илә гаршылашмыш оларыг.

VI—VII әсрләрин әдәби салнамәси олан Дәдә Горгуд дастанында бир нечә ады (Рәсул, Мәһәммәд, Ајишә, Фатма, Гәфләт, Ширшәмсәддин, Рүстәм) истисна етсәк, бурадакы шәхс адларынын һамысы түрк мәншәлидир. Бурада гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб-фарс мәншәли сөзләр дилимизә јенича кәлдији кими, хүсуси шәхс адлары да дилимизә јенича кәлмиш вә халг арасында һәлә кениш јајылмадығы үчүн дастанда өз әксини тапмамышдыр. Демәли, дастанын јарандығы заман әрәб, фарс адлары һәлә дилимиздә јох дәрәҹәсиндә иди. Лакин «XII әсрдә адларда әрәб, фарс тә'сири даһа күчлү олмушдур; елә бизим көркәмли сәнәткарларымызын адларына дигтәт јетирәк: Әбүл Үла Кәнҹәви, Әфзәләддин Ибраһим ибн-Әли Хагани Ширвани, Илјас ибн-Јусиф Низами Кәнҹәви вә с. Еjни сөзү XIII әср һаггында да демәк олар; һәтта бу әсрдә вәзијјәт о јерә чатмышды ки, әсрин көркәмли түркологу Ибн-Мүһәнна да әсл һәгигәти дејил, мөвҹуд вәзијјәтдән чыхыш едәрәк белә бир сәһв фикир сөјләмәјә мәҹбур олмушдур»[1]. «Түркләр фарслардан, он-

[1] Е. Әлибәјзадә. Әдәби шәхсијјәт вә дил, сәһ. 45.

ларын (jə'ни фарсларын) өз дилинə мəхсус сөзлəри көтүрүр, она көрə ки, онларын (jə'ни түрклəрин) өз (хүсуси) адлары јохдур вə jа буна чох аз тəсадүф олунур»[1]. Əлбəттə, Ибн-Мүһəннанын бу сəһв мүлаһизəлəри илə разылашмаг олмаз. Чүнки Түрк-Азəрбаjчан дили зəнкин вə аһəнкдар олдуғу кими, адjаратма саһəсиндə дə jүксəк бир инкишаф мəрһəлəси кечмишдир. Дəдə-Горгуд дастанындакы зəнкин адлар галереjасы, һəлə илкин орта əсрлəрдə дилимиздə кениш jаjылмыш шəхс адлары бу фикрин там əксини тəшкил едир. Мəсəлəн, *Дурна, Бəсти, Jетəр* вə с.

Ортаглы адлар. Бу груп адлар мүхтəлиф диллəрин сөзлəри əсасында формалашыр. Антропонимиjамызда тəсадүф олунан белə адлары да ашағыдакы група бөлмəк олар:

Монгол дили илə ортаглы адлар: *Алтун* (монгол дилиндə *Алтан), Гара* (монгол дилиндə *Хар), Дəмир* (монгол дилиндə *Темер), Нарын(н)* (монгол дилиндə Нариjи), *Чичəк* (монгол дилиндə тсетсек)[2] вə с.

Оғуз групу диллəрилə ортаглы адлар. Азəрбаjчан дилинин өзү дə түрк диллəринин бу групуна дахил олдуғу үчүн, онун лүғəт тəркибиндə олдуғу кими антропонимикасында да һəмин група мəхсус олан диллəрин сөзлəри вə һəмчинин, адлары үстүнлүк тəшкил едир. Бунунла белə, мүасир дилимизин антропонимиjасында оғуз групуна дахил олан башга диллəрə мəхсус адлара раст кəлмəк олур: *Гарача, Тапдыг, Марал* вə с.

II. *Алынма адлар.* Дүнjада анчаг өз халис сөзлəриндəн ибарəт олан саф дил олмадығы кими, һеч бир халгын антропонимиjа лүғəтинə дахил олан адлар да jалныз о дилин өзүнəмəхсус адларындан ибарəт деjилдир. Бүтүн дүнjа диллəри бир-биринə сөз вериб, сөз алдығы кими, антропонимлəри дə бири дикəринə вериб вə башгасындан алмышдыр. Бу просес инди дə мүасир дүнjа диллəринин һамысында мəһсулдар шəкилдə давам едир. Башга сөзлə десəк, бə'зи антропонимлəр мүəjjəн тарихи факторлар, мəкан вə заман мүнасибəтлəри илə əлагəдар олараг мүхтəлиф диллəрдəн дилимизə кечмишдир. Белə адлара *алынма антропонимлəр* деjилир.

---

[1] **Арабский филолог о турецком языке. С. — Пб., 1900, сəһ. 43.**

[2] С. **Ҹəфəров. Мүасир Азəрбаjчан дили, Бакы, 1970, сəһ.** 44—45.

Дилимизә башга дилләрдән ад кечмәсинин мүәјјән објектив сәбәбләри вардыр. О ҹүмләдән, а) тарихән халгымыз әрәб, фарс вә башгаларынын истилаларына мә'руз галмыш вә бунун нәтиҹәсиндә дилимизә бир груп хүсуси шәхс адлары кечмишдир; б) халгымыз тарихән бир сыра гоншу халгларла меһрибан гоншулуг шәраитиндә јашамыш, онларла сијаси, игтисади вә мәдәни әлагә сахламышдыр.

Дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә, о ҹүмләдән, лүғәт тәркибиндә дилдахили вә дилхариҹи амилләр өзүнү бүрузә вердији кими, бу просес онун ономастикасында вә һәмчинин антропонимијасында өзүнү көстәрир. Мәһз бунун нәтиҹәсидир ки, антропонимијамызда јүзләрлә алынма адлар вардыр. Һәмин адларын әксәријјәти әсрләрин сынағындан чыхмыш, доғма антропонимләримизлә елә гајнајыб гарышмышдыр ки, һәтта, онлары бә'зән өз адларымыздан фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирик. Бу груп адлар өз аһәнкдарлығы вә мәзмуну илә бир нөв антропонимијамызда вәтәндашлашмышдыр. Белә адлары, әлбәттә, јашатмаг вә онлардан истифадә етмәк мәсләһәтдир. Бә'зән исә антропонимијамызда елә алынма адлара раст кәлирик ки, онлар нә аһәнкдарлығы, нә дә мә'насы е'тибарилә диггәти ҹәлб едир. Халгымызын тарихән јарадыб-јашатдығы зәнкин антропонимик ән'әнәләрә көрә белә адларын өвладларымыза гојулмасы мәсләһәт дејил. Биринҹиси, адын нә аһәнкдарлығы, нә дә ифадә етдији мәзмун ајдын олур; икинҹиси, бу груп адлар халгымызын тарихи үнванына долашыг салыр, милли көкдән узаглашдырыр; үчүнҹүсү, ҹәмијјәт үзвләри арасында чохадлылығын, һәтта, бә'зән ләгәбин јаранмасы үчүн зәмин јарадыр (әлбәттә, һәмин адлардан биринин комик мәзмун кәсб етмәси шүбһәсиздир). Одур ки, бу груп адларын ушагларымыза гојулмасы мәсләһәт көрүлмүр.

Һазырладығымыз антропонимија лүғәти үзәриндә мүәјјән арашдырмалар апараркән онлары мәншәјинә, јә'ни һансы дилдән алындығына көрә груплашдырмағы мүнасиб билдик.

Азәрбајҹан антропонимијасындакы алынма адлары мәншә е'тибарилә ашағыдакы групларa бөлмәк олар:

Әрәб мәншәли адлар. Азәрбајҹан антропонимијасынын мүәјјән һиссәсини әрәб дилиндән алынан адлар

тәшкил едир. Бунлар, VII әсрдән башлајараг әрәбләр Ираны, Гафгазы вә Орта Асијаны истила етдикдән сонра дилимизә кечмишдир. Мә'лумдур ки, әрәбләр ислам динини кениш шәкилдә јајмагла әлагәдар олараг, истила етдији өлкәләрин халгларыны да өз дилләринин күчлү тә'сири алтына алырлар. Онлар әрәб дилини мүгәддәс бир китабын — Гур'анын дили кими тәблиғ едирләр. Демәли, VII әсрдән башлајараг та XIII әсрә гәдәр әрәб дилинин дилимизә гүввәтли тә'сири олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу тә'сир заманы әрәб дили Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушунун вә әсас лүғәт фондунун күчлү мүгавимәтинә раст кәлир. Дилимиз өз мәнлијини вә мүстәгиллијини горујуб сахлајыр. Лакин буна бахмајараг, ислам дининин тәблиғилә әлагәдар олараг, әрәб дилиндән дилимизә чохлу мигдарда сөзләр вә хүсуси шәхс адлары кечмишдир: *Абид, Вагиф, Микајыл, Мө'мин, Исрафил, Әһмәд, Ҹәбрајыл, Ибад, Муса, Мустафа, Хәлил, Камил, Валидә, Вәзифә, Зәрифә, Зинјәт, Зејнәб, Лејла, Сәлтәнәт, Исмәт, Зүбејдә, Ајишә* вә с.

Антропонимијамызда бир груп адлара раст кәлирик ки, онлар мәишәчә әрәб дилиндән кечмиш сөзләр әсасында дүзәлмишдир. Башга сөзлә десәк, әрәб мәншәли сөзләр дилимизә кечдикдән сонра үмумишләк сөзләр һүгугу газанмыш вә сонралар дилимизин аһәнкдарлығы әсасында Азәрбајчан антропонимләринин јаранмасына сәбәб олмушдур: мәсәләи: *Агибәт, Ваһид, Варис, Валеһ, Габил, Гадир, Гәмәр, Гүдрәт, Әзәл, Игбал, Зәфәр, Мәгсәд, Малик, Мәләк, Мәзаһир, Сәхавәт* вә с.

Фарс мәншәли адлар. XIII—XIV әсрләрдә әрәб дили кет-кедә өз нүфузуну итирир вә Гафгазда, о ҹүмләдән, Азәрбајчанда фарс дилинин тә'сири күчләнир. Бу замандан е'тибарән һәјат вә мәишәтин бу вә ја дикәр саһәсинә аид олан фарс сөзләри дилимизә кечир. «Әрәбләрдән сонра һакимијјәт башында дуран фарслар XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанда ағалыг едән моиголлар вә башгалары рәсми дөвләт ишләриндә фарс дилиндән истифадә етмиш, јазы дилиндә фарс сөзләринин сахланмасы илә бәрабәр, мөвчуд әрәб сөзләринин (фарс вә Азәрбајчан дилинә кечмиш әрәб сөзләринин — *М. Ч.*) дә јајылмасына шәраит јаратмышдыр»[1]. Һәмин дөврдә ди-

[1] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 9.

лимизә фарс сөзләрилә бәрабәр фарс адлары да кечмишдир: *Натәван, Хураман, Хуршуд* вә с.

Фарс мәншәли антропонимләри дә ики групa бөлмәк олар:

Фарс дилиндән һазыр шәкилдә алынмыш антропонимләр: *Күлбаһар, Күлтач, Күлбәдән, Натәван, Хураман, Хуршид, Бәһрам, Чәмшид, Фәрһад* вә с. һәлә исламијјәтдән әввәл дә фарсларда шәхс адлары кими мөвчуд иди.

Дилимизә кечмиш фарс сөзләри әсасында тәшәккүл тапмыш фарс мәншәли Азәрбајчан антропонимләри: *Аваз, Арзу, Аһу, Дилдар, Дилбәр, Сәда, Нијаз, Күлданә, Күлхар, Күлчаһан, Күлнар, Лаләзәр, Фәррух, Бүнјад, Рөвшән* вә с. Арзу ады фарсларда јалныз гадынлара верилдији һалда (Арзу шәхс ады фарслара Азәрбајчан антропонимијасындан кечмишдир), азәрбајчанлыларда һәм гадынлара, һәм дә кишиләрә верилән мүштәрәк аддыр.

Һибрид вә ја әрәб-фарс мәншәли адлар. Јухарыда дејилдији кими, Азәрбајчанда әрәбләрдән сонра узун мүддәт фарслар һөкмранлыг етмишләр. Бу да Азәрбајчан дилинә паралел шәкилдә бир чох әрәб вә фарс сөзләринин, һәмчинин шәхс адларынын кечмәсинә сәбәб олмушдур. Антропонимијамыздакы адларын бир групу ајры-ајры дилләрдән кечдији вә јахуд мүхтәлиф дилләрин сөзләри әсасында дүзәлдији кими, мүхтәлиф дилләрә мәхсус олан сөзләрин һибридләшмәсиндән дүзәлән сөзләр әсасында да адлар јараныр. Дилимиздә ишләдилән әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин бә'зиләри әрәб вә фарс сөзләри кими сабитләшәрәк дилимизә кечмиш вә сонралардан исә шәхс адларынын јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Мәсәлән, *Гәмкүсар, Зәркәр, Сәрдар, Шамдан* вә с. Әрәб-фарс сөзләри әсасында формалашмыш олан *Мәрдан, Адил, Ариф, Заһид, Ваһид,Ләтиф, Рәһим* вә с антропонимләр исә дилимизә һазыр шәкилдә кечмишдир.

Антропонимијамызда Азәрбајчан вә фарс мәншәли сөзләрдән дүзәлән һибрид адлара да тәсадүф олунур. Мәсәлән, фарс дилиндә даштән (малик олмаг) фе'линин көкү олан «дар» фарс дилиндә *Сәрдар, Дилдар* (бу адлар азәрбајчанлылар арасында да кениш јајылмышдыр) адларыны дүзәлтдији кими, Азәрбајчан дилиндә дә бир

сыра халис Азәрбајҹан сөзләринә бирләшиб *Елдар, Јолдар* кими шәхс адлары дүзәлдир.

Антропонимија лүғәтинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, һазырда халг арасында өз доғма ана дилимизин дахили инкишаф ганунлары әсасында јарадылан шәхс адлары илә јанашы алынма адлар да ишләнир. Лакин Азәрбајҹан адлары дилимиздә әсас вә башлыҹа рол ојнајыр.

Түркдилли халгларын, о ҹүмләдән, азәрбајҹанлыларын ислам динини гәбул етмәси вә «мүсәлманлығын ики ҹәбһәјә парчаланмасы (сүнни вә шиә) шәхс адларына да тә'сир етмишдир. Шиәләрдә Әли вә Мәһәммәд адлары (ингилабдан әввәл. — *М. Ч.*) үстүнлүк тәшкил едир (едирди. — *М. Ч.*). Әлинин ады һәм мүстәгил, һәм дә адын (мүрәккәб көк сөзлү адын — *М. Ч.*) компоненти кими (Әләкбәр, Әләскәр) ишләдилир. Сүнниләрдә Өмәр, Осман адларына мејл күчлүдүр (күчлү иди — *М. Ч.*)»[1]. Мүасир дөврдә исә халгымыз арасында ана дилимизин өз сөзләри әсасында формалашан шәхс адлары апарыҹы рола маликдир. Антропонимијамызда мүсәлман дини илә әлагәдар олан адларын сајы кет-кедә азалмагдадыр.

Өлкәмиздә сон онилликләрдә һәр јердә олдуғу кими, Азәрбајҹанда да күтләви шәкилдә савадсызлығы ләғветмә курслары, үмумтәһсил мәктәбләри шәбәкәләри кенишләнир, бу да азәрбајҹанлылара нәинки өз доғма ана дилиндә гәзет, журнал вә китаб охумаға, һәтта, дүнја халгларынын мәдәнијјәти илә јахындан таныш олмаға имкан верир. Һәтта, бә'зи валидејнләр өз ушагларына башга дилләрдән алынма шәхс адлары гојурлар. О ҹүмләдән, *Зоја, Лјуба, Роза, Светлана; Борис, Серкеј, Кеорки* вә с.

Мүасир дөврдә хариҹи өлкәләрин бәдии әдәбијјаты нүмунәләринин кениш шәкилдә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә олунмасы, кино-театрларда ардыҹыл олараг хариҹи филмләрин нүмајиш етдирилмәси илә әлагәдар олараг, бә'зи валидејнләр өз ушагларына *Емма, Еленора* кими хариҹи адлар гојурлар.

Јери кәлмишкән өтәри дә олса, бурада бир ҹәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајҹан дили башга дилләрдән сөз вә ја һазыр шәкилдә шәхс адлары алдығы кими, өз сөзләрини вә һәмчинин өз антропонимләрини дә һазыр

[1] Һ. Һәсәнов. Сөз вә адларын јаранмасы, Бакы, 1978, сәһ. 20.

шәкилдә гоншу халглара вермишдир. Азәрбајчан мәншәли антропонимләрә әрәб, фарс, күрчү вә дикәр гоншу халгларын дилләриндә кениш шәкилдә тәсадүф едирик. Мәсәлән, күрчү дилинин XI—XX әсрләрә аид јазылы мәнбәләриндә гејри-дәгиг һесабламаја көрә 150-јә јахын (бүтүн мәнбәләри нәзәрдән кечирмәк имкан харичиндәдир) түрк вә ја Азәрбајчан мәншәли антропонимләрә тәсадүф олунур. «Күрчү дилиндә түрк мәншәли антропонимләр» мәгаләсн мүәллифинин јаздығына көрә, күрчү дилинә түрк мәншәли антропонимләр XI әсрдән, Азәрбајчан мәншәли антропонимләр исә XVII—XVIII әсрләрдән гејдә алынмышдыр»[1]. Бу мүлаһизә илә разылашмаг олмаз. Чүнки түрк-Азәрбајчан мәншәли антропонимләр елә Азәрбајчан антропонимләри демәкдир. Бизчә, түрк вә Азәрбајчан дилләрини бир-бириндән тамамилә ајырмаг вә онларын арасына бөјүк сәдд чәкмәк өзү дә гејри-елми бахышдан башга бир шеј дејилдир.

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, антропонимләр јалныз дилимизин өз доғма сөзләриндән дејил, һәмчинин вахтилә дилимизә кечмиш алынма сөзләрдән дә дүзәлир. Алынма адлар вә алынма сөзләрдән дүзәлән адлар артыг халгымызын мәишәтинә вә антропонимикасына елә дахил олмушдур ки, инди һамы ону өз адларымыз кими таныјыр. Халг онлара әсрләрдән бәри адәт етмишдир. «Һәмин адлар артыг халгымызын доғма вә һалал малы олмушдур».

---

[1] М. Чикия. «Восточная филология», Тбилиси, 1973, т. III, сәһ. 211—212.

XI ФӘСИЛ

ПОЕТИК АНТРОПОНИМИКА

Бәс, поетик антропонимика нәдир? Поетик антропонимиканын маһијјәтини анламаг үчүн әввәлчә «поетика, поетик, антропонимика» терминләринин ифадә етдији мә'на вә мәзмуну ајдынлашдырмаг лазымдыр.

«Поетика» (поетике) јунан сөзүдүр. Јунан дилиндә бир нечә мә'на билдирән бу сөзүн Азәрбајчан дилиндә ифадә етдији мә'налар арасында да мүәјјән фәрг нәзәрә чарпыр: «1. Әдәбијјат нәзәријјәси, поетик јарадычылыг һаггында елм; 2. Һәр һансы бир шаир вә ја әдәби мәктәбә хас олан хүсусијјәт, тәрз, үсул»[1]. «1. Әдәбијјат нәзәријјәси; бәдии јарадычылыг һаггында елм; 2. Бир шаирә, әдәби чәрәјана, әсрә хас олан поетик үсул»[2].

«Поетик» сөзү дә јунанчадыр. Бу сөз дә бир нечә мә'на билдирир: «1. Поезија илә бағлы олан, поезија илә әлагәдар олан; бәдии. Поезијаја хас олан; шаиранә. 2. Јарадычылыг исте'дады илә, шаирлик габилијјәти илә бағлы олан; бәдии. 3. Естетик тәләбләрә чаваб верән; көзәл, естетик, инчә»[3]. «Поезијаја, ше'рә хас олан; образлы, бәдии»[4].

«Антропонимика» исә јухарыда гејд олундуғу кими, «антропос» (инсан) вә «онума» (ад) сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб шәхс адлары — антропонимләр һаггында елм демәкдир.

Демәли, поетика, поетик вә антропонимика терминләринин мәзмунундан ајдын олур ки, поетик антропоним дедикдә истәр үмумишләк сөзлә бирликдә, истәрсә дә

---

[1] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, чилд III, Бакы, 1983, сәһ. 511.

[2] Русча-Азәрбајчанча лүғәт, чилд II, Бакы, 1975, сәһ. 587.

[3] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, чилд III, сәһ. 511.

[4] М. И. Адилов, З. Н. Вердијева, Ф. М. Ағајева. Изаһлы дилчилик терминләри, Бакы, 1989, сәһ. 217.

ајрылыгда бәдии вә естетик мә'на кәсб едә билән антропонимләр нәзәрдә тутулур. Бу груп антропонимләрин өјрәнилмәси илә мәшғул олан елм саһәси исә поетик антропонимика[1] адланыр. Сон вахтлара гәдәр бу саһәнин тәдгигинә аз әһәмијјәт верилмишдир. Одур ки, елм аләминдә һәләлик «поетик ономастика» термини сабит олмадығы кими, «поетик антропонимика» термини дә сабитләшмәмишдир. Ајры-ајры тәдгигат әсәрләриндә «поетик антропонимика», «әдәби антропонимика», «үслуби антропонимика» кими терминләрдән истифадә олунур. Әлбәттә, елми үслубун термини ајдын, дәгиг, садә вә там мәзмунлу олмалыдыр. Бу бахымдан елми үслубда чохтерминлиликдән јох, ваһид терминдән истифадә даһа мүнасибдир. Бизим мүлаһизәмизә көрә, бәдии әсәрләрдә өзүнә јер тапан шәхс адларыны—антропонимләри елә бәдии антропоним, ону өјрәнән елм саһәсини исә бәдии антропонимика адландырмаг даһа мүнасиб оларды.

Бәдии антропонимика дедикдә, һәр шејдән әввәл, бәдии әсәрләрә вә һәмин әсәрләрдәки сурәтләрә — персонажлара верилән адларын үслуби хүсусијјәтләрини, әсәрин бәдии тә'сир гүввәсинин артмасына хидмәт едән, она әлавә имкан јарадан антропонимик ваһидләрин ролуну, комик тәбиәтини, образлылығыны өјрәнән антропонимика нәзәрдә тутулур. Башга сөзлә десәк, бәдии антропонимика бәдии әсәрләрдәки бәдиилик функсијасы дашыјан антропонимик ваһидләрин өјрәнилмәси илә мәшғул олур. Бүтүн ономастик ваһидләр кими, антропонимик ваһидләр дә халгымызын тарихинин бу вә ја дикәр ачылмамыш сәһифәләрини, әдәби дилимизин тарихини, үслубијјатыны вә муасир дилимиз үчүн сәчијјәви олан саһәләринин өјрәнилмәсинә кениш имкан верир.

---

[1] Азәрбајчан дилчилијиндә поетик антропонимиканын өјрәнилмәси, әсасән, сон онилликлә бағлыдыр. Бу саһә илә әлагәдар бир нечә мәгалә вә кичик һәчмли бир вәсаит чап олунмушдур: Т. И. Һачыјев. Ингилаби-сатирик үслубда хүсуси исимләрин ишләнмә хүсусијјәтләри, АДУ-нун «Елми әсәрләр»и (Дил вә әдәбијјат серијасы), 1966, № 6; Ә. Чавадов. Бәдии әсәрләрдә инсан адларынын ишләнмәси, «Азәрбајчан дилчилији мәсәләләри», Бакы, 1967; М. Н. Чобанов, Антропонимы в произведениях С. Вургуна. (рус дилиндә). Труды пединститутов Грузинской ССР, Тбилиси, т. III, 1976; Јенә онун: Н. Нәримановун әсәрләриндә ономастик хүсусијјәтләр, «Н. Нәримановун анадан олмасынын 120 иллијинә һәср олунмуш Елми-практик конфрансын тезисләри», Бакы, 1990; А. Гурбанов. Поетик ономастика, Бакы, 1988.

С. Вурғунун вә Н. Нәримановун бәдни ирси үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрди ки, бәдии әсәрләрдә ншләдилән шәхс адларынын (антропонимләрин) һеч дә һамысы бәдни мә'на ифадә едә билмир. Одур ки, бәдии әсәрләрдә персонажларын ады кими истифадә олунан бүтүн антропонимләри дә бәдии антропоним үсулу илә өјрәнмәк олмаз. Бәдни әсәрләрдәки нкинчи груп антропонимләр, јә'ни әсәрин сүжети илә бағлы олуб, бәдиилик вә образлылыг кәсб едә билмәјән антропонимләр исә адн антропоним кими тәдгиг едилир. Бу бахымдан бәдии әсәрләрдә истифадә олунан антропонимләрн ики група бөлмәк олар: бәдии антропонимләр, нәгли антропонимләр.

Бәдии антропонимләр. Бәдии антропоннмләр, адындан көрүндүјү кими, әсасән поетик-лирик әсәрләрдә ишләдилнр вә бәдии мә'на кәсб еднр. Онлар әсәрдә тәсвир олунан һадисәләрии чәрәјан етдији јер вә нчтимаијјәт, персонажын характери, фәрди дүшүнчәсн вә нитги илә бағлы олуб, бәдии мәзмун вә мә'на дашыјыр. Мәсәлән,

О көзәл дилбәрә ад верәк *Баһар* —
Кечмишдир өмрүндән ијирми баһар.

(С. Вурғун, «20 баһар»)

Сарај гызы *Маһнијар*
Танынмыш дијар-дијар.

(С. Вурғун, «Аслан гајасы»)

Јухарыдакы поетнк парчалардакы Баһар вә Маһнијар антропонимләринин бәдии мөвгеләрдә вә мәгамларда ишләндији көз габағындадыр.

Нәгли антропонимләр. Нәгли антропонимләр, әсасән, нәср әсәрләриндәки персонажларын ады илә бағлы олур вә онлардан һеч бир бәдиилик вә образлылыг көзләнилмир. Мәсәлән, «Һәсән өз гоча арвады нлә көһнә вә учуг дахмасында јашајырды». Көрүндүјү кими, бу чүмләдәки Һәсән антропоними һеч бир үслуби характер дашымыр, һеч бир үслуби мөвгедә дајанмыр, нә өзү, нә дә чүмләдәки дикәр үмумишләк сөзләрлә бирликдә бәдии мәзмун кәсб едә билмир. Мәһз бәдии әсәрләрдә ишләдилән белә персонаж адлары нәгли антропонимләр адланыр.

Демәли, жанрындан асылы олмајараг бүтүн бәдии әсәрләрдә истифадә олунан антропонимик ваһидләри бу ики јолла араշдырмаг халгын тарихи, дили вә мәишәти бахымындан даһа јахшы нәтиҹәләрә кәтириб чыхара биләр.

Бәдии әсәрләрдә ишләдилән ономастик ваһидләрин,— «шифаһи әдәбијјатда ономастик ваһидләр, јазылы әдәбијјатда ономастик ваһидләр»[1] — олмагла ики истигамәтдә өјрәнилмәсини дә мәсләһәт билирләр. Биринчи мәгамда шәхс адларынын реал һәјатдан көтүрүлмәси вә халг арасында фәал шәкилдә ишләдилмәси, әсәрин сүжет мәзмуну илә бағлылығы, сәнәт-пешә илә әлагәләндирилмәси, һидронимик вә астронимик адлардан кениш истифадә едилмәси, һөрмәт мәгамында гадын адынын сонуна «ханым», киши адынын сонуна «көрклүм, ағa, бәј» сөзләринин гошулмасы, адларын тәсвири характер дашымасы вә һәмаһәнкләшдирилмәси, адгојма вә аддәјишмә (фәалијјәтинә, икидлијинә, сәнәтинә көрә икинчи адгојма) ән'әнәси, дини-әфсанәви идејаларла әлагәдар олмасы вә с. әсас көтүрүлүр. Икинчи мәгамда исә, адын бәдии образы адландырмаға хидмәт етмәси, јазычы тәрәфиндән персонажлара верилән адларын (мүсбәт вә ја мәнфи сурәтләр) шүурлу сурәтдә сечилмәси, онларын характери, әсәрин сүжети вә мәзмуну илә ујғунлуғу, ејни адын бир нечә әсәрдә ишләдилмәси, рәсми вә јазычынын бәдии тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан ономастик ваһидләрдән истифадә олунмасы өн плана чәкилир. Һәмчинин јазычынын халг гәһрәманларынын вә халг арасында кениш јајылмыш, рәғбәт газанмыш адларыны өз әсәринин сурәтләринә гојмасы вә мөвҹуд һәјат һадисәләри илә әлагәләндирмәси, үлви мәһәббәти тәрәнүм етдији заман дастан гәһрәманларынын адындан вә ләгәбиндән комик васитә кими истифадә етмәси вә с. бәдии антропонимика үчүн әсас олмалыдыр. Мәһз бу бахымдан С. Вурғунун вә Н. Наримановун бәдии әсәрләриндә ишләдилмиш антропонимләр тәдгигата ҹәлб едилмишдир.

---

[1] А. Гурбанов. Поетик ономастика, Бакы, 1988, сәһ. 4.

С. ВУРҒУНУН ПОЕЗИЈАСЫНДА АНТРОПОНИМИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘР

Азәрбајчан халг шаири Сәмәд Вурғун мүасир әдәбијјатымызын бүнөврәсини гојан јазычылар нәслинә мәнсубдур. Онун вәтәндашлыг пафосу илә зәнкин олан поезијасы мүасир һәјатын бәргәрар олмасы вә инкишафы, тәшәккүл тапыб мөһкәмләндији дөврә тәсадүф едир. Мүаснр әдәбнјјатымызы өз зәнкин бәдии ирси илә әсасландыран С. Вурғун бөјүк бир бәдии ирс гојуб кетмишдир.

Азәрбајчан әдәбнјјатынын корифејләриндән бири С. Вурғунун ады һәмишә вә һәр јердә үмумдүнја шөһрәти газанмыш М. Шолохов, А. Фадејев, Н. Тнхонов, К. Снмонов, Ч. Ајтматов, Р. Һәмзәтов, Қ. Қаладзе, И. Қәримов, Г. Гулујев, Г. Гулам, С. Рүстәм, Р. Рза вә башгаларынын ады нлә бнр сырада чәкнлнр. С. Вурғун поезијасы зәнкин вә мүстәгнл поетнк мәктәбдир. О, јарадычылығы бoју лнрнк ше'рн поезијанын чырпынан үрәјн, әдәбијјатын илк сөзү һесаб едирди. Бу мә'нада С. Вурғун поезијасы да јалныз Азәрбајчан әдәбијјатынын јох, үмумнлнкдә әдәбијјатын даим чырпынан, нрәлијә, јүксәклијә учмаға чан атан зәнкнн бир сәнәтиднр. Бу сәнәтнн ичтимаи ндејасы, сүжетн, форма вә мәзмуну зәнкин вә рәнкарәнк олдуғу кимн онун поетик дили дә зәнкнн вә рәнкарәнкдир.

С. Вурғун поезијасыны Азәрбајчан халгынын вә Азәрбајчан дилининн һәјат енсиклопедијасы, бәдии сөз сәнәтинин вә бәдин дилин надир инчиси адландырсаг һеч дә сәһв етмәрик. Доғрудан да, Вурғун поезијасында нәләр јохдур? Шаирнн галаг-галаг китабларыны вәрәгләднкчә һәр сәһифәсиндә бир тарих, һәр мисрасында исә көклү тар кнми инсан гәлбини диндирән, чуша кәтирән одлу вә аловлу, сәмими вә меһрибан инсани дујғулар, зәнкин мә'нәви идејалар вә фикирләр көрүрүк. Бу мүлаһизәни Вурғун поезијасынын инчә хүсусијјәтләрннә дәриндән бәләд олан бир чох шаир, алим вә Вурғун пәрәстишкарларынын фнкирләри дә тәсдиг едир.

С. Вурғун «мүасир дүнја ... ше'рнннн фәхрн» (Л. Арагон), «инсанлығын јаддашында һәмишә чанлы галан» (М. Шакинјан), «Өзүнүн нәһәнк поетик көркәми илә көз өнүндә чанланан» (Ј. Буков), «Азәрбајчан халгынын мәрдлик паспорту» (Р. Һәмзәтов), «Кәләчәјә чағыран

сәнәткар» (К. Симонов), «дөврүмүзүн адлы-санлы Азәрбајчан шаири Сәмәд Вурғун чохмилләтли өлкә әдәбијјатынын бәзәји иди» (Г. Абашидзе).

Н. Һикмәтин образлы дили илә десәк «Сәмәд Вурғун поезијамызын нәһәнк планетидир. Бу планетин күнәши, улдузлары сөнмәздир», даимидир. Чүнки бу күнәш өз ишығыны халгымызын зәнкин сөз хәзинәсиндән алыр. Әсил сәнәт гајнар халг булағынын сәрин вә тәмиз сујундан гидаланыр. Мәһз Вурғун поезијасы да халгымызын бүллур булағындан мајаланмыш, бөјүјүб әрсәјә чатмыш вә дашгын бир чаја дөнмүшдүр... Беләликлә, о халгын исти гәлбиндә надир исте'дадлара гисмәт ола биләчәк, даими јурд-јува салмышдыр. Бу јурд-јуванын өзүлү, мәһәк дашы исә ана дилинин гәдим вә зәнкин сөз хәзинәсиндән ибарәтдир. Одур ки, шаир ана дилини гәлбән севмиш, онун бүтүн инчә чаларлыгларыны дәриндән мәнимсәмишдир. Тәсадүфи дејил ки, С. Вурғунун ајры-ајры чыхышларында вә елми мәгаләләриндә дил мәсәләси һәмишә өн плана чәкилмишдир. Шаирин бу гәбилдән олан әсәрләрини охујанда санки С. Вурғун бир дилчи кими чыхыш едир. О, дилин мүхтәлиф проблемләринин гојулушу вә һәллиндә дилчилијин сон наилијјәтләри әсасында мүлаһизәләрини шәрһ едирди.

С. Вурғунун образлы дили илә десәк, дил халгын мүгәддәс дөвләтидир. «Дил халгын намусу демәкдир, тарихи демәкдир, вичданы демәкдир. Биз дил мәсәләсини һәр бир јердә көз бәбәјимиз кими көзләмәлијик». Бу фикирдә бөјүк бир һәгигәт вардыр. Чүнки дилсиз һеч бир халгын тарихини тәсәввүр етмәк олмаз. Һәм дә дил һәр һансы бир халгын милләт кими формалашмасынын биринчи шәртидир.

С. Вурғун дил вә дилин инкишафы һаггында олан мүлаһизәләрини илк сәтир вә мисраларындан башламыш сон сәтир вә мисраларына гәдәр давам етдирмиш, әдәби дилимизин инкишафы уғрунда һәмишә вә һәр јердә чидди шәкилдә мүбаризә апармышдыр. Шаир һәм нәзәри вә елми характерли әсәрләриндә, мүхтәлиф нитг вә чыхышларында, һәм дә бәдии әсәрләриндә ана дилинин сафлығыны, тәмизлијини, сәлислијини горујуб сахламаг, ону даһа да зәнкинләшдирмәк мәсәләләриндән үрәкдолусу данышырды. Бу мә'нада С. Вурғунун фәалијјәтини онун сәләфи, мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын наши-

ри вә редактору Мирзә Чәлилин фәалиҗјәти илә мүгајисә етмәк олар. Бу белә дә олмалыдыр. Чүнки һәр бир јени нәсил өзүндән әввәлки нәслин фәалиҗјәтини вә идејасыны изләмәли вә ону өз фәалиҗјәти илә даһа да зәнкинләшдирмәлидир. С. Вурғун да мәһз бу јолла кетмиш вә јүксәк зирвәләр фәтһ етмишдир...

С. Вурғунун галаг-галаг әсәрләрини охудугча, һәр шејдән әввәл, адамы онун поетик дили, чанлы халг дилинин зәнкин лүғәт тәркибиндән усталыг вә јарадычылыгла истифадә етмәси, милли калоритли гәдим сөзләримизи поезија сәнәтинин тикинти материалына чевирмәси вә һәмин тикинти материалы илә Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф вә Сабир мәктәбинә лајиг бәдии сөз бинасы учалтмасы валеһ едир. Шаир елә бир бәдии сөз бинасы учалтмышдыр ки, мүасирләриндән белә чохмәртәбәли сөз бинасы тикмәк һеч кәсә гисмәт олмамышдыр. Бу бәдии бинанын өзүлү мөһкәм олдуғу гәдәр дә, онун бәзәк-дүзәји сөз хәзинәсинин ән инчә мәтләбләри ифадә едән мә'насы илә нахышланмышдыр. Мүәллиф бу бәзәк вә нахышлар архасында һәмишә дилин садәлијини, бәдиилијини, зәрифлијини, тәмизлијини, сәлислијини горујуб сахламыш вә бунлары кәнч нәслә, зијалы мүтәхәссисә дә төвсијә етмиш, һәм дә онлардан Дәдә Горгуд мүдриклији вә Короғлу чәсарәти илә тәләб етмишдир. Мүәллиф өзүнүн ирили-хырдалы бүтүн әсәрләриндә бу идејаја һәмишә садиг галмышдыр.

Проф. А. Ахундовун образлы дили илә десәк, «С. Вурғуну, һәр шејдән әввәл, һәр сөзү далға кими ләнкәр вуран вәтән авазлы, халг тәранәли афоризмләрлә зәнкин дилиндән танијырлар... Сәмәдин дили бәдии дилимизин бәрли-бәзәкли, абырлы-һәјалы вә романтик кәлинидирсә, М. Ибраһимовун бәдии дили бу кәлинин ағыллы вә тәрбијәли, көзәл вә аличәнаб гардашыдыр. Һәр икиси өз аналары олан халг дилинин доғма балаларыдыр». С. Вурғун дилинә хас олан бу хүсусиҗјәтләр М. Ибраһимовун да нәзәрини чәлб етмишдир. О јазырды: «Сәмәд Вурғун ше'рләринин халг арасында бу гәдәр севилмәси вә јајылмасынын мүһүм бир сәбәби дә бәдии дил нормаларына әмәл етмәсидир. Әсәрләриндә дилин көзәл вә садә, тәбии вә мә'налы олмасы, јә'ни хәлгилијидир».

Инди бүтүн ичтимаиҗјәт С. Вурғун дејәндә халг дилини, халг дили дејәндә исә истәр-истәмәз С. Вурғуну

јада салыр. Чүнки дилимизин мүасир мәрһәләсиндә онлар санки әкиз гардашлардыр. Образлы десәк, мүасир дилимизин лүғәт тәркиби бөјүк бир океандырса, Вурғун поезијасы вә онун дили һәмин океанда үзәнләрә јол көстәрән бир мајакдыр.

Мүасир Азәрбајчан дили инкишаф етмиш зәнкин лүғәт тәркибинә малик дүнја дилләриндән бириднр. Онун лүғәт тәркибиндә хүсуси адлар силсиләсини — ономастиканы әмәлә кәтирән антропонимләр, топонимләр, етнонимләр, космонимләр, астронимләр, зоонимләр, һидронимләр вә өзүнәмәхсус лексик лајлар тәшкил едир. Башга дилләрдә олдуғу кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә дә ономастика, хүсусилә, онун чох кениш јајылмыш бир саһәсини тәшкил едән антропонимија проблемләри мараглы сәчијјәви чәһәтләрә маликдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Азәрбајчан халг шаири С. Вурғунун әсәрләриндә[1] ишләнән поетик антропонимләрин өјрәнилмәси тәгдирә лајигдир.

Азәрбајчан халг шаири С. Вурғун поетик антропонимләрин маһир устадыдыр. Биз, онун әсәрләриндә ишләнән антропонимик хүсусијјәтләри арашдыраркән шаирин «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», «Ханлар» вә «Инсан» драмларыны; «Ајкүн», «Бәсти», «Талыстан», «Зәнчинин арзулары», «Өлүм күрсүсү», «Буруглар сәлтәнәти», «Көһнә достлар», «Үсјан», «Заманын бајрагдары», «Мурадхан», «Хумар», «Ләкбатан», «Кәнд сәһәри», «Ачы хатирәләр», «Гыз галасы», «Аслан гајасы», «Булаг әфсанәси», «Дар ағачы», «Өлән мәһәббәт», «Ајын әфсанәси», «Һүрмүз вә Әһримән», «Бакынын дастаны» вә дикәр поемаларыны, әсәрләринин алты чилдлик академик нәшринин биринчи вә икинчи чилдләриндә дахил олан ше'рләрини әсас тәдгигат објекти кими көтүрмүшүк. Зәнкин тәмиз вә сәлис лүғәт тәркибинә малик олан бу әсәрләрдә антропонимләрин ишләнмәси дә өзүнәмәхсус бир јер тутур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу әсәрләрдә чох зәнкин сәчијјәви чәһәтләрә малик олан антропонимлә-

---

[1] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри (ше'рләр), 1-чи чилд, Бакы, 1960. Әсәрләри (ше'рләр), 2-чи чилд, Бакы, 1960. Әсәрләри (Поемалар), 3-чү чилд, Бакы, 1961. Сечилмиш драм әсәрләри вә поемалары, Бакы, 1974.

рин хүсуси тәдгигата еһтијачы вардыр[1]. Бәдии әсәрләрдә ишләнән антропонимләрин дәгиг тәһлили, һәр шејдән әввәл, онларын топланмасыны вә тәсвир олунмасыны тәләб едир. Бу чәһәтдән поезијамызын надир устады С. Вурғунун әсәрләриндә ишләнән антропонимләрин өјрәнилмәси дә хејли әһәмијјәтлидир.

Шаирин әсәрләриндән ајдын олур ки, о, ајры-ајры әсәриндә ирәли сүрдүјү бу вә ја дикәр идејаны, мәзмуну, мә'наны ифадә етмәк мәгсәдилә Азәрбајчан антропонимијасында кениш даирәдә ишләнән хүсуси адлары чох маһир бир сәнәткар кими сечмиш вә јерли-јериндә ишләтмишдир. Бу да әсәрин идеја сәвијјәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олмушдур.

С. Вурғун јухарыда ады гејд олунан әсәрләрини јазаркән 660-а јахын антропонимдән, о чүмләдән, 80-дән чох адсыз персонаждан вә антропоним јериндә ишләнән топоним вә мүхтәлиф терминләрдән бачарыгла истифадә етмишдир. Һәмин антропонимләрдән 270-и поемаларда, 64-ү драм әсәриндә, 180-ә гәдәри исә ше'рләриндә ишләдилмишдир. Шаир бәдии әсәрләриндә өз идејасыны, истәк вә арзуларыны лазыми сәвијјәдә ифадә етмәк мәгсәдилә мүхтәлиф мәншәли антропонимләрдән истифадә етмишдир. Бу да, һәр шејдән әввәл, јүксәк бејнәлмиләлчилик идејаларынын бајрагдары олан шаирин күчлү вәтәнпәрвәрлик вә инсанпәрвәрлик һиссләринә малик олмасы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Шаирин әсәрләриндә ишләнән антропонимләрин 340-ы Азәрбајчан мәншәли[2] олдуғу һалда, 175-и башга дилләрин антропонимијасындан алынмадыр[3].

Көрүндүјү кими, шаирин антропонимләр галерејасы чох зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бу галерејанын үстүнә шаирин өз мә'нәви зөвгүнә ујғун олараг гәбул етдији

---

[1] Гејд. **Бә'зи әрәб вә фарс мәншәли адлар дилимиздә вәтән**дашлыг һүгугу газандығы үчүн онлары ајрыча тәһлил етмәји лазым билмәдик.

[2] Гејд. **Бә'зи әрәб вә фарс мәншәли адлар дилимиздә вәтән**дашлыг һүгугу газандығы үчүн онлары ајрыча тәһлил етмәји лазым билмәдик.

[3] Гејд. **Башга дилләрдән алынма антропонимләрин бир групу** әсәрдә ифадә олунан мәзмунла әлагәдар олдуғу һалда, дикәр групу исә тәнгид вә ифша һәдәфи кими (Һитлер, Деникин, Колчак) әсәрдә јардымчы епизодларда верилмишдир. Бурада алынма антропонимләрин тәһлили нәзәрдә тутулмамышдыр.

тәхәллүсләри дә әлавә етсәк, даһа чанлы бир мәнзәрә илә растлашмыш оларыг. Һәлә кәнчлик илләриндән дөври мәтбуатда «Вурғун», «Ел вурғуну», «Дүшкүн Сәмәд», «Сәмәд Мәнсур», «Дәли шаир», «Вәкилзадә Сәмәд», «Вурғун Сәмәд» тәхәллүсләри илә чыхыш едән шаир артыг 30-чу илләрдән өз әсәрләриндә «Сәмәд Вурғун» тәхәллүсүнү сабитләшдирир. Һеч шүбһәсиз ки, бу тәхәллүс шаирин өз доғма Вәтәнинә, Елинә, Халгына вә Дилинә вурғунлуғун символу иди. Буну шаирин чохсаһәли јарадычылығы да тәсдиг едир. Көрүн, «Сәмәд Вурғун» ифадәси илә мүәллим, халг шаири, драматург, тәрчүмәчи, әдәбијјатшүнас вә ичтимаи хадим ифадәләри вә сөзләри бир-бирилә нечә дә һәмаһәнк сәсләнир. Бу аһәнкдарлыгда исә бир мә'на вә мәзмун чәмләнибдир: ВӘТӘН ВУРҒУНУ, ДИЛ ВУРҒУНУ... Күман етмәк олар ки, дилчиләримиз јахын кәләчәкдә шаирин (үмумнјјәтлә, бүтүн јазычыларымызын) әсәрләриндә ишләдилән антропонимләрин хүсуси лүғәтини һазырламаға сә'ј көстәрәчәкләр. Бу да шүбһәсиз ки, кәләчәкдә «Азәрбајчан антропонимләри лүғәти» һазырламаг үчүн зәмин јарадачагдыр.

Шаир әсәрләриндә Азәрбајчан мәншәли антропонимләрдән, әсас е'тибарилә, мүсбәт образлар јаратмаг вә онларда Чаваншир, Бабәк, Короғлу, Һәзи Асланов вә Һүсејнбалаја мәхсус икидлик вә чәсурлуг һиссләри; Низами вә Фүзулијә мәхсус бәшәри сәнәткарлыға мәһәббәт һиссләри; Фәрһад, Бәсти, Сарван вә Мурада хас олан әмәксеверлик дујғулары; Мәчнун вә Лејлинин үлви мәһәббәт вә севки һиссләри; Вагифә мәхсус јүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләри јаратмагла јанашы поетик мәгсәдләр үчүн дә истифадә етмишдир. Мәсәлән:

Дүнјанын сиррини нә билир *Һумај*,
Бә'зән дә көјләри кәзән солғун ај,
Јарыб булудлары һүчума чыхыр...

Једији садәчә пендирлә чөрәк,
Ширин бир не'мәт тәк она дад верир.
Шаир бу инсана *Не'мәт* ад верир...

Јухарыдакы парчаларда *Һумај* вә *Не'мәт* антропонимләринин поетик мөвгеләрдә ишләндији көз габағындадыр.

С. Вурғунун поезијасында, демәк олар ки, әксәр антропонимләр реал һәјатдан, тарихдән—тарихи шәхсијјәтләрин адындан көтүрүлүр вә мөвчуд һадисәләрин тәсвири мәгамында онлара мәһарәтлә јени бәдии мә'на вә бәдии дон кејдирилир. Бу да антропонимин һәм заһири аһәнкдарлығыны, һәм дә дахили мә'насыны гат-гат артырыр, онун даһа охунаглы вә даһа тә'сирли олмасына имкан јарадыр. Мәсәлән,

Вагиф, еј ше'римин көнүл дастаны,
Де сөһбәтин һаны, де сазын һаны?

: : : : : :

Сәнинсә гәлбинин әсди телләри,
Јаздын *Видадијә* бу шад хәбәри.

: : : : : :

Һаванлансын *Ханын* сәси,
Гарабағын шикәстәси.

: : : : : :

Ашыг Шәмшир, Дәлидағдан кечәндә,
Кәкликли дашлардан хәбәр ал мәни.

«С. Вурғунун јарадычылығындан кәтирдијимиз бу нүмунәләрдә адлары чәкилән *Вагиф, Видади, Хан, Ашыг Шәмшир...* мүтәрәгги фикирли тарихи шәхсијјәтләр олмушлар. С. Вурғун өз јарадычылығында мүтәрәгги идејалары һәмин шәхсијјәтләрин һәјаты тимсалында тәрәннүм етмәјә наил олмушдур... Реал ономастик ваһидләрин бәдии әдәбијјатда бу чүр верилмәси әсәрин идејасынын даһа тез вә асан мәнимсәнилмәсинә көмәк едир... С. Вурғун әсәрләриндә Н. Кәнчәвинин, М. Фүзулинин, М. Вагифин, Нәсиминин, М. Видадинин, М. Ә. Сабирин вә башга классикләрин адларыны дөнә-дөнә чәкмиш, онлар һаггында јүксәк бәдии фикир сөјләмишдир. Охучу һәмин классикләр һаггында елми әдәбијјатдан нә өјрәнмишсә, С. Вурғунун әсәрләриндә онлары о чүр дә таныјыр»[1]. С. Вурғун поезијасынын һәјатилији вә бөјүклүјү

[1] А. Гурбанов. Поетик ономастика, сәһ. 16.

мәһз бундадыр ки, онда тарихи һадисәләр дә јүксәк бәдии мәзмун кәсб едә билмишдир.

Шаирин әсәрләриндә ишләдилән антропонимләрин хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндә әсас мәгсәд — мүәллифин ад сечмәсини вә һәмин адлара үмумхалг мүнасибәтини, онларын услуби функсијаларыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Антропонимләрин услуби функсијасы дедикдә, онун мүәллифин нитгиндә вә ја ајры-ајры персонажларын нитгиндә ишләдилмәси нәзәрдә тутулур. Мәсәлән: *Бәсти* («Бәсти»), *Ајкүн, Әмирхан, Елјар, Үлкәр* («Ајкүн»), *Сарван* («Муған») кими антропонимләр мүәллифин нитгиндә, *Чалал, Короғлу, Илдырым, Тејмур, Чинкиз, Пәнаһ, Сүлејман, Фирдовси, Руставели* («Вагиф»), *Һүрмүз, Зәрдүшт, Қајан, Искәндәр, Мәчнун, Лејли* («Фәрһад вә Ширин»), *Пушкин, Әфлатун, Һитлер, Наполеон, Вилһелм, Нитше* («Инсан») кими антропонимләр исә ајры-ајры персонажларын нитгиндә ишләнәрәк әсәрин мәзмунунун долғунлашмасына көмәк етмишдир.

С. Вурғун өз әсәрләриндә јери кәлдикчә тәсвир етдији епизодларын даһа долғун вә даһа мә'налы олмасыны нәзәрә алараг мүхтәлиф гурулушлу антропонимләрдән истифадә етмишдир. Антропонимләрин мә'нача експрессивләрини нәзәрә алан мүәллиф јери кәлдикчә бә'зән бир (јалныз ад вә ја тәхәллүс), бә'зән ики (ад, атанын ады вә ја фамилија, тәхәллүс), бә'зән дә үч (ад, атанын ады, фамилија вә ја тәхәллүс) үзвлү адлардан истифадә етмишдир. Антропонимләрин експрессивлијиндән бәһс едәркән онларын тәркибинин морфоложи гурулушу нәзәрдә тутулмур. Мәсәлән, С. Вурғунун әсәрләриндә *Лејла, Сона* («Талыстан»), *Елхан* («Үсјан»), *Не'мәт, Шәфигә, Үзејир, Үлфәт* («Ајкүн»), *Елдар, Хураман, Күлнар* («Вагиф»), *Хасполад, Пүстә, Зүлејха* («Ханлар»), *Фәрһад, Ширин, Фитнә* («Фәрһад вә Ширин»), *Сәһәр, Ислам, Күлоғлан* («Инсан») кими тәк ишләнән адлар; *Фүзули* («Талыстан», «Муған), *Вагиф («Вагиф»)* кими тәк ишләнән тәхәллүсләр, *Манја Кәримова* («Муған») кими ики үзвлү антропонимләр. *Аға Мәһәммәд шаһ Гачар* («Вагиф») кими үч үзвлү антропонимләр дә ишләдилмишдир.

С. Вурғунун башга әсәрләриндә олдуғу кими «Ајкүн» поемасында да ифадә олунан мә'на вә мәзмундан асылы

олараг, даһа садә, анлашыглы, аһәнкдар вә мүасирлик бахымындан даһа мараглы вә даһа мәзмунлу олан антропонимләри сечмиш вә өз мәшһур әсәринин персонажларына ад вермишдир. Бу мүлаһизәни ашағыдакы поетик парчалар да тәсдиг едир.

Әмирхан Ајкүнү, Үлкәри аныб,
Долмуш үрәјини бошалдан заман,
Онунла бир јердә *Не'мәт* дајаныб,
Көзләри доларды һәјәчанындан...

Кәлди, гоша кәлди *Ај* илә *Үлкәр,*
Пијада кетдикчә асфалт јоллары,
Бу ки лап шәһәрдир, шәһәр дедиләр.

Үлкәрин далынча *Ајкүн* дә галхды,
Әмирхан бу дәфә *Елјара* бахды.

Поемадан көтүрүлмүш бу парчалардакы *Не'мәт, Әмирхан, Ајкүн, Үлкәр, Ај, Елјар* вә с. антропонимләр һәм персонажын адынын сечилмәсинә, һәм әсәрдә гојулан мә'на вә мәзмунун даһа долғун вә әһатәли олмасына, һәм дә поеманын бәдии чәһәтдән даһа зәнкинләшмәсинә хидмәт етмишдир. Бу антропонимләрдән *Ај, Үлкәр, Ајкүн* фәза чисимләринин ады әсасында дүзәлән шәхс—гадын адлары; *Елјар* исә «ел вә јар» сөзләринин бирләшмәсиндән дүзәлән киши адыдыр.

Халг шаири С. Вурғунун әсәрләриндә ишләнән антропонимләр өз сабитлији е'тибарилә дә мүхтәлифдир. Онларын бә'зиси сабит олараг шаирин бир нечә әсәриндә, бә'зиси исә әксинә, гејри-сабит[1] олараг мүәјјән бир әсәрдә ишләнир. Бу нөгтеји-нәзәрдән С. Вурғунун әсәрләриндә ишләнән антропонимләри ики група бөлмәк олар:

1) *Сабит антропонимләр.* С. Вурғун бә'зән бир нечә әсәриндә ејни антропонимдән истифадә едир. Бу да, һәр шејдән әввәл, чох күман ки, һәмин антропонимин халг арасында мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр ифадә едәрәк кениш јајылмасындан ирәли кәлир. Белә антропонимләрә «шаһ» адлар дејилир. Мәсәлән, С. Вурғун әсәрләриндә *Короғлу* (17), *Вагиф* (15), *Фүзули* (12), *Низами* (10),

[1] Г е ј д. Бурада сабит вә ја гејри-сабит антропоним ифадәси бир мүәллиф јарадычылығында шәрти олараг ишләдилмишдир.

Мәчнун (12), *Лејли* (9), *Бабәк* (6), *Фәрһад* (5), *Мурад* (7) антропонимләри «шаһ» адлардыр.

Мүәллифин әсәрләриндә ишләнән персонажлар галерејасына дәриндән нәзәр салдыгда ајдын олур ки, сабит антропонимләрин бир групу кәнч нәслә вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, гәһрәманлыг, әмәксевәрлик вә севкн-мәһәббәт һиссләри тәрбијә етмәклә јанашы; дикәр групу дүнјада азадлығы, сүлһ вә әмин-аманлығы боған, халгларын милли азадлыг һәрәкатына гаршы мүбаризә апаран, демократнк вә мүтәрәгги идејалара көз јуман адамлара дәрин нифрәт вә кнн бәсләмәк һнсслəринн ашылајыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг сабит антропонимләри ики група ајырмаг олар:

а) *мүсбәт кејфијјәтли антропонимләр: Фәрһад* («Фәрһад вә Ширин»), *«Ајкүн», «Муған», «Буруглар сәлтәнәти»*), *Ханлар* («Ханлар», «Буруглар сәлтәнәти»), *Мәчнун* («Ајкүн», «Муған», «Хумар», «Аслан гајасы», «Лөкбатан»), *Лејли* («Ајкүн»), *Елдар* («Вагиф», «Инсан»), *Елхан* («Бакынын дастаны», «Үсјан»), *Чәлал* («Инсан»). *Һумај* («Муған»), *Мурад* («Вагиф», «Көһнә достлар», «Мурадхан»), вә с.

б) *мәнфи кејфијјәтли антропонимләр*[1]: Напалеон («Бәстн»), Һнтлер («Муған», «Көһнә достлар»), Колчак («Көһнә достлар») вә с.

2) *Гејри-сабит антропонимләр.* Бу груп антропонимләр дә һәр һансы бир әсәрдә ирәли сүрүлән идеја, мәгсәд вә мәзмундан асылы олараг һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи характерли персонажларын адыны билдирир. О чүмләдән, *Бәсти* («Бәсти»), *Лејла* («Талыстан»), *Сарван* («Муған»), *Ајкүн, Әмирхан* («Ајкүн»), *Видади, Күлнар* («Вагиф»), *Меһрибан* («Ханлар») вә *Сәһәр* («Инсан») антропонимләри мүсбәт характерли персонажларын; *Гачар* («Вагиф») антропоними исә мәнфи характерли персонажларын адыны билдирир.

С. Вурғунун әсәрләринин антропонимик хүсусијјәтләрини арашдыраркән, даһа бир чох мараглы хүсусијјәтләрә раст кәлмәк олур. Шаир өз әсәриндә ирәли сүрдүјү

---

[1] **Гејд.** С. Вурғунун тәдгиг етдијимиз әсәрләриндә мәнфи кејфијјәтли Азәрбајчан мәншәли сабит антропонимләрә тәсадүф етмәдијимиз үчүн алынма сабит антропонимләри нүмунә вермәји зәрури һесаб етдик.

идеја вə мəгсəддəн асылы олараг топоними вə чоғрафи термини антропоним јериндə ишлəтмишдир. Мəсəлəн: шаир Азəрбајчан, Дағыстан вə Шəрг кими топоним вə чоғрафи терминлəри поетик лөвһəлəрлə сəчијјəлəндирəрəк антропоним символунда тəрəннүм етмишдир:

Билир *Азəрбајчан*, билир *Дағыстан*
Дəрдим ел ичиндə бир шүар олуб.
(«Достлар хəбəри»)

Јенə ат белинə галхыр *Дағыстан.*
(«Буруглар сəлтəнəти»)

Инлəди *Шəрг*, инлəди...
Тунч əсрлəрин дəмир чəнкəлиндə.
(«Гызыл Шəрг»)

С. Вурғунун лирикасында «Ме'мар» вə «Сəнəткар» сөзлəринин дə үмумилəшдирилəрəк антропоним јериндə ишлəндијинə раст кəлирик:

Һəр сəһнəнин өз һүснүнə, өз рəнкинə,
Башга бојаг, башга бир рəнк вурса əлин.
Ме'мар јолдаш! Пуча чыхар өз əмəлин!
Дөјдү гапымызы бир ачы рузкар,
Дурду инсан гəлби, өлдү *сəнəткар...*
(«Бөјүк əдиб»[1])

Шаирин əсəрлəриндə «лачын, шаһин вə тəрлан» зоонимлəри дə үмумилəшдирилəрəк поетик антропоним јериндə ишлəдилмишдир:

Лачынлар јувасы, һајлар очағы,
(«Сəјаһəт»)

Тəрлан кими гыј вурараг булудлардан булудлара,
Учуб кедир *шаһинлəрим* думанлары јара-јара.
(«Гызыл шаһинлəр»)

Тəрланым, тəрланым, көзəл тəрланым!
Сəнə гурбан олсун бу Дүшкүн чаным.
(«Тəрланым»)

---

[1] Гејд. Ше'р Ч. Чаббарлынын өлүмү мүнасибəтилə јазылыбдыр.

Шаирин әсәрләриндә дүшмән милли мәнсубиијәтиндән асылы олараг халгын адыны билдирән етноним вә ја һәмин халгын ирадәсини ифадә едән сијаси партијанын ады антропоним јериндә ишләдилмишдир.

Билирәм, архасында дајанмыш јол чапанлар,
Әли *фашист* сүнкүлү о *алманлар, јапонлар...*
Күлүр, һүнәр вә һәјат,
(*«Өлүм хәбәрчиләринә»*)

«Сәнәт вә сәнәткарлар һәбсханасы» олан кечмиш советләр империјасында бүтүн халгларын тарихи тәһриф олунмуш, халг өз тарихиндән вә сој көкүндән узаглашдырылмышдыр. Өз тарихинин парлаг сәһифәсини јазмаг истәјәнләр «милләтчи», «пантүркист», «панисламист», «халг дүшмәни» маркасы илә дамғаланмыш, һеч бир сүбут-дәлил олмадан «тәһлүкәсизлик комитәсинин» сәбатсыз үзвләри тәрәфиндән репрессија гурбанлары олмушлар. Совет империјасы елә бир горхунч шәраит јаратмышдыр ки, адамлар «ағ гатыға да гара дејирдиләр». Бу дөврүн зијалылары — нәинки алимләр, һәтта бәдии сөз сәнәткарлары да өз сој көкләрини «әјри күзкү»дә тәрәннүм етмәк мәчбуриијәтиндә галмыш, өз тарихи кечмишинә — соj көкүнә нәинки тапанчадан, һәтта, әкәр белә демәк мүмкүнсә, ағыр топлардан «атәш» ачмалы олмушлар. О дөврүн бүтүн сәнәткарларынын јарадычылығында олдуғу кими белә әдаләтсизлији, С. Вурғунун «Өлүм хәбәрчиләринә» адлы ше'риндә дә көрүрүк. (Бизә елә кәлир ки, белә мисралары јазанда вәтәнпәрвәр шаирин гәлби ган ағлајырмыш. Одур ки, гәлби ган ағлајан шаир узун мүддәт јашаја билмәмиш, 50 јашында һәјатдан кетмишдир).

Азәрбајчан антропонимијасында олдуғу кими, С. Вурғунун әсәрләриндә ишләнән антропонимләрин әсасыны да һамы тәрәфиндән ејни дәрәчәдә вә ејни мә'нада баша дүшүлән үмумишләк сөзләр тәшкил едир. Әдәби дилимиздә олдуғу кими, С. Вурғунун әсәрләриндә ишләнән антропонимләр дә өз әсасына көрә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир:

С. Вурғунун антропонимләр галерејасында космонимләр әсасында дүзәлән адлар өзүнәмәхсус бир јер тутур. Шаир фәза чисимләри үчүн сәчиијәви олан парлаглығы,

аjдынлығы, сафлығы вә тәмизлиjи өз персонажларында көрмәjи арзуламыш вә бу мәгсәдлә дә онлары космонимләрин ады илә адландырмышдыр: *Аj* («Аjкүн», «Аjын әфсанәси»), *Аjбәниз* («Аjкүн», «Аjын әфсанәси»), *Аjкүн* вә *Үлкәр* («Аjкүн»), *Күнәш* («Аjын әфсанәси»), «Бакынын дастаны»), *Маһнијар* («Аслан гаjасы») вә с.

Доғма Вәтәнинин вурғуну олан шаир өз персонажларына ад сечәркән тәбиәтин көзәлликләрини дә унутмур. О, персонажларыны да күл-чичәк кими әтирли, зәриф вә инчә көрмәк истәjир. Бу мәгсәдлә онлара *Пустә* («Ханлар»), *Лалә* («Лалә» ше'ри), *Күлнар* («Вагиф»), *Күлзар* («Аjкүн», «Кәнд сәһәри»), *Күлоғлан* («Инсан»), *Күлсәнәм* («Хумар») кими адлар верир.

С. Вурғун бәдии jарадычылығында дүнjа әдәбиjјаты хәзинәсинә гиjмәтли инчиләр бәхш етмиш вә дүнjада өз тәхәллүсләри илә мәшһур олмуш классикләримизи дә jаддан чыхармыр. О, әсәрләринин идеjасы, мәгсәд вә мәзмунундан асылы олараг бә'зән онлары шаһ әсәринин баш гәһрәманы сәвиjјәсинә галдырыр, (Вагиф—«Вагиф» драмында), бә'зән дә jери кәлдикдә онларын нәсиһәтамиз идеjаларыны вә һикмәтли сөзләрини охучулара чатдырыр, тәрбиjәви характер дашыjан аjры-аjры епизодларда сәһнәjә кәтирир вә онларын тәхәллүсүнү антропоним jериндә ишләдир: *Низами* — («Муған», «Аjкүн», «Бакынын дастаны»); *Нәсими* — («Азад илһам»[1] ше'ри); *Фүзули* — («Талыстан», «Муған»); *Вагиф* — («Вагиф», «Аслан гаjасы», «Бакынын дастаны»); *Сабир* — («Бакынын дастаны» поемасы, «Сабирин шәрәфинә», «Чил тоjуғун тәк jумуртасы» ше'рләри), *Шаиг* («Сәмимиjјәт jолчусу» ше'ри) вә с.

Шаирин әсәрләриндә зоонимләр әсасында дүзәлән антропонимләрә дә муәjјән гәдәр jер верилмишдир. Мәсәлән: *Сона* («Талыстан»), *Аслан* («Аслан гаjасы», «Бакынын дастаны»), Көjәрчин («Көjәрчин» ше'ри), Зүмрүд («Бакынын дастаны») вә с.

Халг шаиринин әсәрләриндә кечмишдә вәзифә билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр дә ишләнмишдир: Хан («Азәрбаjчан» ше'ри), Ханпаша («Памбыгчылар» ше'ри), Мурадхан («Мурадхан») вә с.

---

[1] Геjд. Антропонимләр надир һалларда аjры-аjры ше'рләрдән кәтүрүлмүшдүр.

Мүасир поезијанын устады С. Вурғунун әсәрләриндә һәсрәт, интизар вә никаранчылыг билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрә раст кәлмәк олур. Мәсәлән: *Һәсрәт* («Һәсрәт» ше'ри), *Никар* («Дар ағачы») вә с.

С. Вурғунун поемаларында гијмәтли әшјаларын адыны билдирән сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр дә ишләдилмишдир: *Алмаз, Зәрникар* («Бакынын дастаны») вә с.

Шаирин әсәрләриндә *Мәһәммәд* («Бәсти», «Үсјан», «Вагиф»), *Адәм* («Бәсти»), *Әһриман* («Буруглар сәлтәнәти», «Муған», «Һүрмүз вә Әһриман»), *Һүрмүз* («Муған», «Өлән мәһәббәт», «Һүрмүз вә Әһриман»), *Хыдыр* («Булаг әфсанәси») кими дини вә әфсанәви адлара да раст кәлмәк олур. Бу груп адлардан мүәллиф, әсас е'тибарилә, көһнәлијин галыгларынын тәнгиди вә ифшасы мәгамларында истифадә етмишдир.

Нәтичәдә, демәк олар ки, халг шаири С. Вурғун өз әсәрләриндә гәһрәманларын адыны чох мүвәффәгијјәтлә сечмишдир. Шаирин халг һәјатыны, онун адәт-ән'әнәләрини, тарихини вә фолклоруну дәриндән билмәси мүәллифин зәнкин адлар галерејасы јаратмасына сәбәб олмушдур. Бу да зәнкин вә рәнкарәнк Азәрбајчан антропонимијасынын өјрәнилмәси нөгтеји-нәзәрдән бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

XII ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН ШӘХС АДЛАРЫНЫН РУС ДИЛИНДӘ ЈАЗЫЛЫШЫНЫН БӘ'ЗИ ФОНЕТИК ӘСАСЛАРЫ

Үмуми дилчилијин мүһүм үмумнәзәри вә әмәли проблемләриндән бири дә сөзләрин вә терминләрин, даһа доғрусу, антропонимләрин бир дилдән дикәринә транслитерасијасы вә транскрипсијасы мәсәләләридир. Бу нөгтеји-нәзәрдән «Азәрбајчанча-русча адлар лүғәти»ндә верилән антропонимләрин русча транслитерасијасы вә транскрипсијасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу саһәдә мүасир рус мәтнләриндә аз-чох тәчрүбә әлдә едилмишдир. Лакин бу мәсәлә һәлә дә рус дилинин орфографијасында лазыми гәдәр өјрәнилмәмишдир. Азәрбајчан адларынын вә ја фамилијаларынын рус дилиндә јазылмасы һаггында һәлә дә чохвариантлылыг һөкм сүрмәкдәдир. Һәтта бә'зән рус мәтнләриндә елә адлара вә ја фамилијалара тәсадүф едилир ки, онлар ики, үч вә даһа чох вариантларда јазылыр. Мәсәлән, рус мәтнләриндә азәрбајчанлы фамилијасы *Гулијев* каһ *Гулиев,* каһ да *Кулијев; Ашыров* фамилијасы каһ *Аширов,* каһ *Ашуров,* каһ да *Ашыров; Мәммәдов* фамилијасы каһ *Мамедов,* каһ да *Магамедов; Бәбиров* фамилијасы каһ *Бабиров,* каһ да *Бебиров; Вәкилов* фамилијасы каһ *Вакилов,* каһ да *Векилов; Гасымов* фамилијасы каһ *Гасымов,* каһ *Касымов,* каһ *Касимов,* каһ *Гасумов,* каһ да *Касумов; Зүлфүгаров* фамилијасы исә каһ *Зюльфюгаров, каһ Зульфугаров,* каһ да *Зюльфугаров* кими чохвариантлы шәкилдә транслитерасија едилмишдир. Бу да, шүбһәсиз ки, һәр һансы бир мәсәләнин елми вә әмәли шәкилдә һәлл едилмәсиндә мүәјјән дәрәчәдә чәтинликләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Одур ки, антропонимләримизин рус дилинә чохвариантлы шәкилдә транслитерасијасына јол вермәк олмаз. Чүнки адларымызын рус дилинә бир нечә

вариантда транслитерасијасы бә'зән ејни автонимин (шәхсин) башгасы илә гарышыг салынмасына вә адын ифадә етдији мә'на вә мәзмунуи тәһриф едилмәсинә сәбәб ола биләр.

Азәрбајчан адларынын вә ја фамилијаларынын рус орфографијасы әсасында јазылмасына даир һеч бир үмуми нәзәри мәсәлә мүәјјән едилмәмишдир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, Азәрбајчан шәхс адларынын рус дилиндә јазылышынын бә'зи фонетик әсаслары һаггында гыса мә'лумат вермәјн зәрури һесаб едирик.

Һәр бир дилин, һәмчинин, ејни системли мүхтәлиф дилләрин дә өзүнәмәхсус фонемләр системи вардыр. Башга сөзлә десәк, һәр бир дил өз фонемләр системинә көрә башга дилләрдән фәргләнир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә 33 фонем олдуғу һалда, рус дилиндә 42 фонем вардыр. Бу дилләрин фонемләри дә өз мәхрәчинә көрә бир-бириндән аз-чох дәрәчәдә фәргләнир. Дилимиздәки Ҝ һәрфи мәтндә вә ја нитгдә ишләнмә јеринә көрә ики фонеми (К вә q) ифадә едир. Онлардан 9-у саит (а, о, у, ы, ө, ү, ә, и, е), 24-ү исә самит (б, в, г, ғ, д, ж, з, ј, к, q, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, һ, ч, ч, ш) фонемидир.

Дилимиздәки фонемләри рус дилиндә гаршылығынын олуб-олмамасына көрә ики група бөлмәк олар:

а) Рус дилиндә гаршылығы олмајан фонемләр,

б) Рус дилиндә гаршылығы олан фонемләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ САИТ ВӘ САМИТ ФОНЕМЛӘРИ[1] ВӘ ОНЛАРЫН РУС ДИЛИНӘ ТРАНСЛИТЕРАСИЈАСЫ

а) Рус дилиндә гаршылығы олмајан фонемләр Азәрбајчан дилини рус дилиндән фәргләндирән әсас хүсусијјәтләрдән бири дә онун фонемләр системидир. Дилимиздә бир груп фонемләр вардыр ки, онларын рус дилиндә һеч бир гаршылығы јохдур. Белә фонемләр рус дилинә транслитерасија олунаркән өз мәхрәчинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ујғун олан фонемләрә чеврилир. Онларын үчү саит (ә, ө, ү), беши исә самит (и, к, к, һ, ч) фонемләрдир.

Дилимиздәки фонем саит вә самитләр Азәрбајчан антропонимләри тәркибиндә рус дилинә транслитерасија едиләркән бир сыра орфоепик вә орфографик чәһәтләри-

[1] Ге ј д. Бурада рус дилиндә гаршылығы олмајан Азәрбајчан саит вә самит фонемләри нәзәрдә тутулур.

нә вә сөздә ишләнмә јеринә көрә ашағыда гејд едилдији кими характеризә олунур.

1. *Ә* санти — дилөнү, додагланмајан, ачыг сәсдир. Бу фонем антропонимләрин (антропоним билдирән сөзләрин) әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән «ә» сәси рус дилинә әсасән «а», бә'зән антропонимләрин әввәлиндә «э», ортасында исә «е» сәси илә транслитерасија олунур: *Әбүлфәт — Абулфат, Әвәз — Аваз, Әзиз — Азиз, Әли — Али; Әшрәф — Ашраф, Шәриф — Шариф, Ләтиф — Латиф, Вәзифә — Вазифа, Әзизә — Азиза, Зәрифә — Зарифа, Мәһлугә — Махлуга, Әфәнди — Эфенди, Әләкбәр—Алекбер, Әкбәр — Акбер* вә с.

2. *Ө* саити — дилөнү, додагланан, ачыг сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә вә ортасында ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән «ө» сәси рус дилинә «о», бә'зән исә антропонимләрин ортасында «е» сәси илә транслитерасија олунур: *Өмәр—Омар, Көвсәр — Ковсар, Көзәл—Гёзал, Дөнүш—Дёниш, Дөнјә — Дёня* вә с.

3. *Ү* саити — дилөнү, додагланан, гапалы сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән «ү» сәси рус дилинә әсасән «у», бә'зән антропонимләрин ортасында «ю», сонунда исә «й» сәси илә транслитерасија олунур: *Үмид — Умид, Үлкәр — Улкар, Үзејир — Узеир, Үмман — Умман, Вүгар — Вугар, Вүсал — Вюсал, Күлбәниз — Гюлбаниз, Күллү — Гюлли, Һүрү—Ури, Дүррү — Дюрри* вә с.

4. *Ғ* самити — дилархасы, сүртүнән, чинкилтили, саф сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин ортасында вә надир һалда сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән «ғ» сәси рус дилинә әсасән «г», бә'зән исә «к, х» сәсләри илә транслитерасија олунур: *Ағамалы — Агамалы, Ағамуса — Агамуса, Ағасы—Агаси, Бағыр — Багир, Ағкүл — Акгюл, Күлбағ — Гюлбах* вә с.

5. *К* самити — дилортасы, партлајан, кар, саф сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән «к» сәси рус дилинә «к» сәси илә транслитерасија олунур: *Камандар — Камандар, Кә-*

рим — Карим, Камил — Камил, Вәкил — Вакил, Искәндәр — Искандар, Бабәк — Бабек, Чичәк — Чичяк вә с.

6. *К* самити — дилортасы, партлајан, чинкилтили, саф сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. «К» фонеми ән чох антропонимләрин әввәлиндә ишләнир. Бу фонем әсасән мүрәккәб көк сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Дилимиздәки башга фонемләрә нисбәтән сөз сонунда «к» сәсинин јери сабитдир, јә'ни бу сәс һәмишә «н» сонорундан сонра кәлир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән *к* сәси рус дилинә *г* сәси илә транслитерасија олунур: *Күләһмәд — Гулахмед, Күлмәммәд — Гулмамед, Ајкүл — Айгюл, Абкүл — Абгюл, Гәшәнк — Гяшанг, Нөврәнк — Новрянг* вә с.

7. *Һ* самити — боғаз, сүртүнән, кар, саф сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән «һ» сәси рус дилиндә *г*, бә'зән *х* сәси илә трансилјасија олунур, сөзүн әввәлиндә исә дүшүр: *Һачы — Гаджи, Һәсән — Гасан, Һәмид — Гамид, Һејдәр — Гейдар, Һафиз — Хафиз, Һәмзә — Хамза, Һумај — Хумай, Һәмајә — Хамая, Баһадыр — Бахадур, Бәһмән — Бахман; Баһар — Бахар, Бәһрам — Бахрам, Заһир — Захир, Ваһид — Вахид, Ағаһүсејн — Агагусейн, Күмраһ — Гюмрах, Күлшаһ — Гюлшах, Вазеһ — Вазех, Салеһ — Салех, Һалај — Алай, Һидрис — Идрис, Һидајәт — Идаят, Һәзи — Ази, Һәшим — Ашим, Һәгигәт — Агигат, Һүрү — Ури* вә с.

8. *Ч* самити — дилөнү, чинкилтили, говушуг сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндә ишләдилән *ч* сәси рус дилинә әсасән *дж* сәс гошалығы, бә'зән исә *ч, ж* сәсләри илә транслитерасија олунур: *Чәмил — Джамил, Чаваншир — Джаваншир, Чаһанкир — Джангир, Чавад — Джавад, Ағча — Агджа, Гоча — Годжа, Вәчиһә — Вяджиха, Елсач — Элсач, Севинч — Севиндж, Турч—Турач, Виндан—Виджан, Хәдичә — Хадижа* вә с.

б) *Рус дилиндә гаршылығы олан фонемләр.* Дилимиздәки 33 фонемдән 25-нин рус дилиндә гаршылығы вардыр. Онлар, демәк олар ки, бүтүн мөвгеләрдә, әсасән,

дәјишиклик едилмәдән рус дили мәтнләриндә ишләнә билир. Лакин һәмин фонемләрдән 3-ү, о чүмләдән, бир саит *«ы»* вә ики самит *«д, ј»* рус дили мәтнләриндә ишләдиләркән мәхрәчләринә көрә дәјишир. Бу да, һәр шејдән әввәл, дилимиздәки фонемләрин мүхтәлиф мәхрәчләрдән формалашмасы, инчәләшмәси, карлашмасы вә с. илә әлагәдардыр.

1. *Ы* саити — дилархасы, додагланмајан, ачалы сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндәки *«ы»* сәси рус дилинә әсасән *«ы»*, бә'зи мөвгеләрдә исә *«у, и»* сәсләри илә транслитерасија олунур: *Ханым — Ханум, Зәрханым — Зярханум, Ағасы — Агаси* вә с.

2. *Д* самити — дилөнү, партлајан, чинкилтили саф сәсдир. Бу фонем антропоним билдирән сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндәки *«д»* сәси рус дилинә әсасән *«д»*, бә'зи мөвгеләрдә исә *«т»* сәси илә транслитерасија олунур: *Меһди — Мехти, Ағамеһди — Агамехти, Мәдәд — Мадат* вә с.

3. *Ј* самити—саф, чинкилтили сәсдир. Бу фонем антропонимин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир. Антропонимләрин тәркибиндәки «ј» сәси рус дилинә әсасән *«я, ю, е, ё»* сәсләри илә транслитерасија олунур: *Јашар — Яшар, Јәһја — Яхя, Јунус — Юнус, Јүзбаш — Юзбаш, Јолчу —Ёлчу, Јолдар—Ёлдар, Гејрәт—Гейрат, Бәјләр — Бейлар, Әлибәј — Алибей, Балабәј — Балабей* вә с.

Бу груп антропонимләрин исә истәр русларын, истәрсә дә азәрбајчанлыларын русча нитгиндә ишләдилмәсини нәзәрә алараг, бизчә, бир вариантда рус әлифбасы ишарәләрилә транслитерасија едилмәси мәгсәдә даһа ујғундур: *Абузар, Агабек, Аганазяр, Агарахим, Асяф, Вахаб, Гахраман, Абдулгамид, Абдулгасан, Абулгасан, Аждар, Эйюб, Зохраб, Зюльфи, Зюльфугар, Кямал, Кямил, Кямран, Кялантар, Кянан, Кязим, Кярам, Керим, Мирбагир, Наги, Тялат, Хабил, Гуси, Шукур, Шуджаят; Лятафат, Лятифа, Лютфийя, Ряхшанда* вә с.

Азәрбајчан антропонимијасында бир нечә ад вардыр ки, онлар рус дилинә ејни шәкилдә транслитерасија едилир. Мәсәлән, антропонимијамыздакы *Һәмзә* вә *Гәмзә, Һабил* вә *Габил* адларыны диггәтсизлик үзүндән рус ди-

ли мәтнләриндә Гамза вә Габиль кими јазырлар. Әлбәттә, адларын рус дилинә белә транслитерасија едилмәси, ајры-ајры адамлары фәргләндирмәкдә чәтиклик вә долашыглыг төрәдир. Одур ки, јухарыда гејд олунан *Һәмзә* вә *Гәмзә, Һабил* вә *Габил* адларынын рус дилинә *Хамза* вә *Гямза, Хабил* вә *Габил* кими транслитерасија едилмәси мәгсәдә даһа ујғундур. Белә олдугда рус дилли мәтнләриндә Һәмзә вә Гәмзә, Һабил вә Габил адлары сәһв дүшмәз.

Јухарыда дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан антропонимләринин рус әлифбасы ишарәләри илә транслитерасија мәсәләләринин дәриндән өјрәнилмәси әмәли ишлә јахындан бағлыдыр вә бундан сонра да бу проблемин кениш шәкилдә тәдгиг едилмәси дилчиләримизи дәриндән дүшүндүрмәлидир.

XIII ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМЛӘРИНИН ОРФОГРАФИЈАСЫ

1. Антропонимләр (ад, ата ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб) баш һәрфлә јазылыр: *Сәмәд Јусиф оғлу Вәкилов* (Вурғун), *Микајыл Мирзә Әбдүлгадир оғлу Исмајылзадә* (Мүшфиг), *Рамиз Мәммәдәли оғлу Әлијев* (Рөвшән).

2. Азәрбајчан дилиндә шәхс адлары фамилија дүзәлдән шәкилчи гәбул едәркән сабит галмалыдыр, дәјишмәмәлидир. Мәсәлән, *Аббасов, Вәлијев, Гулујев, Нурујев, Мутујев, Овчујев, Худујев, Уғурлујев, Һүсүјев, Шүмүјев, Болујев, Гочујев, Донлујев, Јурдлујев, Зүлфүјев, Јолчујев, Мошујев, Күлүјев, Молујев, Топчујев, Тојчујев, Пуллујев, Тојлујев* вә с.

3. Азәрбајчан дилиндә фамилија ашағыдакы шәкилчиләр вә сөзләрлә дүзәлир:

-лы, -ли, -лу, -лү: Зејналлы, Мурадлы, Һачылы, Намазлы, Һәсәнли, Мәммәдли, Мутулу, Гулулу, Әјјублу, Бәһрузлу, Јолчулу, Нурулу, Дөврүшлү, Мөвсүмлү, Мүршүдлү вә с.

оғлу морфеми илә дүзәләнләр: *Ағамалыоғлу, Дадашоғлу, Ибадоғлу, Намазоғлу, Вүгароғлу, Һәсәноғлу* вә с.

-задә (фарс дилиндә «доғулмуш» мә'насында ишләнир): *Аббасзадә, Галибзадә, Чобанзадә, Вүгарзадә, Нәбизадә, Орханзадә, Бејрәкзадә* вә с.

-ов, -јев, -ова, -јева (рус дилиндә фамилија дүзәлдән шәкилчиләрдир): *Бајрамов* (Бајрамова), *Бәһмәнов* (Бәһмәнова), *Вәләдов* (Вәләдова), *Вәкилов* (Вәкилова), *Әлијев* (Әлијева) вә с.

4. Мүрәккәб сөзләр әсасында дүзәлән антропонимләр битишик јазылыр: *Елмураз, Елзәр, Гочәр, Әрол, Әлјар, Зәркүл, Күлназ, Зәрлалә, Күлбаһар, Дүрсәдәф, Илтамам, Наркүл* вә с.

5. Мүрәккәб антропонимләрин компонентләри арасын-

да ики саит јанашы кәлдикдә биринчи компонентин сон саити дүшүр: *Ағәли, Әлаға, Әләкбәр, Әләскәр* вә с.

6. Ләгәбләр шәхс адындан әввәл кәлир вә баш һәрфлә јазылыр: *Гаш Мәммәд, Шәкәр Мәммәд, Түлкү Мәммәд, Хашыл Мәммәд, Бич Мәммәд, Бочка Мәммәд, Бала Мәммәд; Кирдик Һәсән, Дәвә Һејдәр, Јаланчы Сәбзәли, Ешшәк Мухтар, Довшан Гасым; Лүт Гәдир, Таскабаб Нағы, Дангыр Аббас, Фәрә Мәсмә* вә с.

7. Антропоним әмәлә кәтирән мирзә, һачы, шејх, сејид, шаһ, солтан, аға, бәј, хан, бәјим, ханым сөзләри рүтбә, титул вә тәхәллүс (ләгәб) јериндә ишләндикдә автонимдән (шәхс адындан) әввәл кәлдикдә баш һәрфлә, сонра кәлдикдә исә кичик һәрфлә ајры јазылыр: *Мирзә Фәтәли, Мирзә Шәфи, Мирзә Фејзулла, Мирзә Әләкбәр, Сејид Әзим, Шаһ Исмајыл; Аббас Мирзә, Фәтәли хан, Һејран ханым, Рејһан ханым, Телли ханым, Ајкүл ханым* вә с.

8. Тәркибиндә *рүтбә, титул, ләгәб* билдирмәјән *мир, мирзә, һачы, сејид, шаһ, солтан, аға, бәј, хан, бәјим, ханым* сөзләриндән бири олан антропонимләр битишик јазылыр: *Мирәли, Мирбәшир, Бәдирхан, Һачыбәј, Шаһәли, Гөнчәбәјим, Гызханым* вә с.

9. Биринчи һечасындакы саити һәм *е*, һәм дә *ә*, илә тәләффүз олунан адлар *ә* илә јазылыр: *Әјјуб* вә с.

10. Биринчи һечасындакы саити мүхтәлиф шәкилдә (*ө, е, о, ү, ә* саитләриндән икиси вә ја үчү илә) тәләффүз олунан адлар *ө* илә јазылыр. *Көвһәр, Һөрмәт* вә с.

11. Биринчи, икинчи вә үчүнчү һечасы һәм галын, һәм дә инчә саитлә тәләффүз олунан адлар ашағыдакы гајдада јазылыр:

а) аһәнк ганунуна табе едиләрәк јалныз галын саитлә јазылан адлар: *Бабаш, Заман, Каман, Камандар, Салам, Тамаша, Нахыш* вә с.

б) аһәнк ганунуна табе едилмәјәрәк инчә вә галын саитлә јазылан адлар: *Гәбул, Кәһрәба, Сәфа, Хатирә, Хәтајә, Хәјаләт* вә с.

12. Биринчи, бә'зән дә икинчи һечасындакы саити һәм *ә*, һәм дә *и* илә тәләффүз олунан адлар *ә* илә јазылыр: *Сәјаһәт, Сәһһәт, Чәһәт, Видади, Ничат* вә с.

13. Биринчи һечасындакы саити һәм *у*, һәм дә *ү* илә тәләффүз олунан адлар *ү* илә јазылыр: *Бүллур, Фүзули* вә с.

14. Икинчи һечасы һәм *и*, һәм дә *ји* илә тәләффүз олунан адлар *и* илә јазылыр: *Маил, Наил, Маилә, Наилә Фаизә* вә с.

15. Бир һечалы алынма сөзләр әсасында дүзәлән адлар шифаһи тәләффүздә олдуғу кими *и* илә јазылыр *Әтир, Әтирназ, Әмир, Нәсир, Мисир, Гәдир* вә с.

16. Әслиндә *ә* сәси олан алынма сөзләр әсасында дүзәлән адлар шифаһи тәләффүздә олдуғу кими јазылыр: *Мүбариз, Мүтәллиб* вә с.

17. Сон һечасындакы саити *ы* илә тәләффүз олунан адлар әслинә ујғун олараг јазылыр: *Гајғы, Нағы, Тағы, Сары* вә с.

18. Сон һечасындакы саити *у* илә тәләффүз олунан адлар әслинә ујғун олараг јазылыр: *Арзу, Туту* вә с.

19. Аһәнк ганунуна табе едиләрәк инчә саитлә јазылыр: *Бәхшиш* вә с.

20. Илк сәси һәм *б*, һәм дә *п* илә тәләффүз олунан адлар *б* илә јазылыр: *Будаг, Бикә, Бикәназ, Бикәханым* вә с.

21. Илк сәси һәм *ч*, һәм дә *ҹ* илә тәләффүз олунан адлар *ч* илә јазылыр: *Чинкиз* вә с.

22. Биринчи һечасындакы самити һәм *м*, һәм дә *н* илә тәләффүз олунан адлар *н* илә јазылыр: *Гәнбәр, Сүнбүл, Һүнбәт* вә с.

23. Икинчи һечасындакы самити һәм *д*, һәм дә *т* илә тәләффүз олунан адлар *д* илә јазылыр: *Меһди, Сәфдәр* вә с.

24. Биринчи һечасындакы самити һәм *г*, һәм дә *х* илә тәләффүз олунан адлар *г* илә јазылыр: *Һаггы, Һагверди* вә с.

25. Биринчи вә икинчи һечасындакы самити һәм *к*, һәм дә *һ* илә тәләффүз олунан адлар *к* илә јазылыр: *Кәклик, Чичәк* вә с.

26. Сон сәси һәм *д*, һәм дә *т* илә тәләффүз олунан адлар *д* илә јазылыр: *Горгуд, Мәдәд, Сәмәд, Мурад, Хасполад, Полад, Бүнјад, Ваһид, Зијад, Нуршад, Һүрзад, Зүмрүд* вә с.

27. Сон сәси һәм *з*, һәм дә *с* илә тәләффүз олунан адлар з илә јазылыр: *Алмаз, Араз, Илјаз, Ајназ, Товуз, Чәркәз, Фариз* вә с.

28. Сон сәси *к, к, ј* илә тәләффүз олунан адлар *к* илә јазылыр: *Көјчәк, Мәләк* вә с.

29. Сон сәси *г, ғ* вә ја *х илә* тәләффүз олунан адлар *г* илә јазылыр: *Шаиг, Очаг, Гонаг, Јанаг, Алјанаг* вә с.

30. Сон сәси *ч, ч, ж, ш* илә тәләффүз олунан адлар *ч* илә јазылыр: *Гылынч, Дәмиркүч* вә с.

31. Сон сәсләри *нк* самитләри илә битән адлар әслиндә олдуғу кими јазылыр: *Гәшәнк* вә с.

32. Сон сәси һәм *б*, һәм дә *п* илә тәләффүз олунан адлар *б* илә јазылыр: *Мәтләб, Наиб, Раһиб, Ингилаб, Изтираб* вә с.

33. Мүхтәлиф һечалардакы сәси һәм *һ*, һәм дә *х*. илә тәләффүз олунан адлар *һ* илә јазылыр: *Шаһвәләд, Гәдәмшаһ, Әтиршаһ, Күлшаһ, Шаһназ, Шаһгыз, Шаһкәлин, Шаһкөзәл* вә с.

34. Ики вә чохһечалы антропонимләрин биринчи вә ја икинчи һечасындакы самити, тәкһечалы антропонимләрин исә сон самити даһа чох *ј*, гисмән дә *к* илә тәләффүз олунан адлар *ј* илә јазылыр: *Көјәрчин, Дүјмә* вә с.

35. Гејд. *Никар, Никарханым* адлары исә *к* илә јазылыр.

36. Ортасында саити узун тәләффүз олунан адлар ејничинсли гоша саитлә јазылыр: *Маариф* вә с.

37. Чохһечалы сөзләр әсасында дүзәлән бә'зи антропонимләр ејничинсли гоша самитлә јазылыр: *Иззәт, Мәһәббәт, Диггәт, Гүввәт* вә с.

38. Апострофлу антропонимләр ики гајдада јазылыр:

а) Биринчи вә бә'зән дә икинчи һечасында узун *ә, е, ө* тәләффүз олунан антропонимләр апострофла јазылыр: *Е'тибар, Е'тимад, Мө'тәбәр, Не'мәт, Сә'ди, Тәл'әт, Шө'лә* вә с.

б) Биринчи һечасы самитлә битән, икинчиси саитлә башланан бә'зи антропонимләр апострофла јазылыр: *Кән'ан, Мәс'уд, Сән'ан, Чүр'әт* вә с.

39. Антропоним дүзәлдән шәкилчиләр ашағыдакы гајдада јазылыр:

а) Аһәнк ганунуна табе едилмәјәрәк бир чүр јазылан шәкилчиләр: *-стан (-ыстан): Күрчүстан, Дағыстан, Күлүстан* вә с.

б) Аһәнк ганунуна табе едиләрәк ики чүр јазылан шәкилчиләр: *-лар, -ләр: Гырхлар, Ханлар, Гызлар, Ајлар, Дағлар, Бәјләр, Елләр, Телләр* вә с.

в) Аһәнк ганунуна табе едиләрәк дөрд чүр јазылан шәкилчиләр: *-чи (-чу): Дәмирчи, Елчи, Јолчу, Овчу* вә с.

-лы, (-ли, -лу, -лү): Вәфалы, Сәфалы, Бафалы, Телли, Ағыллы, Пуллу, Ајсојлу, Күллү вә с.

-ынч (-унч): Нарынч, Турунч вә с.

-ы (-у): Досту, Ағадосту, Дајыдосту, Нарынчы вә с.

-муш, -сун: Дурмуш, Дурсун вә с.

-ыш, (-үш): Бахыш, Дөнүш, Күлүш вә с.

-күн; -кәм: Өткүн, Өткәм вә с.

Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдаларыны өјрәнмәк үчүн 116 маддәии вә 31 маддәии тәшкил едән 143 јарыммаддәни дәриндән билмәк зәрури, һәтта ваҹибдир.

Азәрбајҹан антропонимләринин орфографија гајдаларыны өјрәнмәк үчүн 39 маддәни вә 12 јарыммаддәни билмәк лазымдыр.

Демәли, Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдаларыны өјрәнмәк үчүн 259, Азәрбајҹан антропонимләринин орфографијасыны өјрәнмәк үчүн исә 50 гајданы дәриндән билмәк ваҹибдир. Чүнки бу гајдалары билмәдән јазылы нитг мәдәнијјәтинә јнјәләнмәк гејри-мүмкүндүр.

НӘТИЧӘ

«Азәрбајҹан антропонимикасынын әсаслары»ны мүасир дилчилик елминин инкишаф сәвијјәсинә вә наилијјәтләринә ујғун олараг синхроник вә диахроник аспектдә дәриндән тәһлил етдикдән сонра ашағыдакы нәтичәни чыхармаг олар:

1. Азәрбајҹан дилиндәки антропонимләрин, јахуд шәхс адларынын сәчијјәви мәсәләләрини — тәбиәтини, нәзәрә чарпдырдығы шәхсин дахили кејфијјәтинә ујғун олуб-олмамасыны, онларын маһијјәтини, әмәлә кәлмәсини, төрәмәсини, мәишәјини, мә'на әсасыны, јајылма дәрәчәсини вә јајылма рекионуну, гурулушуну, инкишафыны вә тәкмилләшмәсини, дәјишмәсини вә сәлисләшмәсини, тәснифини, услуби имканларыны, орфоепик вә орфографик нормаларыны, бир дилдән башга бир дилә транслитерасијасы вә с. проблемләрини өјрәнән антропонимика дилчилијин нәзәри шө'бәси «Ономалокија»нын әсас вә апарычы јарымшө'бәсидир. Чүнки дилин лүғәт тәркибинин кениш бир саһәсини тәшкил едән антропонимләр дә дилин инкишафы бахымындан тарихи категоријадыр. «Белә сөзләр тарихин јаддашына илишиб галыр» вә

микрокитабә кими тарихин мүәјјән мәрһәләсиндә халгымызын малик олдуғу ичтимаи-сијаси көрүшләри, мәдәнијјәти, мәишәти, игтисадијјаты, адәт-ән'әнәси, бу вә ја дикәр халгларла олан гаршылыглы әлагәси; дилимизин илк формалашма дөврүндән башламыш бу күнә гәдәр давам едиб кәлән сәчијјәви лингвистик хүсусијјәтләри һаггында олан мә'луматы мүһафизәкарчасына горујуб бизә чатдырыр. Бу бахымдан антропонимләр онлары јарадан халгын тарихини, дил вә мәдәнијјәтинин инкишаф јолуну өјрәнмәк нөгтеји-нәзәрдән әвәзсиз әһәмијјәт кәсб едир. Мәһз буна көрәдир ки, антропонимика муасир дилчилијин сон онилликләриндә сүр'әтлә, һәм дә һәртәрәфли тәдгиг олунан мүстәгил елм шө'бәсинә чеврилмәкдәдир.

2. Микрокитабәләр кими антропонимләр дә истәр муасир јазысыз дилләрин тәдгигиндә, истәрсә дә ајры-ајры гәдим јазылы абидәләрин өјрәнилмәсиндә вә һансы халга мәнсублуғунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә, һәмчинин мүхтәлиф халглар вә онлара үнсијјәт васитәси кими хидмәт едән дилләрин тарихән јајылма ареалынын дәгигләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

3. Антропонимләрин тәдгиги Азәрбајчан дилинин гәдим тарихини, онун тарихи лексикасыны, о чүмләдән, тарихи антропонимијасыны; антропонимијамызда бу дөврә гәдәр кәлиб чыхан шәхс адлары системиндә дилимизин өзүнү горујуб сахламыш олан бир сыра сәчијјәви архаик фонетик, лексик вә семантик чәһәтләринин тәдгиги нөгтеји-нәзәрдән бөјүк нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәт кәсб едир.

4. Антропонимләр лингвистик һадисә олмаг е'тибарилә өзүндә лексик вә мүәјјән дәрәчәдә грамматик хүсусијјәтләри бирләшдирән, мәзмун вә фонетик тәркибчә тарихән сабит вә тохунулмаз категоријадыр. Буна көрә дә үмуми дилчилик бахымындан антропонимләрин семантик сәчијјәви чәһәтләринин, лүғәт тәркибиндә јери вә үнсијјәт заманы әһәмијјәтинин тәдгиги хүсуси дәрәчәдә зәруридир.

5. Антропонимләрин конкрет бир дилин (бурада Азәрбајчан дилинин) материалы үзрә синхроник вә диахроник аспектдә тәдгиги дилчиликдә өјрәнилмәмиш галан лүғәт тәркиби вә дилин тарихи (тарихи лексикасы) илә бағлы бир чох мәсәләләрин шәрһинә вә онун сәрһәд-

динин мүәјјәнләшдирилмәсинә јахындан көмәк едир. Антропонимләр мә'на вә гурулушу, үмуми вә фәргли чәһәтләри, семантик мә'на груплары вә үмуми дил ваһидләринин өјрәнилмәси е'тибарилә сөзләрлә сых сурәтдә бағлыдыр. Бу мә'нада антропонимләрин тәдгиги мүһүм елми әһәмијјәтә маликдир.

6. Әсәрин ономалокија вә онун јарымшө'бәси олан антропонимика анлајышыны вә онун сәддини; ономалокжи ваһидләрин ме'јарыны, мә'на мүхтәлифлијини, типи вә функсијасыны, ономалокжи ваһидләрин сөзләрлә олан үмуми вә фәргли чәһәтләрини; ономалокжи ваһидләрин лүғәт тәркиби илә үмуми әлагәләрини; антропонимләрин әсасында дуран үмумишләк сөзләрин вә ад дүзәлдән шәкилчиләрин мәншәјини вә бир сөзлә, ономалокжи терминләр системинин дәгигләшдирилмәсини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әсәрин бир дә әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, антропонимиканын нәзәри әсаслары илк дәфә ајрыча тәдгигат објекти олмуш, зәнкин вә рәнкарәнк фактлар илә тәсдиг едилмишдир.

7. Антропонимләрин һәртәрәфли тәдгиги бир даһа тәсдиг етди ки, хүсуси адлары лексик категорија кими јох, ономалокжи категорија кими тәдгиг етмәк лазымдыр. Һәтта бу вачибдир.

8. Әсәрдә антропонимләрин милли характери, онун инкишафы вә тәкмилләшмәси, мә'на аһәнкдарлығы вә естетик көзәллији арашдырылмышдыр ки, бу да мүасир чәмијјәтин тәләби нөгтеји-нәзәрдән әһәмијјәтлидир.

9. Әсәр истәр үмуми дилчилик вә истәрсә дә хүсуси дилчилик нөгтеји-нәзәрдән сон дөврә гәдәр ајрыча өјрәнилмәмиш мүһүм бир саһәјә (дилчилијин јарымшө'бәсинә) һәср олундуғу үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Әсәрин тәдгигат материалынын вә ја објектинин чохсаһәлилијинә вә јени елми истигамәтинә көрә нәинки Азәрбајчан дилчилијиндә, һәтта түркологијада мүһүм әһәмијјәти вардыр. Әсәрин үмуми мәзмунундан ирәли кәлән елми-нәзәри вә тәчрүби нәтичәләри, ондакы тәдгигат принсипләрини нәинки Азәрбајчан дилчилијинә, һәтта түркологијаја вә үмуми дилчилијә (һәр бир конкрет дилин антропонимикасына) да шамил етмәк олар.

10. Азәрбајчан антропонимләринин өјрәнилмәсинин, илк нөвбәдә, ән бөјүк әһәмијјәти халгымызын сојкөкүнү (мәншәјини), етнокенезесини, онун дилинин тәшәккүлү

јајылма реконону вә формалашмасы тарихинин, сон дөврләрә гәдәр гаранлыг галан бир сыра мәсәләләринин арашдырылыб үзә чыхарылмасында вә халга чатдырылмасындадыр. Антропонимләрин өјрәнилмәси халгымызын өзүнәмәхсус гәдим милли мәдәнијјәтә вә кениш әразијә малик олдуғуну тәсдиг едән автоетнонимик дил фактларыдыр. Мәһз әсәр дә бу бахымдан әһәмијјәтлидир.

11. Әсәрин материаллары Азәрбајҹан дилинин тәдриси заманы али мәктәбләрин филолокија факүлтәләриндә јардымчы вәсаит кими дә истифадә едилә биләр 1976/77-ҹи тәдрис илиндән С. С. Орбелиани адына Тбилиси Дөвләт Педагожи Институтунун Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты факүлтәсиндә мүәллифин тәртиб вә нәшр етдирдији програм вә вәсаит әсасында хүсуси курс апарылыр. Курс мүсбәт нәтиҹә верир. Әсәр, һәмчинин, Азәрбајҹан дилчилијинин мүвафиг саһәләринә аид јазылан чохчилдлик әсәрин вә ја али мәктәбләрин филолокија факүлтәләри үчүн һазырланан дәрслијин бир һиссәси вә ја елми мәнбәји ола биләр.

12. Китабын икинчи — тәҹрүби һиссәси исә хүсуси адларын орфографија луғәтинин тәртибиндә, башга дилә транслитерасијасыны көстәрән луғәтләрин һазырланмасында, һәмчинин, рәсми дөвләт идарәләриндә, Вәтәндашларын Вәзијјәтини Актлашдырма Гејдијјаты Бүроларында, паспорт шө'бәләриндә; аиләдә јени доғуланлара адгојма мәрасимләриндә вә с. истифадә олуна биләр. Һәмчинин јазычылара өз бәдии әсәрләриндә персонажлара ад сечмәк үчүн илк јардымчы вәсаит ола биләр.

13. Әсәр ономалокијанын, хүсусилә, онун јарымшө'бәси олан антропонимиканын үмуми вә хүсуси нәзәри мәсәләләрини мүасир елмин тәләби нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәкдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мәһз буна көрә дә антропонимиканын үмуми нәзәри вә тәҹрүби мәсәләләрини һәртәрәфли тәдгиг етмәк, өјрәнмәк ваҹибдир. Чүнки һәр бир адда халгын исти нәфәси дујулур, һәр бир ад халгын варлығыдыр, халгын ҹаныдыр, халгын тарихидир. Һәр бир хүсуси адда халгын кечмиши, бу күнү вә кәләҹәји—тарихи өз әксини тапыр. Халгын тарихини исә һәр бир вәтәндаш көз бәбәји кими горумалыдыр. Бунун үчүн биринчи, ономалокијанын шө'бәләри үзрә ономастик материал (ваһидләр) топламаг вә онун картотекини

һазырламаг, икинчи, топланмыш ономастик ваһидләрин лүғәтләрини тәртиб вә нәшр етмәк (ономалокијанын ајры-ајры шө'бәләри үзрә), үчүнчү, тәртиб олунмуш ономастик ваһидләр лүғәти әсасында дилимизин ономалоҗи хүсусијјәтләрини нәзәри чәһәтдән тәдгиг етмәк, дөрдүнчү, нәшр олунмуш ономастик лүғәтләр әсасында дилимиз үчүн сәчијјәви олан хүсуси адларын орфографик гајдаларыны һазырламаг, бешинчи исә дилимиздә ишләнән ономастик ваһидләрин башга дилләрә (о чүмләдән, рус, күрчү вә башга дилләрә) транслитерасијасы мәсәләләрини һазырлајыб нәшр етмәк дилчилијимизин гаршысында дуран ән вачиб мәсәлә олмалыдыр. Чүнки ономастик ваһидләрин, о чүмләдән дә, антропонимләрин сабит орфографик гајдада јазылмасы вә сабит орфоепик нормада тәләффүз олунмасынын мүһүм елми нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәти вардыр. Апардығымыз тәдгигатлар бизи белә бир гәнаәтә кәтирди ки, бу проблемләрин һәлл едилмәси һәјата кечирилмәдән ваһид ономастик ганунлардан бәһс етмәк чәтиндир. Әсәрдә јухарыда гејд олунан бүтүн проблемләр һәм нәзәри, һәм дә тәчрүби чәһәтдән һәртәрәфли тәһлил едилмишдир.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз 3

I Фәсил. **Ономалокија дилчилијин бир саһәси кими** 5

Ономалокијанын тәдгигат објекти 13
Ономалокијанын саһәләри 14
Топонимләрин семантикасы 21
Ономалокијанын нөвләри 25
Мүасир дилчиликдә хүсуси адлар проблеминин сәчијјәви хүсусијјәтләри 29

II Фәсил. **Антропонимика ономалокијанын бир саһәси кими** 31

Сөз вә ад 44

III Фәсил. **Азәрбајчан дилчилијиндә антропонимијанын тәдгиги тарихинә даир** 51

IV Фәсил. **Азәрбајчан антропонимләринин инкишаф тарихинә даир** 64

Гәдим, јә'ни XII әсрә гәдәрки дөврдә Азәрбајчан антропонимләри 67
XIII — XVII әсрләрдә Азәрбајчан антропонимијасы 81
XVIII — XIX әсрләрдә Азәрбајчан антропонимләри 85

V Фәсил. **Азәрбајчан антропонимләринин системи** 93

I. Әсас ад категоријалары 99
Ата ады 110
Фамилија 112
Киши ады әсасында дүзәлән фамилијалар 119
Гадын ады әсасында дүзәлән фамилијалар 123
Көкү шәхс ады кими ишләнмәјән сөзләр әсасында дүзәлән фамилијалар 125
II. Көмәкчи ад категоријалары 127
Тәхәллүс .... 12[illegible]
Тәхәллүсүн јаранма тарихи 130
Ләгәб 157

VI Фәсил. **Антропонимләри формалашмасы әсаслары** 172

Антропонимләрин семантик групплары 179

VII Фәсил. **Азәрбајҹан антропонимијасында адгојма ән'әнәләри** 224
Антропонимијада адәт-ән'әнәләр 241

VIII Фәсил. **Антропонимик һадисәләр** 257

Мүштәрәк адлар 258
Полиним антропонимләр 261
Палиндромик антропонимләр 262
Аббревиатур антропонимләр 263

IX Фәсил. **Антропонимләрин гурулушу** 267

Антропонимләрин грамматик һалы 286
X Фәсил. **Адларын мәншәји** 288
XI Фәсил. **Поетик антропонимика** 297
С. Вурғунун поезијасында антропонимик хүсусијјәтләр 301

XII Фәсил. **Азәрбајҹан шәхс адларынын рус дилиндә јазылышынын бә'зи фонетик әсаслары** 315

Азәрбајҹан дили саит вә самит фонемләри вә онларын рус дилинә траслитерасијасы 316

XIII Фәсил. **Азәрбајҹан антропонимләринин орфографијасы** 321

Нәтиҹә 325

Чобанов Мәдәд Намаз оғлу

АЗӘРБАЈЧАН АНТРОПОНИМИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ

(Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити)

Азәрбајчан Дөвләт Тәдрис
Педагожи Әдәбијјаты нәшријјаты «Маариф»

Бакы — 1998.

Редактору *Ә. С. Нахчыванлы*
Бәдии редактору *Л. М. Һүсејнова*
Техники редактору *Ф. Һ. Гәмбәрова*
Коррекорлары *Ә. Б. Сәмәдов, З. М. Әләскәрова*

Јығылмаға верилмиш 16.03.94. Чапа имзаланмыш 25.03.98. Нәшрин форматы 84×108¹/₃₂. Офсет кағызы. Әдәби гарнитуру. Јүксәк чап. Физики чап вәрәги 10,75. Шәрти ч. в. 17,43. Шәрти рәнк-оттиск 18,06. Учот нәшр вәрәги 17,2. Тиражы 300. Сифариш № 504. Гијмәти мүгавилә илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин «Маариф» Нәшријјаты, Бакы 370111, А. Мәһәррәмов күчәси, № 4.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.
1 №-ли Бакы Китаб Мәтбәәси, Бакы, Ә. Бајрамов күчәси, 3.